

НАУКОВІ ПОШУКИ ГЕОГРАФІЧНОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ: вчора, сьогодні, завтра

*Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції,
присвяченої 50-річчю заснування Луганського відділу
Українського Географічного товариства*

**Луганськ
ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка»
2009**

Міністерство освіти і науки України
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка
Луганський відділ Українського Географічного товариства
ДУ НДІ соціально-трудова відносин
Міністерства праці та соціальної політики України
Луганський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
Луганський обласний центр дитячо-юнацького туризму та краєзнавства
Слобожанський осередок Наукового товариства ім. Т. Шевченка
Луганська обласна організація Української спілки краєзнавців
Луганське обласне об'єднання
Всеукраїнського товариства „Просвіта” імені Тараса Шевченка
Газета „Краєзнавство. Географія. Туризм”

НАУКОВІ ПОШУКИ ГЕОГРАФІЧНОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ: вчора, сьогодні, завтра

*Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції,
присвяченої 50-річчю заснування Луганського відділу
Українського Географічного товариства*

*26 – 28 жовтня 2009 року,
м. Луганськ*

Луганськ
ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка»
2009

УДК 911(063)
ББК 26.8
НЗ4

Редакційна колегія:

доктор геогр. наук П. Г. Шищенко,
доктор геогр. наук А. І. Доценко,
доктор геогр. наук С. І. Ішук,
доктор геогр. наук К. В. Мезенцев,
доктор геогр. наук В. В. Стецюк,
доктор геогр. наук О. Г. Топчієв,
кандидат геол.-мін. наук М. І. Удовиченко,
кандидат геогр. наук О. О. Кисельова,
кандидат геогр. наук Ю. О. Кисельов

Наукові пошуки географічної громадськості: вчора, сьогодні, завтра:
НЗ4 матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф., присвяченої 50-річчю заснування Луганського відділу Українського Географічного товариства (26 – 28 жовтня 2009 року, м. Луганськ) / Відп. ред. Ю. О. Кисельов. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – 213 с.

У збірнику наукових праць представлено результати й визначено перспективи досліджень з усіх напрямів сучасної географії – природничого, суспільствознавчого, екологічного. Окремі матеріали висвітлюють актуальні проблеми методики викладання географічних дисциплін у загальноосвітніх і вищих навчальних закладах.

УДК 911(063)
ББК 26.8

*Рекомендовано до друку науковою комісією
Луганського національного університету
імені Тараса Шевченка
(протокол № 1 від 15 вересня 2009 р.)*

© ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009

І. ПЛЕНАРНІ ДОПОВІДІ

*П.Г. Шищенко, проф., д. геогр. н.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

НАУКОВІ ДОСЯГНЕННЯ ЛУГАНСЬКИХ ГЕОГРАФІВ У СВІТЛІ ЮВІЛЕЙНОЇ ДАТИ

Поточний рік є знаменним в історії Луганського відділу Українського Географічного товариства (УГТ), якому виповнюється півсторіччя від часу заснування. Упродовж усього періоду своєї діяльності згаданий відділ функціонує на базі кафедри географії Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (до 1998 р. – географічних кафедр педагогічного інституту).

Першим головою Луганського відділу УГТ був знаний український фізико-географ, доцент Василь Симоненко, який керував цим відділом до 1980 р. З ім'ям цього вченого пов'язане створення низки узагальнюючих праць про природні умови та ресурси Південно-Східної України (Донбасу; в основному, це – території Луганської та Донецької областей), які значною мірою зберегли свою актуальність до цього часу. Разом із доц. В. Симоненком у складі відділу активно працювали доценти Валерій Булатов, Йосип Губич, Федір Пугач, старші викладачі Ганна Луценко, Октябрина Кисельова, Анатолій Мурич (кафедра фізичної географії), а також доценти Борис Козаков, Михайло Лапко, Андрій Пашин, Євген Соломенцев, Микола Штоколов, Нінель Щербина, старші викладачі Валентина Єфименко, Таїса Слоньова, Олександра Ярцева (кафедра економічної географії). Поряд із цими географами з Луганським відділом УГТ в цей період плідно співпрацювали геологи – професори Павло Луцький і Олег Фисуненко, старші викладачі Ірина Татолі та Юрій Федченко.

Професор Олег Фисуненко, який упродовж 36-ти років завідував кафедрою географії, водночас очолював Донбаський відділ Українського палеонтологічного товариства (УПТ), з яким Луганський відділ УГТ традиційно співпрацює. Активними діячами Донбаського відділу УПТ, крім проф. О. Фисуненка, в різний час були проф. П. Луцький, доц. І. Татолі, доц. М. Удовиченко, ст. викл. Ю. Федченко, ст. викл. О. Губська та ін.

Нова віха в діяльності Відділу розпочалася 1980 року, коли в Луганську організувався й проводився IV З'їзд УГТ. В цей час географічну громаду Луганщини очолила доцент Октябрина Кисельова, яка керувала відділом Товариства майже чверть сторіччя (до 2003 р.). Зазначений період характеризується активізацією громадського життя студентів географічних спеціальностей; саме тоді доц. О. Кисельовою було організовано студентську краєзнавчу науково-дослідну лабораторію при кафедрі фізичної географії (існує з 1992 р.) та фізико-географічний гурток для студентів молодших курсів, а доц. В. Єфименко – географічний лекторій для старшокурсників.

Регулярною стала участь студентів-географів у загальнообласних та університетських конкурсах наукових робіт (вихованці доц. О. Кисельової й доц. В. Єфименко щоразу завойовували призові місця). Було створено наповнений різноманітним природно-географічним і географо-краєзнавчим змістом стенд Луганського відділу УГТ, який регулярно оновлювався; налагоджено систематичний випуск географічного календаря, в якому згадувалися визначні дати з історії пізнання людством Землі та Всесвіту, а також найважливіші віхи в розвитку географії й суміжних наук.

Крім індивідуальних (дійсних), Луганський відділ УГТ в цей період мав декілька колективних членів, серед яких варто виділити колектив Луганської філії Українського науково-дослідного інституту захисту ґрунтів від ерозії на чолі з М. Келебердою та Л. Мільчевською.

Як науковець, голова Відділу доц. О. Кисельова виявила себе численними працями із флювіальної геоморфології (дослідження яружної ерозії на теренах Луганщини), опублікованими не лише у фахових виданнях України й колишнього СРСР, а й «далекого» зарубіжжя. Галузеві економіко-географічні дослідження пов'язані з роботами доцента Таїси Слоньової, яка до сьогодні обіймає посаду вченого секретаря Луганського відділу УГТ.

У рамках діяльності Відділу виникли нові (крім традиційних – геокомпонентної фізичної та економічної географії) напрями природничо- й суспільно-географічних досліджень – генетичне ландшафтознавство, представлене працями доцента Василя Жадана (Почесного професора ЛНУ ім. Т. Шевченка, Заслуженого працівника освіти України), який упродовж тривалого часу очолює секцію фізичної географії; теорія суспільної географії, що одержала розвиток у Луганському відділі завдяки науково-популяризаторському доробку доцентів Валентини Єфименко й Таїси Слоньової; екологічна геоморфологія, дослідження в галузі якої на межі ХХ – ХХІ сторіч провадив аспірант Юрій Кисельов.

Питання географічної освіти в середніх та вищих навчальних закладах України перебували в центрі уваги доцентів Бориса Пічугіна й Нінеля Щербини (тепер їхню справу продовжує їх учениця, доцент Олена Трегубенко). Вивчення геоекологічних проблем Луганщини належало до сфери наукових інтересів кандидата географічних наук, старшого викладача Володимира Максименка. До геологічних досліджень у співпраці з Луганським відділом Товариства в характеризований період активно долучився доцент Микола Удовиченко (нині – завідувач кафедри географії ЛНУ ім. Т. Шевченка).

Окремою сторінкою в діяльності Луганського відділу УГТ після відновлення незалежності України 1991 р. стали географо-українознавчі студії, пов'язані, передусім, із науковими працями й патріотичною громадсько-популяризаційною діяльністю доцентів В. Єфименко, О. Кисельової та Ю. Кисельова. Проблеми географічного українознавства є одними з провідних і в діяльності студентського Географічного клубу.

З 2003 року географів Луганщини очолює доц. Ю. Кисельов, який від середини 2000-х рр. веде суспільно-географічні дослідження в галузі геософії (філософії людського географічного простору).

За останні роки своєї діяльності Луганський відділ УГТ збагатився такими напрямками географічних студій, як географія населення й демогеографія (доцент Ірина Мельник і її учні – асистент Ганна Макогон, аспірантка Надія Гаєвська та ін.), дослідження різних аспектів проблеми взаємодії природи й суспільства (докторант Галина Сорочкіна, кандидат географічних наук Наталія Белоусова), теоретичні проблеми організації земної поверхні (магістрант Юрій Кононов), географічна картографія (старший викладач Олександр Єштокін), історична географія (магістр історії Олександр Тихий), історія географії (професор Василь Жадан, доценти Октябриня Кисельова і Юрій Кисельов, магістр географії Світлана Вершилова), електоральна географія й географія культури (аспірантка Наталія Моштакова) тощо.

Структура Луганського відділу УГТ сьогодні складається із сімох секцій – фізичної географії (керівник – проф. В. Жадан), суспільної географії (керівник – доц. І. Мельник), географічного краєзнавства (керівник – к. г. н. Н. Белоусова), історичної географії (керівник – магістр історії О. Тихий), геоекології (керівник – ст. викл. О. Губська), шкільної географії (керівник – доц. О. Трегубенко) й туризму (керівник – магістр географії О. Панкратьєв). На сьогодні Відділ нараховує понад 300 членів, серед яких – не лише викладачі кафедри та студенти денного відділення, а й заочники та вчителі географії загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій. Луганський відділ УГТ має філії в містах Стаханов (очолює фізико-географ і багатогранний громадський діяч Ю. Кононов) і Лисичанськ (на її чолі стоїть магістр біології, випускник кафедри географії, також різнобічний громадський діяч С. Хижка).

Забезпеченню тісних зв'язків науковців-географів із найширшим учительським загалом уже багато років своєю професійною й громадською діяльністю сприяють члени Відділу – практики системи освіти – проректор Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, магістр географії Сергій Жерліцин та директор Луганської середньої експериментальної спеціалізованої школи № 57 магістр географії Тетяна Панкратьєва.

Актуальними завданнями Луганського відділу УГТ на найближчу перспективу надалі залишаються розширення охопленої географами краю сфери наукових інтересів, підвищення кваліфікації своїх членів, зокрема тих, які навчаються в аспірантурі або працюють над докторськими дисертаціями, а також активне залучення до справи пропаганди географічних знань широкого кола членів Товариства – студентів, учителів географії та школярів-учасників географічної секції Луганської філії Малої академії наук України.

*В.І. Жадан, проф., к. геогр. н., О.О. Кисельова, доц., к. геогр. н.
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка*

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ПРИРОДИ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Вивчення природи та природних ресурсів України йшло вслід за її заселенням та освоєнням із півночі на південь та із заходу на схід. Тому наш край має найкоротшу історію пізнання природи та використання її багатств. Але антропогенне перетворення природного середовища відбувалося значно інтенсивніше, ніж в інших регіонах України, і мало явно хижачий характер із близько та далеко вираженими негативними наслідками.

Луганська область у своїх сучасних межах розташована на крайньому сході України у середній частині басейну річки Сіверський Донець та вирізняється своєрідними умовами, які пояснюються цілою низкою причин:

- ❖ положенням території області у межах різнорідних та різновікових тектонічних структур – Донецької складчастої споруди, а також Дніпровсько-Донецької западини та Воронезького кристалічного масиву Східно-Європейської платформи;
- ❖ складною геологічною будовою і значним різноманіттям осадових порід – від карбонових до четвертинних;
- ❖ переважанням у південній (кряжовій) частині області своєрідного пасмово-улоговинного рельєфу зі значною густотою та глибиною ерозійного розчленування поверхні, поширенням природних відслонень твердих корінних порід і антропогенних форм рельєфу;
- ❖ значною строкатістю ґрунтового покриву, зумовленою різноманіттям ґрунтоутворюючих порід і чинників ґрунтоутворення;
- ❖ наявністю лісостепових рослинних угруповань у межах Донецького кряжа та більшою залісеністю території порівняно з іншими степовими регіонами;
- ❖ найбільшою в межах України континентальністю клімату;
- ❖ значною господарською освоєністю території та максимальною участю антропогенних елементів у сучасній ландшафтній структурі області.

Наявність природних ресурсів Луганської області сприяла її інтенсивному освоєнню та розвитку продуктивних сил, що зумовило необхідність наукового дослідження краю. Саме природні багатства Луганщини та можливість їх використання в різних галузях господарства й були основним стимулом для вивчення як окремих природних компонентів, так і природи в цілому. Загалом, слід визнати як непогану в цілому вивченість природи Луганщини (Симоненко, 1974, 1977; Фисуненко, Жадан, 1994), так і нерівнозначність вивчення її окремих компонентів у просторовому та часовому аспектах. Краще вивчені та освітлені у науковій і краснзнавчо-популярній літературі геолого-тектонічна будова, рельєф і кліматичні особливості, меншою мірою – поверхневі води, ґрунтово-рослинний покрив і тваринний світ. Зважаючи на нагальні господарські потреби, більшість дослідників значну увагу надавали вивченню південної (кряжової) частини області; північна ж вивчена значно гірше, що, на нашу думку, можна пояснити як об'єктивними (менше різноманіття природних умов і ресурсів), так і суб'єктивними чинниками (різна спрямованість і ступінь господарської освоєності території, відсутність власних наукових центрів та віддаленість від таких в інших регіонах України, нескоординованість напрямів наукової роботи окремих дослідників).

Дослідження природи сучасної Луганщини були розпочаті ще під час первісного заселення її території, яке, на думку більшості дослідників, розпочалося понад 100 тис. років тому і стимулювалося наявністю численних мілких та чистих річок, густою яружно-балковою мережею, наявністю лісових масивів та великими запасами кременю у крейдяних породах.

Головним джерелом існування родових спільностей первісних людей були мисливство, рибальство та збирання дикорослих їстівних рослин. Такий етап розвитку господарства перших поселенців на Луганщині, пов'язаний із використанням та привласненням природних ресурсів, стимулював пошук та примітивне вивчення останніх.

Перші зафіксовані географічні відомості про територію сучасної Луганщини дуже давні і мають, переважно, випадковий та безсистемний характер. Окремі згадки про Сіверський Донець та неповні характеристики рельєфу, рослинності, тварин тощо у межах його басейну можна знайти у працях давньогрецьких географів і істориків (Геродот, Страбон), давньоруських літописах. Більш систематизовані та точні дані про зазначену територію містяться у “Книге Большому Чертежу” (1627).

У подальшому (1 тис. до н. е. – 12-13 ст.) південні степи були місцем проживання різних степових кочівників (скіфи, сармати, хазари, печеніги, половці та ін.), основним заняттям яких було скотарство, що пояснює їх переміщення по території, і, як наслідок, розширення уявлень про існуючу природу. Поступово на південь проникають і слов'яноруські племена, з приходом яких виникають городища та розвивається землеробство. Початки землеробства і тваринництва зумовили необхідність розширення географічного кругозору.

Дослідження території, розпочаті ще скіфами, печенігами та половцями й розвинуті слов'янськими племенами, у 16 – 17 сторіччях були продовжені новопоселенцями краю – кріпаками-утікачами, запорізькими та донськими козаками (кількість останніх особливо зросла у 18 ст., після ліквідації Запорозької Січі), які освоювали родючі землі, обживали порослі лісами річкові долини та балки, створюючи в них зимівники та хутори й цілі козацькі поселення (Суходіл, Макарів Яр,

Кам'яний Брід, Вергунка – в межах теперішнього Луганська, Чорнухине, Новоайдар та ін.). Одночасно велося й подальше вивчення природи та пошуки залізних руд, вугілля, кам'яної солі та інших мінеральних ресурсів, необхідних для забезпечення своєї життєдіяльності. За даними Г.О. Марягіна (1951), впродовж 17 ст. поселенці донецьких степів розвідали значну кількість соляних джерел у долині річки Торець, залізородних родовищ у різних частинах басейну Сіверського Дінця, свинцевих руд у Нагольному кряжі, повсюдно – родовища глини, а кам'яного вугілля – на правобережжі Сіверського Дінця.

Найбільш важливий етап в історії освоєння Луганщини та вивчення її природи пов'язаний із відкриттям і розробкою родовищ кам'яного вугілля та розвитком промисловості, що стимулювало необхідність більш інтенсивного вивчення й освоєння південних земель Російської імперії, куди направляється одна із експедицій, спеціально організованих у 1768 р. Академією наук для природно-історичного вивчення просторих територій Росії. У ході цієї експедиції (1768 – 1774 рр.) за участю Й. Гюльденштедта, С. Гмеліна та П. Палласа були зібрані та опубліковані окремі відомості про південну та північну країни регіону з детальною характеристикою рослинності, річкової мережі, окремих геологічних відслонень тощо.

На початку 19 ст. здійснюється інтенсивний пошук та розвідувальні роботи на кам'яне вугілля, залізні та свинцеві руди. Накопичений на той час фактичний матеріал та результати своїх власних спостережень узагальнив Є. Ковалевський, праці якого (“Опыт геогностических исследований в Донецком горном кряже” (1827) та “Геогностическое обозрение Донецкого горного кряжа” (1829) є початком фундаментального вивчення геологічної будови зазначеної території. У своїх працях Є. Ковалевський уперше запроваджує поняття «Донецький кряж» та надає його детальну фізико-географічну характеристику, розробляє першу стратиграфічну схему розчленування поверхневих відкладів та петрографічну карту, виділяє та описує основні типи кам'яного вугілля, висловлює припущення про походження та закономірності розташування основних корисних копалин регіону.

Подальше вивчення краю, перш за все геолого-тектонічної будови території та історії її розвитку, пов'язане з іменами Г.П. Гельмерсена, О.П. Карпінського, Л.І. Лутугіна, П.І. Степанова, А.Д. Архангельського, В.Г. Бондарчука, В.С. Попова, П.І. Луцького, О.П. Фисуненка та ін.

Фізико-географічні умови минулого нашого краю вивчали знані палеонтологи, геологи (Є.П. Ковалевський, Л.І. Лутугін, Ю.Л. Грубрін, П.К. Заморій, О.М. Маринич, М.Я. Бланк, В.Г. Бондарчук, А.І. Луценко, П.І. Луцький, Д.П. Назаренко, Ю.П. Мещеряков, О.В. Міленко, В.С. Попов, С.І. Проходський, І.М. Ремезов, І.М. Рослий, Д.М. Соколов, І.Л. Соколовський, О.П. Фисуненко, М.І. Удовиченко, І.О. Татолі).

Геоморфологічні дослідження розпочалися недавно і проводилися несистематично. Перші уявлення про генезис рельєфу створили дослідники, що вивчали геологічну будову регіону та провадили геологорозвідувальні роботи, про що йшлося вище. Пізніші дослідження, що їх також здійснювали переважно геологи, теж були пов'язані з розв'язанням генетичних проблем. Вони присвячені виявленню зв'язків рельєфу з неотектонічними рухами, з глибинною будовою фундаменту. Згодом Донбас стає предметом досліджень географів, яких цікавили проблеми походження рельєфу (Бондарчук, 1949; Маринич, 1961), морфоструктурна будова та класифікація морфоструктур, проблеми вивчення поверхонь вирівнювання (Рослий, 1968; Міленко, 1967; Слюсаренко, 1967).

З часом геоморфологічні дослідження в Донбасі набувають більш різнопланового характеру. Вони стосуються вивчення ярусності рельєфу, розвитку гідрографічної мережі, зв'язку рельєфу з неотектонічними рухами земної кори, визначення походження та етапності розвитку морфоструктур Донбасу (Мещеряков, Фількін, 1965; Соколовський, Волков, 1965; Луцький, 1966; Рослий, Чугунний, 1966). Дослідження палеорельєфу провадили лише в обмеженій частині Донбасу (Сонкін, 1967).

Дуже важливим для встановлення історії розвитку рельєфу Донбасу є вивчення річкових терас. Цій проблемі взагалі приділялося багато уваги (Луцький, 1966; Рослий, 1968; Бланк, Пічугін, 1967), але досі не встановлені точні вікові співвідношення між терасовими рівнями сучасних та колишніх річкових долин, а це ключ до встановлення та уточнення історії розвитку рельєфу території.

Актуальною для нашого регіону є вивчення закономірностей прояву та розвитку найпоширенішого з екзогенних процесів – ерозії. Перші ерозієзнавчі дослідження в Донбасі були пов'язані з виявленням характеру поширення ярів (Керн, 1928) та загальною оцінкою непридатних для сільськогосподарського використання земель (Яната, 1932). Після деякої перерви роботи з вивчення еродованих земель Донбасу відновлюються (Козменко, 1954; Супрун, Акентьєва, 1957).

Подальші дослідження були пов'язані з необхідністю вивчення ерозійних процесів у зв'язку із захистом ґрунтів від руйнування (Шикула, 1964; Соколовський, 1973; Кисельова, з 1973) та ін.

Систематичне вивчення кліматичних умов Луганщини, окремих їх показників і чинників формування було зумовлено перш за все потребами практики, зокрема, сільського господарства. Вказівки щодо специфіки клімату Луганської області містяться у таких узагальнюючих працях, як «Агрокліматический справочник по Луганской области» (1958) та «Клімат Луганской области» (1958), а також окремих працях І.Ю. Бучинського, М.Д. Павлової, В.С. Преображенського, В.Д. Симоненка.

Першою спробою узагальнення кліматичних та метеорологічних досліджень можна вважати працю М.І. Коноплі «Клімат Луганской области» (1998).

Вивчення поверхневих і підземних вод Луганської області як складової частини Донбасу було розпочато в 30-ті роки 20 ст. роботами В.С. Попова, М.І. Родигіна, Д.І. Щоголева та ін. («Гидрогеологический очерк Донецкого бассейна», 1930). Деякі відомості про результати сучасних досліджень різних аспектів водних ресурсів як окремих територій, так і всієї Луганської області, можна знайти у працях Н.І. Беседи, В.Д. Давидова, О.І. Жадан, Є.П. Котелівця, А.І. Луценко, В.Д. Симоненка та інших авторів.

Перші наукові відомості про характер рослинності з'являються наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття, і їх можна знайти у класичних працях таких відомих вчених, як А.М. Краснов, Г.І. Танфільєв, В.І. Талієв, І.М. Пачоський, К.М. Залеський та ін. У 20-і роки минулого століття природну рослинність різних районів Донбасу та сучасної Луганської області вивчали М.І. Олексієнко, Ф.О. Гринь, О.М. Дубовик, Ю.Д. Клепов, М.В. Клоков, М.І. Котов, Є.М. Лавренко, Л.А. Соколова та ін. Дослідження велися переважно на цілих ділянках, які вже на той час у південній частині Луганщини мали лише фрагментарне поширення (уже у 1923 – 1929 роках відомому дослідникові флори Донбасу Ю.Д. Клепову не вдалося знайти на вододільних поверхнях Донецького кряжа жодної цілинної ділянки).

Вивченню лісової рослинності присвячена класична праця Є.М. Лавренка «Леса Донецкого кряжа» (1926). Різні аспекти рослинності Луганщини у свій час вивчали також А.І. Барбарич, Г.І. Білик, Р.І. Бурда, Ф.О. Гринь, В.М. Данько, О.М. Дубовик, С.М. Зиман, Д.С. Івашин, М.А. Каймакан, Є.М. Кондратюк, А.Г. Константінова, М.Л. Рева, В.С. Ткаченко, Г.І. Хархота та ін.

Значний внесок у флористичні дослідження Луганщини зробили співробітники кафедри ботаніки Луганського педагогічного інституту (нині – Луганського національного університету) – Р.Я. Ісаєва, В.Ф. Дрель, П.І. Кузнецова, В.Р. Маслова, О.С. Ніколаєва та ін.

Загальна характеристика рослинності Луганської області, відомості про закономірності її поширення та сучасний стан містяться у таких узагальнюючих наукових виданнях, як «Рослинність УРСР: степи, кам'яні відслонення, піски» (1973), «Геоботанічне районування Української РСР» (1977).

У вивченні ґрунтового покриву Луганської області важливою є роль засновника сучасного наукового ґрунтознавства В.В. Докучаєва, який у 1892 році очолив особливу експедицію Лісового департаменту з вивчення засобів обводнення степів і боротьби з посухою. Одна з трьох дослідницьких ділянок для проведення стаціонарних спостережень – Старобільська (сьогодні – Деркульське лісництво) – була обрана в межах сучасної Луганської області. У різні часи дослідження ґрунтів провадили В.В. Курилов, П.І. Кукоба, Г.Г. Махов, П.І. Луцький, Ф.І. Пугач, А.А. Георгі, А.Ф. Яровенко.

Різні аспекти раціонального використання ґрунтів вивчали також Л.І. Акентьєва, П.М. Боярський, В.І. Буряков, В.А. Джамаль, В.Т. Плотников, Ф.І. Пугач, П.С. Супрун, В.М. Тищенко, М.К. Шикула та ін. Характеристики ґрунтів Луганської області та окремих її частин можна знайти в узагальнюючих працях Г.Г. Махова («Почвы Донецкого кряжа», 1930), О.С. Гладкого та О.Ф. Яровенка («Почвы Донбасса», 1958), В.Т. Плотникова та О.Н. Другова («Почвы Луганской области», 1969) та низці інших робіт.

Вивченням тваринного світу регіону у різні роки займалися С.З. Амтер, А. Чернай, М.М. Сомов, І.Б. Волчанецький, вчені Луганського національного університету – колишнього педагогічного інституту (І.І. Сахно, С.Г. Панченко, М.Д. Самчук, пізніше – О.В. Кондратенко, І.В. Загороднюк та ін.).

Поряд із покомпонентними дослідженнями природи Луганщини, проводилося узагальнення результатів та досвіду вивчення природних умов і ресурсів регіону та його окремих ділянок, наприклад, у роботах В.С. Преображенського («Очерки природы Донецкого кряжа», 1959), Л.М. Білогу́ба («Луганська область», 1960), М.В. Лапка («Край вугілля і металу», 1969), В.Д.

Симоненка («Очерки о природе Донбасса», 1977), А.А. Слюсарева («Природа Донбасса», 1988), О.П. Фисуненка і В.І. Жадана («Природа Луганской области», 1994) та ін.

У 2004 році за участю науковців кафедри географії Луганського педагогічного університету підготовлений та виданий «Атлас Луганської області».

Значний інтерес мають також праці, пов'язані з комплексними фізико-географічними дослідженнями та районуванням території Луганської області (В.Д. Симоненко, В.А. Джамаль, А.А. Георгі, А.Ф. Яровенко, В.К. Слюсаренко та ін.), екологічними проблемами і регіональним природокористуванням (В.К. Слюсаренко, О.І. Жадан, О.О. Кисельова, Ю.О. Кисельов, Н.В. Белоусова та ін).

На початку 70-х років минулого століття були започатковані перші крупно- і середньомасштабні ландшафтні зйомки та ландшафтні дослідження в межах Луганської області, результати яких відображені у працях В.І. Жадана (1978 – 2008 роки).

Вивчення природи Луганщини не завершено – теоретичні та практичні питання фізико-географічних досліджень перебувають у сфері інтересів співробітників Інституту географії НАН України, НДІ та науковців спеціальних кафедр вищих навчальних закладів Донбасу, в тому числі членів Луганського відділу Українського географічного товариства.

Необхідно зазначити, що, не зважаючи на значний доробок і досвід регіональних досліджень, через низку об'єктивних і суб'єктивних причин та чинників, вони залишаються розрізненими та нескоординованими. І перш за все – через відсутність у регіоні відповідного координаційного центру, дефіцит фінансування та відсутність запитів з боку зацікавлених організацій та установ різних галузей господарства.

А.І. Доценко, д. геогр. н., проф.

Рада по вивченню продуктивних сил України НАНУ

МІСТА РАЙОННОГО ЗНАЧЕННЯ ТА ЇХ РІЛЬ У РЕФОРМУВАННІ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ

В сучасному світі міста є головною формою територіальної організації розселення населення. Вони формують опорний каркас розселення і тісно взаємопов'язані з селищним та сільським розселенням. Якщо об'єктом дослідження є окремі типи міст за певними ознаками (людністю, функціями, управлінням тощо), то ми втрачаємо реально існуючі взаємозв'язки між поселеннями в інтегральних системах розселення. Щодо міст районного значення, то потрібен диференційований підхід при визначенні стратегічних напрямів їх соціально-економічного розвитку. Для визначення кількості міст районного значення в сучасній Україні необхідно уточнити сутність поняття «місто районного значення». Якщо виключити безлюдні міста Прип'ять та Чорнобиль, то станом на 1 січня 2008 р. в Україні було 277 міст районного значення, а за підрахунками НІСД – 279 [1,8], але це не зовсім так. За людністю всі вони належать до категорії малих міст (менше 50 тис. осіб). За управлінсько-правовим статусом 194 міста є центрами адміністративних районів і виконують економічні та адміністративні функції, тобто їх слід віднести до поліфункціональних. Незважаючи на низький рівень розвитку, ці міста мають певні передумови для соціально-економічного розвитку. Що стосується групи малих монофункціональних міст, то більшість їх має республіканське та обласне підпорядкування, або підпорядковані містам обласного значення і лише 53 має районне значення. Проблеми їх подальшого розвитку, враховуючи сучасні умови, досить гострі, а можливості обмежені. За нашими підрахунками, зараз в Україні 247 міст районного значення, тобто 54 % загальної кількості міст.

Важливо відзначити, що існуюча в Україні система управління територіями та містами досить складна і консервативна. Вона збереглася в основному ще з радянських часів і не відповідає новим умовам, соціально-економічним та політичним реаліям розвитку українського суспільства і потребує істотного оновлення. В Донбасі з 60 малих міст, що становлять 67 % всіх міст, найбільш поширені міста, підпорядковані містам обласного значення (29), які не мають чіткого правового статусу і перспективи їх розвитку цілком залежать від міст обласного значення, яким вони підпорядковані. Незначна кількість малих міст належить до міст обласного значення (13). Велика кількість належить до міст районного значення (18), що мають гірші умови розвитку, з них 10 міст виконують функції районних центрів, а решта належить до монофункціональних міст.

Тісно взаємопов'язана з розвитком міст проблема реформування територіального устрою України, яка протягом останніх 10 років набула актуального значення і розробляється як окремими вченими, так і спеціальними комісіями при центральних органах влади. Цими комісіями підготовлено чотири проекти Закону “Про адміністративно-територіальний устрій України” (у 1997, 2001, 2003 та 2005 роках). Якщо перші три законопроекти ставили за мету привести існуючу систему адміністративно-територіального устрою у відповідність до чинної Конституції України, тобто частково удосконалити колишню радянську систему територіального устрою, то четвертим пропонувалося ввести принципово нові територіальні одиниці: регіони, міста-регіони та міста-райони. Ці пропозиції оригінальні, але необґрунтовані. Чому місто-регіон повинно мати людність не менше 750 тис. осіб, а місто район – 70 тис. осіб? Чому ці міста не повинні входити до складу відповідних регіонів та районів? Українське суспільство не сприйняло цей законопроект не через суб'єктивність та необґрунтованість запропонованих в ньому нововведень, а через супротив взагалі змінювати сучасний адміністративно-територіальний устрій. Минулого року Мінрегіонбуд України розробив новий проект “Концепції реформи адміністративно-територіального устрою України”, якою пропонується законодавчо закріпити визначену в Конституції систему територіального устрою. Проте відомо, що чинна Конституція недосконала і зараз доопрацьовується, потребує й істотної зміни IX розділ її “Територіальний устрій України”.

Роль міст районного значення в проекті реформи адміністративно-територіального устрою залежатиме від прийнятої моделі нового устрою. Якщо буде затверджено законопроект, розроблений на основі Концепції Мінрегіонбуду України, то існуюча система управління містами не зміниться. Малі міста республіканського (в Криму) та обласного значення матимуть більші матеріально-технічні та фінансові можливості для соціально-економічного розвитку порівняно з містами районного значення, які без державної допомоги не можуть розвиватися. Сподіватися, що “Загальнодержавна програма розвитку малих міст”, затверджена Верховною Радою України 4 березня 2004 р., буде реалізована і сприятиме розвитку міст районного значення марно, тому що програма не забезпечена державним бюджетним фінансуванням [2].

Ми вважаємо, що не варто покладати багато надій також на ресурсну концепцію розвитку малих міст. Серед економістів та географів зараз модним стало оцінювати потенціали міст і на підставі цього визначати напрями розвитку міст. Проте, цей напрям, на наш погляд, має певні недоліки. По-перше, відсутня статистична інформація щодо малих міст, яка б давала можливість об'єктивно оцінити величину ресурсного потенціалу кожного міста. Однак слід відзначити, що 2 квітня 2009 р. Кабінет Міністрів України прийняв важливу постанову №288 «Про моніторинг соціально-економічного розвитку малих міст і селищ», за якою з 2010 року запроваджується збір статистичної інформації про зазначені поселення [3]. Ресурсна база у містах районного значення дуже мала і низької якості, тому перспективи розвитку міст не можна визначати, орієнтуючись лише на цю базу.

По-друге, в сучасний період в умовах глобалізації, формування світового господарства та євроінтеграції стратегічні напрями розвитку міст, у тому числі й районного значення, визначаються не лише їх ресурсами, а й іншими важливими чинниками (місцем в територіальному поділі праці, територіальних системах розселення, географічним та геополітичним положенням тощо).

Визначити роль міст районного значення потрібно в процесі реформування адміністративно-територіальних одиниць, які складатимуть основу нової системи адміністративно-територіального устрою України. Велика мережа досить різноманітних міст в Україні, якими важко управляти, спонукає перейняти досвід США та Великобританії, де існує дві окремі категорії міст із різними правовими статусами (великі міста – city, малі - town). В Україні у XVIII – XIX ст. існувала традиційна форма територіальної організації міського розселення – містечка, які у 1925 р. радянським тоталітарним режимом були ліквідовані та переведені у селища міського типу.

Зараз в Україні 363 малих міста, що становить 79 % загальної кількості міст, мережа їх через безперервне зменшення людності середніх міст розширяється. Слід зазначити, що 88 міст має людність менше 10 тис. осіб, тобто менше законодавчо визначеного критерію міста. Управляти такою величезною і різноманітною мережею міст надзвичайно важко. Ми пропонуємо відродити в Україні містечка. Ця пропозиція була прийнята в останньому законопроекті “Про територіальний устрій України” (2005 р.). Серед базових адміністративно-територіальних одиниць запропоновані міста та містечка. Проте кількісний критерій для містечок взято менше 10 тис. осіб. Нами пропонується інший критерій. Відповідно до рекомендацій ООН та сучасних умов розвитку України ми пропонуємо підняти нижній критерій людності міста з 10 до 20 тис. осіб. До містечок слід віднести сучасні міста людністю менше 20 тис. осіб та селища міського типу людністю понад 5 тис. осіб. На жаль, в

Концепції Мінрегіонбуду України містечка як адміністративно-територіальні одиниці не виділені. Якщо у новому законопроекті буде відновлено містечка, то поняття “міста районного значення” втратить своє значення. Не менш важливо чітко визначити правовий статус містечок.

Роль міст районного значення істотно зміниться в разі кардинальної зміни устрою України на регіональному та локальному рівнях. В Конституції України та трьох попередніх законопроектах про адміністративно-територіальний устрій України зберігається сучасна система, що включає Кримську автономію, 24 області та 490 адміністративних районів. Правда, деякі вчені пропонують об’єднати невеликі за територією та населенням області та райони, але таке “косметичне” оновлення принципово не змінить пострадянської системи управління територіями.

Метою реформування адміністративно-територіального устрою України, на наш погляд, є формування принципово нової системи, яка б цілком відповідала новим умовам і завданням суспільного розвитку та сприяла б забезпеченню соціальних потреб населення.

В проекті закону “Про територіальний устрій України” (2005 р.) запропонована нова система адміністративно-територіального устрою, яка включатиме регіони, райони та громади. Причому під регіонами розуміють Автономну Республіку Крим, області, міста Київ та Севастополь. Як бачимо, нічого принципово нового тут не пропонується.

В той же час деякі вчені пропонують замість областей та автономії запровадити нову адміністративну одиницю – край. Ми підтримуємо ці пропозиції, тому що краї притаманні українській національній та культурній традиції. Максим Паламарчук пропонує утворити в Україні 6 країв, Віктор Каспрук – 8, Ігор Коліушко – 9. У розробленій нами схемі нового адміністративно-територіального устрою України запропоновано 12 країв та столичний округ. Центрами країв слід зробити 9 сучасних обласних центрів та 3 великих міста (Бердянськ, Лубни та Коростень). Замість укрупнених адміністративних районів ми пропонуємо відродити традиційно українську назву адміністративно-територіальної одиниці локального рівня - повіти, кожен з яких охоплюватиме територію 2-3 сучасних районів.

Важливо зазначити, що в нашому проекті вводиться нова класифікація міст – категорійність. Київ замість принизливого “спеціального статусу” займає окремий статус столиці держави. Ліквідується спеціальний статус Севастополя та поділ інших українських міст на міста республіканського, обласного та районного значення як застарілий. Усі міста, окрім столиці, поділяться нами на п’ять категорій. До першої (найвищої) віднесені міста - “мільйонери”, другої – крупні міста (людністю 501-1000 тис. осіб), третьої – великі міста (101-500 тис. осіб), четвертої – середні міста (51-100 тис. осіб) і п’ятої – малі міста (людністю 20-50 тис. осіб). Обсяги фінансування міст у новому Бюджетному кодексі України мають залежати від категорії міста.

Визначаючи напрями розвитку міст районного значення Донбасу, необхідно істотно підвищити виробничий потенціал 8 міст – райцентрів на основі технологічної модернізації діючих промислових підприємств, активізації інвестиційної діяльності та впровадження інноваційної моделі економічного розвитку. У містах–залізничних вузлах Волноваха та Попасна потрібне створення промислових підприємств з обслуговування транспорту. Залученню інвестицій могло б сприяти утворення територій пріоритетного розвитку. Такі території законодавчо утворені у 1999 р. в Донецькій та Луганській областях, на яких запроваджено спеціальний режим інвестиційної діяльності, але до їх складу включено лише 8 малих міст обласного значення та два міста районного значення (Волноваха та Мар’їнку). Тому потрібно шукати інші форми залучення інвестицій у міста районного значення.

Для 8 малих монофункціональних міст районного значення, в яких переважають вугільна та гірничодобувна промисловість, стратегічним напрямом розвитку є комплексний соціально-економічний розвиток. Половина з цих міст є центрами вуглевидобутку і для того, щоб запобігти їх деградації після вичерпання запасів вугілля, необхідно вже тепер створювати нові високотехнологічні промислові підприємства. Не менш важливо комплексно розвивати як виробничу, так і соціальну сферу міст районного значення, а також посилювати взаємозв’язки їх із селищами та селами, розташованими у приміських зонах, формуючи у такий спосіб місцеві системи розселення.

Література

1. Міста районного значення України: проблеми соціально-економічного розвитку. – К.: НІСД, 2009. – 47 с.
2. Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст. Закон України від 4.03.04 №1580-IV // Відомості Верховної Ради України. – К., 2004. – №24. – С. 986 – 1024.
3. Про моніторинг соціально-економічного розвитку малих міст і селищ. Постанова Кабінету Міністрів України від 2.04.09 №288 // Урядовий кур’єр. – 2009. – №68. – С.15-16.

ОСОБЛИВОСТІ КЛАСИФІКАЦІЇ І ТИПОЛОГІЇ ПРОМИСЛОВИХ АГЛОМЕРАЦІЙ

Різноманітність природних, економічних, соціальних, політичних, розселенських, демографічних, комунікаційних та інших умов, в яких розвиваються промислово-агломераційні утворення, зумовлюють об'єктивну тенденцію до зростання їх неоднорідності та широкої диверсифікації за рядом суттєвих ознак. Тому глибоке пізнання сутності процесів промислового агломерування неможливе без детального упорядкування і систематизації промислових агломерацій на основі чітко розробленої класифікації і типології. При цьому необхідно виявити, які критерії і ознаки повинні бути покладені в основу виділення промислових агломерацій при їх групуванні у класи і типи, які з них будуть виступати провідними і універсальними, а які допоміжними і другорядними. Адже промислові агломерації можуть різнитися за загально-цивілізаційними умовами формування, генезисом, за характером впливу агломераційних факторів, за профілем і спеціалізацією, морфологією, а також за особливостями функцій центру і периферії та їх структурними ознаками.

Групування промислових агломерацій за рядом сутнісних ознак потребує чіткого встановлення та розмежування понять „класифікація”, „типізація”, „типологія”. Е. Б. Алаєв стверджував, що ці терміни часто використовують як синоніми, оскільки вони об'єднані певною цілісною гносеологічною спрямованістю – розчленуванням множини об'єктів для їх подальшого упорядкування і систематизації за певними ознаками. Однак, різниця в їх застосуванні має певні історичні традиції, тому їх слід розглядати як взаємопов'язані, а не тотожні поняття. Якщо розуміння класифікації можна вважати детально розробленим в суспільно-географічній науці, то різниця між типізацією і типологією продовжує викликати певні дискусії. Отже, класифікація виступає групуванням об'єктів, що досліджуються за певними сукупностями (класами), які різняться між собою переважно кількісними показниками. Що ж стосується типології, то Е. Б. Алаєв зазначав, що вона здійснює групування об'єктів за певними сукупностями (типами) на основі якісних ознак. Проте, гносеологічне розуміння типології впливає з її тлумачення, як методу науково пізнання, в основі якого лежить розчленування системи об'єктів та їх групування за допомогою узагальненої, ідеалізованої моделі або типу. Отже, в типології мають поєднуватись як кількісні, так і якісні ознаки, при чому вони повинні мати загальний, суттєвий, ієрархічно-побудований характер. Термін «типізація» був запозичений географією з технічних наук, де він означав обґрунтоване зведення великої різноманітності переважно гомогенних об'єктів (приладів, машин, обладнання, будинків, споруд тощо) до невеликого їх числа. Отже, саме типізація (а не типологія) визначає певну якісну різницю між окремими сукупностями. Поєднання класифікації і типізації на різних ієрархічних рівнях дослідження визначає відповідно емпіричну (засновану на кількісних ознаках) та теоретичну (засновану на якісних ознаках) стадії типології. Врахування їх сукупного пізнавального значення при проведенні типології певних об'єктів сприятиме подоланню відомих протиріч, закладених в різних способах її побудови. З одного боку, це дає можливість виділити всі типологічні елементи системи, які можуть бути значно ширшими за той масив, що встановлений емпіричним шляхом (і включати невиявлені раніше типи, аналіз яких обмежується конкретним рівнем пізнавальних можливостей науки та розвитку суспільства), а з іншого – уникнути протиріч на стадії інтерпретації типологічних схем і понять при переході до дискретних об'єктів дослідження.

Слід зазначити, що детальної спроби класифікації і типізації промислово-агломераційних утворень ще не проводилось. Виробничі (промислові) агломерації виділялись лише як окремих тип територіально-виробничих комплексів в рамках їх загальної типізації, що була детально розроблена в працях М. М. Колосовського, П. М. Алампієва, Є. П. Маслова, А. Г. Омаровського, Є. Д. Сілаєва, І. В. Нікольського, О. І. Шаблія, М. І. Шрага, М. М. Паламарчука, А. Т. Хрущова, М. Д. Шаригіна, С. І. Іщука, В. І. Захарченка та ін. Зокрема, М. М. Паламарчук, поділяючи територіально-виробничі комплекси на регіональні (формується за рахунок територіальної інтеграції) та ареальні (формується за рахунок інтеграції у формі територіальної концентрації), виділяв серед останніх компактні ТВК (засновані на компактній мікрорайонній територіальній спільності), якими вступали виробничі агломерації, промислові вузли та промислові центри. М. М. Паламарчук наголошував на диверсифікації підходів до розуміння сутності виробничих агломерацій. Вони можуть розглядатись як континуальний комплекс (сукупність всіх виробничих підприємств території) і як підвид

дискретних комплексів, що складаються з декількох відокремлених галузей виробництва, які мають різну інтегративну сутність. Останнє тлумачення, на нашу думку, є дискусійним, адже промислові (виробничі) агломерації засновані та ефективно розвиваються на основі використання переваг агломераційного ефекту. Отже, в характері формування різних галузей виробництва агломерації простежується спільна інтегративна сутність при різних характерних рисах цього процесу.

Детальну та обґрунтовану типологію промислових комплексів запропонував С. І. Іщук, поділивши їх за трьома ознаками (за розміром території, походженням і типами промислової сировини та за основною спеціалізацією). С. І. Іщук виділив за першим критерієм мікрокомплекси, до яких відніс промислові центри, вузли та агломерації. Також він зазначає, що проведення детальної типології вузлів та агломерацій має відбуватись на основі систематизації їх функціональних та структурних елементів, зокрема, виробничої спеціалізації, заснованої на енерговиробничих циклах та територіальних особливостях їх розвитку. Ця точка зору, на нашу думку, має бути покладена в основу проведення типології промислових агломерацій.

Дослідження М. М. Паламарчука, С. І. Іщука та ін. були продовжені в працях В. І. Захарченка. Він значно розвинув типологію промислових комплексів в рамках вчення про промислово-територіальні системи (ПТС). За функціональними зв'язками елементарних і багатостадійних ПТС вчений виділив горизонтальні, деагломераційні та агломераційні типи ареальних промислових систем. Останні поділяються за ареалами зосередження на локальні, районні і зональні. В межах локальних ПТС розвиваються промислові вузли, в межах зональних – агломераційні зони. Районні ареальні ПТС, в свою чергу, поділяються на мікро-, мезо- та макрорайонні, причому першому і останньому типу районних ПТС відповідають багатогалузеві вузли та агломераційні макрорайони. Мезорайонні ареальні ПТС агломераційного типу і являють собою, на думку В. І. Захарченка, промислові агломерації.

Вагомий внесок у розвиток типології локальних промислових утворень, переважно вузлового типу, зробили А. Т. Хрущов та М. Д. Шаригін. Зокрема, останній запропонував типізацію промислових вузлів, спираючись на дві головні ознаки: виробничу і територіальну. Шаригін виділив такі типи вузлів: 1) комплекси переробної індустрії (машинобудівні, текстильно-промислові); 2) гірничо-металургійні комплекси (пірометалургійні чорних і кольорових металів, гірничо-хімічні, рідкометальні); 3) енергопромислові (гідроенергопромислові, вуглепромислові); 4) нафтогазохімічні (нафтохімічні; газохімічні); 5) біопромислові (індустріально-аграрні, лісопромислові, океанічні). Цю думку, як вже зазначалось, детально проаналізував та розвинув в подальших дослідженнях С. І. Іщук.

А. Т. Хрущовим також проведена детальна типізація промислових вузлів. Вона відображає такі основні позиції: 1) основний виробничий профіль (з точки зору впливу на предмети праці); 2) спеціалізацію і структуру виробництва (за поєднанням різних елементів); 3) ступінь зрілості (розвитку) виробництва; 4) умови і передумови формування виробництва; 5) масштаби виробництва за величиною виробленої продукції. За виробничим профілем А. Т. Хрущов виділив вузли добувної і переробної промисловості та змішаного типу. Кожен з них, в свою чергу, був диференційований за ознаками спеціалізації і структури виробництва. За ступенем зрілості вирізняються вузли, що склались історично; вузли, що були докорінно реконструйовані, а також вузли, що формуються. Кожна з цих груп, в свою чергу, включає вузли, що сформувались на основі сировинних та енергетичних ресурсів, трудових ресурсів та вигідного ТПП, природних і трудових ресурсів. Ця типізація має істотне значення і для здійснення детальної систематизації промислових агломерацій.

Спроби провести класифікацію і типізацію міських агломерацій були здійснені рядом радянських учених: П. І. Дубровіним, Г. М. Лаппо, Є. Н. Перциком, Н. І. Наймарком, І. Н. Заславським та ін. Так, П. І. Дубровін ще наприкінці 50-х років запропонував декілька підходів до класифікації і типізації міських агломерацій. За політико-економічними критеріями, він виділяв капіталістичний і соціалістичний типи агломерацій, за морфологічними ознаками – моноцентричні і поліцентричні, за напрямком розвитку – приморські, радіальні, векторні тощо. Окрім цього, до уваги брались класифікаційні характеристики агломерацій за людністю міста-центру, радіусом агломерування, щільністю населення тощо.

Г. М. Лаппо також пропонував поділяти агломерації за генетичними, морфологічними та функціональними ознаками. За першою з них, вчений виділяв два типи агломерацій: ті, що сформувались „від міста” та „від району”. Перший тип агломерацій є здебільшого моноядерним і виник на основі поширення впливу великого історичного міста. Внаслідок надмірної концентрації населення та господарства в ядрі, частина функцій, що має доповнюючий та обслуговуючий характер, переноситься в агломеровані поселення, які розвиваються у тісній взаємодії із центром. Другий тип агломерацій є поліядерним і сформувався в районах компактного залягання корисних

копалин переважно паливного та рудного типів. При їх розробці виникає група поселень, які мають подібну спеціалізацію. Згодом, один чи декілька населених пунктів, які характеризуються більш вигідним ЕГП та сприятливими умовами для концентрації населення, формує агломераційну зону тяжіння.

Є. Н. Перчик та Ю. Л. Пивоваров класифікували міста та агломерації за ознаками чисельності населення, особливостями ЕГП, генезису, господарської спеціалізації тощо. Цікавою, на наш погляд, є динамічна типологія агломерацій, запропонована Н. І. Наймарком та І. Н. Заславським. На основі аналізу 32 показників (ознак) міських агломерацій, ними було виділено сім основних блоків, що стали основою для проведення типології: 1) планувальні показники, 2) характеристика людності та рівня соціально-економічного розвитку, 3) природні умови розвитку, 4) динамічні характеристики розвитку, 5) показники розвитку внутрішньоагломераційного транспорту, 6) характеристика ЕГП, 7) площа агломерації. Аналіз формалізованих даних цих блоків за допомогою ЕОМ дав змогу авторам виділити наступні групи агломерацій на основі критеріїв динаміки їх розвитку: 1) нединамічні агломерації, 2) слабодинамічні, 3) середньодинамічні, 4) високодинамічні, 5) особливо динамічні. При цьому окреслені вище блоки були погруповані на фактори „величини” та „розвиненості” агломерації. Суттєвим недоліком даної типології, на нашу думку, є недостатнє врахування виробничого профілю агломерації, галузевої диференційованості структури господарства, а також територіальних особливостей розвитку агломерації.

Узагальнюючи попередній досвід, слід виділити декілька головних ознак, за якими може здійснюватись типологія промислових агломерацій, поділивши їх умовно на функціонально-структурні та територіально-структурні. До функціонально-структурних ознак промислових агломерацій можна віднести тип суспільної формації, в якій розвиваються агломерації (індустріальний, постіндустріальний), приналежність до агломераційних утворень певної групи країн із специфічними особливостями господарського розвитку (перехідної економіки, нової індустріалізації, інші індустріально-аграрні, західноєвропейські, північноамериканські, азіатсько-тихоокеанські та австралійські), ступінь зрілості агломерації (історично сформовані і ті, що формуються під впливом різних факторів), умови та фактори їх формування (на основі природних ресурсів, праці, капіталу, інновацій та інформації і їх комбінації), провідні галузі промислової спеціалізації (гірничодобувна промисловість, металургія, машинобудування, електроніка, хімія, легка і харчова промисловість та їх комбінації). До територіально-структурних (морфологічних) ознак промислових агломерацій відносяться тип ядра (моноядерний, поліядерний), характер розвитку агломерованої зони (моновекторний, полівекторний, радіально-кільцевий, радіально-напівкільцевий, приморський, розосереджений), а також особливості процесів урбанізації, що проявляються у формуванні міст різної людності в агломерованій зоні тяжіння (великі, середні, малі міста). Всі ці ознаки виявляють ті істотні відмінності промислових агломерацій, які не є характерними для вузлів: наявність центру (ядра, ядер) і периферії (агломерованих територій), територіальні обриси та характер поширення агломераційних процесів, нерівномірність урбогенезу. При цьому, нами прямо не враховуються показники щільності населення (які частково закладені в аналізі людності) та ЕГП (локальний рівень якого враховано в особливостях розвитку агломерованої зони, а регіональний і глобальний здебільшого має подібні риси та не слугує, на нашу думку, основою для поділу агломерацій на підтипи, оскільки кожна з них формується саме у „виграшних точках простору”).

Запропонована нами типологія промислових агломерацій є науковим узагальненням теоретичних і практичних досліджень попередніх авторів та потребує більш детального уточнення і доповнення на матеріалах конкретних розрахунків. Однак, в силу своєї універсальності, вона має вагомим пізнавальним значенням для подальшого аналізу сутності і характеру розвитку промислово-агломераційних утворень.

*Я.С. Кравчук, проф., д. геогр. н., Р. Кобзак, доц., к. геогр. н.,
Львівський національний університет імені Івана Франка;
Ю. Зубрицький, Львівська ГРЕ*

ГЕОМОРФОЛОГІЧНЕ КАРТОГРАФУВАННЯ ПРИ ВИРІШЕННІ ІНЖЕНЕРНИХ ЗАВДАНЬ

Геоморфологічна оцінка рельєфу для потреб будівництва повинна охоплювати не тільки показ морфології рельєфу, його походження і вік, а й елементи прогнозу змін рельєфу на період будівництва й експлуатації споруд, рекомендації щодо управління небажаними геоморфологічними

процесами на будівельному майданчику та в прилеглий до нього місцевості, а також захист споруд (Симонов, Кружалін, 1993).

У разі вибору критеріїв інженерно-геоморфологічних оцінок території ці ж автори запропонували керуватися функціонально-технологічними нормами будівництва й експлуатації інженерних споруд. Така оцінка рельєфу, що йде «від технології до рельєфу», ґрунтується на двох головних положеннях: по-перше, необхідно оцінити кожний елемент технічних споруд та їхній комплекс з погляду впливу на рельєф у стадії проектування, будівництва й експлуатації; по-друге, треба розглянути головні функції і тип функціонування споруди і з'ясувати вплив різних властивостей рельєфу на хід функціональних процесів.

Більшість дослідників (Палієнко, 1978; Симонов, Кружалін, 1993) вважають, що при складанні геоморфологічних карт для різних видів будівництва їх повинно бути два типи: 1) середньо- або великомасштабна карта геоморфологічного районування на основі загальної геоморфологічної карти (масштаб від 1:50 000 і дрібніше) і 2) великомасштабні спеціальні геоморфологічні карти для різних видів будівництва (масштаби більше 1:50 000).

Інженерно-геоморфологічне районування повинно базуватися не тільки на типологічних особливостях рельєфу, що відносяться до геоморфологічної тріади (морфологія, генезис, вік), але й на аналізі інженерно-геологічних ознак (структура, літологічний склад порід, гідрогеологічні особливості тощо). Крім того, обов'язковою інформацією на цих картах повинно бути: 1) показ сучасних морфодинамічних процесів; 2) детальна морфометрична характеристика (кількісні показники густоти і глибини розчленування, крутості схилів).

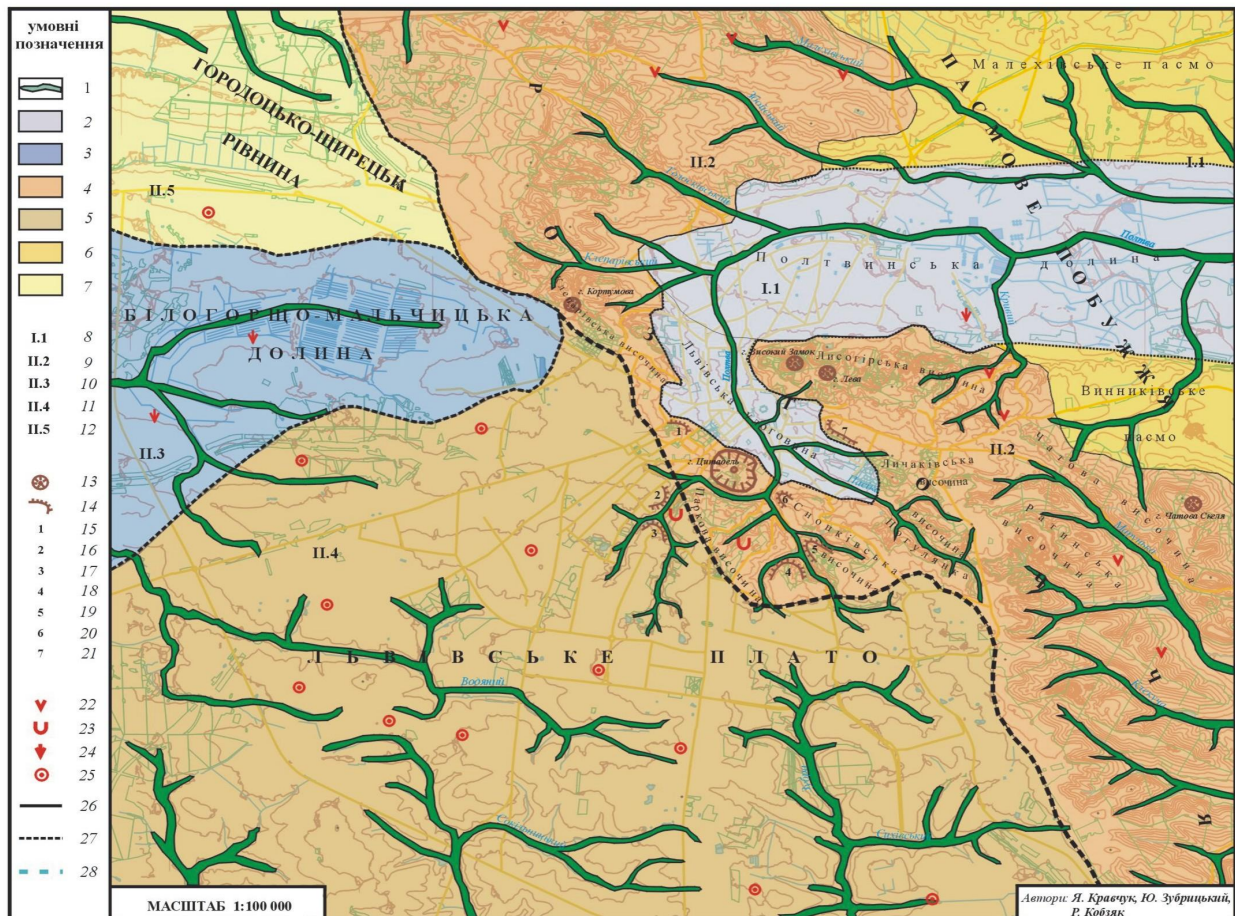

Рис. 1. Інженерно-геоморфологічна карта міста Львова

Генетичні типи рельєфу: 1 - долини рік і потоків; 2 - водно-аккумулятивні рівнини; 3 - флювіо-алювіальні рівнини; 4 - структурно-денудаційні височини і горбогір'я; 5 - денудаційні лесові плато; 6 - денудаційні лесові розчленовані пасма; 7 - денудаційно-аккумулятивні розчленовані хвилясті рівнини. *Геоморфологічне районування:* 8 Пасмове Побужжя; 9 - горбиста височина Розточчя; 10 - Білогоріжно-Мальчицька долина; 11 - Львівське плато; 12 - Городоцько-Щирецька рівнина. *Денудаційні форми рельєфу:* 13 - ерозійні останці; 14 - структурні та денудаційні уступи; 15 - Юрський; 16 - Святязький; 17 - Вульківський; 18 - Залізноводський; 19 - Снопківський; 20 - Скельна гора; 21 - Пекарський. *Геоморфологічні процеси:* 22 - яркова ерозія; 23 - зсуви; 24 - періодичне підтоплення. *Межі:* 25 - геоморфологічних підобластей; 27 - геоморфологічних районів; 28 - лінія Головного Європейського вододілу.

Великомасштабні спеціальні інженерно-геоморфологічні карти складаються для різних видів будівництва і через це їх зміст може дещо відрізнятись, хоча основою для них слугують загальні геоморфологічні карти.

На *геоморфологічних картах для проектування промислового і цивільного будівництва* обов'язково показують морфографічні та морфометричні особливості, характер поширення і розвитку сучасних морфодинамічних процесів. Із морфометричних характеристик найважливішими показниками є крутість та експозиція схилів.

Для того, щоб не перевантажувати інженерно-геоморфологічну карту, складають додаткові карти з показом морфометричних показників, динаміки сучасних геоморфологічних процесів, рекомендацій для архітектурно-планувальних і ландшафтно-екологічних потреб будівництва. У змісті цих карт акцент роблять на картографування структури рельєфу (елементи рельєфу, їхня розмірність, орієнтація, різнорангові композиційні лінії, вид забудови тощо).

Інженерно-геоморфологічні карти *для проектування, будівництва й експлуатації гідротехнічних споруд* повинні відображати певну природну обстановку картованої ділянки, палеогеоморфологічні умови, їхнє співвідношення із сучасними формами. Обов'язковими елементами навантаження таких карт повинні бути морфоструктурні особливості території, характер та інтенсивність неотектонічних рухів, давній похований рельєф.

Особливу категорію утворюють мікроформи рельєфу (западини, вимоїни, релікти прируслових валів, карстово-суфозійні лійки, присхилові і старичні зниження), для позначення яких використовують позамасштабні знаки.

Дещо інший зміст вкладають у карти території, прилеглих до використовуваних гідроспоруд і водосховищ. Головним у навантаженні такої карти повинно бути відображення динаміки і характеру поширення сучасних екзогенних геоморфологічних процесів, а також створених ними форм і відкладів, що зображають значками на фоні геоморфологічних комплексів і їхніх форм.

На *інженерно-геоморфологічних картах для проектування дорожнього будівництва* показують морфологічні характеристики рельєфу, його генезис у зв'язку з геологічною будовою, сучасні геоморфологічні процеси. Для повнішої характеристики детальні морфогенетичні позначення подають разом з даними про склад і потужність пухких відкладів, із виступами на денну поверхню корінних гірських порід, детально позначають динамічні форми рельєфу.

Стосовно морфології рельєфу дороги поділяють на вододільні, долинні, косогірні або такі, що перетинають долини і вододіли. Інженерно-геоморфологічне картографування кожного варіанту дороги передбачає показ на карті одного або кількох варіантів траси, які є найбільш оптимальними з аналізу геоморфологічної будови.

Дуже часто доводиться складати геоморфологічні карти з метою захисту автомобільних доріг і залізниць від руйнівної дії сучасних екзогенних процесів. Легенди таких карт будуються переважно за морфогенетичним принципом, де форми рельєфу певного генетичного ряду містять інформацію про всі процеси, якими вони створені, що особливо важливо для аналізу динаміки сучасних екзогенних процесів.

Легенди таких інженерно-геоморфологічних карт розроблялися в НДІ інженерно-геоморфологічних досліджень Львівського університету (Кравчук, 2006), у яких зображення окремих видів процесів об'єднано у генетичні ряди (гідродинамічний, термодинамічний і гравітаційний) і генетичні типи (природний, природно-антропогенний і антропогенний). Для зображення окремих форм рельєфу і відкладів використані позначення з кількісною оцінкою площі в кілометрах квадратних, для лінійних – довжина в кілометрах.

Запропонований спосіб зображення процесів дає змогу оперативно розраховувати ураженість території екзогенними геоморфологічними процесами, забезпечити використання різномасштабних карт для виконання регіональних і локальних проектно-розшукових завдань.

Досить складні завдання доводиться вирішувати при *геоморфологічному картографуванні території великих міст*. При аналізі міського рельєфу важлива роль належить відображенню генезису, морфометрії, а також динаміці сучасних рельєфоутворюючих процесів. При цьому аналізувати рельєф найдоцільніше для певного рангу таксономічних одиниць (районів, підрайонів). Через це на геоморфологічних картах міст на фоні виділених компонентів і форм рельєфу необхідно показати межі геоморфологічних регіонів.

Література

1. Геоморфологічне картографування. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 175 с.
2. Інженерно-геоморфологічне картографування. – Львів: Світ, 1991. – 143 с.

3. Палиенко Э.Т. Поисковая и инженерная геоморфология. – К.: Вища школа, 1978. – 197 с.

4. Симонов Ю.Г., Кружалин В.И. Инженерная геоморфология. – Москва: Изд. МГУ, 1993. – 204 с.

*Н.І. Мезенцева, доц., к. геогр. н., К.В. Мезенцев, проф., д. геогр. н.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

ГЕНДЕРНІ СПІВВІДНОШЕННЯ В ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ В УКРАЇНІ

За Глобальним рейтингом гендерної рівності в суспільно-економічному та політичному житті Україна займає 57-ме місце із 128 країн світу, в яких він визначався. Рейтинг гендерної рівності складається на основі оцінки чотирьох основних критеріїв: економічної участі та можливостей (рівня зарплати, можливості доступу до висококваліфікованої праці, рівня зайнятості); рівня освіти (рівень доступу до базової та вищої освіти); політичних повноважень (представництво у владних структурах); стану здоров'я та тривалості життя (оцінка тривалості життя, статевої структури населення). Україна займає 26-е місце за першим критерієм, 73-е – за другим, 109-е – за третім та 74-е за четвертим критеріями.

В Україні гендерні дослідження активізувалися у зв'язку із прийняттям у 2006 році Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року та проголошенням 2007 року роком гендерної рівності. Важливу роль у проведенні таких досліджень відіграли науково-дослідні центри гендерних досліджень, які були створені відповідно до наукових інтересів жінок-науковців.

Гендерні співвідношення в Україні мають суттєві регіональні відміни і визначаються різними соціально-економічними чинниками, психологічними, ментальними та культурними передумовами. Гендерна географія, як напрям суспільно-географічних досліджень, є наукою, яка вивчає територіальні відміни гендерних співвідношень та чинники, які їх зумовлюють. Найчіткіше територіальні відміни гендерних співвідношень проявляються у міжрегіональних диспропорціях та диспропорціях між містами та сільською місцевістю. Основними напрямками досліджень гендерної географії в Україні є:

1) дослідження гендерної нерівності в регіонах України за такими складовими:

- гендерні співвідношення у політиці;

- гендерні диспропорції у державному управлінні;

- гендерна нерівність у великому, середньому та малому бізнесі;

- демографічні аспекти гендерної нерівності;

- освітні аспекти гендерних співвідношень, гендерна нерівність щодо пошуку та найму на роботу;

- гендерні співвідношення на ринку праці;

2) дослідження динаміки та особливостей гендерних процесів у регіонах України;

3) дослідження передумов формування гендерних співвідношень в регіонах України;

4) дослідження впливу гендерних проблем на соціальний розвиток регіонів.

Проаналізуємо гендерні співвідношення в найвищих органах законодавчої та виконавчої влади України.

Гендерні співвідношення у Верховній Раді України у 2009 році є такими: 92,0% народних депутатів складають чоловіки і лише 8,0% - жінки (табл. 1). За традицією, започаткованою ще з радянських часів, найвищу частку жінок серед однопартійців у Верховній Раді має Комуністична партія України (18,5%). Частка жінок у фракціях Блоку Литвина та НУНС складає 10,0% та 9,7% відповідно. Найнижча частка жінок-депутаток Верховної Ради у Партії регіонів (6,3%). Водночас, якщо аналізувати абсолютні показники, то з 36 жінок-депутатів Верховної Ради по 11 жінок є членами Блоку Юлії Тимошенко та Партії регіонів, що разом становить понад 60% їх загальної кількості.

У цілому представництво жінок у Верховній Раді України є дуже низьким. Для нього характерна така динаміка: 1994 рік – 5,7%, 1998 рік – 6,85%, 2002 рік – 5,8%, 2006 рік – 8,6%, 2009 рік – 8,0%. У Верховній Раді УРСР останнього скликання 36% склали депутати жіночої статі. Це було результатом введення у 1980-х роках гендерної квоти. Спікером Верховної Ради на той час також була жінка.

Таблиця 1. Гендерні співвідношення у Верховній Раді України*, 2009 рік

Фракції	Питома вага	
	чоловіків, %	жінок, %
ПР	93,7	6,3
БЮТ	92,9	7,1
НУНС	90,3	9,7
КПУ	81,5	18,5
Блок Литвина	90,0	10,0
Разом	92,0	8,0

* Примітка. Розраховано автором за даними Центральної виборчої комісії України

У радах місцевого значення частка жінок є значно вищою. В цілому для України характерна така закономірність: чим нижчий рівень органів державної влади, тим вони доступніші для жінок, тобто тим більш гендерно збалансованою є рада.

На рівні голів районних рад представництво жінок складає 5,6%. Воно відсутнє в АР Крим, Житомирській, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській, Луганській, Львівській, Полтавській, Хмельницькій та Чернівецькій областях. Найвищою частка жінок є у Кіровоградській та Дніпропетровській областях (19,0% та 18,2% відповідно).

Серед голів міських рад жінки складають 6,4%, тобто жінки є головами 20 міських рад із 455. Найвищий цей показник у Миколаївській, Сумській та Хмельницькій областях (22,2%, 22,0% та 18,2% відповідно). Високі частки жінок-мерів характерні для Житомирської, Закарпатської, Полтавської, Херсонської, Чернівецької та Чернігівської областей. Водночас у ряді регіонів немає жодної жінки-мера. Це стосується АР Крим, Волинської, Рівненської, Івано-Франківської, Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Кіровоградської та Черкаської областей.

Частка жінок серед голів селищних рад є значно вищою – 20,2%. При цьому в Україні немає жодного регіону, в якому не було б жінок-голів селищних рад, а у Донецькій області вони складають понад третину (37,7%). Кожна четверта голова селищної ради є жінкою в Одеській, Луганській та Тернопільській областях, кожна п'ята – в Донецькій, Львівській, Житомирській, Сумській, Чернігівській, Хмельницькій та Черкаській.

На рівні голів сільських рад жінки складають 29,1%. Зокрема, понад третина їх в АР Крим, Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Харківській, Житомирській, Київській, Сумській та Чернігівській областях. Найменша їх частка у Чернівецькій та Закарпатській областях – 12,3% та 15,8% відповідно.

В найвищих органах державної влади України представництво жінок завжди було мізерним. Так, жінки ніколи не були президентами держави, головою Верховної Ради ще в складі СРСР нетривалий період працювала В. Шевченко, єдиною прем'єр-міністром вдалося двічі побувати Юлії Тимошенко. В урядах В. Януковича та Ю. Єханурова жінок не було. В урядах В. Ющенко та Ю. Тимошенко було по дві жінки, А. Кінаха – одна жінка. Серед голів обласних державних адміністрацій на початку 2009 року працювала одна жінка, нині – жодної. Навіть серед голів районних державних адміністрацій окремих областей також відсутні жінки. Зокрема, це стосується Волинської, Рівненської, Тернопільської, Львівської, Чернівецької областей. Водночас у Миколаївській області частка жінок серед голів районних держадміністрацій є найвищою і складає 26,3%.

Варто зауважити, що гендерні співвідношення в органах державної влади є нестійкими. Їх зміни пов'язані із постійними ротаціями. Нині в Україні сформувався гендерний баланс щодо найвищого керівництва державою: президентом і головою Верховної Ради є два чоловіки, а прем'єр-міністром та секретарем РНБО України – дві жінки. Віднедавна Адміністрацію Президента України також очолює жінка.

Відповідно до Декларації Тисячоліття ООН Україна взяла на себе зобов'язання до 2015 року забезпечити гендерні співвідношення у найвищих органах державної влади на рівні не нижче 30% жінок і 70% чоловіків.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РИНКУ ЦІННИХ ПАПЕРІВ

У сучасній ринковій економіці істотну роль як у процесах приватизації, так і перерозподілу фінансових активів відіграє ринок цінних паперів. Сучасний стан та структура вітчизняного фондового ринку є наслідком процесів трансформації економічної системи, які відбулися в Україні протягом 90-х років. Головною метою функціонування та розвитку фондового ринку в Україні мали стати пошук ефективних власників державних підприємств, залучення інвестиційних ресурсів для спрямування їх на відновлення та забезпечення подальшого зростання виробництва, розвитку соціальної сфери, інфраструктури, а також підвищення інвестиційного іміджу держави.

Необхідність суспільно-географічних досліджень ринку цінних паперів зумовлена посиленням регіонального підходу в географічній науці та потребою створення ефективної системи фінансово-економічного забезпечення регіонів на основі оптимального поєднання загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів. Виняткової ваги набуває розробка наукових комплексних теоретико-методологічних засад щодо моделювання розвитку ринків цінних паперів в регіонах України з метою забезпечення ефективності державного управління територіальною організацією фінансової діяльності в цілому.

Розвиток регіональних ринків цінних паперів на сьогодні має стати невід'ємною складовою регіональної економічної політики держави та повинен ґрунтуватися на економічних, фінансових та суспільно-географічних засадах. Вагомий внесок у дослідження ринку цінних паперів держави та регіонів зробили, зокрема, Я. Міркін, Б. Данилишин, Ю. Качаєв, А. Кондрашихін, І. Назарчук, Д. Войжик, Д. Портес, Р. Лолоджанен, Р. Мартін та інші. Вагомий внесок у методологічну базу щодо фінансових ринків роблять різні науки. Наприклад, математика здійснює розробку сучасної теорії портфельних інвестицій та розширення торгівлі деривативами; загальна економіка допомагає узгодити політичні пріоритети з економічними реаліями; комерційне право визначає регуляторні рамки тощо. Та у зв'язку з тим, що все має місце у двохвимірному, обмеженому просторі, який називається земною кулею, суспільно-географічні дослідження у сфері фінансових ринків набувають актуальності та ваги.

Дослідження щодо фінансів є нетиповими для суспільної географії. Більшість географів досліджують матеріальні об'єкти, а гроші, у сучасному розумінні, є дуже нематеріальними. Ця нематеріальність легко складає враження, що відмінності простору, зумовлені відстанню, з часом в результаті глобалізації суспільного життя стануть несуттєвим фактором. Ця думка передбачає, що і фінансовий ландшафт є однорідним. Проте, якщо б він дійсно був однорідним, то логіка б зберігалася, проте насправді ж фінансовий ландшафт неоднорідний, він надзвичайно різний та повний аномалій. Суспільна географія виявляється потрібною і тепер, коли розвиток комп'ютеризації та інформатики звільняє суспільство і виробництво від жорсткої просторової прив'язки, різко змінює шляхи і час проходження простору. А ринок цінних паперів та його вплив на економічне зростання все частіше виступає об'єктом суспільно-географічних досліджень.

Фінансові ринки реально існують, функціонують та відіграють специфічну роль у національному та регіональному соціально-економічному розвитку, у розміщенні різних видів людської діяльності. Потреба їх дослідження з географічних позицій була зумовлена змінами у виробничій діяльності, системах управління, виникненням корпоративних структур замість традиційних форм зосередження виробничої діяльності, зростанням залежності суспільної діяльності від фінансування в цілому. У зарубіжній географічній літературі зустрічаються поняття "фінансова промисловість", "промисловість цінних паперів", які є містоутворюючими галузями. Вони впливають на розвиток та функціонування міст, однак, як і будь-які інші галузі суспільної діяльності, залежать від наявності кваліфікованої робочої сили, розміщення корпорацій, фінансової культури населення, розвитку інфраструктури, рівня оплати праці та добробуту населення, особливостей регулювання фінансової діяльності.

Об'єктом суспільно-географічних досліджень мають виступати фінансові агенти як основні суб'єкти фінансових ринків, та фінансові центри, як прояви просторового функціонування цих ринків. А предметом – структура фінансових ринків та їх інститутів; аналіз форм просторової концентрації фірм з надання фінансових послуг (агломерації, кластери, мережі); причини і наслідки утворення фінансових центрів різних видів (місцевих, регіональних, національних, міжнародних); конкуренція між фінансовими центрами; майбутнє світових фінансових центрів; галузевий аналіз

фінансових ринків; зв'язки між основними суб'єктами фінансових ринків; види фінансових послуг та їх просторові відмінності тощо.

Враховуючи те, що у розвинутих країнах галузь фінансових послуг стала надзвичайно важливою для розвитку економіки не тільки держави, але й окремих адміністративно-територіальних утворень (регіонів), не менш важливими та актуальними поряд з дослідженнями міжнародних фінансових центрів та національних фінансових ринків стали дослідження в суспільній географії щодо регіональних ринків цінних паперів та їх впливу на регіональні економіки всередині держав, розвитку та особливостей функціонування невеликих (регіональних) фінансових центрів.

Внаслідок процесів глобалізації та інтеграції фінансових ринків у багатьох країнах протягом останніх двох десятиліть національні та навіть регіональні фінансові центри перетворились на міжнародні за своєю орієнтацією та функціями. Процеси зростання у цих центрах відбуваються завдяки збільшенню обсягів фінансових угод між світовими банками, угод з купівлі-продажу валюти, акцій, та завдяки стрімкій світовій інтеграції грошових потоків. Міжнародна орієнтація фінансових центрів у поєднанні зі зростаючою конкуренцією, з одного боку, та розвитком економік, з іншого боку, призводить до концентрації великих компаній та обсягів угод. Це може мати негативні наслідки для перетікання капіталу до та всередині регіонів в національних економіках.

Міжнародні фінансові центри набувають нових організаційно-виробничих форм функціонування, що базуються на сітьових принципах, зокрема таких, як кластери. Фінансові кластери об'єднують організації, які надають послуги не тільки у сфері ринку цінних паперів, але і у всіх інших сегментах фінансового ринку: банківська діяльність, страхування, інвестування у нерухомість тощо.

Аналіз вітчизняних наукових досліджень, присвячених питанням територіальної організації ринку цінних паперів, показав, що вони спираються на теоретико-методологічні засади теорії розміщення продуктивних сил. Ринок цінних паперів досліджується як окремий територіально-виробничий комплекс.

Територіальна організація ринку цінних паперів включає: просторове розміщення матеріально-речових елементів інвестиційного виробництва; систему управління цією сферою суспільних відносин; фактично сформоване об'єднання матеріально-речових елементів з учасниками відносин із цінних паперів в єдиному процесі. Територіальна організація, крім вдалого розміщення структурних елементів ринку, передбачає всебічний розвиток їх взаємозв'язків із метою створення різноманітних варіантів просторових схем на основі оптимізації регіональних пропорцій та створення регіональних територіально-виробничих утворень. Це дає можливість трактувати територіальну організацію ринку цінних паперів як об'єктивну складову сучасних територіальних господарських утворень.

У країнах із розвинутою ринковою економікою можливості державного втручання у розподіл ресурсів обмежені. "Більшість підприємств, будучи заснованими або на індивідуальній, або на колективній власності, самостійно шукають матеріальні та грошові ресурси на ринках, через які розподіляється переважна частина суспільного продукту як в натурально-речовій, так і вартісній формах". Ринкові перетворення зумовили розпад багатьох вертикально інтегрованих (багатостадійних) промислово-територіальних систем – галузевих та міжгалузевих територіально-виробничих комплексів. Найнегативніші наслідки мало руйнування організаційно оформлених систем – виробничих та науково-виробничих об'єднань, передусім з точки зору конкурентноздатності нових організаційно-виробничих одиниць, що утворились замість них. Процеси ринкової трансформації у ТВК можна поділити на процеси структурної, функціональної, організаційної та управлінської трансформації. З точки зору ринку цінних паперів, то його роль необхідно розглядати у контексті управлінської трансформації, що пов'язується з процесами трансформації відносин власності, утворення корпоративних структур, становлення корпоративного управління ТВК, необхідності зміцнення фінансового стану ТВК тощо.

У процесі приватизації колишні державні підприємства та об'єднання стали акціонерними товариствами відкритого і закритого типу, або були передані до складу холдингових структур, увійшли до фінансово-промислових груп тощо. Створення акціонерних товариств у процесі приватизації супроводжувалось випуском та розміщенням на організованих ринках їх акцій. Безперечно, що для розширення потужностей по всьому ланцюгу виробництв ТВК необхідні значні фінансові ресурси, а тому важливе значення має зміцнення їх фінансового стану та пошук відповідних механізмів самофінансування. Значні фінансові ресурси можна акумулювати лише у великих корпоративних структурах. Тому сама по собі корпоратизація ТВК веде до зміцнення їх фінансового стану і, отже, дозволяє підвищити життєздатність відсталих виробничих модулів (завдяки можливості переміщення капіталу). Важливим механізмом самофінансування

корпоратизованих систем є додаткові емісії акцій, випуск облігацій або так зване перехресне володіння акціями.

Враховуючи те, що ринок цінних паперів став об'єктом суспільно-географічних досліджень, необхідно проаналізувати його сутність та функціональну структуру. Аналіз наукової економічної літератури свідчить про те, що відповідь на питання про сутність ринку цінних паперів є неоднозначною. У міжнародній практиці існує два підходи до визначення поняття "цінні папери": методом їх простого перелічення та трактування як документів з виділенням їх базових властивостей і ключових прав, які вони дають їх власникам. Оскільки важко дати універсальне визначення поняттю "цінний папір", виділити головні критерії, згідно з якими документ вважається цінним папером або ні, на практиці доцільно керуватись законодавчо закріпленими визначеннями цінних паперів з їх вичерпними переліками.

Серед багатьох фундаментальних властивостей, які дозволяють зрозуміти економічну суть цінних паперів, розглянемо такі. Цінний папір – це особлива форма існування капіталу, відмінна від товарної, виробничої та грошової форм, завдяки якій цінний папір може передаватись замість капіталу, обертатись на ринку як товар та приносити прибуток. У власника капіталу безпосередньо капітал відсутній, але є всі права на нього, зафіксовані у формі цінного паперу. Останній дозволяє відокремити власність на капітал від самого капіталу та, відповідно, своєчасно включити останній у ринковий процес у таких формах, в яких це необхідно для економіки. Власне на цій основі цінні папери можуть розглядатись як специфічний інвестиційний товар, що відокремлює їх від всієї маси товарів.

Специфічність цінних паперів, як предмету купівлі-продажу, також полягає в тому, що вони не реальні товари чи послуги, якість та властивості яких можна перевірити до моменту купівлі, а фінансові активи, які фактично являють собою обіцянку доходу у майбутньому.

Як і будь-який товар, цінні папери мають певну внутрішню вартість, яка визначається затратами праці на його виготовлення, зберігання тощо, однак не це встановлює ціну на нього. Їх ціна залежить від тих прав, які вони дають своїм власникам. Зокрема, важливою характеристикою будь-якого цінного паперу, тісно пов'язаною з ризиком, є його доходність. Дохід, який приносять цінні папери, так само як і можливість повернення вкладених коштів, залежить від багатьох факторів, які тісно взаємодіють між собою, що, власне, і зумовлює наявність певного ступеня ризику інвестування в цінні папери.

Сфера, у якій відбувається обертання та реалізуються відносини з приводу випущених цінних паперів, є ринок цінних паперів. Аналіз спеціальної літератури дозволив зробити узагальнення, що сучасними дослідниками до трактування змісту ринку цінних паперів застосовуються переважно два підходи, згідно з якими ринок цінних паперів визначається: 1) як сукупність відносин щодо цінних паперів, або 2) виходячи з його функціонального призначення.

Характеризуючи функції ринку цінних паперів як системи, необхідно зазначити, що ринок цінних паперів у системі економічних відносин виконує як *ряд загальних* для всіх видів ринків *функцій*, проте щодо цінних паперів як особливого інвестиційного товару: комерційну, інформаційну, ціноутворюючу та регулюючу, так і *специфічні функції* як особливий інститут ринкової економіки, кредитно-фінансовий механізм. Виконання *комерційної функції* ринком цінних паперів означає, що всі його учасники мають на меті отримати вигоду та прибутки від проведення та виконання фондових операцій (тобто від купівлі-продажу цінних паперів).

Виконання *цінової функції* ринком цінних паперів полягає у встановленні ринкових цін на цінні папери шляхом їх постійного руху, що виражається котируваннями, тобто реєстрацією курсів цінних паперів. Виконання *інформаційної функції* ринку передбачає, що ринок цінних паперів, у вузькому розумінні, розкриває інформацію про цінні папери, які котируються на фондовій біржі, та їх емітентів, умови здійснення фондових операцій, інших прямих та непрямих учасників ринку. У широкому розумінні, ринок цінних паперів інформує суспільство про загальний стан світової та національної економіки або окремої галузі. Стабільне зниження або падіння біржових курсів тих чи інших цінних паперів провідних компаній є ознакою погіршення економічної кон'юнктури, спаду ділової активності, та навпаки, стабільні курси або їх підвищення, як правило, свідчать про нормальний економічний стан в країні або галузі. Виконуючи *регулюючу функцію*, ринок цінних паперів створює правила торгівлі та участі у ній, порядок розв'язання суперечок між учасниками, встановлює пріоритети, органи контролю та управління тощо.

До однієї із специфічних функцій ринку цінних паперів належить *функція з перерозподілу тимчасово вільних грошових ресурсів*. Механізм ринку цінних паперів дозволяє здійснювати перерозподіл капіталів між галузями та сферами економіки, між окремими суб'єктами господарювання. Оскільки на ринку цінних паперів одночасно обертаються цінні папери корпорацій

різних галузей економіки, тому за ступенем їх привабливості та перспективності формується відповідна система курсів їх цінних паперів. Цінні папери найбільш привабливих підприємств мають найбільший попит серед учасників ринку та, як наслідок, додаткові інвестиції через випуски цінних паперів та їх розміщення. Тим самим інвестори сприяють формуванню та розвитку найбільш перспективних виробництв, впровадженню у господарську практику новітніх технологій та розробок, що сприяє росту ефективності економіки.

У залученні інвестицій фондовий ринок відіграє подвійну роль. Підвищення ліквідності вторинного ринку цінних паперів за рахунок залучення інвесторів сприяє зростанню ринкової вартості акцій та капіталізації компаній, але не передбачає надходження додаткових інвестицій. Залучення інвестицій компаніями здійснюється шляхом розміщення акцій або облігацій, у тому числі шляхом публічного розміщення цінних паперів на біржах.

Суть функції розміщення збережень інвесторів полягає у забезпеченні необхідних умов для вкладення інвесторами своїх накопичень у цінні папери в умовах зростання обсягів накопичень державними підприємствами, населенням.

Отже, з одного боку, ринок цінних паперів дійсно являє собою сукупність економічних відносин з приводу купівлі-продажу товару – “цінних паперів”, які являють собою “титули” власності на ресурси у позичену суму. З іншого боку, цінні папери є однією з форм, в які вкладається позичковий капітал, тому обертання цінних паперів є однією з форм руху цього капіталу та відтворенням відносин, пов'язаних з цим рухом, а забезпечення обертання цінних паперів та перерозподіл грошових ресурсів є одним з призначень ринку цінних паперів.

Отже, ринок цінних паперів – це галузь фінансової сфери, яка функціонує як складна організаційно-економічна система, з одного боку, з випуску, розміщення та обертання цінних паперів та їх похідних, що забезпечується функціонуванням відповідної ринкової інфраструктури, та, з іншого боку, з акумулювання вільних фінансових ресурсів, а потім їх перерозподілу в інші сфери суспільної діяльності через механізм обміну ними на цінні папери та права, які набуваються з їх придбанням.

В.В. Стецюк, проф., д. геогр. н.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ПРИРОДНІ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНІ ФЕНОМЕНИ УКРАЇНИ

Україно! Доки жити буду,
Доти відкриватиму Тебе!

Василь Симоненко¹

Історія України переписувалася так часто, як ніде в іншій країні. І хрещення Русі, і «монголо-татарська навала», і війни із Ордою, і обставини виникнення національно-визвольних війн середніх віків, і причини II Світової війни, і багато інших подій (неоднозначних саме в історичному аспекті) породили в сучасній історії низку нез'ясованих етапів розвитку держави Україна, які досить делікатно згадуються навіть сміливими сучасними літераторами. А історик мовчить і досі...

Може, саме ця обставина (пізнання зовсім протилежних поглядів на події, які відбувалися на теренах України, починаючи із минувшини) змусила мене бути постійно невдоволеним відсутністю точних дефініцій щодо нашого минулого. Зокрема, у тих джерелах, якими користувалася більшість звичайних мешканців України, вгадувалися, принаймні, дві «чорні діри», у яких пропадала чимала частка буття української нації і держави. Перша – дослов'янські часи, а друга – післяслов'янські, аж до визвольних війн українських гетьманів.

Але чому на землях цих, де Київ,
іще до літописних лихоліть,

¹ - останнім часом ці два рядки часто використовуються різними авторами для ілюстрації своєї відданості справі пошанування своєї держави, видно частіше стали перечитувати незабутнього Василя Симоненка. Проте, уперше як епіграф до географічної публікації цей крилатий вираз був використаний у монографії Я. Олійника та В. Стецюка «Природні та етнокультурні феномени України» (2003)

так наче нам хто чорну дірку виїв
у історичній пам'яті століть?

Ліна Костенко
«Скіфська одиссея» (поема-балада)

Чим далі доводилося пізнавати Природу та Історію величезного пан-слов'янського простору, тим виразніше вимальовувалося переконання про визначну роль природних умов у формуванні різних і різновікових культурних ознак певних регіонів.

Такі переконання були властиві широким верствам науковців і просто мислячих людей. Особливо прагнула розвитку думка про необхідність відтворити тісні стосунки певного географічного оточення із формуванням етнокультурних рис відповідних місцевостей на тлі вельми динамічних змін етнічних груп упродовж тривалого часу.

«У світі є чимало свідчень формування високої духовності різних етносів Землі, яка виникала на тлі визначних природних феноменів. Різні, переважно екстремальні, природні умови, стверджували прогресуючий розвиток цивілізації. Це сталося, наприклад, у Давньому Єгипті, де велетенська долина Нілу, простуючи транзитом крізь пустелю, послужила причиною концентрації тут населення, а відтак – причиною високого розвитку культурних явищ. У Месопотамії це – зона зчленування платформної та геосинклінальної земної кори та відоме Межиріччя, зі сприятливими умовами життя і праці значної кількості людей, що не могло у подальшому не вилитися у плідні процеси цивілізації. В Урарту – маємо справу із потужним вулканічним Вірменським нагір'ям, утвореним потоками магматичних продуктів, а відтак – енергетичними та інформаційними полями планети упродовж існування первісної людини. У країні ацтеків це – активний пояс горотворчих процесів, які активізували життя чи не усіх складників довкілля і тим самим – активність еволюції людини та формування високої на той час культури, деякі риси якої не розгадані і у наш час. Унікальні природні феномени *визначали та ідеалізували* розміщення на Землі найвищих культових центрів (Мекка, Єрусалим – зона глибоких рифтових розломів земної кори, врешті – гіпотетична Шамбала (!), закинута міфологією на недосяжні висоти Тибетського нагір'я), *спричинювали екзотичні вірування* (наприклад, шаманізм суворої Півночі, буддизм численних народів, відокремлених Гімалаями від іншого світу, унікальні релігійні культури полінезійців, які творилися у повній ізоляції серед тихоокеанських просторів та ін.). Якщо колись, де-небудь і йшлося про роль природних умов у поясненні флуктуацій у розвитку цивілізації чи становленні тієї чи іншої релігійної течії, то переважно лише у шкільному підручнику мовилося про незбагненність впливу природних явищ на свідомість первісної людини. Зазвичай, вважається моветоном проводити пошук таких закономірностей на рівні наукового дослідження.

Наразі, історія наук про Землю та історична наука нагромадила чимало даних, що спроможні пояснити цікаві, якщо не унікальні тенденції у спадковості визначних рис людського Духу від найрізноманітніших і об'єктивних явищ Природи.

А що ж Україна?

Лише із настанням незалежності вона може репрезентувати світові унікальність своєї історії, а у даний час намагається ознайомити культурний загал із феноменальністю своєї Природи, що спородила визначну історію українських протоетносів, а надалі – велич української духовності.

Чому ж на одному із найдавніших геологічних утворень земної кори (Східноєвропейській платформі), на видноколах рівнин Східної Європи, від Карпатської гірської дуги до Уральського Камінного Поясу, на обширах від диких чорноморських степів до вітристої холодної Балтики простелилася земля, населена на початку нашої ери, переважно, миролюбними слов'янськими племенами²? Чому, на відміну від гарячих і войовничих мешканців гір та передгір'їв, ментальність і характер яких зазнавали впливу ще й досі незбагнених і нестримних біоенергетичних та психофізичних потоків, генерованих земними надрами у краях землетрусів і вулканів, слов'яни здавна зажили собі слави миролюбних землеробів, вправних хазяїв на вдячній землі? Чи означає це, що урівноважена ментальність слов'ян є індикатором урівноваженості і простоти природних умов?»

Такою цитатою розпочиналася книжка «Природні та етнокультурні феномени України», підготовлена Ярославом Олійником та Володимиром Стецюком до друку ще 2000 року.

Вже за це неповне десятиліття значно змінилися погляди на «урівноважену ментальність слов'ян», «миролюбних землеробів», рівною мірою і «гарячих і войовничих мешканців гір та

² - зараз виявляється, що не такими вже й миролюбними були наші предки, їхні військові подвиги диктувалися не лише проблемами захисту рідних земель, але й чималою агресивністю.

передгір'їв». Обидві категорії етносів («рівнинних та гірських») немало насолити як близьким, так і дальнім сусідам драматичними міжусобицями.

Проте, незаперечним є те, що становлення етнокультурних особливостей у світі відбувалося із самого початку формування ознак культури. У настінних малюнках печер, які служили притулком для первісної людини, у подальших етапах розвитку уявлень про харизму різних рис життя впливом божественного начала, у численних прикладах відображення у свідомості людини явищ Природи виявляються свідчення спадковості етнокультурного розвитку від навколишніх природних умов.

Ось, наприклад, що пише відомий російський геоморфолог – процесознавець і ерудит Валерій Чічагов у своїй праці «Эоловый рельеф в Восточной Монголии» щодо лише одного із грізних природних феноменів – вітрових процесів:

«В ранних космогонических представлениях Древнего Египта – доктрине Илиополя (2700 г. до н. э.), в период I династии отмечалось, что первичный бог Атум – древнейший, первичный земной холм, один породил пару богов – Шу и Тефнут, давших жизнь Гебу и Нут, от которых произошли Осирис, Исида, Сэт и Нэфтис. Шу – «пустой», «сухой», «солнечный свет» олицетворял воздух и влагу, поддерживающие небо; Нут – небо; Сэт олицетворял пустыню и убийственный жар, был богом «чужих стран», т.е. пустыни, богом чужеземцев, выражением злого начала. К имени Сэта добавлялись такие характеристики, как «буря», «ураган» и т.п. В противовес Сэту Исида в египетской мифологии была богиней плодородия, воды и ветра; символом женственности, семейной верности, богиней мореплавания. Одновременно Махес был богом грозы и бури, тьмы и ветра.

Для греческой мифологии характерна значительная организованность и соподчиненность в божественной эоловой иерархии. Верховным – исконно греческим-божеством был Зевс – отец богов и людей, глава олимпийской семьи богов. Отдав своим братьям Посейдону и Аиду море и подземный мир, Зевс стал господствовать на небе и олицетворять светлую сторону бытия. ... Зефир – бог западного ветра – «несущий жизнь», сочетал животворящие и губительные функции: дующий с запада – запад у греков означает «мрак» и «закат», Зефир – самый стремительный из ветров, нес снег и дождь.

Борей – бог северного ветра, обитавший во Фракии, где, по представлениям жителей субтропического Среземноморья, царят холод и мрак, - крылатое, бородатое, могучее божество, способное к перевоплощению в жеребца, породившего с кобылицами Эрихтония двенадцать быстрых, как ветер, жеребят» (1999, стор. 9).

Давня система уявлень про Природу і Людину, за визнанням філософів, містить не лише природні стихії або дбайливого господаря на землі, але й значною мірою відчужені від своєї природності, власне надприродні, всемогутні сили. Але й тоді, переконані українські філософи В. Крисаченко та О. Мостяєв (2000), одвічна земність і людськість світогляду давніх виявлялися досить виразно.

Так, Перун (бог блискавки і грому), Стрибог (бог вітрів), Волос (бог худоби, чередників та музик), Цур (охоронець домашнього вогнища), Див (божество страху та смерті), Ярило (бог весняних робіт та сексуальності), Купайло (бог родючості, врожайного літа, лікарських рослин та добробуту), Світовид (бог війни, Сонця, перемоги) та інші божества безпосередньо символізують якісь природні явища або галузі діяльності людини. Ще виразніше такий зв'язок простежується з поклонінням Ладі (богині весни), Дані (богині води), Сонцю та Місяцю.

Ця система уявлень була притаманна етнічним групам, які мешкали обабіч середньої течії Дніпра, на теренах (пізніше їх науковці назвуть лісостепом), обмежених із півночі густими змішаними лісами, а на півдні – відкритими степовими рівнинами. Але, прямуючи канонами заголовку цього повідомлення, маємо очікувати відповідної феноменальності природних рис, які б постійно впливали на формування етносу і своїм генетичним багатством та унікальністю спричинювали унікальність етнокультурних свідчень буття українського етносу. Насправді ж, маємо справу із зовнішньою простотою української природи. На 95 % земля сучасної України являє собою простору рівнину, яка своїми плановими обрисами змусила поета Петра ПЕРЕБИЙНОСА вдатися до чудової метафори:

“Дивлюсь на обрис України -
на всім вітрам відкрите серце,
гілками жилок омережане,
навкісно круто оперезане
аортою Дніпра.“

Український етнос завжди з великою любов'ю ставився до природи своєї землі. У народних піснях, які вкорінюються в часи козацької звитяги, слухач дочується “широкого степу”, “гори

високої”, “долини широкої”, “глибоких байраків”, “козацької могили”, “гаю попід горою”, “Ятрань круто в’ється” тощо, що засвідчує ніжне ставлення української душі до навколишніх природних явищ, незважаючи на їхню відносну простоту.

Але, як бачимо, цей спокій на обличчі української природи, урівноваженість взаємодії зовнішніх і внутрішніх чинників формування природних рис у глибинах душі українця викликають настільки сильні враження, що закрадається сумнів – чи так вже все просто на теренах України? Чи означає це, що урівноважена ментальність слов’ян, викохана здавна за вправного господарювання на родючій землі, є свідченням урівноваженості і простоти природних умов?

Чому б, таким чином, не скласти думки, що переконання про спадковість появи визначних етнокультурних явищ могли скластися лише за визначних виявів природних процесів? Це ж зафіксовано у багатьох легендах і переказах, набуло рангу різних релігійних вірувань. Отже, аналіз грізних природних явищ із незапам’ятних часів може служити підставою для висновків про взаємну обумовленість природних та етнокультурних феноменів.

На мій погляд, не пасуть задніх у міркуваннях такого штибу українські філософи. Звернемося до веломовної цитати оригінального видання «Україна: природа і люди» Валентина Крисаченка та Олексія Мостяєва (2000):

«... в європейській науці та свідомості з найдавніших часів закарбувалася думка про те, що територія з певними природними кордонами (приблизно по лінії Дунай – Чорне море – Азовське море – Дон – Полісся і Західний Буг – Карпати) є чимось окремим та цілісним. Як правило, такий висновок існував безвідносно до етнічної плінності, розквіту та занепаду держав тощо, тобто у баченні теренів України існував примат території краю над його людським вмістом, сталість його геополітичного образу...»

Такий просторовий геометричний образ Краю надзвичайно показовий. І передусім тим, що упродовж тисячоліть зберіг практично незмінною свою конфігурацію. Звичайно, його аборигени у той чи інший спосіб долали своєрідні геополітичні кордони Скіфії – Сарматії – Свитьоду – Гардаріку – Русі – України, як це було, наприклад, з походами антів чи русичів на Візантію, роксоланів – у Мезію, козаків – у Крим, Московщину, на Порту чи Польщу, але завжди поверталися назад. Інакше кажучи, почуття до рідного Краю завжди переважували вигоди – реальні чи очікувані – від колонізації нових земель. І за цією ознакою аборигени Краю докорінно відрізнялися, скажімо, від етносів імперського типу, починаючи від монголо-татар та московитів і закінчуючи англосаксами та іспанцями.

Цікаво також, що ці своєрідні «випади» з Краю майже завжди здійснювали у бік, як це не парадоксально, найбільшого протистояння, на південь та на захід. Так, власне, вибухає пороховий заряд, потужність якого зростає із опором доквілля, і дійсно, ми знаємо, що мешканці Краю постійно перебували у напруженому двоєборстві з Римом, Візантією, Персією, Портою, Польщею та іншими могутніми південними та західними сусідами. І практично нічого не робили для того, щоб підкорити майже незаселену Північ, освоїти безмежний, інколи сторіччями спокійний Степ. Тобто, у разі бажання Край міг би легко досягнути і гіперборейські, і задонські простори. Але не робив цього і був свого часу жорстоко покараний: саме з цих напрямків було завдано смертельних ударів по Краю; у IV – V ст. гунами та аварами, у XIII ст. – монголо-татарами, а в XVII – XVIII ст. – Московським царством. Маємо своєрідний парадокс і тому мусимо поміркувати над його причинами...

Сам Край за своїми еколого-географічними ознаками здебільшого репрезентований лісостеповими ландшафтами, з вкрапленнями гір, озер, боліт, дібров, борів та деяких інших екосистем. Окрім південних (морських) рубежів та західних (переважно гірських та лісостепових) меж, він оправлений з обох боків надзвичайно потужними і тяглими екосистемами, а саме Степом і Лісом. При цьому власне український степ різко відмінний від степу євразійського – пересіченим рельєфом, типом ґрунтів, зволоженістю, наявністю численних лісків, гайків, балок та ярів. Євразійський степ – то практично плоска рівнина, суха та одноманітна, із ксерофітною рослинністю. Не випадково, до речі, у минулому залюднювалися українцями на сході ті степи, які мали лише типологічну спорідненість з українським Степом. Тим-то ареали трав’янистого українського степу і східні етнографічні кордони України практично збігаються: щоб у цьому переконатися, досить накласти одну на одну дві мапи – біогеографічну та етнічну. Так само і північний ліс, попри екологічну відмінність від степу, являв собою досить однорідну, велику за обсягом, систему: в циркумбореальній біогеографічній підзоні голарктичного царства, наприклад, де панує лісова рослинність, схожа на тайгу, основу екосистем становлять лише декілька видів хвойних дерев.

В обох випадках – із задонськими степами та північним лісом – ми маємо справу з феноменом так званого *гомогенного простору*, тобто такого природного доквілля, в якому домінують одна чи

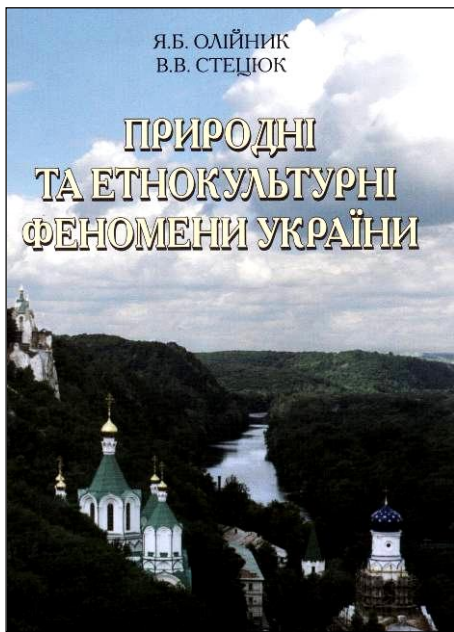
дуже невелика кількість екосистем. І так само як середньовічному мореплавцю було важко наважитися на заглиблення в простори Світового Океану, мешканцю Краю був властивий спротив, навіть жах перед безмежжям Лісу та Степу. Оцей синдром страху перед гомогенним³ простором, окрім усього іншого, утримував людність України на теренах рідної землі...

Постійне протистояння природи впорядкованої і хаотичної призводило до взаємного намагання асимілювати супротивну сторону. Тому мешканці Краю також постійно намагалися оволодіти Диким Полем, але робили це у своєрідний, гуманістично-творчий спосіб – за допомогою не завоювання, а ландшафтотворення. У Дике Поле привносилися елементи, котрі робили його дискретним. Чи не найпоказовішим зразком таких дій є славнозвісні могили-кургани зі своїми сакральними навершнями та людським вмістилищем. Мабуть, маючи ритуальне, фортифікаційне, сторожове та інше призначення, вони й слугували ще розчленуванню степового простору, перетворюючи практично площинне довкілля (а тому, по суті, двовимірне) в об'ємний тривимірний світ. У такий своєрідний спосіб земля «тяглася» до неба, а небо – до землі. Упорядкуванню гомогенного простору сприяли й інші діяльнісні акти жителів прикордоння – загачування річок, насадження садків та гаїв, спорудження вітряків, не кажучи вже про класичну агротехнічну та скотарську справу. Довкілля ставало множинним, нелінійним, багатовимірним, а отже – звичнішим і зрозумілішим мешканцям Краю.

На противагу відкритості кордонів Краю і на подолання синдрому страху перед гомогенністю довкілля в самій Україні формувався такий стереотип поведінки та мислення, який був спрямований на елімінацію⁴ чужорідних елементів зі світу людини, з одного боку, і впорядкування його за архетиповими ознаками – з другого. Тому двір українця влаштовувався як універсальна система: це був своєрідний *мікрокосм*, мікро-Україна, у якому були власний Сад, Город, Квітник, Дім, джерело та інші смисложиттєві утвори. І все це – в обов'язковому виокремленні (не відчуженні) з довкілля, як розумна та гармонійна його частина. Так само і “цілинні” землі, на які доля заносила частки українського етносу, облаштовувалися згідно з уявленнями цього етносу про призначення природи й людини, про потребу для людини цілком певного околицього світу...

Із сказаного випливає двоєдиний принциповий висновок: у ество української ментальності увійшла не вся навколорічна природа, а селективно дією та душею опрацьована: довкілля українського світу творить природа, що несе в собі вартісні риси саме цього світу. Отже маємо справу з довкіллетворчими потенціями етносу, з одного боку, і суспільнотворчими можливостями довкілля – з другого» (В. Крисаченко, О. Мостяєв, 2000, стор. 214 – 217).

Звичайно, по-справжньому науковими міркуваннями щодо єдності чи автентичності природного та етнокультурного середовища, можуть стати лише ті, які характеризуються достовірним науковим знанням. Ще одна цитата (Олійник, Стецюк, 2008):

«Є підстави стверджувати, що цілісність географічного середовища, під якою зазвичай розуміють наявність чисельних зв'язків між зазначеними складниками довкілля (це робить можливим інтенсивний обмін речовиною, енергією та інформацією між ними), у певних випадках виступає ознакою, яка свідчить *про дійсність, справжність* природного та етнокультурного змісту окремих регіонів. Цей зміст являє собою низку послідовних перетворень, взаємної обумовленості різних аспектів природного та етнокультурного характеру. У найбільш репрезентативних випадках такі регіони стають предметом особливої уваги і цілком природним є намагання людини зберегти їх у якомога менше зміненому вигляді, надати їм статусу заповідних територій чи національних парків. Отже, автентичність та цілісність різних регіонів може виступати способом оцінювання заповідних територій як природних геосистем, служити критерієм для занесення до списку визначних природних об'єктів Землі.

³ - “гомогенний” – той, що являє однакові властивості (авт.)

⁴ - від лат. *eliminatio* – винесення за поріг

Процедура встановлення автентичності певного регіону, на нашу думку, може виглядати таким чином.

1. Необхідно встановити конкретні ознаки цілісності географічного середовища певного заповідного регіону та застосувати їх при оцінюванні геосистем.

2. Дати характеристику сучасного стану природної та етнокультурної вивченості заповідних територій та порівняти природні та етнокультурні складники.

3. Встановити просторово-часові закономірності розвитку природного та етнокультурного середовища заповідних об'єктів, виявити локальні і наскрізні стосунки компонентів довкілля і головних рис в еволюції етнокультурного середовища.

4. Унаочнити проведене дослідження (скласти спеціальні карти, моделі та інші види презентації) і здійснити широкий розголос отриманих результатів.

5. Оцінити автентичність регіону та розробити рекомендації щодо створення нових заповідних об'єктів в Україні.»

Наведемо лише два стислих приклади дотримання вищезазначеної процедури оцінювання етнокультурної автентичності певного регіону. Зокрема, вивчення унікальних рис природи, наприклад, *Канівських гір* та *Карадага* дозволяє констатувати цілісність функціонування їхнього довкілля, що зумовлено визначальним впливом геологічної та геоморфологічної будови. Звичайно, «гори на рівнині» є поняттям умовним. Адже гірські країни характеризуються наявністю тектонічних рухів, вищих на порядок від таких на рівнинах, давнім або сучасним магматизмом, значними морфологічними рисами (розчленованістю, змінами ландшафтів з висотою тощо). Але все ж спробуймо побачити в нижченаведених рядках ознаки феноменальності двох природних явищ України, і саме за ознакою феноменальності усвідомити їхню унікальність як природних та етнокультурних феноменів.

Канівські гори. Територіальна цілісність зумовлюється локальним географічним розташуванням Канівських гір у межах крутої луки р. Дніпро, що утворилася завдяки впливу тектонічного підняття. Тому північною і північно-східною межею Канівських гір є долина Дніпра, а південною і південно-західною – долина р. Рось. Таким чином, Канівські гори мають виразні природні межі, є гомогенним утворенням, що визначає їхнє особливе розташування на тлі Придніпровської височини.

Структурна цілісність визначається тісними взаємостосунками різних складників довкілля Канівських гір. Розташування їх на стику Українського кристалічного щита і Дніпровсько-Донецької синеклізи визначило аномально активний режим неотектонічних рухів. У свою чергу, ці обставини викликали початок деформацій осадових товщ олістостромовими процесами. Початкові дислокації стали причиною формування різко розчленованого рельєфу, що разом із екзараційними процесами дніпровського зледеніння зумовили напірні гляціодислокації у плейстоцені. Через це на схилах, різних за експозицією, геологічною будовою, морфологічними ознаками сформувалися численні ландшафтні відміни і значне біорізноманіття. У післяльодовиковий час у цьому куточку Східноєвропейської рівнини, на межі колишнього дніпровського льодовика, на крутому правому березі Дніпра, серед численних нерівностей земної поверхні (яри та балки, конуси виносу, заплава і тераси тощо) відбувалася еволюція культур давньої людини. В історичний час відбувалося формування протоукраїнських племен, ядра української нації і розвиток її духовного спадку.

Карадаг. Схожим чином розвивалося природне середовище Карадагу, у якому провідна роль також належала особливостям геологічної та геоморфологічної будови.

Так, давнє та сучасне етнокультурне середовище Карадагу та його буферної зони є вершиною піраміди, що утворена природними унікальними рисами. Тут найпоказовіше виявляється роль природних характеристик, як-от: а) геоморфологічна обстановка, яка виявилася у наявності складних за обрисами у плані і профілі форм рельєфу – берегових гrotів, бухт, річкових долин, балок, – зумовила зручність рельєфу для розвитку етнокультурних, виробничих та інших видів діяльності людини (портове господарство, вирощування місцевої сільськогосподарської продукції на схилах, зручно експонованих до сонця, будівництво культових споруд тощо); б) історія розвитку природи, що зумовила наявність зручних бухт, гrotів і печер на узбережжі, зручних прибережних форм рельєфу, які забезпечували первісній людині захист від несприятливої погоди; в) різноманітність літолого-петрографічних відмін місцевих гірських порід, у тому числі екзотичних (сердоліки, халцедони, яшми, кремені тощо) притягували увагу первісної людини палеоліту та пізніших часів, а надалі – прибульців; г) зручний місцевий матеріал для виготовлення знарядь праці, а надалі – прикрас – стимулював подальшу увагу до цього регіону усього чорноморського і середземноморського

басейну; д) зазначені особливості цього кутка берегової зони Чорного моря сприяли його ролі як плацдарму для колонізаційних процесів Північного Причорномор'я.

Таким чином, вимальовується низка наскрізних зв'язків між найважливішими етапами розвитку природи як етнокультурного середовища. Якщо формалізувати спостережені явища, то цю думку можна ілюструвати наступною схемою (рисунок).

Висновки

1. Наявність численних різновидів природних умов України, незважаючи на відносно прості зовнішні ознаки, дозволяє розцінювати терени, де сформувався український етнос, як дискретний етногенетичний простір. Він представлений рівнинним рельєфом із височинами, кряжами, пасмами та низовинами, численними дрібними формами рельєфу земної поверхні (річкові долини, тераси різної висоти та віку, яри та балки, схили, карстові лійки і підземні порожнини, товтрові пасма, ерозійні останці, піщані вали та дюни тощо), давніми льодовиковими утвореннями – гляціодислокаціями, помірним кліматом, численними закритими водоймами, великою рікою із багатьма притоками, які об'єднували протоукраїнські терени, розмаїттям лісостепових ландшафтів. *“Але зупинявся скіф, ант, русич, козак на кордонах з цими ландшафтами і далі не йшов. І на заваді стояло те, що можна було б назвати «синдромом страху перед гомогенним простором»* (В. Крисаченко, Є. Мостяєв, 2000). Останній розцінюється як таке природне довкілля, в якому домінують одна чи дуже невелика кількість екосистем. Цим простором уявлялися, і справді служили, задонські степи та північний ліс. Їх уявляли, мабуть, своєрідною «чорною дірою», до якої можна потрапити, але вибратися назад – ніколи.

2. Мешканці Краю постійно перебували у напруженій борні з Римом, Візантією, Персією, Портою, Польщею та іншими могутніми південними та західними сусідами. І практично нічого не робили для того, щоб підкорити майже незаселену Північ, освоїти безмежний, інколи сторіччями спокійний Степ. Тобто, у разі бажання Край міг би легко досягнути і гіпербореї, і задонські простори. Але не робив цього і був свого часу жорстоко покараний: саме з цих напрямів було завдано смертельних ударів по Краю: у IV – V ст. гунами та аварами, у XIII ст. – монголо-татарами, а в XVII – XVIII ст. – Московським царством.

3. Відносно прості зовнішні ознаки природних умов України часто вводять в оману і самого українця, і його сусідів. Тому, *оцінка природних умов України з позицій системності та автентичності* є важливою також для духовного самоствердження незалежної держави. Після кільканадцяти століть впливу і навіть юрисдикції таких кочових імперій та держав⁵, як Скіфська, Хозарська, Золота Орда та Кримське ханство, опісля пізніших добре відомих гноблень та утисків польської, литовської держав та Російської імперії, після страхітливих світових війн, десятиліть тоталітарного комуністичного ярма можна було не без підстав очікувати утвердження у ментальності навколишньої людності *«сірої» сутності українського етносу, який сформувався на тлі «сірої» природи.*

4. Проте, за зовнішньою лагідністю видноколів українських теренів ховаються незліченні скарби підземних надр, народжені унікальним геологічним розвитком теренів України. Українські води напувають вже не череди коней, овець чи волів, а потужну промисловість держави і її аграрно-промисловий комплекс. Українська земля забезпечує у порівнянні з минувшиною продовольством удесятеро більший народ, а інші природні ресурси також справно служать українській державі. Відкриваються невідомі сторінки історії, історики та археологи, вільні від імперських вказівок, доводять до широкого загалу об'єктивну інформацію про формування справжнього розвою українського етносу, розвою, не замовленого різними ідеологіями.

⁵ - вживаю це означення, зціпивши зуби, оскільки важко уявити поняття «кочова імперія» як сотні тисяч воїнів (а меншою кількістю Русь було не здолати), що покинули рідні кочові стоянки, з жінками, дітьми й батьками, з численними домашніми тваринами і рушили бозна куди, покинувши їх напризволяще перед загрозами з боку агресивних таких же самих сусідів-кочовиків.

5. Виразниками унікальних природних та етнокультурних рис України виступають детально охарактеризовані у монографіях Я. Олійника та В. Стецюка (2003, 2008) заповідники та національні парки держави. Унікальні риси природи кожного з них породжували і об'єднували навколо себе своєрідну етнокультурну сферу, закономірності формування якої відображено наскрізними та локальними зв'язками. Пошук і встановлення таких стосунків виступає способом презентації автентичності природних та етнокультурних рис заповідних теренів України.

6. Кожен із змальованих унікальних природних регіонів України має глибоке за суттю і різноманітне за змістом етнокультурне наповнення. Справедливо набуваючи статусу заповідників чи національних парків (на підставі передусім біологічного різноманіття, наявності рідкісних видів флори і фауни, і лише подекуди – на підставі визначних пам'яток геологічної будови, рельєфу, історії розвитку та інших рис неживої природи), ці регіони, наразі, мають визначні риси етнокультурного характеру, зумовлені впливом природних умов. Виявляються так звана «довкіллетворча» функція етногенезу та особливості розвитку присутніх там етнічних груп («соціотворча функція»). Ці категорії виступають *загальними закономірностями* спільного розвитку природного та етнокультурного середовища.

7. Автентичність певних природних та етнокультурних феноменів на теренах України визначає самотність і, навіть, харизму деяких сучасних наукових напрямків географічної науки. Наприклад, *статусу середовища життя людини* рельєф і геоморфологічні процеси на теренах України набули завдяки наступним положенням, які складають *зміст регіональної екологічної геоморфології держави*:

а) властивості рельєфу земної поверхні глибоко укорінені у свідомості українського етносу і є часткою його екосистеми;

б) терени України містять значну різноманітність нерівностей її земної поверхні, що також здавна знаходило свій вияв у характері господарської діяльності, формуванні етнічних відмінностей і різноманітності культурних рис українського народу;

в) отримане на сьогодні різноманіття видів антропогенного впливу на рельєф та перебіг екзогенних геоморфологічних процесів зумовило складний механізм взаємодії ендегенних, екзогенних та антропогенних чинників формування рельєфу; ще складнішими є стосунки рельєфу України та екзогенного морфогенезу з іншими складниками довкілля, що визначає переважну більшість її еколого-геоморфологічних проблем;

г) обрії українського рівнинного рельєфу були і залишаються милим оку українця, сіяли і засівають нині естетичні уподобання його своєрідної ментальності;

д) низка унікальних і почасти грізних природних феноменів на території України (дніпровські пороги, Канівські гори, Подільські Товтри, Кременецькі гори, Святі гори та ін.) закладали в уяві мешканця рівнинних теренів існування певної небезпеки природних процесів, навіть – ризиків;

е) значна міра урбанізації, її давні традиції, які охоплюють часи, починаючи із трипільської археологічної культури, зумовлюють посилену увагу щодо впливу на рельєф процесів, поширених у поселеннях.

Література

1. Бондарчук В.Г. Тектоника Каневских гор. // Советская геология. – 1941. – № 2.
2. Гавриш В.К. О природе Каневских "гор". – Москва: ДАН СССР, 1957. – 113 – № 3.
3. Геологические памятники Украины: Справочник-путеводитель / Коротенко Н.Е., Щирица А.С., Каневский А.Я. и др. – К.: Наук. думка, 1985. – 156 с.
4. Грубрин Ю.Л., Палиенко Э.Т. Современные геоморфологические процессы на территории Среднего Приднепровья. – К.: Наукова думка, 1976. – 118 с.
5. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Под ред. В.С. Жекулина. – Ленинград: ЛГУ, 1989. – 495 с.
6. Дергачев В.А. Концепция маргинальной комплиментарности / Под ред. А.И. Ченова. – Одесса, 1995. – 48 с.
7. Заповідники та національні парки України. – К.: Вища школа, 1999. – 232 с.
8. Казанцев Ю.В. Тектоника Крыма. – Москва: Наука, 1982. – 112 с.
9. Кривик О., Парчук Г., Стецюк В. Україна: природна спадщина. – Пульсар, 2001. – № 6, 7.
10. Крисаченко В.С., Мостяев О.І. Україна: природа і люди. – К.: Інститут філософії НАН України, 2000. – 492 с.
11. Лаврушин Ю.А., Чугунный Ю.Г. Каневские гляциодислокации. – Москва: Наука, 1982. – 104 с.

12. Матошко А.В., Чугунный Ю.Г. Днепровское оледенение территории Украины. – К. : Наук. думка, 1993. – 192 с.
13. Мороз С.А. Олістостромова природа Канівських дислокацій. – Сучасний стан та перспективи розвитку геоморфології, неотектоніки, геології та палеогеографії антропогену України. Тези доповідей наук. конф. до 90-річчя проф. П.К. Заморія. – К.: Виробничо-поліграфічний центр "Київський університет", 1996. – С. 15 – 17.
14. Олійник Я.Б., Стецюк В.В. Природні та етнокультурні феномени України. – 2-е, перероб. та допов. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. – 215 с.
15. Палієнко Е.Т., Мороз С.А., Куделя Ю.А. Рельєф та геологічна будова Канівського Придніпров'я. – К.: Вид. Київ. ун-ту, 1971. – 96 с.
16. Подгородецкий П.Д. Крым: Природа: Справ. изд. – Симферополь: Таврия, 1988. – 192 с.
17. Стецюк В., Кривик О. Ідея автентичності в оцінюванні природної та етнокультурної цілісності заповідних територій України // Збереження і моніторинг біологічного та ландшафтного різноманіття в Україні. – К.: Національний екологічний центр України, 2000. – С.С. 178 – 181.
18. Україна: природна спадщина. Фотоальбом. Міністерство екології та природних ресурсів України за сприяння Програми розвитку ООН в Україні. – К.: Новий друк, 2001. – 40 с.
19. Тойнби А. Дж. Постигание истории. – Москва: Прогресс, 1991. – 736 с.
20. Шелухин С. Назва України. – Хроніка. Український культурологічний альманах. – 2000. – Вип. 2.

*О.Г. Топчієв, проф., д. геогр. н., В.В. Яворська, доц., к. геогр. н.
Одеський національний університет імені І.І.Мечникова*

ТЕОРЕТИЧНІ ПОСТУЛАТИ НОВОГО АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ

У всіх східно-європейських країнах протягом 1990-х років проведені адміністративно-територіальні реформи, що стверджують таку закономірність: нова політична система, нова система влади, обов'язково супроводжується і закріплюється новим адміністративно-територіальним устроєм. Винятком лишається наша країна, хоча і тут зроблені помітні кроки до адміністративно-територіальної реформи (АТР). У 2000 р. створена державна комісія з адміністративно-територіального устрою (АТУ) України. Свого часу в уряді країни була посада віце-прем'єр-міністра з питань АТР. Були розроблені й обговорені численні проекти нового АТУ країни, таксономія нових адміністративно-територіальних одиниць (АТО) та принципи їх виділення. Нагадаємо, що чимало проектів нового АТУ розроблені географами. Географи входили до складу комісії з АТУ України. Є принципи (постулати) щодо нового АТУ країни.

Перший такий постулат полягає у необхідності пов'язати новий АТУ з регіоналізацією країни. Країни ЄС для розробки і реалізації регіональної політики обов'язково поділені на регіони, затверджені національним законодавством. Це одна з вимог для країн Центрально-Східної Європи, що хочуть приєднатися до ЄС. Встановлені своєрідні «нормативи» регіонів за їх розмірами та соціально-економічним потенціалом (NUTS-2). В Україні офіційної регіоналізації поки що нема. Схеми регіонів, що їх розглядають у шкільній і вузівській географії, мають суто пізнавальний характер і тільки.

Державну регіональну політику ведуть на даний час за областями (обласними регіонами) АРК. Наведемо окремі приклади, що ілюструють неприпустимість такого масштабу регіоналізації. Стратегія соціально-економічного розвитку України та її регіонів на період до 2015 р. розроблялася так, що перспективи і пріоритети Карпат обґрунтовані у чотирьох обласних регіональних програмах - незалежно і нескоординовано. Розвиток море-господарського комплексу країни прописаний у шістьох обласних (та АРК) регіонах – так само врізнобій і неузгоджено. Регіональними столицями у нас слугують на рівних Харків і Полтава, Одеса і Херсон і т.д. Зрозуміло, що реальні регіони України повинні бути значно крупнішими, ніж наявні області [7].

На даний час регіоналізацію України розробляють за двома підходами. За першим – не чіпають чинного АТУ і виділяють регіони шляхом групування та об'єднання сусідніх областей. За другим - пропонують радикальну АТР і виділяють регіони як АТО першого рівня (замість сучасного обласного поділу). Ми вважаємо, що саме цей підхід розв'яже дві взаємопов'язані проблеми: створить надійну основу для розробки і реалізації державної регіональної політики і

закладе основи більш раціонального АТУ України, що враховує реальне різноманіття природно-ресурсних та соціально-економічних умов країни[5,7].

Новий АТУ України необхідно розробляти на фундаментальних географічних засадах, поєднано з регіоналізацією країни.

Другий принцип (постулат) нового АТУ такий. В основу нового АТУ повинен бути покладений докладний аналіз розселення населення країни. Саме просторовий розподіл населення створює об'єктивну генетичну, історико-географічну основу адміністративно-територіального устрою країни. На даний час в Україні офіційно затверджена багаторівнева система розселення, прив'язана до чинного АТУ. Виділені системи розселення різних рівнів і масштабів – національна, регіональні (обласні та АРК), міжрайонні (групи адміністративних районів), райони, локальні (групи поселень). З одного боку, це логічно, оскільки системи розселення повинні управлятися, з другого – неправильно, оскільки сучасний АТУ позбавлений об'єктивної географічної, зокрема розселенської, основи. Скажімо, Одеська область протягом радянського часу змінювала свій склад і межі п'ять разів (5 варіантів Одеської регіональної системи розселення?), Херсонська область утворена 30 березня 1944 р.(!), що пов'язано з помилкою у газеті «Правда» (яка не могла помилятися!). Про яку об'єктивність такого рішення можна говорити?

Висновок очевидний: не системи розселення повинні прив'язуватись до чинного АТУ, а новий АТУ повинен спиратися на генетично вкорінені, історико-географічно зумовлені системи розселення різних територіальних регіонів.

У численних проектах нового АТУ країни використовуються різноманітні ознаки і критерії виділення АТО різних рівнів. За географічною методологією, серед таких ознак повинні бути природні та соціально-економічні комплекси відповідних типів і просторових масштабів, а також територіальні системи розселення (вже обговорювались), виробничої та соціальної інфраструктури, виробництва, рекреації, духовної життєдіяльності (етнічно-конфесійні та ін.). Це третій постулат географічного обґрунтування нового АТУ країни. Для потреб розробки нового АТУ країни недостатньо користуватися компонентними (навіть узагальненими макрокомпонентними) територіальними комплексами і територіальними системами. АТО в ідеалі повинні являти собою території з соціоприродною чи природно-господарською однорідністю і цілісністю. Географи ще недостатньо мірою володіють теорією та методологією високоінтегрованих соціоприродних (природно-господарських) територіальних комплексів і систем, природно-господарських регіонів і районів. І розробка відповідних теоретичних засад та методичних принципів є актуальним і невідкладним завданням географічної науки. Як приклад невідповідності особливостей природи, розселення та господарства на регіональному рівні у чинному АТУ можна згадати лісостеповий гірничопромисловий південь Луганської області та її степові сільськогосподарські північну й центральну частини, індустріальні осередки Донецької й Запорізької областей та їх сільську приазовську периферію, приналежність північної частини Львівської області до Полісся співставно з лісостеповим Розточчям і т.д.

У новому АТУ країни повинні бути враховані географічна парадигма територіальної організації суспільства та концепції регіональних територіальних структур розселення та господарства. Це четвертий постулат географічного обґрунтування нового АТУ та таксономії його АТО. Різна територіальна організація, різні типи територіальних структур природи, населення та господарства для самих географів стали вже хрестоматійними, але вони надто повільно входять у практику містобудування, територіального планування, державного управління і місцевого самоврядування.

Для приморських регіонів країни з їх приморсько-фасадною територіальною організацією у новому АТУ необхідно враховувати берегові зони, які концентрують населення, інфраструктуру, господарство, а також зони тяжіння – хінтерланди, форланди (за А Геттнером), до великих портових міст, господарське ешелонування території та акваторії вздовж берегової лінії. Для регіонів з потужними «регіональними столицями» потрібно встановити принципово нові АТО, що поєднують великі і середні міста з їх приміськими зонами - зонами «спільних інтересів» Для прикордонних регіонів характерною стала наявність міжнародних договірних формувань – єврорегіонів, які необхідно правильно «вписати» в новий АТУ. Як приклад неузгодженості наявних євро-регіонів згадаємо «Нижній Дунай», до складу якого входять три повіти Румунії, один повіт Молдови і вся (!) Одеська область (логічно було б включити в Єврорегіон лише чотири придунайські райони Одещини). Для регіонів з розвиненою гірничодобувною індустрією необхідно як одиниці АТУ виділити міські агломерації та кущі гірничопромислових пунктів і центрів.

П'ятий постулат географічної основи нового АТУ країни - необхідність формування природних каркасів екологічної безпеки регіонів. Закони України «Про Програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки» (2000 р.) та «Про екологічну мережу» (2004 р.) створили нормативно-правову базу цього напрямку. Постанова Уряду (2000 р.) зобов'язала всі обласні державні адміністрації та Кабінет Міністрів АРК розробити і затвердити концепції і програми формування регіональних екологічних мереж (екомереж). Показово, що регіони, які мають в своїх університетах достатньо сильні географічні факультети це доручення Кабінету Міністрів виконали. Новий АТУ країни необхідно певним чином узагальнити з національною і особливо з регіональними екомережами. Критерії такої відповідності доволі прості: АТО першого рівня (регіони, краї, землі) повинні мати раціональний і виважений природний каркас екологічної безпеки – регіональну екомережу [6].

Згадаємо ще один географічний підхід, який необхідно використати при розробці нового АТУ країни. На початку 1990-х років країни ЄС почали розробляти планування території у регіональному вимірі (Програма планування території Балтійського басейну та ін.). Цей напрям дещо перегукується з районним плануванням (більш вдало – районною планівкою), що мала на меті впорядкування природного середовища, розселення та розміщення виробництва на відносно малих, густозаселених територіях. За постановою Уряду (2000р.) була розроблена Генеральна схема планування території України, затверджена Законом України (2002р.) і відзначена Державною премією України (2003р.) [1].

На даний час розпочато розроблення схем планування регіонів, регулярно складають генеральні плани міст. Планування територій разом з районним плануванням (районною планівкою) і складанням генеральних планів міст ми називаємо геоплануванням, метою якого є впорядкування середовища життєдіяльності суспільства для його екологічного оздоровлення, покращення якості життя населення, більш повного і ефективного використання природно-ресурсного потенціалу території. Це шостий постулат географічного обґрунтування нового АТУ країни. АТО різних рівнів у новому АТУ повинні виділятися з урахуванням геопланувальних особливостей території, за характерними просторовими поєднаннями певних видів господарського використання території, транспортних та інфраструктурних мереж. Географи повинні активно розробляти регіональні схеми планування території і повною мірою використати їх для розробки нового АТУ країни.

Лишається недостатньо розробленим у теоретико-методологічному і методичному аспектах ще один цікавий і змістовний напрям географічної науки. Географи розробили поняття процес господарського освоєння території, етапів і стадій заселення та освоєння території та ін., які у сукупності визначають сьомий постулат географічної розробки нового АТУ країни. В межах України географічна амплітуда господарського освоєння різних територій сягає 700-1000 років, істотно різняться історико-географічні особливості заселення та економічного розвитку різних частин України. Слід систематизувати та типізувати головні різновиди заселення та господарського освоєння окремих регіонів країни, класифікувати їх за тими чи іншими «траєкторіями» соціально-економічного становлення, рівнями розвитку продуктивних сил, успадкованими та набутими проблемами подальшого соціально-економічного руху. Глибоке розуміння історико-географічних відмінностей у заселенні та господарському освоєнні різних частин України, їх впливу на територіальну організацію населення та господарства слугуватиме обґрунтуванню більш правильної схеми АТУ країни.

Наведений перелік показує головні напрямки участі географічної науки у розробленні нового АТУ та здійсненні АТР, вкрай необхідній для впровадження ефективної регіональної політики та вдосконалення всієї системи державного управління та місцевого самоврядування. Регіональний обсяг географічного забезпечення цієї проблеми – інформаційного, картографічного, геоінформаційного, наукового, пілотно-проектного значно ширший. Про посилену увагу географів до проблем АТР і нового АТУ свідчать перші дисертаційні розробки [3] і зростаючий потік публікацій і наукових обговорень питань регіоналізації та адміністративно-територіального облаштування країни.

Література

1. Генеральна схема планування території України. – К.: Держкомітет України з будівництва та архітектури. ДоржНДІ проектування міст «Діпромисто», 2002. – 32 с. + 15 карт.
2. Пістун М.Д., Мельничук А.Л. Сучасні проблеми регіонального розвитку (навчальний посібник). – К.: ВПЦ «Київський університет», 2009. – 200 с.

- 3.Тітенко З.В. Суспільно-географічні аспекти адміністративно-територіального устрою обласного регіону (на прикладі Одеської області) // Автореферат на здобуття наукового ступеня канд.геогр.наук. – Одеса, 2007. – 20 с.
- 4.Планування території у контексті сталого розвитку регіонів // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. – Херсон: ХДУ, 2005. – С. 118-123.
- 5.Регіональна політика України і шляхи її реалізації //Краєзнавство. Географія. Туризм. – №29 – 32 (178 – 181). – 2000. – С.9 – 11.
- 6.Формування екологічної мережі й територіальна організація довкілля // Географія та основи економіки в школі. – 2003. – №5. – С. 42 – 45.
- 7.Топчів О.Г., Безверхнюк Т.М., Тітенко З.В. Регіональний розвиток України і становлення державної регіональної політики (навчально-методичний посібник). – Одеса: ОРІДУ. НАДУ. 2005. – 223 с.

II. ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

О. Бабич

Львівський національний університет імені Івана Франка

ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЛІСОПАРКІВ М. ЛЬВОВА ТА ШЛЯХИ ЇХ ОПТИМІЗАЦІЇ

Вступ

Організація лісового господарства має на меті забезпечувати правову і технічну регламентацію раціонального ведення і використання лісових ресурсів залежно від природних та економічних умов, цільового призначення, місця розташування, природного складу лісів, а також функцій, які вони виконують.

У червні 1997 року спеціальна сесія Генеральної Асамблеї ООН в прийнятій нею програмі дій подальшого впровадження „Порядку денного на 21 століття” відзначала, що раціональне використання, збереження і збалансоване освоєння всіх видів лісів – це найважливіший чинник економічного і соціального розвитку, охорони навколишнього середовища і підтримки системи життєзабезпечення планети.

Ліси є одним з основних сховищ біологічної різноманітності, абсорбентом і резервуаром вуглецю і важливим джерелом накопичення енергії, особливо в найменш розвинених країнах. Лісопарки є „легенями” великих міст, тому дослідження й оптимізація їх просторово-часового функціонування є актуальним і своєчасним завданням природознавчої науки.

Лісопарки Львова та його околиць формують цілісну зелену зону, яка охоплює всі райони міста та більшу частину околиць. Вона представлена географічними об'єктами загального користування, зокрема, лісопарковими. Львів розташований на стику п'яти ландшафтних комплексів: Розточчя, Пасмове Побужжя, Винниківського Горбогір'я, Львівського плато і Любінської рівнини.

Ландшафт Розточчя тягнеться у північно-західному напрямку від Львова. Його лісові ценози представляє Брюховицький лісопарк – соснові, букові й буково-дубові ліси. Переважна більшість із них штучного походження. Ще в першій половині ХХІ століття сипучі піски ландшафту Розточчя переважно засаджені сосною. Сосна, ялина і модрина займають більше третини всіх насаджень. Грабом і буком вкриті більш горбисті ділянки лісопарку.

На території Брюховицького лісопарку вдало поєднується віковий склад дерев. Столітні бори чергуються з піввіковими, а ті, у свою чергу, – з молодняками. Дуже важливе значення мають бори. Вони відзначаються великою фітоцидністю, що сприяє очищенню навколишнього природного середовища.

Грядове (Пасмове) Побужжя складають шість гряд – Куликівська, Грядецька, Малехівська, Винниківська, Чижиківська і Шоломийська – простяглося від Львова в північному і північно-східному напрямках, межує з Винниківським горбогір'ям. Для горбогір'я характерні пересічений рельєф і значна лісистість. Грабово-букові ліси помережані ділянками штучних насаджень дуба звичайного і червоного, модрини європейської, смереки. У межах горбогір'я і частково Грядового Побужжя розкинувся Винниківський лісопарк.

На південь від Гамаліївської гряди, що належить до ландшафтного комплексу Грядового Побужжя, тягнеться зелене пасмо невеличкого лісопарку, який має назву – Гамаліївський. Площа його становить понад сто гектарів. Серед фітоценозів у Гамаліївському лісі та на його околицях переважають дуб, ліщина, зустрічається також черемха, жостір, чорна вільшина. Тут ростуть також папороть, купина, булига, приблизно до висоти одного метра, а дудник, зубниця, тонконіг, шалфей заввишки 1,5 метра.

Різноманітність складу фітоценозів у лісових геосистемах сприяє розвитку рекреаційних ресурсів. Рекреаційні ресурси – об'єкти та явища природного та антропогенного походження, що їх використовують для туризму, лікування, відпочинку і які впливають на територіальну організацію рекреаційної діяльності, формування рекреаційних районів, їхню спеціалізацію та екологічну ефективність.

Проблема визначення рекреаційної придатності лісів залишається на сьогодні не до кінця вирішеною. На думку М.С.Нижник (1989), придатність лісових територій для рекреації визначається розмірами лісових площ, декоративними якостями лісів, а також іншими факторами: характером рельєфу, наявністю водойм, кліматичними умовами. За ступенем придатності для рекреації лісові ландшафти поділяються на найбільш сприятливі, сприятливі і обмежено сприятливі [2].

Басівський ліс знаходиться на території Львівського плато, поблизу села Басівка. Тут налічується близько двохсот різновидів дерев і чагарників, широко представлена флора Північної Америки. Зокрема, можна зустріти тую західну, сосну веймутову, сосну Банкаса, дуб червоний, акацію білу, клен сріблястий, ялівець віргінський та інші види флори.

Любінська рівнина – це ландшафт який простягається на захід від міста Львів. Важливу роль в ньому відіграє лісопарк „Білогорща”. Його площа складає близько двохсот гектарів. Лісопарк майже впритул підступає до житлових масивів Львова. Його основу складають прикарпатські породи дубів, також зустрічається смерека.

Загальна площа зелених насаджень складає 7743 га (включно з лісопарковими зонами Винник та Брюхович). На одного мешканця Львова припадає близько 54 кв. м зелених насаджень, що дозволяє віднести його до переліку міст України з достатнім рівнем озеленення [3].

Екологічні проблеми міста значною мірою нівелюються лісопарковим потенціалом, тому їх оптимізація є не просто актуальною проблемою, а й життєвою функцією. Нехтування екологічними проблемами призводить до розвитку негативних процесів у природі (забруднення природних компонентів – води, повітря, ґрунту, виснаження і вичерпання природних ресурсів, зниження стійкості екосистем; зникнення видів рослин і тварин, зниження біологічного різноманіття; інтенсифікація процесів ерозії, зсувних і обвальних явищ; паводків тощо [1].

Згідно з концепцією „Стратегії збереження і регульованого використання парків та інших зелених зон м. Львова” основною метою є забезпечення збалансованого (зрівноваженого) розвитку цієї зони та виконання нею економічних, соціально-економічних та урбаністично-планувальних функцій [3]. Пріоритетними напрямками стратегії слід вважати: а) удосконалення правового та організаційно-господарського механізму функціонування зеленої зони міста; б) покращення економічних, рекреаційно-туристичних та екоосвітніх функцій; в) посилення соціально-економічної та історико-культурної значимості; г) удосконалення політики землекористування та перспективного планування; д) раціональне використання земельних ділянок лісового фонду; е) підвищення ефективності лісгосподарського виробництва на основі єдиної технічної політики досягнень науки і техніки.

Оптимізація лісових геосистем Львова та його околиць має передбачати ряд основних груп заходів. Серед них можна виділити: 1) Збереження цілісності лісопарків як середовищ існування рідкісних і цінних видів рослин. Дане положення найбільше стосується Брюховецького лісу, саме тут росте низка екзотичних порід; 2) передбачення комплексу та здійснення лісівничих заходів, спрямованих на відтворення корінних лісових та рослинних угруповань високої якості з попереднім проведенням дослідних робіт; 3) у лісових геосистемах, які зазнали антропогенного впливу, здійснити заходи з відновлення деревостанів, максимально близьких за породно-віковим складом. Корінним типом лісів є Винниківський ліс, де впродовж останніх років відбувалися масові рубання буку. Зараз на місці нераціональних вирубок буків здійснені насадження дубу, модрина, смереки. Отже, на даний момент було б дуже доцільно вживати спеціальні заходи, які сприяли б природному поновленню бука; 4) здійснення на належному технічному рівні моніторингу стану лісопарків Львова та його околиць; 5) проведення досліджень щодо оптимізації системи комплексного лісопаркового управління на основі застосування ГІС-технологій та сценарного моделювання; 6) розробка системи заходів, що спрямовані проти різних стихійних явищ (лісопаркові пожежі, шкідники тощо); 7) використання технологій, що сприяють збереженню і відновленню біологічного різноманіття при здійсненні лісівничих заходів. Зокрема це стосується створення змішаних, складних за своєю структурою деревостанів, відтворення цінних породних екосистем, проведення рубки в осінньо-зимовий період; 8) підтримка складу і вікової структури деревостанів з метою забезпечення збереження існуючих в них видів популяцій.

У лісах, що належать до санітарно-гігієнічних та оздоровчих категорій захисності, а також в інших насадженнях, які використовуються з рекреаційною метою, постійні лісокористувачі регулюють рекреаційне навантаження шляхом організації території, а також проводять санітарно-оздоровчі та інші заходи для захисту лісів з урахуванням особливостей структури і використання цих насаджень. Встановлення віку стиглості деревостанів визначається під час проведення лісовпорядкування або спеціальних наукових досліджень, виходячи з основного цільового призначення лісів, функцій, які вони виконують, продуктивності, біологічних особливостей деревних порід, а також способів відновлення лісу.

На сьогодні норми використання лісових ресурсів устанавлюються, виходячи з потреб їх охорони, поліпшення природного складу і якості лісів, де враховується розрахункова лісосіка та лісосічний фонд. Ландшафт Винниківського лісу представлений, головним чином, асоціаціями

чистих букових насаджень. Було б доцільно вжити заходи з насадженням змішаного типу лісу, зокрема, дубово-букового і сосново-букового. Цьому сприяє ґрунтовий покрив Винниківського лісу, який, у свою чергу представлений світло-сірими опідзоленими ґрунтами.

Структура Пасмового Побужжя дуже проста, тут добре виражені пасма та міжпасмові долини, які їх розділяють. Ширина пасм становить від 1 до 8 км, а довжина – від до декількох десятків кілометрів. Заліснення Пасмового Побужжя є пріоритетним завданням з оптимізації цієї геосистеми. Збільшення площі лісового урочища Гамаліївка у селі Жидатичі дубово-буковими фітоценозами сприяло б формуванню м'якого фітоклімату.

Висновок

На сьогоднішній день проблема збереження й оптимізації навколишнього середовища набула гострого соціального й економічного значення. В умовах урбанізованих ландшафтів одним із найбільш ефективних методів боротьби проти несприятливих міських умов є комплексне озеленення околиць міст.

Зелена зона Львова, яка охоплює межі в радіусі 25-30 км, завдяки своєму географічному положенню на стику ботаніко-географічних районів Розточчя, Опілля і Малого Полісся, є надзвичайно сприятливим природним районом для розвитку озеленення за рахунок багатой місцевої дендрофлори. Площа лісових насаджень цієї зони досягає 14 тис. га.

Найбільшою екологічною проблемою лісових геосистем Львова є нераціональна вирубка дерев, що призводить до негативних наслідків. Серед шляхів оптимізації лісопарків міста Львова та його околиць можна вважати збільшення площі лісів, враховуючи фізико-географічні особливості ландшафтів та межі геосистем, а також обов'язкове врахування просторової диференціації їх властивостей, пов'язаних із наявною ландшафтною структурою.

Водночас існує значна просторова диференціація лісових масивів, яка залежить від особливостей їх ландшафтної структури. Як показують дослідження, тут спостерігаються значні просторові біометричні відмінності, що обов'язково повинно бути враховано в процесі розробки заходів щодо їх оптимізації.

Література

1. Нефедова В.Б., Смирнова Е.Д., Чижова В.П. и др. Рекреационное использование территорий и охрана лесов. – Москва: Лесная промышленность, 1980. – 184 с.
2. Петлін В.М. Екологічні механізми організації природних територіальних систем. -Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 300 с.
3. Стратегія збереження і регульованого використання парків та інших зелених зон м. Львова. Львівська Міська Рада. Рішення №1307 від 09.12.2005 р.

Н.В.Белоусова, доцент, к.г.н

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

СТРУКТУРНА ЗМІННІСТЬ ГЕОСИСТЕМ ПІД ВПЛИВОМ ЛЮДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Діяльність людини викликає різного роду порушення в функціонуванні природних комплексів і так чи інакше змінює їх структуру. Майже немає ландшафтів, які б не відчували на собі прямий або непрямий вплив людського суспільства. Виходячи з цього, деякі географи вважають можливим стверджувати, нібито на Землі майже не залишилось природних ландшафтів і більшість з них замінено «антропогенними ландшафтами» (Мільков, 1973) [4].

Перебудова окремих компонентів, наприклад рослинного покриву і водного режиму, возведення різноманітних споруд – суттєві, але далеко недостатні причини для того, щоб говорити про появу нового, антропогенного, (тобто «створеного людиною», або рукотворного ландшафту). Навіть у випадках найінтенсивнішого втручання людини в структуру й функції природного ландшафту, (наприклад, у великих містах), залишаються практично незмінними та продовжують впливати на життя людей і на їх господарство геологічний фундамент, макрорельєф, клімат, тобто первинні компоненти ландшафту [1, 2].

Будь-які нові елементи ландшафту виступають у ньому, як аналоги природних об'єктів, в системі природних зв'язків, виконуючи аналогічні функції в якості фізико-механічних, геохімічних, біологічних агентів. З іншого боку, вони однаково відчують на собі вплив природних процесів. Різні штучні споруди, з яких матеріалів вони б не були побудовані, підлягають вивітрюванню, подібно гірським породам; безхозні канали меандрують; терикони порушуються

ерозією; водосховища випаровують воду, заповнюються наносами й заростають; культурні фітоценози зазнають потужного тиску зі сторони представників природної рослинності й тваринного світу.

Головна відмінність «нових» елементів ландшафту від «старих», тобто корінних, природних, полягає в їх нестійкості. Вони неспроможні до самостійного існування і розвитку без постійної підтримки їх людиною. Ось чому, останнім часом, на перші позиції, внаслідок науково-обґрунтованого аналізу та оцінки перспективності окремо взятих ландшафтів, виходить питання вивчення потенціалу стійкості території дослідження.

Стійкість – важливіший критерій оцінки будь-якого новоутворення в геосистемах. Як відомо, геосистеми – це системи відкритого типу, через які безперервно проходять потоки речовини і енергії. Ізолювати геосистему від зовнішніх впливів неможливо. Отже для того, щоб отримати нові та стійкі зміни в структурі геосистем, необхідно перетворити їх зовнішнє середовище, або перебудувати систему внутрішніх зв'язків, але таким чином, щоб ця нова система зв'язків знаходилась в стійкій рівновазі з навколишнім середовищем [4].

Таким чином, реальний шлях перетворення конкретних природних комплексів складається із впливу на їх внутрішні зв'язки, шляхом перебудови тих чи інших компонентів. З досвіду людства ми знаємо, що неможна досягнути стійких змін у природному комплексі шляхом впливу на будь-який його компонент. Зміна тваринного світу, наприклад, навряд чи викличе перебудову клімату та рельєфу з геологічним фундаментом. Але достатньо змінити будь-який з цих трьох послідовних природних компонентів, щоб тваринний світ, рослинність й ґрунти відреагували на це відповідним чином.

Для оцінки результатів стихійного або цілеспрямованого впливу на геосистеми важливо відрізнити дві групи компонентів – назвемо їх умовно первинними і вторинними. До перших відноситься твердий фундамент і повітряні маси, до других – всі інші. Найбільш стійкими змінами в структурі геосистем можливо добитися шляхом перетворення первинних компонентів. Це пояснюється тим, що вказані компоненти грають роль основних поглиначів енергії і речовини з навколишньої середовища, утворюючи, як би мовити, первинні ланцюги у внутрішніх взаємодіях. Зі зміною рельєфу пов'язано порушення гравітаційної рівноваги, а всі гравітаційні процеси мають односторонню спрямованість - вони незворотні. Тому поява кар'єрів, вибалок, новоутворень – це саме ті випадки, коли поняття «антропогенний природний комплекс» може вживатися з найменшими сумнівами.

Біотичні компоненти мають здатність відновлюватися після порушення - в цьому є їх важливе стабілізуюче значення в геосистемах (Сочава, 1974). Вони мають властивість підтримувати стійкість геосистем та їх зворотні зміни [4].

Практично будь-які суттєві, стійкі перебудови геосистем можливі на рівні систем локальних рангів – морфологічних складових ландшафту. При відкритих гірських розробках земної поверхні можуть бути не тільки змінені властивості ландшафтів, але навіть знищені або замінені «новими». Ступінь стійкості природних геосистем, на відміну від їх різного роду порушених варіантів, або модифікацій, знаходиться у прямій залежності від рангу, тобто зростає «знизу вгору» - від фацій до урочищ, ландшафтів, зон тощо. Власне, ландшафт – більш складна і стійка, по відношенню до людського впливу, система.

На рівні ландшафтів і геосистем більш високих рангів, найбільш суттєві перетворення відбуваються з «вторинними» компонентами: біотою, ґрунтами, водним режимом. Їх перебудова викликає, як правило, зворотне порушення структури ландшафту. Відносно стійкі (незворотні) зміни спостерігаються за певними умовами:

1) людська діяльність дає поштовх процесам, до яких ландшафт вже підготовлений в силу закладених у ньому природних тенденцій.

2) складається в ландшафтах з нестійкою рівновагою, відчуваючи на собі швидку еволюцію, які багаті реліктовими елементами, а також, які знаходяться в екстремальних умовах (наприклад на межах зон). В подібних випадках буває достатньо невеликого поштовху, спеціально розрахованого, або випадкового, щоб порушити рівновагу і викликати вторинні процеси, які прискорять розвиток «прогресивних елементів» (по визначенню Б.Б.Полинова) в ландшафті. Це може бути і заболочування, і деградація багаторічної мерзлоти. В природних умовах такі процеси часто стримуються стабілізуючими факторами: людина безпосередньо сприяє розкриттю прихованих тенденцій, знімає стабілізуючі початок, яким частіше всього виступає рослинність.

3) екологічно еквівалентна заміна одних ландшафтів іншими. Цей випадок відноситься до перебудови рослинного покриву і зооценозів і ґрунтується на свідомому або стихійному використанні екологічного потенціалу геосистем. (рис.1).

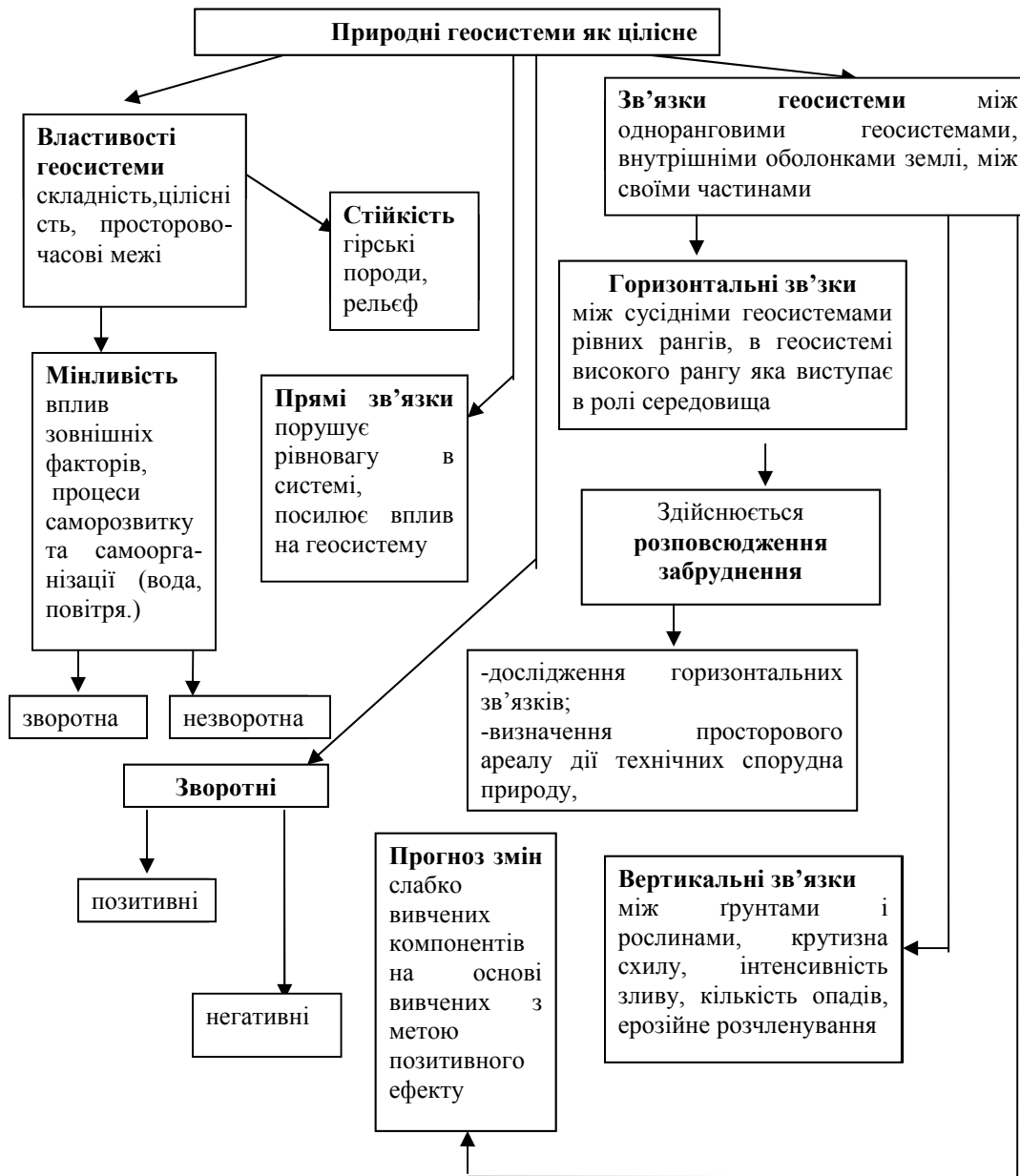

Рис. 1. Схема взаємозв'язків у природних геосистемах.

Об'єкти, які одержали назву «антропогенних ландшафтів», в більшій мірі представляють собою різноманітні порушені стани природних геосистем, або, як запропонував називати ще в 1938 р. Л.Г.Раменський, антропогенні модифікації природних комплексів. Серед них можуть бути, як вже зазначалось, і нові системи, приурочені до техногенних форм рельєфу, штучним лісонасадженням і т. і., але найбільш різноманітні зворотні модифікації, найчастіше обумовлені порушеннями рослинного покриву [2, 3].

Виходячи з вищесказаного можна виділити наступні основні категорії модифікацій ландшафтів:

1. Умовно незмінні, або первісні ландшафти, які не підлягають прямому господарчому використанню і впливу;
2. Слабко змінні ландшафти, підлягають екстенсивному господарчому впливу (полювання, риболовля, вибірні вирубка лісу), яке зачепило лише окремі «вторинні» компоненти, але

основні природні зв'язки залишаються непорушеними, і зміни мають зворотній характер (ландшафти, ще не залучені в активне господарське використання);

3. Порушені (сильно змінені) ландшафти, які підлягають інтенсивному стихійному впливу, в яких змінено багато компонентів, що призвело до існування порушення внутрішніх зв'язків у напрямку, часто незворотному і звичайно несприятливому з погляду суспільства. Ландшафти цієї групи широко розповсюджені в різних зонах; вони характеризуються такими процесами, як вторинна ерозія і дефляція, змив ґрунтів, заболочення, засолення, забруднення вод і атмосфери.

4. Культурні ландшафти, тобто раціонально перетворені ландшафти, в яких структура цілеспрямовано змінена на науковій підставі в інтересах суспільства [4].

Література

1. Гриневецький В.І. Стационарні ландшафтно-географічні дослідження в Україні / В.І. Гриневецький. - Київ–Луцьк: Україна та глобальні процеси, 2000. – 214 с.

2. Гродзинський М.Д. Основи ландшафтної екології: [Підр.] / Михайло Дмитрович Гродзинський. – К.: Либідь, 1993.- 316 с.

3. Гуцуляк В.М. Оцінка екологічної ситуації в ландшафтних комплексах (загальні підходи та методичні проблеми): [Зб. наук. праць] / Гуцуляк В.М., Прискар В.Б. - К.- ВГЛ Обрії. - В 4-х т, 2004.-Т.1. – С. 193-200

4. Исаченко А.Г. Оптимизация природной среды /Географический аспект/ / А.Г.Исаченко.-М: Мысль, 1980. – С. 178-183.

В.П. Брусак, доц., к .геогр. н.

Львівський національний університет імені Івана Франка

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ГЕОГРАФІЗАЦІЇ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ

Сьогодні під *заповідною справою* розуміють комплекс організаційних, правових, наукових, економічних і виховних заходів, спрямованих на збереження унікальних та типових ландшафтів чи окремих природних об'єктів (видів рослинного і тваринного світу, насамперед рідкісних та таких, що перебувають під загрозою зникнення і занесені до Червоної книги, геологічних відслонень, скельних утворень, водойм, мінеральних джерел тощо) в наукових, природоохоронних, еколого-освітніх та інших цілях. Заповідна справа займається проблемами комплексного збереження природних ландшафтів і поряд з ресурсною (покомпонентною) охороною утворює такий важливий міждисциплінарний науковий напрям як *охорона природи* (созологія) і *раціональне використання природних ресурсів*, що поєднує методологію і методи географії, біології, юриспруденції, технічних і гуманітарних наук. Вирішення завдань насамперед природоохоронного характеру покладено на сукупність природно-заповідних територій і об'єктів різних категорій (в Україні їх налічується 11), які утворюють природно-заповідний фонд (ПЗФ) держави.

Сучасний етап розвитку заповідної справи в незалежній Україні свідчить про значний поступ у питаннях утвердження *поліфункціональної парадигми у нозології*, яка прийшла на зміну монофункціональній у 70-их рр. ХХ ст., акцентуванні уваги на *збереженні біологічного і ландшафтного різноманіття і формуванні екологічної мережі* та характеризується наступними ознаками:

1) суттєвим зростанням загальної площі ПЗФ (станом на 2009 р. становить 5,04% від території України, в 2003 р. становив 4,1 %, у 1992 р. – 2,1%, а в 1978 р. – всього 0,8 %);

2) зростанням у структурі ПЗФ частки національних природних парків (НПП) і регіональних ландшафтних парків (РЛП), які є поліфункціональними заповідними категоріями, які поєднують у своїх межах ділянки з абсолютним і регульованим заповідним режимом та території з рекреаційним і традиційним невиснажливим господарським природокористуванням (лісо- і сільськогосподарським тощо). Поряд з природоохоронними однією з ведучих функцій НПП і РЛП є соціальна (рекреаційна). Станом на 1.01.2009 р., в Україні налічується 20 НПП загальною площею 787185,3 га та 53 РЛП площею 640529,7 га, що складає відповідно 24,9 і 20,2 %% від площі ПЗФ держави, а в 1990 р. в УРСР було тільки 3 НПП (123,4 тис.га), на які припадало 6,5 % площі ПЗФ республіки;

3) зростанням у структурі ПЗФ частки заповідних територій вищої категорії заповідності – природних (ПЗ) і біосферних (БЗ) заповідників та НПП, – яким надаються земельні ділянки у довічне користування для виконання ними природоохоронних, науково-дослідних, соціально-економічних й едукаційних завдань. Сьогодні на ПЗ, БЗ і НПП припадає 37,4 % від площі ПЗФ

України, в 1988 р. – тільки 19 %, а в 1978 р. – 26,9% (до 1990 р. в державі не було жодного національного парку). Окрім згаданих категорій, сьогодні окремі РЛП (зокрема, “Знесіння” у Львові та ін.) також стають землекористувачами, що дозволяє їм суттєво підвищити ефективність своїх функцій, насамперед щодо забезпечення рівня охорони природних цінностей на їх території та екологічної освіти і виховання;

4) *відносно адекватним нормативно-правовим забезпеченням умов функціонування об'єктів і територій ПЗФ* (Закон України “Про природно-заповідний фонд” (1992 р.), Програма “Заповідники” (1994 р.), Закон України “Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 рр. (2000 р.), Генеральну схему планування території України (2002), “Про екологічну мережу України” (2004) та ін.);

5) *активізацією міжнародного співробітництва в галузі охорони природи:*

- *ратифікація Верховною Радою України низки міжнародних природоохоронних конвенцій і угод* (Конвенція про охорону мігруючих видів дикої фауни (Бонн, 1979), Конвенція про збереження дикої фауни і флори та природних середовищ в Європі (Берн, 1979), Конвенції ООН про біологічне різноманіття (Ріо-де-Жанейро, 1992), Всеєвропейської стратегії збереження біологічного і ландшафтного різноманіття (Софія, 1995));

- *розширення мережі БЗ* (сьогодні в Україні 4 та 2 НПП і 1 РЛП мають статус біосферного резервату (БР), а у 1990 р. було 2 БЗ);

- *формування міждержавних (транскордонних) природоохоронних територій* (існують міжнародні БР “Західне Полісся”, “Східні Карпати”, Дунайський, проектується “Розточчя”, “Мармарош”, “Прип'ять-Стохід” та ін.);

- *участь у реалізації регіональних природоохоронних проектів і програм* (“Захист біорізноманіття Карпат”, “Збереження біорізноманіття дельти Дунаю та в Азово-Чорноморському екокоридорі”, “Екологічне оздоровлення басейну Дніпра” тощо), які фінансуються міжнародними фінансовими установами (Глобальний екологічний фонд, Фонд розвитку Карпатського Євросоюзу й ін.);

6) *суттєве зменшення об'єму наукових досліджень за програмами Літопису природи у заповідниках і НПП*, насамперед сторонніми організаціями за договірною тематикою, через фінансово-економічну кризу в державі.

Сьогодні через недостатнє бюджетне фінансування критичним залишається стан матеріально-технічного забезпечення не тільки наукових досліджень, а й служб охорони і адміністративно-господарських відділів багатьох, особливо нещодавно створених НПП (протягом 2004-2008 рр.).

Аналіз матеріалів та думок, які висловлювались в останні роки на міжнародних науково-практичних конференціях (Рахів, 1997, 1998, 1999, 2002, 2004, 2007, 2008; Канів, 1999, 2003; Шкло, 2000; Старичі, 2000; Яремче, 2000, 2005; Кострино, 2009 та ін.) свідчать про низку інших проблем, які нагромадились у заповідній справі. Головними з них є:

1) прийняття змін і доповнень до Закону України “Про природно-заповідний фонд” (1992 р.) та інших нормативно-правових актів, зокрема щодо врегулювання питань взаємовідносин між різними земле- і природокористувачами та адміністраціями БЗ і НПП;

2) спрощення механізму надання ПЗ, БЗ і НПП Державних актів на право постійного користування землею;

3) створення сприятливих (пільгових) фінансово-економічних умов для ПЗ, які, крім державного бюджету, практично не мають інших джерел фінансування;

4) прийняття нормативно-правових актів, які б урегулювали взаємовідносини адміністрацій НП і БЗ і бізнесменів та дали можливість залучати інвесторів для створення рекреаційної інфраструктури (будинки рекреантів, пансіонати, гастрономічні об'єкти тощо) на території природно-заповідних об'єктів;

5) прийняття нормативно-правових документів, які б економічно зацікавили користувачів земель, що увійшли в склад БЗ і НПП без вилючення та в охоронній зоні ПЗ забезпечувати дотримання відповідного природоохоронного режиму (наприклад, звільнити їх від сплати податку за користування землею);

6) забезпечення функціонування РЛП передусім шляхом створення їх адміністрацій та впровадження механізмів фінансування їх роботи за рахунок місцевих (обласних чи міських) бюджетів (наприклад, як у Львівській області);

7) удосконалення методичних рекомендацій щодо проектування територій і об'єктів ПЗФ та національної екологічної мережі України, зокрема, методичних рекомендації “Формування

регіональних схем екомережі” (2004), з урахуванням Європейських стандартів (програми *EECONET* і *Natura-2000*), враховуючи стратегічний курс України на входження в Європейський Союз;

8) надання структурі Літопису природи більш зрівноваженого характеру щодо співвідношення і об'єму (детальності) між географічними і ботаніко-лісівничими та зоологічними дослідженнями (зокрема, відновлення досліджень ґрунтів і ландшафтів).

У зв'язку з цим у контексті географізації природоохоронних і наукових завдань, які покладені на заповідну справу в цілому і на заповідні об'єкти вищої категорії заповідності (ПЗ, БЗ, НПП), слід виділити наступне:

1) необхідно провести комплексну картографічну інвентаризацію території ПЗ, БЗ, НПП і РЛП для соціологічної і рекреаційної оцінки їх природного потенціалу, що вкрай необхідно при розробці Проектів організації території, охорони, відтворення і рекреаційного використання природних комплексів заповідних об'єктів (Проектів організації території). Картографічна інвентаризація передбачає складання серії великомасштабних (1:10000-1:25000) загальнонаукових карт природних компонентів (корінних і четвертинних геологічних відкладів, геоморфологічної, сучасних морфодинамічних процесів, гідрологічної, ґрунтів, поширення рідкісних видів флори тощо) і комплексів (лісових насаджень, геоботанічної, поширення зоокомплексів, ландшафтної);

2) на основі інвентаризаційних карт створити геоінформаційні системи (ГІС) ПЗ, БЗ, НПП і, за можливістю РЛП, як інструменту, що дозволяє оперативно приймати управлінські рішення просторового характеру у природно-заповідних об'єктах та здійснювати просторову візуалізацію описових і табличних даних, накопичених у Літописах природи;

3) розробити на ландшафтно-екологічній основі методичні рекомендації щодо функціонального зонування території БЗ, НПП і РЛП, оскільки це питання є ключовим у розробці Проектів організації їх території та природоохоронного, наукового, рекреаційного, екоосвітнього й адміністративно-господарського менеджменту;

4) розробити і впровадити регіональні програми і плани дій щодо створення окремих ділянок національної екологічної мережі України, для реалізації яких необхідні уніфіковані методичні рекомендації щодо проектування заповідних об'єктів різних категорій, що повинні базуватися на комплексних міждисциплінарних географічних, біологічних (флористичних, фітоценотичних, лісівничих, зоологічних) та ландшафтно-екологічних підходах;

5) створити ГІС окремих природно-адміністративних регіонів (наприклад, адміністративних областей Карпатського чи Причорноморського регіонів) як інформаційної системи формування регіональних екологічних мереж.

При вирішенні багатьох з перелічених питань важливим із наукової і практичної точок зору є розв'язання наступних проблем, які мають передусім просторовий (географічний) характер – як оптимальні і мінімальні розміри абсолютно заповідних ділянок, їх конфігурація та взаєморозташування і співвідношення з ділянками, які мають диференційований заповідний режим, оптимальна локалізація території (одномасивність, кластерність) та характер меж природно-заповідних територій (природні, адміністративно-господарські чи змішані).

В.П. Воровка, доц., к. геогр. н.

Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Б. Хмельницького

ЛАНДШАФТНИЙ АНАЛІЗ СТРУКТУРИ АЗОВО-СИВАСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ

Азово-Сиваський національний природний парк створений Указом Президента України від 25 лютого 1993 року №62/93 на базі та в існуючих межах Азово-Сиваського заповідно-мисливського господарства і його охоронної зони з акваторіями Центрального Сиваша та Азовського моря. Адміністративно Азово-Сиваський національний природний парк підпорядкований Держаному управлінню справами Президента.

Територія парку розташована на південному сході адміністративної Херсонської області у межах її Генічеського та Новотроїцького адміністративних районів, має витягнуту зі сходу на захід конфігурацію, яка також визначається конфігурацією берегової лінії затоки Сиваш і Азовського моря. Загальна площа території парку складає 52154 га. До складу парку входять півострів Бірючий (7732 га), частини островів Куюк-Тук (255 га) і Чурюк (924 га), а також острів Мартинячий (7 га), акваторії лиманів, прилеглих до Бірючого: Мужичий, Ямківський, Олень, Озерський, Вершинський, Бухта

загальною площею 632 га, частина акваторії затоки Сиваш та однокілометрову смугу акваторії Утлюцького лиману та Азовського моря.

Географічно територія парку складається з двох відокремлених одна від одної частин – сиваської та азовської.

Сиваська ділянка займає північну частину Центрального Сиваша і межує на півдні з Автономною республікою Крим (від дамби між мисами Кутара і Джангара на заході і автомобільним мостом через Чонгарську протоку на сході), а на півночі – по лінії берега затоки Сиваш. Виняток становлять Сергієвський та Новодмитрівський лимани і ряд ставків, які відокремлені від основної акваторії дамбами. Суміжні з парком по лінії берега землі, а також частини островів Чурюк, Куяк-Тук знаходяться у користуванні сільських і фермерських господарств Новотроїцького і Генічеського районів.

Азовська ділянка розташована в акваторії Азовського моря і представлена півостровом Бірючим та однокілометровою смугою навколо нього. Слід вказати, що Бірючий варто називати півостровом, оскільки він через косу Федотова має постійне сухопутне сполучення з материковою сушею, яке інколи на короткий час переривається штормом.

У відповідності до схеми ландшафтного районування територія Азово-Сиваського національного природного парку розташована у межах Присивасько-Приазовської сухостепової низинної ландшафтно-ї області. Ландшафтна структура території сформувалася під впливом кліматичних умов території, рослинності, особливостей повітряних мас, рельєфу, підстилаючої поверхні, ґрунтовірних процесів, геолого-геоморфологічної діяльності моря.

На території Азово-Сиваського національного природного парку у цілому збереглася колишня первинна структура природних ландшафтів, оскільки господарська діяльність у межах парку практично не здійснювалася або суворо обмежувалася. Винятком є територія маяка, с. Садки і кордонів, де здійснюється обмежена господарська діяльність співробітників парку для забезпечення власних потреб життєдіяльності (сінокосіння, випас худоби, обробіток городів). З об'єктів минулої діяльності людини можна виділити братську могилу і залишки зруйнованого причалу.

Домінантними ландшафтами території є сухостепові ландшафти з каштановими солонцюватими ґрунтами (території сиваських островів та узбережжя Сиваша) і прибережні лиманно-морські ландшафти (територія Бірючого півострова) (див. табл. 1).

Таблиця 1

Структура ландшафтів Азово-Сиваського НПП

Назва ландшафту, місцевості, урочища	Площа	
	га	%
ПРИРОДНІ ЛАНДШАФТИ	51840	99,4
Ландшафти сухостепові (полинно-злакових степів)	5058	9,7
Місцевості припіднятих грив і валів:	5058	9,7
Урочища пустельних полинно-злакових степів	1095	2,1
Урочища піщаних степів	1981	3,8
Урочища лучних степів	1825	3,5
Ландшафти прибережні:	2503	4,8
Місцевості літоральні:	2503	4,8
Урочища літорально-болотисті	2347	4,5
Урочища літоральні піщано-черепашкові	156	0,3
Урочища урвистих берегів	10	0,02
Ландшафти водні:	44279	84,9
Місцевості прибережних акваторій і водойм	44279	84,9
Акваторія Сиваша	3775	72,4
Акваторія Утлюцького лиману	2607	5,0
Акваторія Азовського моря	2712	5,2
Акваторії внутрішніх лиманів	1200	2,3
ШТУЧНІ ЛАНДШАФТИ	314	0,6
Штучні лісонасадження (деревно-чагарникові)	277	0,6
Селитебні ландшафти	37	--

Субдомінантними ландшафтними комплексами є солонцеві, лучні солончаки і солончаки, черепашково-піщані пересипи, коси та острови. Рідкісними ландшафтами є ландшафтні комплекси, утворені на місці реліктових намивних піщано-черепашкових відкладів півострова Бірючого. Їх рідкісність спричинена геоморфологічними особливостями намивного процесу внаслідок діяльності морського прибою та нестійкістю цього процесу у просторі і часі. Ландшафти півострова Бірючого є молодими утвореннями, у зв'язку з чим процеси їх формування тривають.

Структурно-геоморфологічною основою формування ландшафтів території є пластова рівнина давньої і молоді неогенової морської тераси пізньопліоценового віку. Терасні рівні перекриті лесоподібними відкладами з дуже незначними абсолютними висотами – у межах від 0 до 5-8 м. За абсолютною висотою поверхні ця територія є найнижчою у межах степової зони України.

Прибережна смуга терасних рівнин почленована неглибокими короткими балками. Територія виділяється наступними особливостями: найменшою кількістю атмосферних опадів, найвищими показниками випаровуваності, найменшою відносною вологістю повітря та фактичною відсутністю поверхневого стоку.

Ландшафтну структуру території складають місцевості приморських понижених плакорів, приморських берегових галогенних рівнин, приморські абразійні та приморські ерозійні галогенні.

Місцевості приморських понижених плакорів (північне узбережжя Сиваша) представлені слабодренованими лесовими рівнинами в основному з каштановими середньо- і дуже солонцюватими ґрунтами у комплексі з солонцями та в поєднанні з лучними солончаками западинами і глеє-солодами подів. Вони розвинуті неширокою смугою уздовж узбережжя Азовського моря і Сиваша. У рослинному покриві переважають сантонійсько-полиново-злакові ценози з кримсько-полиновими та плямами овечокострицево-ковилових ценозів. Тут зустрічаються багато рідкісних і зникаючих видів, вузькозональних ендемів, а також плейстоценових видів, що зустрічаються на території України лише у Присивашші. Тому місцевість має велике природоохоронне значення. У межах місцевості виділено 19 урочищ.

Місцевість піднятих острівних ділянок (острови Куюк-Тук, Чурюк і Мартинячий), утворених на місці розчленованих і розмитих частин материкового плато і ділянках постійного нагінного підтоплення з лучно-каштановими слабосолонцюватими глибокосолончаковими ґрунтами на лесовидних суглинках, оточених смугами сорових важкосуглинистих солончаків. Рослинний покрив складається з двоколосковоефедрових ценозів з фрагментами сантонійсько-полинно-злакових угруповань і галофітів. У місцях виклинювання слабомінералізованих вод зустрічаються розріджені зарості очерету звичайного і бульбокомишу морського. У межах місцевості виділяються 5 урочищ, які територіально розташовані у місцях нагінного підтоплення.

Місцевості приморських галогенних рівнин розвинуті на косах, зокрема на Федотовій косі, півострові Бірючому, півостровах та островах Сиваша. Приурочені до місць нагінного, періодичного і короткочасного підтоплення з лучно-каштановими солонцюватими глибокосолончакуватими та солончаковими ґрунтами на лесовидних суглинках у комплексі з лучними суглинистими солончаками. Територіально займають тальвеги коротких похилих балок, які поступово переходять у мілководні мулисті лагуни. Зайняті переважно лучною рослинністю. Вони представлені наступними урочищами:

- понижених суглинистих лесових рівнин з розораними лучно-каштановими ґрунтами у комплексі з солонцями. У межах останніх збереглася збіднена сухо- і солелюбна рослинність, місцями напівпустельна;
- понижених рівнин з піщано-глинистими солонцями у комплексі з солончакуватими солонцями;
- піщано-глинистих та мулистих солончаків;
- черепашково-піщаних пересипів, кіс та островів зі слаборозвинутими дерновими глеюватими і солончакуватими ґрунтами;
- солончаків.

Окремо слід виділити водний ландшафт лагунного типу, у межах якого виділяються „замули” – ділянки періодичного і постійного нагінного підтоплення, які у безводному вигляді представляють собою важкосуглинисті сорові солончаки.

Приморські абразійні галогенні місцевості розвинуті у сусідстві з місцевостями понижених плакорів і чергуються з ними. Представлені слабовираженими у рельєфі пологосхилливими балками, лощинами з широкими солончакуватими днищами та делювіальними схилами з каштановими і лучно-каштановими сухостеповими солонцями. Делювіально-схиллові геоконспекти розорані, інші – зайняті лучно-степовою рослинністю і використовуються як пасовища.

Приморські абразійні місцевості поширені обмежено у вигляді вузьких смуг уздовж обривистих азовських і сиваських берегів разом з островами. У їх структурі виділяються урочища свіжих абразійних уступів, коротких берегових ярів (на узбережжі - висячих), пляжевих смуг хвильової переробки абразійного і піщано-черепашкового матеріалу.

Приморські ландшафти півострова Бірючого складаються з 30 ландшафтних урочищ, які об'єднані у п'ять ландшафтних місцевостей: місцевість приморських та прилиманних піщано-черепашкових смуг прибережних незакріплених пісків; місцевість приморських і прилиманних валів з напівзакріпленими пісками та верховими примітивними і слабorozвинутими переважно незасоленими ґрунтами; місцевість пасмово-кучугурних підвищень і міжкучугурних понижень та рівнинних ділянок грав; місцевість нижніх терасовидних ділянок схилів кучугур і згладжено-рівнинних середньо- і тривалозаливних ділянок з локальними підвищеннями на лучних малопотужних ґрунтах з різним рівнем засолення черепашково-глинисто-піщаного механічного складу та лучно-болотних ґрунтах у комплексі з лучними суглинистими солончаками; місцевість середньо- і тривалозаливних рівнинних ділянок берегових смуг внутрішніх водойм, прилиманних понижень та пересихаючих і напівпересихаючих водойм нагінного затоплення з лучними малопотужними глейовими та лучно-болотними глибокосолончаковими ґрунтами у комплексі з лучними та болотними важкосуглинистими солончаками.

Особливе місце у ландшафтній структурі парку посідають аквальні ландшафти, серед яких виділяються ландшафти морські, лиманні і ландшафти внутрішніх заток. Доповнюючи суходільні ландшафти, вони надають їм унікальності та естетичної привабливості.

Виходячи з того, що на території парку ведеться суворо обмежена господарська діяльність як природними чинниками (острівне положення та уособленість території, засоленість ґрунтів, відсутність корінного населення), так і природоохоронними чинниками (заповідність), природні ландшафти у межах території Азово-Сиваського національного природного парку є малозмінними, а за класифікацією Ф.М. Мількова – природними, оскільки частка антропогенно змінених територій дуже низька.

За функціональними ознаками у межах парку виділяються наступні антропогенні ландшафти: селитебні – с. Садки і будівлі кордонів, пасовищні (випас домашніх тварин), сільськогосподарські (оброблювана ділянка під городами с. Садки), лінійно-дорожні (представлені ґрунтовими дорогами), рекреаційні (представлені рекреаційними спорудами, пляжами і малими архітектурними формами) гідротехнічні (представлені артезіанськими свердловинами), комунікаційні (представлені вишками мобільного зв'язку).

Трансформованими (зміненими) ландшафтами у певній мірі можна вважати територію під лісонасадженням півострова Бірючого, оскільки лісові території не властиві ландшафтним комплексам цієї території. У даному випадку лісове насадження урізноманітнює природну ландшафтну структуру території і створює нові місця існування та концентрації живих організмів.

У зв'язку зі значною збереженістю корінних природних ландшафтних комплексів у межах національного парку вони не потребують відновлення. Корінні ландшафти півострова Бірючого є відносно молодими за віком і виникли на відносно нестійкій геоморфологічній основі, у зв'язку з чим відбувається їх інтенсивне формування і розвиток разом зі зміною геоморфологічних рівнів півострова та його гідрологічного режиму.

Процес зміни ландшафтної структури островів Сивашу відбувається внаслідок абразії берега і зменшення площ відповідних типів ландшафтів у їх межах.

С.В. Гришко, асп.

Вінницький державний педагогічний університет ім. М.Коцюбинського

СТАРОБЕРДЯНСЬКЕ ЛІСНИЦТВО ЯК ЛІСОКУЛЬТУРНИЙ ЛАНДШАФТ У СТЕПУ

Вивчення Старобердянського лісництва як лісокультурного ландшафту має як теоретичне так і практичне значення. З часів створення перших штучних лісових насаджень і по теперішній час не вщухає дискусія серед науковців щодо значення, ролі і необхідності степового лісорозведення. Актуальність питання підтверджується все більш інтенсивним проявом несприятливих природних процесів на півдні України (водна і вітрова ерозія, пилові бурі, зсуви ґрунту тощо).

Дослідження лісокультурних ландшафтів півдня України здійснювалися вченими-біологами у 60-80-і роки ХХ ст. з метою встановлення видового складу та бонітету лісових насаджень і їх фауни.

Вчені-географи даній проблемі практично не приділяли уваги, у зв'язку з чим тематика даної статті є актуальною з географічних позицій. Географічні дослідження лісокультурних ландшафтів півдня України дають змогу більш ефективно підійти до створення нових штучних лісових насаджень і якісного використання існуючих як місць рекреації, туризму, а також з метою збереження ґрунтових ресурсів, відновлення і примноження біологічних і ландшафтних з одночасним зменшенням несприятливих природних процесів регіону.

Старобердянське лісництво є штучно створеним людиною лісовим насадженням, тому його відносять за Мільковим Ф.М. [3] до антропогенних лісокультурних ландшафтів.

Вперше поняття культурного ландшафту ввів Саушкін Ю.Г., який розумів під культурним ландшафтом «такою ландшафт, в котром непосредственное приложение к нему труда человеческого общества так изменило соотношение и взаимодействие предметов и явлений природы, что ландшафт приобрел новые, качественно иные, особенности по сравнению с прежним, естественным своим состоянием» [5, с. 289].

Питанням культурних ландшафтів займався і Богданов Д.В., який характеризує культурний ландшафт як такий, в якому природні зв'язки в своїй більшості змінені людиною і коли при цьому вплив людини носить активний, спрямований характер [1].

Найбільш точним та зрозумілим поняттям культурного ландшафту, яке найбільш вживане на сьогоднішній день, на нашу думку, дав Мільков Ф.М. [3]. Культурні, або конструктивні, ландшафти – частіше прямі, регульовані людиною антропогенні комплекси, які постійно підтримуються в стані, оптимальному для виконання покладених на них господарських, естетичних та інших функцій. Культурні ландшафти – це результат раціонального ведення господарства; бонітет, цінність їх, як правило, вища за попередні природні ландшафти, на місці яких вони утворилися.

Старобердянське лісництво розташоване за 18 км на північний схід від міста Мелітополя та знаходиться між селами Новопилипівка і Вознесенка на березі річки Молочної. Лісництво закладене у 1846 році Корнісом І.І., а у 1848 році на його базі створене степове лісництво «Бердянське». У 1874 році лісорозведення продовжив Савицький П.М., який за колекцію дерев у цьому лісництві одержав бронзову медаль Всесвітньої Паризької виставки. Разом із ним працював і Висоцький Г.М. – відомий ґрунтознавець, який вивчив вплив гідрокліматичних і ґрунтових умов на розвиток рослин лісу, а також вплив лісу на природне середовище та водний баланс ґрунтів [2]. На сучасному етапі Старобердянське лісництво входить до складу Мелітопольського держлісгоспу, який включає також Мелітопольське, Богатирське (Алтагирське) і Приазовське лісництва, базисний розплідник та цех переробки [4].

Старобердянське лісництво займає територію, яка розташована на лівому березі річкової долини ріки Молочної у місці впадіння річки Арабки. Ландшафтну структуру території ускладнюють річково-долинні ландшафти (тераси, узбережні ландшафти), а також незначні зміни рельєфу топографічної поверхні (балочки, западини, пагорби та ерозійні форми). Ландшафтна структура лісництва істотно впливає на стан лісонасаджень, оскільки кожний ландшафт має певні лісорослинні умови.

Старобердянське лісництво є одним з найбільш мальовничих кутків Мелітопольщини і вирізняється не тільки площею масивних насаджень деревинно-чагарникових видів (1132 га), але і їх універсальністю та екзотичністю. В його межах зростають черемха віргінська, софора японська, маклюра яблуконосна, бархат амурський, форзиція плакуча, айлант найвищий, гледичія колюча форма без колючкова, а також 14 різновидів верби. Вік насаджень самий різноманітний, починаючи від молоді порості (місцями дуже густої) і до 40-50 років. Окремі дуби досягають 100 років і більше. Між кварталами лісу є великі галявини, на яких збереглася степова рослинність або зарості кущів з терену та бирючини. Стан насаджень, як правило, добрий, особливо на прирічкових ділянках. Висота першого ярусу у 40-річному дубово-ясеневому кварталі 25 м і більше.

Тут мешкають лосі, косулі, білки, куниці, барсуки, кабани, зайці, лисиці. З птахів – сова вухаста, омулюхи, снігурі, жовтоголової корольок – найменший птах нашої країни [6]. Старобердянський ліс у значній мірі відрізняється від інших штучних лісових масивів степової зони: видовим складом рослин і тварин, ландшафтними умовами тощо. Відміни обумовлені його розташуванням: ліс знаходиться у пониззі, в заплаві долини ріки Молочної.

Таким чином, започаткування Старобердянського лісництва у безлісому сухому степу досить раціональне, гармонійне і економічно вигідне рішення. Тисячагектарний масив лісу здійснив помітний вплив на місцевий клімат, постав захистом від несприятливих штучних процесів (водної і вітрової ерозії, пилових бур, зсувів ґрунту тощо), відновив і примножив біологічні та рекреаційно-туристичні ресурси території.

Литература

1. Богданов Д.В. Культурные ландшафты долин северо-западного Памира и возможности их преобразования // Вопросы географии. – 1951. – Сб. 24. – С. 35-39.
2. Высоцкий Г.М. Лесоводство и древоводство на юге России // Сельское хозяйство и лесоводство. – 1866. – Ч. 91. – С. 43 – 61.
3. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты. Очерки антропогенного ландшафтоведения – Москва: Мысль, 1973. – 224 с.
4. Полулих М.С. На праздник приглашаем всех // Мелитопольские ведомости. – 1996. – № 111. – С. 4.
5. Саушкин Ю.Г. К изучению ландшафтов СССР, измененных в процессе производства // Вопросы географии. – 1951. – Сб. 24. – С. 289.
6. Таращук В.И. Птицы ползащитных насаждений – К.: АН УССР, 1953. – С. 21.

В.Б. Дарницкий, к. геогр. н., Тихоокеанский научно-исследовательский рыбохозяйственный центр, г. Владивосток, Российская Федерация;
М.А. Ищенко, Тихоокеанский океанологический институт им. Ильичева, г. Владивосток, Российская Федерация

О СОПРЯЖЕНИИ ВОДНЫХ ЦИКЛОВ НАД КОНТИНЕНТАМИ И В ОКЕАНЕ НА ПРИМЕРЕ СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ ЧАСТИ ТИХОГО ОКЕАНА

Вода не просто источник жизни на Земле – она, по образному выражению Сент-Экзюпери, – сама жизнь. Вода, по мнению д.г.-м.н. Шварцева Л.С. (2000), по важности различных возникающих проблем, выходит на первое место в Мире и по своей значимости опережает такие глобальные проблемы, как изменение климата, озонового слоя, экологии Мирового океана и, как очевидно, она является также составной частью этих проблем.

Принципиальное значение имеют выявленные и находящиеся в процессе изучения знакопеременные пульсационные изменения потоков воды в различных средах на временных масштабах от суток до нескольких месяцев и лет (в зависимости от имеющихся репрезентативных рядов наблюдений), происходящие на пространствах от нескольких до многих десятков и сотен тысяч квадратных километров, как на материках, так и в океане.

Необходимость предвидения межгодового хода и цикличности многих природных процессов на континентах и в Мировом океане вряд ли вызывает сомнение в XXI веке, когда участились природные катаклизмы и увеличились их амплитуды.

Циклические процессы в водной среде могут быть обусловлены, как атмосферными, так и тектоническими явлениями, а в океане изменениями глобальной и локальной циркуляции и другими процессами.

Работа является продолжением исследования, доложенного на двух конференциях: 1- на второй Международной конференции «Современные проблемы регионального развития» [2]; 2- на второй Международной конференции «Непрерывное географическое образование: новые технологии в системе высшей и средней школы» [4].

В данном сообщении мы коснемся только довольно узкой проблемы – изучения водных циклов рек на территории России и в пограничных областях Тихого океана, где процессы взаимодействия водных циклов выражены наиболее отчетливо.

Для примера рассмотрим природную цикличность стока рек на территории бывшего СССР в XX веке.

Не смотря на хроническое отставание гидрологической науки от потребностей практики [1], следует признать большие достижения в Сибирском энергетическом институте СО РАН в изучении внутривековых циклов колебаний стока крупных рек на территории бывшего СССР. В СЭИ СО РАН построены разностно – интегральные схемы – кривые межгодового хода более 70 крупных рек, расположенных на всей территории бывшего СССР. Их анализ позволил выделить несколько меридиональных секторов, качественно отличающихся друг от друга по характеру внутривековой цикличности. Преобладающие крупные внутривековые циклы по продолжительности и фазам в бассейнах различных рек отличаются друг от друга. Таким образом была установлена отчетливо выраженная дифференциация вековых и внутривековых циклов колебаний стока рек по крупным

секторам Земли. Вековая и внутривековая цикличность стока рек, метеорологических характеристик атмосферы и уровней озер, как известно, широко распространены на всех материках земного шара [1].

Для ряда сибирских рек ранее было установлено, что за периодами маловодий следовали волны повышенной водности рек с циклами длительностью 39-46 лет: на Оби – 42 года (1919-1961 гг.), на Енисее – 45 лет (1922-1966 гг.), приток вод в оз. Байкал – 46 лет (1930-1975 гг.), боковая проточность в водохранилище Братской ГЭС – 39 лет (1937-1975 гг.) [1].

Обобщение разностно-интегральных кривых годового стока 18 крупных рек, расположенных практически равномерно на всей территории бывшего СССР, в схематизированном виде представлены на карте (рис. 1). Анализ вековых и внутривековых циклов колебаний стока крупных рек позволил выделить на территории бывшего СССР и России несколько квазимеридиональных секторов, качественно отличающихся друг от друга по характеру внутривековой цикличности (рис. 1).

Главная особенность Европейского сектора этой территории – наличие внутривековой и вековой цикличности в стоке практически всех рек. Однако в его отдельных частях выделяются определенные различия: например сверхвековой цикл наблюдался в бассейне р. Неман, различия в наступлении фаз векового цикла отмечены в бассейнах Днепра, Днестра, на Северном Кавказе (Кубань) и в Закавказье (Кура).

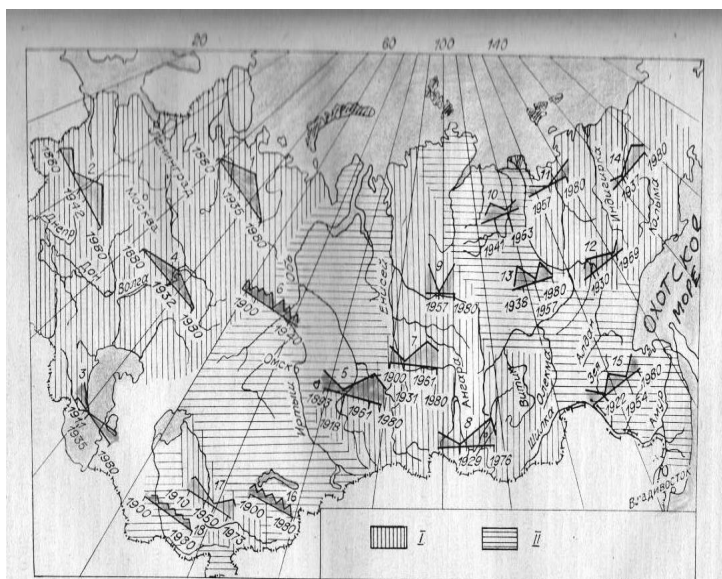

Рис. 1. Вековые (I) и внутривековые (II) циклы колебаний стока крупных рек СССР [1]

Схематические разностно-интегральные кривые:

- 1 – Северная Двина с. Усть-Пинега,
- 2 – Днепр – г. Кременчуг, 3 – Кура – г. Мингечаур, 4- Волга г. Куйбышев, 5- Обь – г. Новосибирск, 6 – Иртыш – г. Тобольск,
- 7- Енисей – г. Енисейск, 8- приток в оз. Байкал, 9- Нижняя Тунгуска – пос. Тура,
- 10 – Оленек – с. Сухана, 11 – Лена – с. Кюсюр,
- 12 – Алдан – с. Охотский перевоз, 13 – Вилюй – с. Сунтар, 14 – Колыма – г. Среднеколымск,
- 15 – Зeya – Зейские ворота, 16 – Или – с. Илийское, 17 – Чирчик – с. Ходжикент,
- 18 – Амударья – г. Керки.

Западносибирско-Среднеазиатский сектор характеризуется отсутствием четкой вековой цикличности (за исключением бассейна р. Сырдарья) и явным преобладанием внутривековых циклов, хотя они не на всех реках оказываются одинаковыми (рр. Вахш, Тобол и др.). Примеры установленных цикличностей в диапазоне от 5 до 100 лет на 18 реках приводятся в таблице 1 [1].

Енисейско-Южносибирский сектор, охватывающий бассейны верхней части рек Оби, Енисея (на всем протяжении), верхних частей р. Лены (включая р. Витим) и р. Амур (р. Шилка), характеризуется вековой цикличностью, хотя соответствующие фазы вековых циклов в этом секторе также оказываются заметно неодинаковыми как по направлению с запада на восток, так и по направлению с юга на север.

В Лено-Дальневосточном секторе (северные левые притоки р. Лена, реки Оленек, Олёкма, южная часть бассейна р. Алдан, средние и южные притоки Амура) отмечается отсутствие вековых циклов. Например стоковый режим р. Лена имеет квазиодинадцатилетний цикл (11.5), а р. Колыма – квазидвадцатидвухлетний. Это хорошо известные циклы солнечной активности. Преобладающие крупные внутривековые циклы по продолжительности и фазам в бассейнах отдельных рек отличаются друг от друга. В низовьях р. Амур имеется относительно слабый вековой цикл.

Итак, как видно из приводимых данных на территории бывшего СССР прослеживается отчетливо выраженная дифференциация вековых и внутривековых циклов колебаний стока рек по крупным меридионально направленным секторам. При этом во всех секторах имеются местные особенности, отображенные соответствующими схемами различных интегральных кривых. Границы между секторами конечно довольно условны и соответствуют, в основном, границам водоразделов.

Сводные значения циклов колебаний стока крупных рек СССР

Река	Цикличность
1 Северная Двина – с. Усть-Пинега	100
2 Днепр – г. Кременчуг	50
3 Кура – г. Мингечаур	34,5
4 Волга – г. Куйбышев	100
5 Обь – г. Новосибирск	43,5
6 Иртыш – г. Тобольск	5,71
7 Енисей – г. Енисейск	40
8 Приток в оз. Байкал	23,5
9 Нижняя Тунгуска – пос. Тура	11,5
10 Оленек – с. Сухана	11
11 Лена – с. Кюсюр	11,5
12 Алдан – с. Охотский перевоз	19,5
13 Вилюй – с. Сунтар	21
14 Колыма – г. Среднеколымск	21,5
15 Зея – Зейские ворота	19,33
16 Или – с. Илийское	16
17 Чирчик – с. Ходжикент	31,5
18 Амударья – г. Керки	16

Кроме вековых, повсеместно наблюдаются и внутривековые циклы водности рек. Наиболее распространенными из них являются: в бассейне Оби – 10-12 и 5-6 – летние, в бассейнах Енисея – 2-3 и 3-4 – летние, Ангары 3-4 и 10-12 – летние, Байкала – 2-3 и 3-4 – летние.

Цикличность стока рек в основном определяется суммой годовых и сезонных осадков, которые обладают большой пространственной неоднородностью, их распределение зависит от многих факторов, но в основном от крупномасштабных атмосферных процессов [6].

Океанические циклы изучать сложнее ввиду того, что в Мировом океане наблюдается стратификация водных масс по плотности, температуре, солености и биогенным элементам, отражающаяся в вертикальной структуре этих характеристик водной среды. Основные климатические типы распределения вод подразделяются на подтипы, имеющие в свою очередь внутригодовую, сезонную, синоптическую и межсуточную изменчивость. Поэтому для каждого сезона выделяется различное количество типов вертикального распределения (например, в северной Атлантике В.П. Тренин [7] выделяет от 27 до 31 типа распределения только по одному параметру – температуре воды). Используя автоматизированную иерархическую классификацию, Трусенкова О. О. (1993) только в северо-западной Пацифике получила соизмеримое количество типов вод. Имеются и более дробные классификации – до 64 типов в этом же регионе [5].

Нами предпринята попытка установления цикличности термических и соленостных условий вокруг Японского архипелага, как одного из центров воспроизводства и нагула ихтиофауны в северо-западной Пацифике. Здесь обнаружено более 740 видов рыб, составляющих экосистему Куроисио и Субарктического фронта. Учитывая планктон различных размерных фракций, эта система состоит из более 1000 видов гидробионтов. Естественно ожидать что флуктуации гидробионтов различных трофических уровней, вплоть до высших, могут быть обусловлены циклической изменчивостью океанологических условий в различных секторах Японского архипелага.

Пространство вокруг Японии было условно разбито на 5 x 5 – градусные квадраты, каждый из которых различался по уровню взаимодействия вод различных структур: субарктических,

субтропических и вод зоны смешения (Субарктический фронт). Учитывалось также расположение крупномасштабных особенностей подводного рельефа дна – подводных гор к востоку от о. Хонсю, хребтов Кюсю – Палау, Идзу – Огасавара и Бонинского – к югу от Японии (рис. 2) [3].

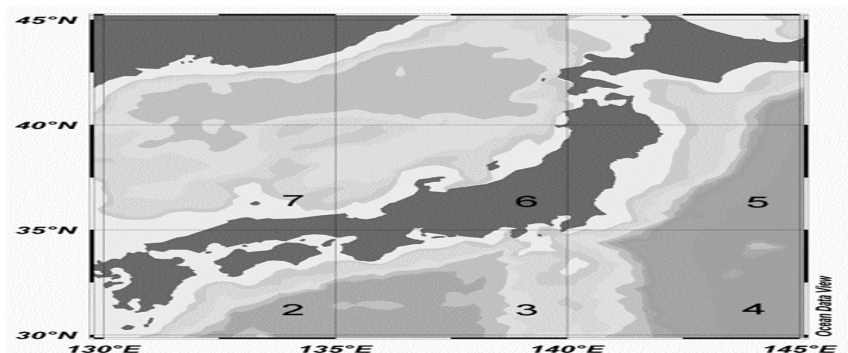

Рис. 2. Районы исследований межгодовой изменчивости амплитудных характеристик вертикальной структуры вод к югу и востоку от Японии. Хребет Идзу-Огасавара расположен между 138-141° в.д.

Анализу подвергнуты ряды температуры и солёности на различных глубинах от поверхности до 600 м, где сосредоточены основные массивы данных за период с 1960 по 2000 гг. Наиболее полная база данных содержится в международном архиве, известном как база данных Сиднея Левитуса (2006), безвозмездно растиражированная этим ученым по всему Миру. Вблизи Японии эти данные включают около полумиллиона океанографических станций.

Результаты показали, что квазициклические процессы в каждом из выделенных секторов (5x5° градус сетки) имеют свои особенности. Короткопериодные внутридекадные (межгодовые) циклы, например, изменяются в пределах от 3 до 5 лет, но конкретные фазовые и амплитудные соотношения изменяются индивидуально в каждом из 5° - «квадратов» (Рис. 3) [3].

Анализ результатов (рассчитывались амплитуды изменчивости температуры и солёности по отдельным «квадратам»), не смотря на условность «границ», проведенных по координатной сетке, показал значительную дифференциацию межгодового хода амплитуд изменчивости, цикличности и полувексовых трендов обеих характеристик. В этом можно усмотреть некоторую аналогию континентальным внутривексовым циклам водности рек на Азиатском материке. И хотя информацией по водности Японских рек авторы не располагают, цикличность водности рек отражается в полях солёности вблизи побережья Японии. Амплитуда ее изменений резко увеличивается (в разы и даже на порядки величин) на вдольбереговых станциях, что может быть обусловлено различной повторяемостью циклонов у Земли и соответствующим увеличением водности Японских рек. Таким образом, можно заключить о принципиальном характере глобальных процессов дифференциации циклов как на континентах Земли, так и в Мировом океане и следовательно их взаимодействии, что в большей степени проявляется в приустьевых районах океанов и морей.

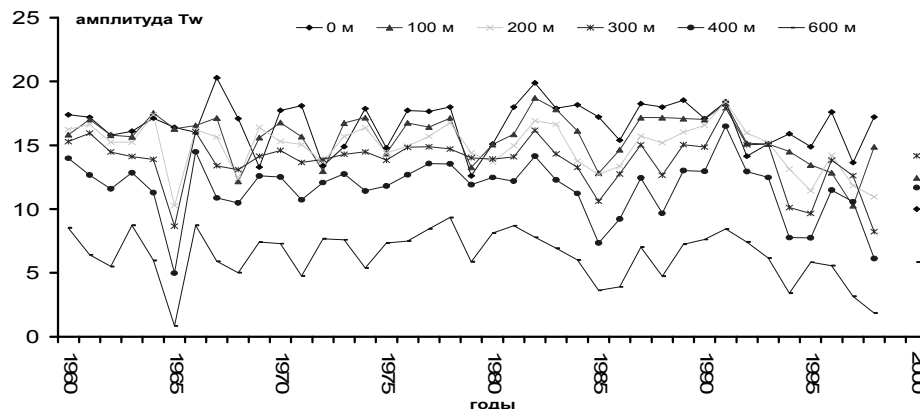

Рис. 3. Межгодовые изменения амплитуды колебаний температуры воды на горизонтах 0, 100, 200, 300, 400, 600 м в весенний период(апрель-май) в «восточном» квадрате (№5)

При моделировании функционирования наземных и морских экосистем и при хозяйственном использовании водных ресурсов необходимо учитывать дифференциацию циклических процессов в различных регионах планеты.

Литература

1. Дружинин И.П. Долгосрочный прогноз и информация. – Новосибирск: Наука, 1987. – 256 с.
2. Дарницкий В.Б., Ищенко М.А. О природных циклах на континентах и в океане (вблизи Японии) / Современные проблемы регионального развития: Матер. II междунар. Науч. конф. Биробиджан, 06-09 октября 2008 г. / Под ред. Е.Я. Фрисмана. Биробиджан: ИКАРП ДВО РАН, 2008. – С. 215 – 216.
3. Дарницкий В.Б., Ищенко М.А. Межгодовая динамика и вертикальная термохалинная изменчивость вод в районе течения Куро-Сюо и Субарктического фронта в тихоокеанских водах Японии во второй половине XX века. Препринт. Владивосток: ТОИ ДВО РАН, 2008. – 50 с.
4. Дарницкий В.Б., Ищенко М.А. Водные циклы в Российской части Евразии и энергоактивной зоне северо-западной Пацифики / Непрерывное географическое образование: новые технологии в системе высшей и средней школы: материалы II Междунар. научн-практ. конф., Гомель, 23–25 апр. 2009 г. / редкол.: Г. Н. Каропа (науч. ред.) [и др.]. – Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2009. – С. 135 – 136.
5. Ёлкина В.Н., Загоруйко Н.Г., Макарова С.С., Тимеркаев В.С. Применение методов таксономии в океанологии // ЭИ Промысловая океанология и подводная техника. 1973. – Вып. 2. – С. 1 – 11.
6. Семилетов И.П., и др. Долгопериодная динамика в системе атмосфера-суша-море в северо-азиатском регионе / Климатическая и межгодовая изменчивость в системе атмосфера-суша-море в американо-азиатском секторе Арктики. Труды Арктического регионального центра. – Владивосток, 1998. – Т. 1. – С. 43 – 64.
7. Тренин В.П. Типизация распределения температуры воды по вертикали в Северной Атлантике // Результаты исследований в северной части Атлантического океана. Труды ГОИН, вып.96, Ленинград, Гидрометеиздат, 1969. – С. 56 – 75.

*В.С. Дернов, студ., Н.И. Удовиченко, доц., к. геол.-мин. н.
Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко*

НОВЫЕ НАХОДКИ КАМЕННОУГОЛЬНЫХ АММОНОИДЕЙ НА ТЕРРИТОРИИ ЛУГАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Каменноугольная фауна Донбасса изучена достаточно детально. Связано это, прежде всего, с длительной историей исследования отложений карбона многими известными палеонтологами в ходе геолого-съёмочных и специальных палеонтолого-стратиграфических работ. Наиболее изученными группами являются брахиоподы, пелециподы, кораллы, фораминиферы, конодонты. Менее детально изучены гастроподы, артроподы, иглокожие, водоросли, рыбы, конулярии, мшанки, остракоды.

Для геологов, занимающихся исследованием каменноугольных отложений, в частности их стратиграфией, совершенно очевидна высокая биостратиграфическая ценность аммоноидей. Она обусловлена несколькими причинами. Во-первых, это высокие темпы эволюции данной группы животных, что позволяет при нахождении в отложениях хотя бы одной формы практически безошибочно определить возраст вмещающих отложений. Во-вторых, достаточно легкая диагностика таксонов. В-третьих, широкие пределы физико-географических условий, в которых обитали аммоноидеи, что позволяет с их помощью производить широкие межрегиональные корреляции.

История исследования каменноугольных аммоноидей Донбасса сравнительно продолжительная. Первые литературные упоминания о них мы можем встретить в публикациях участников детальной геологической съёмки, проводимой Геологическим комитетом, - Б.Ф. Мефферта, Л.И. Лутугина, Н.И. Лебедева. В списках фауны, которые они приводили в своих работах, иногда значатся и аммоноидеи. Но определялись они, в лучшем случае, как *Goniatites sp.* [4,5,7].

Первой, по-настоящему фундаментальной работой, посвященной изучению фауны аммоноидей Донбасса, является труд Л.С. Либровича «Новая схема подразделения и корреляции карбона Донецкого бассейна (на основе распространения цефалоподовой фауны)», который был опубликован в 1946 году [2,3,7,8]. Материалом для написания этой работы послужили богатые коллекции, собранные во время геологического картирования территории бассейна на протяжении

значительного времени [3,7]. В результате их обработки Л.С. Либрович описал фауну аммоноидей, включающую 20 видов, которые относятся к 11 родам [3,7]. Информация, полученная в результате исследований Л.С. Либровича, неоднократно упоминается в работах, посвященных стратиграфии отложений карбона. Полученные им выводы значительно уточнили некоторые вопросы стратиграфии каменноугольных отложений Донбасса и корреляции их с другими регионами.

В следующие три десятилетия не было написано ничего принципиально нового. Исключением может быть только то, что Л.С. Либрович поместил изображения и ссылки на некоторые формы аммоноидей в одном из томов издания «Основы палеонтологии», вышедшем в 1962 году [6].

В 1979 году выходит монография А.В. Попова «Каменноугольные аммоноидеи Донбасса и их стратиграфическое значение», основанная на переизучении коллекций Л.С. Либровича, а также личных сборов автора. А.В. Попов описывает 44 вида аммоноидей, которые отнесены к 27 родам и 12 семействам [7]. Определения, сделанные Л.С.Либровичем, в некоторых случаях исправлены А.В.Поповым на видовом, и даже на родовом уровнях. Следует отметить, что с некоторыми стратиграфическими выводами А.В.Попова был не согласен выдающийся отечественный палеоботаник О.П. Фисуненко [9].

В дальнейшем аммоноидей Донбасса изучала Т.В.Астахова, которая описала несколько новых видов из серпуховского и низов башкирского ярусов Донбасса. Она исследовала материалы, которые были собраны Д.Е. Айзенвергом и В.И. Полетаевым [1]. Результатом этой работы было значительное расширение видовой характеристики аммоноидей из пограничных отложений нижнего и среднего карбона.

Работы Л.С.Либровича, А.В.Попова и Т.В.Астаховой безусловно являются очень ценными. Вместе с тем аммоноидеи изучены недостаточно и требуют дальнейшего исследования. В связи с этим любые новые находки их остатков представляют значительный научный интерес.

Авторами данного сообщения основные усилия были направлены на поиски остатков аммоноидей в отложениях нижней части башкирского (свиты F,G,H) и средней части московского яруса (свита L). Работы проводились в пределах Северного Донбасса на территории Антрацитовского и Лутугинского районов Луганской области. В результате исследований были изучены многочисленные разрезы, собрана обширная коллекция, основу которой составляют аммоноидеи из низов башкирского яруса.

Ниже приводятся описания местонахождений остатков аммоноидей с литологической характеристикой, а также некоторыми результатами палеоэкологических и фациальных наблюдений. Описания даны в восходящем порядке – от древних к более молодым.

«Волнухинский карьер». Местонахождение расположено в заброшенном карьере по добыче известняка, расположенном на левом берегу р. Луганчик в 1км к западу от с. Волнухино (Лутугинский район). Здесь в рельефе четко выделяется холм (на карте обозначен как «высота 235»), полностью сложенный известняком F₁, который смят в антиклинальную складку. На верхнем уступе карьера фрагментарно обнажается сланец светло-серый, глинисто-алевролитовый. В нижней части толщи глинистого сланца находится прослой глинисто-карбонатных округлых конкреций светло-желтого цвета. В конкрециях встречаются остатки гастропод, пеллеципод, криноидей, морских ежей, наутилоидей. Из аммоноидей здесь установлены *Cancelloceras infans* A.Popov, *Paraverneuilites* sp., *Bilinguites superbilinguis* (Bisat), *Gastrioceras* (?) sp. В коллекции есть образцы, принадлежавшие особям, которые находятся на различных стадиях индивидуального развития. Этот факт, а также хорошая сохранность остатков фауны говорит о автохтонности захоронения. Данный сланец образовался, по-видимому, в условиях открытого морского мелководья, с нормальной соленостью воды, глинистым, вязким грунтом дна и низкой активностью водной массы.

Следующими местонахождениями является серия обнажений толщи маломощного песчаника буровато-серого цвета, залегающего примерно в 20 м ниже известняка G₂. Обнажения данного песчаника приурочены к балкам, пересекающим выходы каменноугольных отложений. Благодаря тектоническому нарушению разрез, заключающий данный песчаник, дважды повторяется в районе исследования. Лучшие обнажения песчаника с остатками аммоноидей расположены в следующих пунктах.

Правый склон верхнего течения небольшой безымянной балки, расположенной в 3-3,5 км севернее с. Зеленодольское (Антрацитовский район), близ высоты 316 м.

Левый склон верхнего течения балки Шершневой, которая впадает слева в р. Большую Каменку в 3 км восточнее с. Зеленодольское.

Левый склон устьевой части балки Ребровая. Обнажение находится примерно в 1,5-2 км к З-СЗ от западной окраины с. Македоново (Лутугинский район).

Левый и правый склоны балки, расположенной в 1 км северо-западнее с. Македоново.

На всех вышеперечисленных пунктах хорошо или удовлетворительно обнажены породы, содержащие толщу описываемого песчаника. Песчаник буровато-серый, плотный, мелкозернистый (на западных обнажениях плохо отсортирован), горизонтально- и волнистослоистый, мощностью 0,7-1,0 м. Остатки фауны, в основном, приурочены к верхней части песчаника. Подстиляется сланцеватым алевролитом, перекрывается сланцеватым серовато-желтым алевролитом, иногда - светло-серым глинистым сланцем. На восточных обнажениях, которые не внесены в вышеуказанный список, песчаник имеет несколько иной вид. Он интенсивно биотурбирован, комковатый, неоднородно окрашен и кроме массы следов жизнедеятельности *Taonipus* не содержит остатков раковинной морской биоты.

В имеющихся сборах, совместно с аммоноидеями встречаются остатки брахиопод, пелеципод, гастропод, мшанок, трилобитов, рыб (зубные пластинки хрящевых рыб), наутилоидей, следы жизнедеятельности морских животных, а также неопределимые крупноразмерные фрагменты наземной растительности. Из аммоноидей здесь обнаружены *Gastrioceras kutejnikovense* A.Popov, *Gastrioceras* sp., *Wiedeyoceras* (?) sp., *Lutuginoceras rotaii* Librovitch in A.Popov, *Branneroceras* sp. Остатки представлены ядрами удовлетворительной сохранности, на которых только в редких случаях наблюдается лопастная линия.

Песчаник сформировался, по-видимому, в условиях прибрежной зоны мелководного морского бассейна, причем удается наблюдать явное обмеление этой части бассейна в направлении с запада на восток. Следует также отметить характер расселения аммоноидей во время отложения данной толщи. В восточной части, приближенной к береговой линии, среди аммоноидей преобладает вид *Gastrioceras listeri* Mart., обладающий крупной, толстостенной, грубоскульптурной раковиной, имеющей небольшую высоту оборота. Такая раковина была лучше всего приспособлена к условиям сильно подвижной водной массы, в которой и обитал вышеуказанный вид. На западе, в составе комплекса аммоноидей абсолютно преобладают представители вида *Gastrioceras kuteinikovense* A.Popov, с их изящной, высокой раковиной небольшого размера, которая несет не очень грубые скульптурные элементы. Очевидно, такая раковина не была приспособлена к условиям высокой активности водной массы, поэтому этот вид населял более глубокие участки морского мелководья, с их спокойными водами.

Выше по разрезу свиты залегает толща глинистого сланца, который от вышеописанного песчаника отделяет примерно 7-8 м мощности разреза. Глинистый сланец серого цвета, мягкий, сланцеватый, горизонтальнослоистый, содержит цепочковидные прослои округлых конкреций. Налегает непосредственно на толщу мелкозернистого, серовато-желтого песчаника, содержащего редкие биоглифы, скопления растительного детрита на поверхности плоскостей напластования.

Лучшие обнажения данной толщи расположены в следующих местах.

Левый склон устьевой части оврага Песчаного. Овраг находится практически в черте с. Македоново.

Устье балки Сухая, которая открывается с севера в Каменское водохранилище недалеко от дачного поселка, в 3-4 км к востоку от окраины с. Македоново.

Данный сланец содержит богатый комплекс остатков животных. В собранной коллекции есть брахиоподы (часто встречаются лингулы, остатки замковых брахиопод исключительно редки), пелециподы, гастроподы, листоногие раки, наутилоидеи, аммоноидеи, ихнофоссилии. Остатки аммоноидей представлены ядрами, к тому же часто деформированными, иногда отпечатками, которые часто несут тончайшую скульптуру. Плохая сохранность остатков, как правило, не позволяет провести надежное определение собранных материалов. Удалось диагностировать только некоторые из них как *Homoceratoides* (?) sp. Наличие тончайшей скульптуры на раковинах, других признаков, исключающих возможность переноса остатков, а также находки отпечатков особей аммоноидей, находящихся на разных этапах онтогенеза, говорит об отсутствии или минимальном переносе остатков перед захоронением. Данный сланец сформировался, видимо, в условиях не сильно обособленного залива со спокойными водами, но, возможно, с несколько пониженной соленостью, с илистым, вязким дном, которое исключало обитание здесь замковых брахиопод.

Выше по разрезу, непосредственно над вышеописанным глинистым сланцем залегает сланцеватый желтовато-серый алевролит, содержащий несколько прослоев мелкозернистого, плитчатого песчаника. На контакте одного из прослоев песчаника и алевролита залегает прослой округлых конкреций, центральная часть которых состоит из тонкозернистого песчаника и желтой

охры, окруженных коркой плотного алевритистого сидерита. К этому прослою приурочено захоронение остатков аммоноидей и другой морской фауны. Лучшими обнажениями данного алевролита является левый склон среднего течения оврага Песчаного, а также серия небольших промоин, расположенных примерно в 200-300 м к востоку от указанного оврага.

Остатки аммоноидей представлены внешними ядрами, которые благодаря благоприятным условиям захоронения несут тончайшую скульптуру. Раковины более или менее целые, редко частично деформированы. Из аммоноидей удалось определить *Cancelloceras delicatum* A. Popov, *Lutuginoceras rotaii* Librovitch in A. Popov. Совместно с аммоноидеями были встречены остатки гастропод, наутилоидей, пелеципод, а также ихнофоссилии. Данный сланец сформировался, видимо, в условиях открытого морского мелководья с невысокой энергией водной толщи и при нормальной солености.

Выше по разрезу залегает известняк G₂, плотный, в верхней части толстоплитчатый, серый, с прослоями и гнездами черного кремня, внизу - плитчатый, желтовато-палевый, содержит много алевритового материала. Мощность - 2,5-3 м. Известняк образует в рельефе хорошо заметную гривку, что облегчает нахождения данного горизонта. Лучшие обнажения находятся в двух небольших карьерах у шоссе Ровеньки - Луганск, в 0,5 км севернее с. Македоново. Из этого известняка происходят два экземпляра раковин аммоноидей. Один из образцов определен как *Wiedeyoceras* sp., другой не определим даже до рода. Можно утверждать только, что он относится к надсемейству *Gastriocerataceae* Hyatt, 1884. Первый из образцов имеет удовлетворительную сохранность, второй, видимо, сохранился лучше, но заключен в очень твердый известняк, и не поддается препарированию. Помимо аммоноидей в известняке присутствуют редкие остатки брахиопод, гастропод (встречаются редко), пелеципод, кораллов, мшанок, рыб (крайне редкие), иногда скоплениями встречаются разрозненные членики криноидей. Данный известняк имеет, по всей вероятности, прибрежно-морской генезис. Почти полное отсутствие кораллов, малое количество члеников криноидей может свидетельствовать о несколько пониженной солености воды. Грунт морского дна способствовал развитию однообразной фауны брахиопод.

Выше охарактеризованного известняка, в пределах верхов свиты G известно еще несколько захоронений аммоноидей. К сожалению, полученный оттуда материал либо имеет плохую сохранность, либо представлен остатками молодых особей, которые даже при их хорошей сохранности не могут быть точно определены. К таким местонахождениям относятся выходы известняка G₃ (?) на южном берегу Каменского водохранилища, а также перекрывающая этот известняк толща глинистых сланцев, обнажающаяся в овраге, открывающемся слева в балку Сухую.

На основании выполненных исследований можно сделать следующие выводы.

В пределах Луганской области (Лутугинский и Антрацитовский районы) удалось обнаружить ряд новых сравнительно богатых местонахождений каменноугольных аммоноидей.

Установлено, что их остатки довольно часто встречаются в различных породах морского генезиса. В ряде случаев на основании анализа фауны аммоноидей удается восстановить условия среды обитания.

Перспективы изучения этой группы фауны мы видим прежде всего в расширении стратиграфического диапазона и увеличении площади исследований.

Литература

1. Айзенберг Д.Е., Астахова Т.В. К вопросу о возрасте свиты C₂⁰ (E) разреза карбона Донецкого бассейна // Биостратиграфия, палеонтология осадочного чехла Украины. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 49 – 53.

2. Верещагин В.Н., Евсеев К.П., Жамойда А.И., Семихатова С.В. Научная деятельность Леонида Сигизмундовича Либровича // Проблемы стратиграфии карбона. – Москва: Наука, 1970. – С. 8 – 13.

3. Геккер Р.Ф., Степанов Д.Л. Леонид Сигизмундович Либрович // Выдающиеся ученые Геологического комитета – ВСЕГЕИ. – Ленинград: Наука. – 1984. – С. 150 – 184.

4. Лунгерсгаузен Л. Краткий обзор фауны верхней части палеозойских отложений // Материалы по геологии и гидрогеологии. Сборник №1 за 1939 г. – Москва-К.: Гос. изд. геол. литер., 1940. – С. 17 – 55.

5. Мефферт Б.Ф. Геологический очерк Лисичанского района Донецкого бассейна. – Ленинград: Изд. Геол. ком., 1924. – 64 с.

6. Основы палеонтологии. Моллюски - Головоногие I (Наутилоидеи, эндоцератоидеи, актиноцератоидеи, бактриитоидеи, аммоноидеи (агониатиты, гониатиты, климении). – Москва: Изд. АН СССР, 1962. – 440с.

7. Попов А.В. Каменноугольные амmonoидеи Донбасса и их стратиграфическое значение. – Ленинград: Недра, 1979. – 119 с.
8. Раузер-Черноусова Д.М. Башкирский или каяльский ярус? // Изв. АН СССР. Сер. геол. – Т. 2. – 1949. – С. 61 – 75.
9. Фисуненко О.П. К проблеме московского яруса. – Луганск., 2000. – 65 с.

*Т.М. Дмитриченко, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

ЕКОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ОЦІНКИ РЕЛЬЄФУ ІЗЯСЛАВСЬКОГО КРАЮ (півночі пограничної зони Придніпровської та Подільської височин)

Ізяславський Край це – один із найдавніших історичних регіонів України, але у даний час міра господарського використання його території є звичайною для сільськогосподарських районів. Міста Шепетівка, Славути, Ізяслав, Острог та їхні околиці окреслюють межі Краю. І хоча малі міста являють собою приклад сталої відповідності екологічним вимогам і у процесі повільного свого зростання природні умови довкілля добре адаптуються до антропогенного тиску, питання екологічного аналізу є актуальними і мають розв'язуватися на підставі глибокого вивчення природних умов певної території. Терени Ізяславського Краю досить спокійні щодо вияву геодинамічних процесів. Проте, у безпосередній близькості від нього розташовано ряд важливих інженерних об'єктів, які вимагають підвищеної уваги з точки зору сейсмічної безпеки: атомні реактори Хмельницької АЕС, штучні водоймища великих об'ємів, нафто- і газопроводи, нафтобази, потужні лінії електропередач.

Рельєф земної поверхні Ізяславського Краю, через його пограничне розташування, досить різноманітний, як для платформної рівнини. Його розвиток і особливості будови зумовлені виразним впливом внутрішніх та зовнішніх сил, до діяльності яких останніми століттями активно долучається діяльність людини, яка відображена змінами земної поверхні цивільним та промисловим будівництвом, агротехнічними та гідроенергетичними заходами, прокладанням комунікацій (шляхів, трубопроводів тощо), осушувальними та обводнювальними меліораціями земель та ін.

Особливості морфоструктури. Морфоструктурами на теренах Краю є північно-східна частина *Подільської височини* (плато), яка сформована на похило спадаючих на захід пластів осадових порід, а також північно-західна частина *Придніпровської височини*, яка сформована на поверхні Українського кристалічного щита та його західного схилу, складених кристалічними породами магматичного та метаморфічного походження. Межа між ними відображене не зовсім виразно, її зазвичай, проводять по меридіану м. Шепетівки⁶.

В утворенні двох менших за розмірами, але найхарактерніших морфоструктур саме Ізяславського Краю, провідна роль належала тектонічним розломам кристалічного фундаменту. Зокрема, так званий Андрушівський тектонічний розлом⁷, який має широтне простягання, відокремив від Подільського плато низовинну рівнину Малеого Полісся.

Перша частина (*назвемо її Поліський геоморфологічний район*) являє собою значно вирівняну поверхню низовини Малеого Полісся, всуціль вкриту сосновими лісами з домішкою дуба, граба та інших широколистяних порід. З поверхні район складений піщаними відкладами воднольодовикового походження, які утворилися у часи танення дніпровського льодовика потоками талої води, які, власне, і виробили у рельєфі земної поверхні широку й пласку долину Малеого Полісся. У подальшому у межах цієї долини закладалися річкові системи, які залишали після себе нові й нові товщі пісків та супісків, інтенсивно розмивали поверхню, аж до поверхні неогенових (сарматських) або крейдових порід, що подекуди височіють у вигляді невисоких останців. Товща пісків, як зазначалося, була переверіяна вітрами і її поверхня являє собою скупчення піщаних гряд та дюн,

⁶ - останні геологічні дослідження (Чабаненко, Міхницька, 2000) вказують на існування ділянки розсування земної кори (палеорифта) приблизно по меридіану м. Шепетівки, яке відбувалося понад 700 млн. років тому. Щоправда, з того часу міць земної кори на теренах Краю була стабільною.

⁷ - у різній геологічній літературі окремі ділянки цього потужного тектонічного розлому відомі під назвою «Ізяславського розлому»

закріплених лісовою та чагарниковою рослинністю. Абсолютна висота цього рівня складає 220 – 240 м. Його північна межа проходить приблизно по лінії Острого – Нетішин – Миньківці.

Друга частина (назвемо її *геоморфологічний район північної околиці Подільської та Придніпровської височин*) розміщена на південь від уступу, який простягається по лінії сіл Кунів – Плужне на Ізяслав – Шепетівку – Полонне. На відміну від досить одноманітного рельєфу Малого Полісся, ця частина Краю значно підвищена (середні висоти складають 280 – 300 м), відзначається складним рельєфом. У свою чергу, цю підвищену частину Ізяславського Краю можна розділити на західну та східну. *Західна частина (Білогірський горбистий район)* охоплює значну частину межиріччя Горині та Вілії до сіл Кунів – Дертка – Плужне – Мокрець – Михля, тобто до уступу, по якому прямує межа Малого Полісся та Подільської височини. Середні висоти сягають тут 280 – 300 м (за декілька кілометрів на захід від с. Поліського – навіть 322 м) над рівнем моря, поверхня сильно розчленована ерозійними формами (ярами та балками). Ерозійні форми прорізують углиб не лише антропогенні, але й неогенові відклади, що сприяє існуванню джерел, викликає заболочення днищ балок і невеликих річкових долин. У цілому район вкритий лесами та схожими на них відкладами, які легко розмиваються. Є тут і піски, які простягаються смугою (до 10 км завширшки) від Хорошів на Юрівку (Білогірський район), повз Білогір'я та Білогородку і далі у напрямку р. Хомори (с. с. Сахнівці, Бейзими, м. Гриців). Вважається, що смуга цих пісків зафіксувала давній напрямок р. Вілії, коли вона впадала у Горинь, а далі на схід – разом з нею – у р. Случ.

У цій частині, особливо на захід від Ізяслава досить високо залягають відклади крейдового віку, які часто виходять на денну поверхню і вигляді відслонень білих урвищ, карнизів (Білогір'я та Білогородка – свідчення тому!). На похованій у глибині поверхні крейдових порід збираються підземні води, утворюючи водоносні горизонти, зазвичай, малопотужні.

Східна частина (її називають *Скрипівським⁸ горбистим районом*) займає межиріччя Горині й Хомори та простягається до вже згаданого раніше уступу по лінії Михля – Пліщин – Шепетівка – Полонне. На відміну від західної частини, тут відсутні не лише крейдові відклади, але й значною мірою неогенові. Тому, антропогенні леси та лесові суглинки більшою мірою залягають безпосередньо на кристалічних породах фундаменту.

Північна половина території цього району значно розчленована ерозійними формами, має горбистий характер і найбільшу висоту (так звані командні точки поверхні мають висоти 306 та 314 м).

Південна (долина р. Хомори) та північна (рівнина Малого Полісся) межі цієї частини досить виразні, а західна – досить умовна – по лінії Клубівка – Щурівчики – Сахнівка. Східна межа виразна і простежується по долині р. Хомори на відріжку її різкого повороту на північ (між Грицевом та Полонним). Середні максимальні висоти тут складають 290 – 300 м, унаслідок близького до поверхні залягання кристалічних порід зменшується глибина ерозійного розчленування, поверхня значно вирівнюється.

Східна частина цікава також тим, що тут простягається межа між Подільською та Придніпровською височинами (приблизно по лінії Шепетівка – Городище – Ленківці, тобто, по західному краю Українського кристалічного щита). У рельєфі земної поверхні вона майже не відображена, лише подекуди спрямлені ділянки річкових долин успадковують її простягання.

Як видно, нагромадження відкладів різного віку, особливо упродовж антропогену (часи приблизно останніх 700 тис. років) зумовило формування східчастого вигляду рельєфу земної поверхні, оскільки ритмічність материкових зледенінь у цей час та відповідне врізання річкових долин зумовило розташування утворених різновікових поверхонь рельєфу на різній висоті.

Безпосередньо в околицях Ізяслава це виглядає наступним чином. Морфологічні риси сучасного рельєфу Ізяслава є досить виразними для територій, розташованих на значній відстані від регіональних базисів денудації. Відносні перевищення сягають 60 метрів, поверхні межиріч, надзаплавних терас, улоговин давнього водно-льодовикового стоку виразні, мають сплющений морфологічний вигляд, що свідчить про виразну етапність їхнього формування. Більшість поверхонь схилів є прямими, ускладненими у горішній та нижній частині урвищами та карнизами, де відслонюються щільні літологічні відміни. Навіть тривала господарська діяльність не знівельовала морфологічної виразності більшості форм рельєфу.

⁸ - за назвою р. Скрипівки, яка починається на схід від відомого с. Городища. Назва району також обумовлена визначною абсолютною висотою земної поверхні 314 м – між селами Серединці та Білокриниччя, звідки витікає Скрипівка.

На території Ізяслава розрізняється низка морфологічних ярусів рельєфу, формування яких обумовлено, принаймні, трьома причинами: 1) діяльністю водно-льодовикових потоків; 2) ерозійно-аккумулятивною діяльністю Горині; 3) змінами у характері ерозійно-аккумулятивної діяльності після побудови греблі та водосховища.

Найвищий (перший) ярус (висоти 295-310 м) являє собою горбисту поверхню межиріччя Горині та Хомори (ліва притока р. Случ) і властивий східним та північно-східним околицям міста (зокрема, від Бабиної Гори на схід уздовж шляху на м. Шепетівку ліворуч від нього висоти складають 280, 290, 300, 307.0, 307.6 м). Від цих висот простежується значний нахил у бік Малого Полісся (у напрямку с. с. Радошівки та Пліщина), їй властивий асиметричний профіль по лінії північ-південь, тобто, порівняно спадистий схил до низовини Малого Полісся, розчленований численними балками та улоговинами стоку, до півдня змінюється на досить крутий схил у долину р. Понори (у район с. с. Припутенка, Припутні, Жилинці).

Нижчий (другий) ярус є рівнем з висотами 245-250 м і має поширення безпосередньо на території міста на правому та лівому березі Горині. Це – райони Старого міста та Майдану, а, також, висока частина Нового міста (рис. 1).

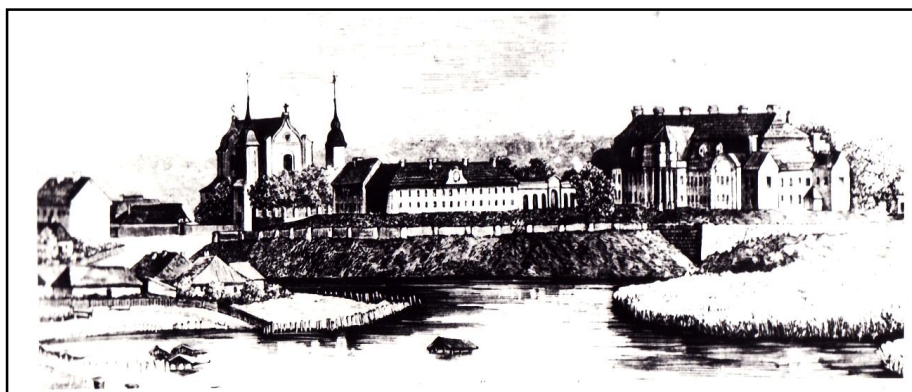

Рис. 1. Ярусна будова рельєфу міста добре підкреслюється озташуванням палацового ансамблю князів Сангушків та рівнями терасового комплексу р. Горинь (зі старовинної літографії)

Поверхня ярусу значно вирівняна і широко використана міською забудовою. Як найвищий у межах Ізяслава цей ярус став місцем побудови древніх фортець, монастирів, палаців польських та литовських вельмож. Прослідкувати межу між першим та другим ярусами можна у районі урочища “Вапельня” та “Полігон”, де уступ між ними представлений схилом висотою до 30 м (так звана у народі «вул. Дем'яна Бідного»). Рівень корелюється із висотою рівня, розташованого на лівому березі Горині (район Старого міста). Ця поверхня пов'язується із III надзапальною терасою Горині, яка за своїм походженням є ерозійно-аккумулятивною, місцями – цокольною. Тут близько до поверхні залягають вапнякові відміни сарматського ярусу, що, можливо, стало однією із причин розвитку Ізяслава на території із зручними місцевими будівельними матеріалами.

Дещо нижчим (третім) рівнем є низька частина Нового міста (район польського та старого православного кладовищ, територія школи-інтернату, адміністративного центру міста). Він складений поверхнею з абсолютними позначками 230-240 метрів і відділяється від попереднього рівня виразним але відлогим схилом висотою до 5 метрів, що спостерігається у районі від урочища “Яма” до підприємства електричних мереж.

Ще нижче розташований рівень II надзапальної тераси, що має відносно перевищення над рівнем води Горині 15–20 м. Цей рівень властивий не лише Горині, а й Понорці у її пригірловій частині, правий схил якої, як вже згадувалося, є крутим, а тому у його межах зустрічаються цокольні фрагменти II тераси (10–15 м), обумовлені близьким заляганням вапнякових верств. Загалом же на Горині вона – акумулятивна (рис. 2)

Перша надзапальна тераса із перевищенням над річищем у 4-6 м представлена лише фрагментарно (урочища “Ділянки”, міський парк).

Висока заплава, рівень якої підкреслює сучасна інтенсивна глибинна ерозія річища Горині нижче греблі водосховища, поширена лише у районі урочищ «Лонка», «Дачі», «I, II, III, IV обриви».

Рис. 2. Заплава р. Горинь та I надзаплавна тераса на вигині річища у районі нижче с. Васьківці

Література

1. Міньков І.І., Стецюк В.В. Ізяславський Край: природа – історія – людина. – К: Сталь, 2009. – 230 с.
2. Дмитриченко Т.М. Вивчення інтегральних властивостей рельєфу Північної околиці Подільської височини з еколого-геоморфологічною метою. // Фіз. географія та геоморфологія. – 2003. – № 44. – С. 150–157.

Т.В. Зав'ялова, ас., асп.

Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Б. Хмельницького

ПРИРОДНІ УМОВИ БАСЕЙНУ Р. МОЛОЧНОЇ ЯК ПОКАЗНИКИ ФОРМУВАННЯ ЛІХЕНОФЛОРИ

Охорона навколишнього середовища та його раціональне користування неможливі без знань про біорізноманіття досліджуваної території. Особливе місце у біотичному різноманітті займають ліхенізовані та ліхенофільні гриби. Вони беруть участь у геохімічних, еволюційних та інших процесах, які протікають у екосистемах. Басейн р. Молочної з розвинутою балочною системою, кам'янистими відслоненнями, водорозділами, лісовими штучними ділянками є однією з екосистем, які приваблювали увагу вчених (А.М. Окснер, 1927, 1937, 1956, 1968; О.Б. Блюм, 1962; С.Я. Кондратюк, 1992; О.Є. Ходосовцев, 1997, 1999), але спеціальних ліхенологічних досліджень у басейні р. Молочної не проводилось. Лише окремі дослідження стосуються гранітних відслонень на півночі території [1, 2, 3, 4]. Метою наших досліджень є встановлення видового складу ліхенізованих та ліхенофільних грибів у різних ектопах басейну р. Молочної (відслонення вапняків, пісковиків, лісових ділянках, урбанізованих районах). По перше, ніж аналізувати видовий склад ліхенофлори, нами зроблено монографічний опис природних умов басейну р. Молочної з перспективою використання цих даних для оцінки зміни ліхенобіоти під дією антропогенного фактору. У даній статті наводимо кратку характеристику природних умов досліджуваної території, виключаючи фауно-флористичні дані.

Територія досліджень лежить головним чином в межах Приазовської низовини. Характерну особливість цієї частини Причорномор'я становить степова рівнина, підвищення і зниження поверхні якої майже не помітні. Її поверхня представляє слабо розсічену плоску рівнину, яка знижується з півночі на південь, де вона крутим уступом (висотою до 20 м) виходить до Азовського моря. Для низовини характерні незначні коливання висот від 70 до 80 м на півночі та 10-20 м на узбережжі Азовського моря. На північному сході у межі басейну входять відроги Приазовської височини з відмітками абсолютних висот від 150 м до 250 м н.р.м. Для цієї частини характерні денудаційні

залишки, які складені породами Українського щита (г. Синя). Нижче розташований головним чином яружно-балочний та долинно-балочний рельєф.

Басейн р. Молочної складає 3450 км², довжина річки 197 км. У пониззі вона розливається і утворює лиман площею 168 км². Головними притоками річки є: Чингул - правий; Курошани (Кульман), Юшанли, Арабка - ліві. На заході у Молочний лиман впадає р. Ташенак. Долина р. Молочної має трапецієвидну форму, ширина якої у середньої течії коливається від 2 до 5 км, а в районі Молочного лиману сягає 9 та більше кілометрів. Схили долини асиметричні. Правий - крутий, високий (до 60 м над урізом води), лівий пологий, терасований [5]. Басейн р. Молочної прорізають чисельні балки, серед яких найбільш крупні - Троїцька, Кизиярська, Піщана. Долина ріки має добре розроблену пойму; її ширина змінюється від 10-12 м у верхній течії до 2,8 км у нижній. Гирло р. Молочної сильно меандрує, є чисельні стариці. Глибина від 0,3-0,4 м до 3,5 м. Ширина русла у верхів'ї коливається від 2-4 м, а у середній течії до 20-30 м. На лівому березі чітко виділяються три надзаплавні тераси, які простежуються на притоках Молочної: Курошани, Юшанли, Арабка. Четверта, п'ята та шості надзаплавні тераси є прогребеними [5].

Південь території, в межах Приазовської низовини, часто обривається до моря високими урвищами. На схід від гирла Дніпра від берегів моря постигаються коси. Вони мають вигляд вузьких піщаних насипів, далеко виступаючих у море.

У тектонічному відношенні територія досліджень лежить у межах південного схилу Українського кристалічного щита (Приазовський блок) та північного крила Причорноморської западини. У геологічній будові щита приймають участь метаморфічні та інтрузивні породи докембрійського (архейсько-протерозойського) віку (від 2 до 3,5 млрд. років): граніти, гнейси, кристалічні сланці, кварцити, мігматити, ультрабазити та ін. Глибина залягання докембрійського фундаменту змінюється у південно-західному напрямі. Так, в районі м. Токмак вона складає більш ніж 190 м, м. Мелітополь - більш 600 м, в околицях Якимівки - 1100 м [5, 6].

На північному заході Приазовського та півночі Приморського районів, де починаються відроги Приазовської височини, по долинах рік докембрійські породи відслонюються на денну поверхню у вигляді кристалічних останців на водорозділах. Складчастий фундамент Причорноморської западини, який займає південно-західну частину Мелітопольщини (Якимівський район), має верхньопалеозойський (герцинський) вік.

На кристалічних породах фундаменту залягають осадові відклади крейди, палеогену, неогену та четвертинної системи. Особливо міцним, до 1,2-1,8 тис. м, осадовий чохол сягає у межах Причорноморської западини у зв'язку із зануренням її складчастої основи. У складі відслонень крейди, палеогену та неогену переважають пласти глин, пісків, вапняків, мергелів та інших осадових порід. На північ від м. Мелітополь та у межах Українського кристалічного щита, склад та потужність цих відслонень змінюється. В долині р. Молочної та її притоків породи неогену відслонюються на поверхню та вскриваються у кар'єрних виробках (вапняки, пісковики сарматського ярусу та піски понтичного ярусу, червоно-бурі глини верхнього пліоцену та ін.). Унікальним відслоненням в долині р. Молочної є ерозійно-денудаційний останець «Кам'яна Могила», який складений середньо-сарматськими пісковиками.

Мезо-кайнозойські відслонення перекриті майже суцільним чохлам четвертинних континентальних та частково морських порід. Континентальні відслонення, за виключенням річкових долин, представлені лесами та лесовидними суглинками. Їх потужність біля берегових урвищ Азовського моря сягає 15-20 м. Морські та лиманно-морські відслонення займають вузьку полосу вздовж узбережжя Азовського моря, Молочного та Утлюкського лиманів [6].

У басейні р. Молочної, крім відслонень корінних порід неогену, розвинутий комплекс алювіальних четвертинних відслонень. Заплавні алювіальні відслонення голоценового віку представлені головним чином суглинками, пісками, супісками та глинами, а також кристалічною галькою, яка залягає у нижній частині геологічного урізу річкової долини. У гирловій частині долини р. Молочної, заплавні відклади залягають на сарматських та кіммерійських відслоненнях. Їх потужність коливається від 8 м до 12 м. Плейстоценові надзаплавні тераси складені пісками з домішками гравію та гальки та перекриті лесовидними суглинками. Виключення складає перша тераса, яка складена пісками з прошарками глини. Вздовж корінного берега долини р. Молочної на південь від с. Терпіння, вузькою смугою постигається четверта надзаплавна тераса, яка складена давньоалувіальними відкладами.

Голоцен представлений нагромадженням пересипів та лиманів, морських кіс і високих заплавних терас у пониззях річок, які впадають у Азовське та Чорне моря. Під кінець голоцену у басейні р. Молочної створилися умови, вже цілком близькі до сучасних .

Басейн р. Молочної відноситься до помірного кліматичного поясу атлантико-континентальної області (Алисов, 1969). Кліматичні умови півдня степової зони України неоднакові в різних її частинах. Загальними є збільшення континентальності клімату та зменшення сумарної радіації з заходу на схід, зменшення вологості та річної амплітуди температур з півночі на південь.

Грунтоутворюючими породами у басейні р. Молочної є породи антропогену, іноді – міоцен-пліоцен. З посиленням сухості клімату на південь звичайні чорноземи замінюються на чорноземи південні. Це відбувається поступово, протягом 30-40 км, де північні схили ярів зайняті звичайними чорноземами, тоді як на південних схилах з'являються типові південні чорноземи [7, 8].

Територія, на якій в минулому були поширені типчаково-ковилові степи, тепер розорана і використовується для вирощування зернових та технічних культур. Цілині ділянки типчаково-ковилових степів трапляються лише на невеличких площах на схилах балок в басейні р. Молочної. Майже всі ділянки степу на рівнинній частині півдня України використовуються як пасовища і внаслідок надмірного навантаження їх рослинний покрив перебуває в дигресивному стані.

Таким чином, природні умови басейну р. Молочної обумовили різноманіття ліхенофауни, а антропогенне навантаження, на нашу думку, призвело до змін у видовому складі лишайників та ліхенофільних грибів.

Література

1. Окснер А.М. До вивчення флори опрісників каменястих виходів України //Укр. ботан. журн. – 1927. – Вип. 5/6. – С. 23 – 82.
2. Окснер А.М. Взаємовідношення між лишайниками в літотипічних угрупованнях степових заповідників України // Укр. ботан. журн. – 1961. – Т.18. - №6. – С. 64 – 73.
3. Окснер А.М. Епілітні угруповання лишайників степового заповідника Кам'яні Могили на півдні України //Там же. – 1962. – Т.19. - №1. – С. 72 – 83.
4. Ходосовцев О.Є. Лишайники причорноморських степів України. – К.:Фітосоціоцентр, 1999. – 236 с.
5. Мацуй В.М., Христофорова Т.Ф., Шелкопляс В.Н. Субаеральные отложения Северного Приазовья. – К.: Наук. думка, 1981. – 152 с.
6. Геология Азовского моря /под ред. Е.Ф. Шнюкова. – К.: Наук. Думка, 1974. – С. 5 – 19, 23 – 50.
7. Орлов М.Я. Почвы Мелитопольщины /Изв. Мелитопольского отдела Геогр. общ. УССР... - Днепропетровск: Промінь, 1965. – С. 41 – 57.
8. Природа Украинской ССР. Почвы /Н.Б. Вернандер, И.Н. Гоголев, Д.И. Ковалишин и др. – К.:Наук. думка, 1986. – С. 103 – 132.

В.М. Іванова, А.А.Кірнік

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Б. Хмельницького

ВПЛИВ СУЧАСНИХ ГЕОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГІЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЕКОЛОГІЧНИЙ СТАН ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я

Спільна геологічна діяльність численних агентів вивітрювання, підземних і поверхневих вод викликала широкий розвиток сучасних геолого-геоморфологічних процесів на території Північного Приазов'я. Проте інтенсивність і характер їх прояву не скрізь однакові. Так, на вододільних просторах, стародавніх терасах ці процеси майже не впливають на формування рельєфу поверхні. На схилах річкових долин і балок, в межах берегового схилу Азовського моря вони характеризуються різноманіттям форм прояву і значною інтенсивністю протікання. Різна їх участь і в перетворенні субаеральної товщі Північного Приазов'я. Найбільш характерними процесами є ерозійні, денудаційні, делювіальні, еолові, суфозійні, а також засолення, заболочення та підтоплення. Такі природні феномени як ґрунти, ґрунтові води, ерозія, денудація і акумуляція повинні розглядатися із загальногеологічних позицій як чинники і результати екзогенного перетворення рельєфу в сучасних умовах. Споруда Приазовської зрошувальної системи - магістрального каналу з комплексом насосних станцій, мостів, підірних споруд, дамб, водосховищ - і її експлуатація неминує приводить до ліквідації існуючої рівноваги природних комплексів, що склалися. В результаті створюються передумови для виникнення або активізації небажаних явищ. Ще слабо вивчено питання про вплив величезної кількості мінеральних добрив і отрутохімікатів на зміну геохімічного змісту елементів в приповерхневій зоні. В умовах змінної гідрогеолого-меліоративної обстановки внесення добрив,

безумовно, приведе до певних зрушень в прояві сучасних геологічних процесів, що викличе необхідність проведення додаткових заходів щодо рекультивації земель. У зв'язку з цим необхідні знання не тільки геологічних і геоморфологічних особливостей території, що вивчається, але і докладне вивчення динаміки сучасних фізико-геологічних процесів і умов залягання відкладень різного віку.

Територія Північного Приазов'я входить до Азово - Кубанської геоморфологічної провінції, що охоплює різні в структурному відношенні райони. Рівнинний характер Північного Приазов'я визначений стійким зануренням території впродовж пізнього кайнозою, що сприяло накопиченню потужних морських і континентальних відкладень. Все це привело до виположення рельєфу і формування слабозчленованих рівнин, які вузькою смугою протягуються вздовж Азовського моря.

На території північного Приазов'я виділяють такі типи рельєфу: денудаційний, акумулятивно-денудаційний, структурно-денудаційний, акумулятивний, ерозійно-акумулятивний, акумулятивний морський і лиманно-морський, гравітаційний, еоловий.

Денудаційний рельєф приурочений до схилів плато, розчленованих яружно-балочною мережею, та останців. Останці розташовані на вододілах, які виділяються в районі заповідника «Кам'яні Могили». На цій місцевості збереглися денудаційні останці, складені гранітами.

Акумулятивно-денудаційний рельєф представлений вододільно-схиловою розчленованою акумулятивно-денудаційною поверхнею рівнини на неогеновій основі, в меншій мірі на докембрійському фундаменті з покривом четвертинних лесоподібних порід і займає в межах Приазовської височини вододіли і їхні схили. Максимальні відмітки висот приурочені до її північної частини й досягають 200 м, в південному напрямку вони зменшуються до 80 м. Спостерігається також нахил в бік річкових долин і балок.

Структурно-денудаційний тип рельєфу розповсюджений між акумулятивно-денудаційними рівнинами - Південно-Приазовською, Приазовською та Східно-Приазовською. Це вододільна, горбиста, середньорозчленована височина на докембрійському фундаменті.

Акумулятивний рельєф розповсюджений в межах Приазовської низовини, у її підобластях: Приазовській та Східно-Приазовській акумулятивній низинній рівнині на неоген-крейдовій основі. Зазначений район представляє собою низовину, що має загальний нахил поверхні на південь і південний захід та займає вододільні простори. Хвилясто-горбиста поверхня цієї рівнини обумовлена яружно-балковою мережею. Середні абсолютні відмітки поверхні рівнини становлять приблизно 30-40 м. Мінімальні відмітки приурочені до межирічних вододілів біля північних кордонів рівнини, де вони досягають 50-60 м. Геологічною основою описуваної рівнини є морські відклади піщано-глинистої товщі пізнього пліоцену потужністю до 50 м, тераси потужністю до 33 м.

Ерозійно-акумулятивний рельєф розповсюджений повсюдно, пов'язаний з діяльністю водотоків річкових долин і балок четвертинного часу та знайшов відображення в численних річкових алювіальних і озерно-алювіальних терас.

Акумулятивно-морський і лиманно-морський рельєф розповсюджений на узбережжі моря і представлений береговою пляжною смугою та косами.

Гравітаційний рельєф розвинений на морському узбережжі і на правому схилі долини нижньої течії р. Кальміус та представлений абразійно-акумулятивними зсувами і абразійно-зсувними типами рельєфу.

Еоловий рельєф у вигляді холмів розповсюджений вздовж пляжів на Білосарайській і Кривій косах, а також піщаних островах. Висота цих еолових утворень незначна - от 0,5 до 2-3 м. Підвищений вміст ільменіту в еолових пісках зафіксовані на Білосарайській і Кривій косах.

За геолого-геоморфологічними і геохімічними умовами на території Північного Приазов'я виділяють 10 природних комплексів:

- 1) хвиляста лесова рівнина з чорноземами південними, малогумусними;
- 2) плоска, слабозчленована рівнина з чорноземами південними, малогумусними, які сформувалися на лесових породах, що залягають на неогенових піщано-глинистих утвореннях;
- 3) розчленована лесова рівнина з чорноземами південними, слабосолонцюватими в комплексі з темно-каштановими ґрунтами;
- 4) плоска, полого-похила, слабозчленована лесова рівнина верхньопліоценової і нижньоплейстоценової терас з темно-каштановими солонцюватими ґрунтами важкого механічного складу;
- 5) плоскі полого-увалісті піщано-лесові рівнини середньо-верхньоплейстоценових терас з темно-каштановими в північній частині, південніше - з солонцюватими і темно-каштановими ґрунтами в комплексі з солонцями і лучними солончаками западин;

- 6) заплавні рівнини з лучними алювіальними і солончакуватими ґрунтами;
- 7) лиманно-морські солончакові рівнини;
- 8) черепашково-піщані пляжі, пересипи і коси із слаборозвиненими дерново-лучними солончаковими ґрунтами;
- 9) подоподібні пониження і поди з лучно-каштановими, слабоосолоділими, оглесними важкосуглинистими ґрунтами і солончаками на лесових породах;
- 10) нетерасовані схили річкових долин і балок з темно-каштановими залишково-солонцюватими середньозмитими важко- і легкосуглинистими ґрунтами на лесових породах.

Досліджувана територія витримує дію несприятливих природних геолого-геоморфологічних процесів, які підсилюються антропогенною діяльністю людини. До несприятливих природних геолого-геоморфологічних явищ належать ерозійні процеси, які викликані дією води та вітру, делювіальні процеси, абразійні і гравітаційні процеси, суфозії, засолення, заболочення, підтоплення. Якщо природні процеси здатні до саморегулювання, то антропогенна діяльність не керована і може досягати значних масштабів. Тому на сучасному етапі постає питання охорони довкілля від дії несприятливих природних процесів і розробки заходів щодо запобігання та ліквідації цих негативних впливів.

Сучасний досвід попередження руйнівних і катастрофічних проявів геолого-геоморфологічних процесів на практиці зводиться до наступних положень:

- аналіз геологічних, геоморфологічних, топографічних матеріалів, даних спостережень для виявлення порушених ділянок, які підпадають під дію ерозійних, гравітаційних, дефляційних та інших процесів, з можливістю руйнівного і катастрофічного прояву останніх;
- встановлення сучасного стану досліджуваної території, спрямованості дії процесів, що викликають порушення сталої рівноваги, визначення небезпеки, пов'язаної з проявом несприятливих геолого-геоморфологічних процесів;
- здійснення укріпних заходів в межах території, яка підпадає під дію несприятливих геолого-геоморфологічних процесів з метою запобігання руйнівного і катастрофічного прояву цих процесів;
- усунення техногенних порушень, які можуть спричинити руйнування.

Р.Я. Исаева, проф., к. с.-х. н.

Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко

ЛЕКАРСТВЕННЫЕ РАСТЕНИЯ ЛУГАНСКОЙ ОБЛАСТИ, ИХ ЭКОЛОГИЯ И ОХРАНА

Растения являются основным источником жизнедеятельности человека. Они не только поставляют необходимые питательные вещества, но и дают широкий арсенал лечебно-профилактических и восстановительных веществ.

Цивилизация, принеся благо комфортной жизни, имеет свою обратную сторону – экологическое загрязнение, психологическое напряжение, гиподинамию и другие факторы. Все это увеличивает количество заболеваний сердечно-сосудистой, нервной, иммунной систем, опорно-двигательного аппарата. В настоящее время выросло количество онкологических больных и больных с расстройством психики.

Наиболее эффективный способ сохранения здоровья – это не только лечение заболеваний, но и их профилактика. Достойное место в этом занимают лекарственные растения. Они являются главным источником получения лечебных и профилактических средств, используются как непосредственно, так и как сырье для получения многих ценнейших лечебных препаратов.

В лечении многих заболеваний (серечно-сосудистых, желудочно-кишечных, нервных, болезней печени и почек) на долю растительных приходится до 80 – 90 % препаратов. Это объясняется тем, что они более безвредны и безопасны, физиологически более близки организму человека по сравнению с синтетическими. Их можно приобрести в аптеках по более низкой цене и применять в течение длительного времени, не опасаясь побочных явлений.

Во флоре Луганской области произрастает около 350 видов лекарственных растений. Среди них около 200 видов применяется в народной медицине, 150 видов – в официальной медицине и 22 вида используется в качестве промышленного сырья. Среди них такие виды как горец птичий (*Polygonum aviculare* L.), череда трехраздельная (*Bidens tripartita* L.), хвощ полевой (*Equisetum arvense* L.), крушина ломкая (*Frangula alnus* Mill.), дуб обыкновенный (*Quercus robur* L.), пижма обыкновенная (*Tanacetum vulgare* L.), одуванчик лекарственный (*Taraxacum officinalis* Webb Ek

Wigg), горец почешуйный (*Polygonum presticaria* L.), липа сердцелистная (*Tilia cordata* Mill.), ромашка аптечная (*Matricaria recutita* (L.) Rauscheri) и другие.

На территории Луганской области произрастает немало редких видов лекарственных растений, сбор которых запрещен. К ним относятся эфедра двухколосковая (*Ephedra distachia* L.), пeon тонколиственный (*Peonia tenuifolia* L.), адонис весенний (*Adonis vernalis* L.), любка двулистная (*Platanthera bifolia* (L.) Rich.), и любка зеленоцветковая (*P. chlorantha* (Cust.) Reichb.), ятрышник болотный (*Orchis palustris* Jacq.), вахта трехлистная (*Menyanthes trifoliata* L.), астрагал шерстистоцветковый (*Astragalus dasyanthus* Pall.), копеечник крупноцветковый *Hedisarum grandiflorum* (Pall.).

Наряду с этими растениями на территории всей области широко распространены следующие виды: полынь горькая (*Artemisia absinthium* L.), пастушья сумка обыкновенная (*Capsella bursa pastoris* (L.) Medik), подорожник большой (*Plantago major* L.), крапива двудомная (*Urtica dioica* L.), одуванчик лекарственный, пижма обыкновенная, горец птичий, тысячелистник обыкновенный и другие.

Ряд растений произрастает, главным образом, в северных районах области и не образуют многочисленных популяций. К ним относятся черемуха обыкновенная (*Padus racemosa* (Lam.) Schnafeder), малина обыкновенная (*Rubus idaeus* L.), береза повислая (*Betula pendula* Roth.), вахта трехлистная, чемерица Лобеля (*Veratrum lobelianum* Bernh.), кровохлебка лекарственная (*Sanguisorba officinalis* L.), смородина черная (*Ribes nigrum* L.) и другие.

По экологической приуроченности все лекарственные растения можно разделить на растения леса, степей, лугов, песков, сорных, водных и адвентивных. Особенно много лекарственных растений произрастает в лесах и степях (около 140 видов), в меньшем количестве – на лугах и в водоемах (68 видов), на песках и сорных (около 30 видов), адвентивных (5 видов).

Систематический анализ видового состава лекарственных растений свидетельствует о том, что наибольшее количество родов и видов содержат такие семейства, как астровые (*Asteraceae*), яснотковые (*Lamiaceae*), лилейные (*Liliaceae*), розовые (*Rosaceae*), сельдерейные (*Ariaceae*), бобовые (*Fabaceae*), капустные (*Brassicaceae*).

На территории области произрастает целый ряд растений, запасы которых уменьшаются, прежде всего, в связи с массовым сбором и несоблюдением правил сбора. К ним относятся девясил высокий (*Inula helenium* L.), коровяк лекарственный (*Verbascum phlomoides* L.), ромашка лекарственная, мать-и-мачеха обыкновенная (*Tussilago farfara* L.), валериана побегоносная (*Vfleriana stolonifera* Crezu.), цмин песчаный (*Helichrysum arenarium* (L.) Moench.), астрагал шерстистоцветковый и другие.

В связи с уменьшением запасов лекарственных растений необходимо соблюдать правила их сбора, что должно носить комплексный характер и включать целый ряд мероприятий: организационные (правильная планировка сбора лекарственных растений), административные (организация заповедных территорий в связи с быстрым уменьшением запасов ряда видов), законодательные (соблюдение запрета торговли частными лицами), воспитательные (соблюдение правил сбора) и др.

Основные правила рационального ведения заготовок лекарственных растений сводятся к следующему: кору снимать только со спеленных или срубленных деревьев, листья срывать с тех мест, где они доросли до нормальных размеров, оставляя молодые листья. Траву необходимо срезать, но не вырывать растения целиком. При заготовке цветков и соцветий их необходимо срезать, оставляя часть для обсеменения и последующего возобновления зарослей. Подземные части растений заготавливать после созревания и осыпания плодов и семян (алтей лекарственный, валериана лекарственная, девясил высокий и др.).

Соблюдение всех правил сбора поможет сохранить запасы лекарственного сырья не только в Луганской области, но и в Украине в целом.

О.О. Кисельова, доц., к. геогр. н.

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

ЛІМІТУЮЧІ ФАКТОРИ РОЗВИТКУ ЯРУЖНОЇ ЕРОЗІЇ В ЛУГАНСЬКІЙ ОБЛАСТІ

У різних природних умовах роль природних чинників проявляється по-різному. Як приклад, на рівнинних територіях ерозійні процеси зумовлюються, головним чином, кліматичними факторами,

в той час як розчленування підвищених поверхонь інтенсивніше через виразніші морфометричні характеристики схилів, зокрема, значні глибини місцевих базисів ерозії.

Територія Луганської області різнорідна за характером поверхні, що визначається різним типом формування рельєфу у платформній (північній) та геосинклінальній, кряжовій (південній) її частинах. Відтак, і процеси яроутворення, їх характер і наслідки різні.

У північній частині Луганщини загальний характер гідрографічної мережі, що слугує скелетом яружної мережі, контролюється практично лише топографічним нахилом поверхні та літологією корінних порід. У південній її частині розвиток гідрографічної мережі має складніший характер, оскільки великою мірою визначався складною геологічною будовою та новітніми тектонічними рухами.

При оцінці факторів розвитку яружної мережі на території Луганської області ми розглядаємо такі, як глибини місцевих базисів ерозії, крутизна, довжина та експозиція схилів, сучасні тектонічні рухи земної кори та літологічні властивості гірських порід, у яких розвиваються яри.

За показники стану яружної ерозії традиційно беруться густота яружної мережі та щільність ярів. З метою визначення потенціалу яроутворення та прогнозу його подальшого розвитку нами були запропоновані такі показники заруженості, як приріст густоти яружної мережі та приріст щільності ярів.

Зіставлення карт заруженості та глибин місцевих базисів ерозії засвідчило, що будь-які значні закономірності в їх співвідношеннях відсутні. Для балкових водозборів як із великими (понад 180 м), так і з малими (40 – 70 м) глибинами місцевих базисів ерозії характерні невеликі значення густоти й щільності ярів. Середнім показникам глибин відповідають більш високі показники заруженості. Вочевидь, це пов'язано з тим, що чим глибше розчленування, тим помітнішою є участь в ерозійних процесах щільних корінних порід, що гальмують яроутворення.

Кути нахилу земної поверхні в умовах Донбасу можна вважати одним із суттєвих показників інтенсивності яружного розчленування. Найбільшою заруженістю характеризуються схили крутизною від 1,5° до 6°. Зі збільшенням крутизни яружна ерозія розвивається інтенсивніше. Такий прямий зв'язок простежується до моменту досягнення схилами крутизни 6°, тобто значення, за якого покривні відклади мають достатню потужність для розвитку ерозійних процесів. Схили крутизною понад 6° характеризуються середнім та слабким розчленуванням. На таких схилах, де спостерігаються виходи щільних корінних порід, сучасні ерозійні процеси не проявляються, тут переважають осипні процеси. Це характерно для осьової кряжової частини Луганської області, де процеси яроутворення майже припинилися.

Залежність розвитку ерозійних процесів від експозиції схилів по-різному проявляється в різних геолого-геоморфологічних умовах. У карбових відкладах високою щільністю ярів вирізняються схили, експоновані на захід та південний схід. На крейдово-палеогенових породах за довжиною переважають відрізки річкових долин, що мають субмеридіональне простягання, тому більшість ярів приурочена до схилів західної та східної експозицій. Причина полягає в тому, що схили зі вказаними експозиціями збігаються з простяганням тектонічних структур. Чергування виходів шарів щільних порід та пухких відкладів зумовлюють розвиток просторово чітко зорієнтованих ерозійних процесів. Однак, лише за достатньої крутизни визначальна роль у розвитку ерозії належить умовам інсоляції по-різному експонованих схилів.

Однією з причин, що викликають підсилення яружної ерозії, можуть бути сучасні рухи земної кори. Виявлено, що в кряжовій частині Луганщини найвагомішого значення вони набувають для донних ярів. Так, 64% від усіх виділених локальних ділянок поширення переагліблених донних врізів збігаються з піднятими крилами диз'юнктивних порушень. Але цей зв'язок непрямий, оскільки у 26% випадків площі з високою щільністю донних ярів приурочені до області поширення відкритого карбону, де найбільш інтенсивне долинно-балкове розчленування, що й зумовлює високу щільність донних ярів.

У платформній частині області виявлений виразний зв'язок поширення глибоких донних ярів із балками, що оконтурюють купольні структури.

Наші дослідження показують, що розвиток ярів контролюється поширенням літологічних комплексів порід та їх геоморфологічною приуроченістю. Якщо літологічний фактор є сприятливим або несприятливим супутнім фактором розвитку яружної ерозії в разі порушення поверхневого стоку, то похили земної поверхні виконують роль регулятора цього процесу.

Спостереження свідчать, що розвиток ярів обмежується поширенням твердих корінних порід. Яри розвиваються в товщах четвертинних відкладів, літологічні типи яких приурочені до певних типів рельєфу, тобто таким чином залежать від особливостей літолого-геоморфологічних комплексів.

Так, найбільшою еродованістю характеризуються площі поширення щебеню і глини, глини та суглинків. Слабкого розвитку ерозійні процеси набувають на поєднанні глини та гальки, піску та глини. Пояснюється це геоморфологічною приуроченістю відповідних відкладів та їх поєднань.

Таким чином, в умовах Луганської області головним та визначальним фактором ґрунтоутворення є літолого-геоморфологічний; значна роль належить також крутизні схилів, горизонтальному розчленуванню, глибинам місцевих базисів ерозії. Ерозійна ж роль будь-якого природного фактора в поєднанні з іншими факторами в різних географічних обстановках в Луганській області може проявлятися більш-менш виразно.

В.В. Кокус, ас.

Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського

НАУКОВІ ТОВАРИСТВА ПРИ ВУАН ТА ЇХ ВНЕСОК У ВИВЧЕННЯ ПРИРОДИ УКРАЇНИ В 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

На сучасному етапі українського державотворення важливого значення набуває пізнання історії науки. Розвиток наукознавства дозволяє поглибити дослідження з історії і методології окремих наук, що, в свою чергу, позитивно впливає на загальні закономірності розвитку і функціонування науки як складової системи знань. Не становлять виключення й проблеми дослідження історії української географічної науки.

На сучасному етапі державотворення над проблемами дослідження історії географічної науки плідно працюють такі відомі українські вчені, як Г.І.Денисик, М.Д.Піскун, О.І.Шаблій, М.Ю.Костриця та ін. Разом з тим, ще недостатня увага дослідниками приділяється історії українського географічного краєзнавства, зокрема діяльності місцевих наукових товариств при ВУАН.

Важливу роль в становленні географічного краєзнавства в 20-х роках ХХ століття відігравали університетські центри: Харків, Львів, Київ, Одеса, та регіональні центри, де вищі навчальні заклади були відсутні, але роль лідерів на себе взяли науково-громадські товариства краєзнавчого спрямування (Житомир, Кам'янець-Подільський, Чернігів, Катеринослав, Полтава, Миколаїв, Луганськ).

Харківське наукове товариство (ХНТ) як філія УНТ виникло приблизно наприкінці 1919 року. Його очолив дійсний член УАН Б.І.Багалій. Перші установчі збори товариства вже як Харківського наукового при ВУАН відбулися у квітні 1924 р., на них були присутні 93 особи. На 1 жовтня 1926 року Харківське наукове товариство вже мало у своєму складі 482 члени і налічувало десять секцій : соціально-економічну, сільськогосподарську, природничу, медичну, педагогічну, мовну, сходознавчу, технічну, соціально-історичну та бібліографічну. Очолив товариство професор М.І.Яворський (на той час голова Укрнауки), секретарем товариства став О.А.Яната [1].

Природничу секцію було засновано в березні 1925 року. До її складу входило понад 40 членів. Головою секції було призначено М.Х.Білоусова. За ініціативою природничої секції 28 лютого 1926 року відбулося святкування ювілею 35-річчя наукової та громадської діяльності голови секції проф. М.Х.Білоусова. Цього ж року секція розпочала підготовку до видання часопису "Вісник Природознавства", розробила його програму та поставила питання перед Укрнаукою про фінансування журналу [6].

Член природничої секції наукового товариства О.С.Федоровський вивчав геологічну будову та підземні води околиць Харкова. На початку 20-х років ХХ ст. він досліджував бурові свердловини м. Харкова, склав геологічні розрізи міста та його околиць. Вченому належать також праці, присвячені корисним копалинам Харківської губернії. В другій половині 20-х років ХХ ст. активним членом Харківського наукового товариства при ВУАН був видатний гідролог, гідролог, болотознавець С.В.Оппоків. Він – автор понад 400 наукових праць в галузі водності та стоку річок, завбачення весняних повеней і змін рівнів води у річках, нагромадження і витрат вологи в річкових басейнах, використання водних ресурсів України, осушення боліт [2].

Вагомий внесок у вивчення ґрунтового покриву України зробив член Харківського наукового товариства при ВУАН професор Д.Г.Віленський. Вчений займався питаннями класифікації ґрунтів, розробляв методики ґрунтознавчих досліджень і великомасштабного картування ґрунтів. Запропонував нові індекси генетичних горизонтів ґрунтів – Н, Е, І, Р та ін., (замість А, В, С ; 1928), які стали загальноприйнятими у ґрунтознавців України. Особлива роль в організації досліджень

грунтів і розвитку ґрунтознавчої науки належить Г.Г.Махову – професору Харківського університету (з 1924 року), активному члену Харківського наукового товариства при ВУАН. Провівши 52 науково-дослідних експедиції з вивчення ґрунтів Київщини, Степової, Західної України та інших регіонів, Г.Г.Махів досліджував солонцеві ґрунти і засоби їх меліорації, проблеми деградації ґрунтів, лісонасадження у степах, розробляв заходи боротьби з посухою та ерозією ґрунтів [2].

Дослідженням рослинності Харківщини активно займалися члени Харківського наукового товариства ботаніки Є.М.Лавренко та М.В.Клоков. Упродовж 20-х років ХХ ст. вченими було зроблено опис рослинності Донбасу, підготовлено матеріали для ботаніко-географічного районування України, складено списки рідкісних рослин південного сходу України. Секретар товариства, відомий українській ботанік О.А.Яната вивчав походження української флори, розробив схеми її районування, працював над впровадженням української ботанічної термінології. Член товариства М.І.Котов наприкінці 20-х років минулого століття проводив геоботанічні дослідження окремих регіонів України [6].

Одним з найвідоміших в Україні було Одеське наукове товариство при ВУАН, організоване у березні 1926 року. Товариство складалося з п'яти секцій: економічної, історико-філологічної, природничо-математичної, медичної, технічної та педагогічної. У 1928 році до складу товариства входило понад 140 членів. Ботанік І.В.Матківський вивчав лісову рослинність Одещини, зокрема байрачні ліси степового Придністров'я. Фауну птахів, плазунів та земноводних м. Одеси та його околиць досліджував член наукового товариства Б.І.Волянський. Гідрологічні та гідробіологічні дослідження причорноморських лиманів, Одеської затоки та Чорного моря проводив проф. В.Б.Лебедєв. Внаслідок проведених спостережень за зміною солоності, температури, щільності води в межах Одеської затоки він виявив їхнє вертикальне розшарування і встановив зв'язок між зміною складу планктону та вертикальною стратифікацією. Вагомий внесок у дослідження четвертинних відкладів та ґрунтів півдня України зробив проф. В.І.Крокос. Вчений удосконалив методику вивчення лесів і розробив схему їх стратиграфічного розчленування та районування [2]. Кліматичні умови м. Одеси та їх вплив на здоров'я людини детально розглянув метеоролог І.Я.Точидловський. Викопну фауну Одещини, історію розвитку та відклади причорноморських лиманів, зміни клімату упродовж четвертинного періоду вивчав проф. А.Д.Осмоловський [5].

Полтавське наукове при ВУАН товариство походило з Українського наукового товариства дослідження і охорони пам'яток старовини і мистецтва на Полтавщині (яке виникло у 1918 році) і продовжило справу Вченої археографічної комісії та губернського земського музею в Полтаві. У 1919 році товариство видало перший том “Записок”, які містили статті історичного змісту. Тоді ж почалася підготовка другого тому “Записок”, який через брак паперу вийшов лише в 1928 році. У другому томі, крім праць гуманітарного розділу, була одна ботанічна стаття з досить цікавою в науковому відношенні програмою фітосоціологічних досліджень [1].

На початку 20-х років ХХ ст. перед ученими і краєзнавцями Кам'янець-Подільського постало завдання заснувати наукове товариство нового типу, яке об'єднало б інтереси усіх поділлєзнавців у контексті загального краєзнавчого руху в країні і, спираючись у своїй діяльності на Українську академію наук, значно підвищити ефективність регіональних досліджень. Новоутворене товариство мало об'єднати навколо себе всіх бажаючих вивчати свій край. На початку червня 1925 року відбулися організаційні, а незабаром 21 червня установчі збори, які заснували Кам'янець-Подільське наукове при УАН товариство, що базувалося в природничо-археологічному музеї міста.

У 1929 році Товариство налічувало вже 120 членів, з них дійсних, тобто тих, що мали вищу освіту та друковані наукові праці – 110. Спочатку товариство очолив професор сільськогосподарського інституту В.П.Храневич, наприкінці 1925 року – професор О.М.Полонський, а з жовтня 1926 року – професор цього ж закладу Д.О.Богацький, заступником голови працював Ю.Й.Сіцінський, ученим секретарем – Ю.П.Філь. Д.О.Богацький залучав до роботи в науковому товаристві не тільки кам'янчан, а й краєзнавців інших округ [3].

Кам'янець-Подільське наукове товариство вивчало в основному західну частину Поділля. В практику роботи товариства ввійшло заслуховування і обговорення на кожному засіданні наукових доповідей переважно поділлєзнавчої тематики. Упродовж 1925-1928 років було оголошено на зборах осередку 38 доповідей і повідомлень. Товариство не отримувало бюджетних асигнувань від Укрнауки на видавничу діяльність, але все ж зуміло у 1928 році видати перший том “Записок Кам'янець - Подільського наукового при ВУАН товариства” під редакцією Д.О. Богацького. До цього видання було вміщено статті ботаніка Д.О.Богацького, Ю.П.Філя (секретаря), історика Ю.Й.Сіцінського, геолога О.В.Красівського та інших [1]. Голова товариства Д.О.Богацький у статті “Матеріали до флори Кам'яниччини” на основі власних польових досліджень упродовж 1919-1927 років зробив

систематичний опис 29 родів та 269 видів рослин Кам'яниччини із вказівкою часу та місця їх збору. Великий інтерес являє розвідка О.В.Красівського “До питання ґрунтоутворюючих порід і новіших відкладів Поділля”, в якій автор на основі польових досліджень останніх років описує характерні риси будови та географічного поширення четвертинних відкладів регіону, детально розглядає походження та розповсюдження на теренах Поділля порід “балтської серії”. У 1926 році в Кам'янці-Подільському були опубліковані доповіді О.В.Красівського “Замітка до питання післятретинних ґрунтоутворюючих відкладів Поділля” та “Кристалічно-осадовий комплекс с.Завалля (на Подільському Побужжі) і декілька уваг, щодо його рудоносності”, які були зачитані автором 28 листопада 1926 року на засіданні Кам'янець-Подільського наукового товариства при ВУАН. У статті, присвяченій ґрунтоутворюючим відкладам Поділля, О.В.Красівській висловлює оригінальні думки про походження подільського лесу. Зокрема, він вважав, що леси на Поділлі утворились в результаті делювіальної переробки т.зв. “рябих глин” [3].

В листопаді 1926 року було утворено Шепетівське наукове товариство. 16 листопада 1926 року відбулись перші загальні збори його фундаторів, які прийняли рішення заснувати під егідою ВУАН наукове товариство дослідників Шепетівщини [4]. Радою товариства було вирішено утворити три секції: природничо-географічну, культурно-історичну та соціально-економічну. Член природничо-географічної секції С.А.Годован провів експедиційне дослідження геологічної будови та корисних копалин вздовж р.Хомора. За результатами дослідження була складена карта корисних копалин, на якій нанесені родовища вапняків, пегматитів, глин, пісків та ін. Голова природничо-географічної секції В.І.Кочубей провів детальне геологічне дослідження Полонського району з метою дослідження покладів кварцу. Дослідником були зібрані зразки кварцу, мусковіту, ортоклазу, пегматиту та детально досліджені їх родовища [7].

Вагомий внесок у дослідження природи Донбасу зробило Наукове товариство Донеччини, засноване в Луганську 20 вересня 1926 року. Загальними зборами товариства були утворені наступні секції : технічна, природознавча, археологічна, педагогічна, соціально-історична та українознавча. Очолив товариство проф. Ф.А.Бельський. Природознавчу секцію товариства очолив професор Є.А.Равич-Щербо. Дійсними членами природознавчої секції стали : ботаніки С.І.Гребеньова та З.Ф.Гунченко, біологи Ф.П.Примака, Є.А.Равич-Щербо, Є.А.Трикар, географ В.О.Фесенко, ентомолог В.І.Талицький. Упродовж 1926-1928 років на засіданнях природознавчої секції було зачитано ряд наукових доповідей і повідомлень, серед яких найбільше значення мали доповіді І.А.Войтенка “Новый способ исследования почвы”, М.А.Тригора “Новые данные об усвоении растениями атмосферного азота”, С.І.Гребеньової “Флора Луганського округу”, “Следы вулканизма в окрестностях г.Луганска”, Ф.П.Примака “Поведінка тварин й людини в світлі сучасної науки” та ін. [8].

У 1928 році побачив світ перший том “Праць наукового товариства на Донеччині”, в якому було опубліковано звіт про діяльність товариства за останні три роки, а також розвідки С.І.Гребеньової “Геологическая древность Донецкого края и значение его в расселении растений” та М.О.Умнова “Очерки фауны прямокрылых Луганского округа”. Особливий інтерес являє стаття С.І.Гребеньової, присвячена значенню Донецького кряжу у розселенні рослин. В цій статті автор стверджує, що на території Донецького кряжу з кінця кам'яновугільного періоду панувала суша, на якій збереглися давні види рослин і тварин. Автор приходить до висновку, що для багатьох видів рослин Криму, Кавказу, Західної Європи і Малої Азії батьківщиною є Донецькій кряж. С.І.Гребеньова наголошує, що на теренах Донецького Кряжу знаходиться найдавніша рослинність в Україні і один з найбільших центрів розселення рослин. На прикладі Донецького Кряжу, на думку дослідниці, можна простежити еволюцію рослинного світу від палеозою до наших днів [8].

Дослідженням геологічної будови, рельєфу, корисних копалин та ґрунтів Донбасу займався член наукового товариства М.П.Доброхотов. Науковим товариством Донеччини у 1929 році було видано його нарис “Природні продукційні сили Луганського округу”. У цьому ж році виходить ще одна важлива праця М.П.Доброхотова “Луганська округа та її геологія”. Товариство планувало видати в рамках “Красназавчої бібліографії Донбасу” ще кілька нарисів про природу та економіку краю, але в зв'язку з ліквідацією у 1930 році ці плани йому реалізувати не вдалося.

Товариства виконували значний обсяг робіт, готували наукові обґрунтування на запити місцевих господарчих організацій, співробітничали з установами ВУАН. Однак на листопадовій сесії ВУАН у 1929 році на пропозицію наркома освіти М.О.Скрипника було ухвалено рішення про ліквідацію наукових товариств як складової частини Академії. Цей цілеспрямований крок за вказівкою партійних керівників поклав початок знищенню важливого структурного підрозділу науки, що склався наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Одночасно з деструктивними процесами почалися

масові репресії науковців України у зв'язку із справою СБУ, не минули вони і діячів місцевих науково-краєзнавчих товариств [1].

Література

1. Депенчук Л. П. Місцеві наукові товариства при ВУАН // Вісник АН УРСР. – 1991. – № 8. – С. 59 – 66.
2. Жупанський Я.І. Історія географії в Україні : Навч. посібник – Львів: Світ, 1997. – 275 с.
3. Записки Кам'янець-Подільського наукового при Українській академії наук товариства. – Кам'янець на Поділлі, 1928. – Т. I. – 100 с.
4. Звідомлення про діяльність Шепетівського наукового при ВУАН товариства за 1927 рік // ВР НБУ ім. В.І.Вернадського НАН України. – Ф. X. – Оп.1. – Спр. 11905. – Арк. 1-2.
5. Звіт про діяльність Одеського наукового товариства за 1928-1929 академічний рік. – Одеса, 1930. – 20 с.
6. Звіт про діяльність Харківського наукового товариства за 1924-1926 роки. – Харків, 1927. – 36 с.
7. Наукові установи і організації УССР. – Харків: Б.в., – 1930. – 362 с.
8. Праці наукового товариства на Донеччині в м. Луганську. – Луганськ, 1928. – Т.1. – 97 с.

Я.С. Кравчук, проф., д. геогр. н., **Р. Кобзяк**, доц., к. геогр. н.
Львівський національний університет імені Івана Франка

ОСОБЛИВОСТІ ГЕОМОРФОЛОГІЧНОГО КАРТОГРАФУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ

При геоморфологічному картографуванні рельєфу гірських територій на картах повинні бути відображені в першу чергу характер морфоструктур (виражені у рельєфі структурні елементи, які відрізняються особливостями генезису і морфології).

Крім картографування морфоструктур, які мають певний об'єм і зображуються на картах у вигляді ділянок певної площі, існує друга категорія елементів рельєфу, для яких характерне яскраво виражене лінійне простягання. Лінійні елементи рельєфу і структури називають лінеаментами. Вивчення і картографування лінеаментів, особливо в молодих гірських країнах, важливе на початкових стадіях геолого-геоморфологічних досліджень, зокрема при аналізі впливу структурних елементів на конфігурацію гідрографічної сітки.

В Українських Карпатах переважна частина морфоструктур є одночасно неотектонічними структурами і навпаки. Однією з принципових відмінностей між морфоструктурою і неотектонічною структурою вважають ту, що морфоструктура розглядається не як прояв лише тектонічних сил, а як результат взаємодії ендегенних процесів з екзогенними.

Невідповідність поміж морфоструктурами і неотектонічними структурами виявляється набагато рідше, ніж узгодженість між ними. Так, зокрема, для Передкарпаття, розвиток морфоструктурних елементів якого з кінця олігоцену – початку міоцену входить до періоду новіших тектонічних рухів, спостерігається майже повне співпадіння морфоструктур і неотектонічних структур. При цьому зустрічаються елементи рельєфу, які пов'язані з більш давніми орогенічними фазами. Прикладами таких морфоструктур для Передкарпаття і гірської частини Карпат можуть бути поперечні блокові підняття і депресії у фундаменті, які викликають певні відміни верхнього ярусу рельєфу поздовжніх (карпатського простягання – ПнЗх-ПдСх) морфоструктурних зон.

Подібно до того, як в сучасній геології основними об'єктами тектонічного аналізу залишаються структурні елементи, які займають певну площу і об'єм, так в структурній геоморфології за основу необхідно брати аналіз трьохвимірних форм рельєфу, – морфоструктур (Мещеряков, 1965). При цьому робиться застереження, що об'єктом морфоструктурного аналізу не можна вважати типи морфоструктури. Виділенню типів рельєфу передують аналіз окремих елементарних форм, так само аналіз форм, а не типів рельєфу необхідний при виявленні комплексних геоморфолого-тектонічних утворень – геоморфоструктур.

У геології, як правило, розглядаються не типи тектоніки, а індивідуальні структури, з якими необхідно співставляти форми рельєфу. Подібного трактування понять про морфоструктури дотримуються і представники української школи структурної геоморфології (Палієнко, Соколовський, 1979).

При складанні морфоструктурних карт на територію Українських Карпат слід чітко розділяти два підходи: типологічний і регіональний. За типологічним підходом виділяють, залежно від масштабу, форми й елементи рельєфу та їхні комплекси, що виникли на відповідних геологічних структурах. При показі на таких картах «геоморфологічної тріади» (морфологія, генезис і вік рельєфу) ці карти, побудовані за модернізованим морфогенетичним принципом, є загальними геоморфологічними картами, які можна рекомендувати для державного знімання у геологічних експедиціях.

У випадку регіонального підходу комплекси рельєфу, що приурочені до певних геологічних структур отримують власні назви і нагадують карти геоморфологічної регіоналізації (районування) за морфоструктурним принципом. Переважно вони на території Українських Карпат є основою карт геоморфологічного районування: одна або декілька морфоструктур певного порядку утворюють відповідні таксономічні одиниці.

При вирішальній ролі у формуванні гірського рельєфу тектонічного чинника, досить часто при аналізі комплексів і форм рельєфу на окремих ділянках яскраво проявляється вплив екзогенних процесів. Це, насамперед, стосується регіонів з поширенням реліктових форм рельєфу (поверхні вирівнювання, давньольодовикові форми), а також річкових долин (рис. 1). При картографуванні таких ділянок доречно використати класифікацію морфоструктур Ю.О. Мещерякова (1965), який виділяв морфоструктури змішаного походження (ерозійно-тектонічні, денудаційно-тектонічні і т.п.).

Дуже помітний прояв екзогенних процесів навіть у рельєфі Вулканічного Хребта Українських Карпат. На південних–південно-західних схилах хребта з домінуванням низькогірно-горбогірного рельєфу зустрічаються ерозійні кальдери, останці давніх річкових терас (рис. 2).

Для того, щоб форми й елементи рельєфу, які створені при переважаючому впливі екзогенних процесів не загубилися при геоморфологічному картографуванні, їх доцільно показати на картах значковим способом.

Література

1. Кравчук Я.С. Геоморфологічне картографування. – Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. І. Франка, Львів, 2006. – 175 с.
2. Кравчук Я.С. Геоморфологія Полонинсько-Чорногірських Карпат. – Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. І. Франка, Львів, 2008. – 185 с.
3. Мещеряков Ю.О. Структурная геоморфология равнинных стран. – Москва: Наука, 1965. – 390 с.
4. Палиенко В.П., Соколовский И.Л. Опыт классификации морфоструктур Украинских Карпат // Физическая география и геоморфология. К., 1979. – Вып. 21. – С. 23–31.

С.Б. Куделіна, ст. викл.

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

"ГАРЯЧІ ТОЧКИ" ОДЕСЬКОГО РЕГІОНУ ЯК ОБ'ЄКТИ ЕКОЛОГІЧНОЇ НЕБЕЗПЕКИ

Невирішеною методологічною проблемою суспільної географії є обґрунтування раціональної просторової взаємодії суспільства і природного середовища на засадах сталого екологічно безпечного й економічно ефективного соціального розвитку. Тому, актуальним напрямком наукового пошуку є екологічна безпека життєдіяльності населення регіонів. Дослідження "гарячих точок", які є реальною загрозою екологічній безпеці життєдіяльності людини є складовою таких досліджень. На регіональному і субрегіональному рівні зараз вкрай необхідне докладне дослідження точкових елементів каркасу антропогенно-техногенного навантаження, які є локальними джерелами забруднення навколишнього середовища, що пов'язано з потребою в їх державному регулюванні.

Концептуальні дослідження у сфері взаємодії суспільства і природного середовища та розробки методологічних принципів і методичних підходів до раціональної та екологічно безпечної територіальної організації суспільства в географічній літературі вже є [1-4], але аналіз складових каркасу антропогенно-техногенного навантаження, особливо в розрізі регіонів України, потребує доопрацювання.

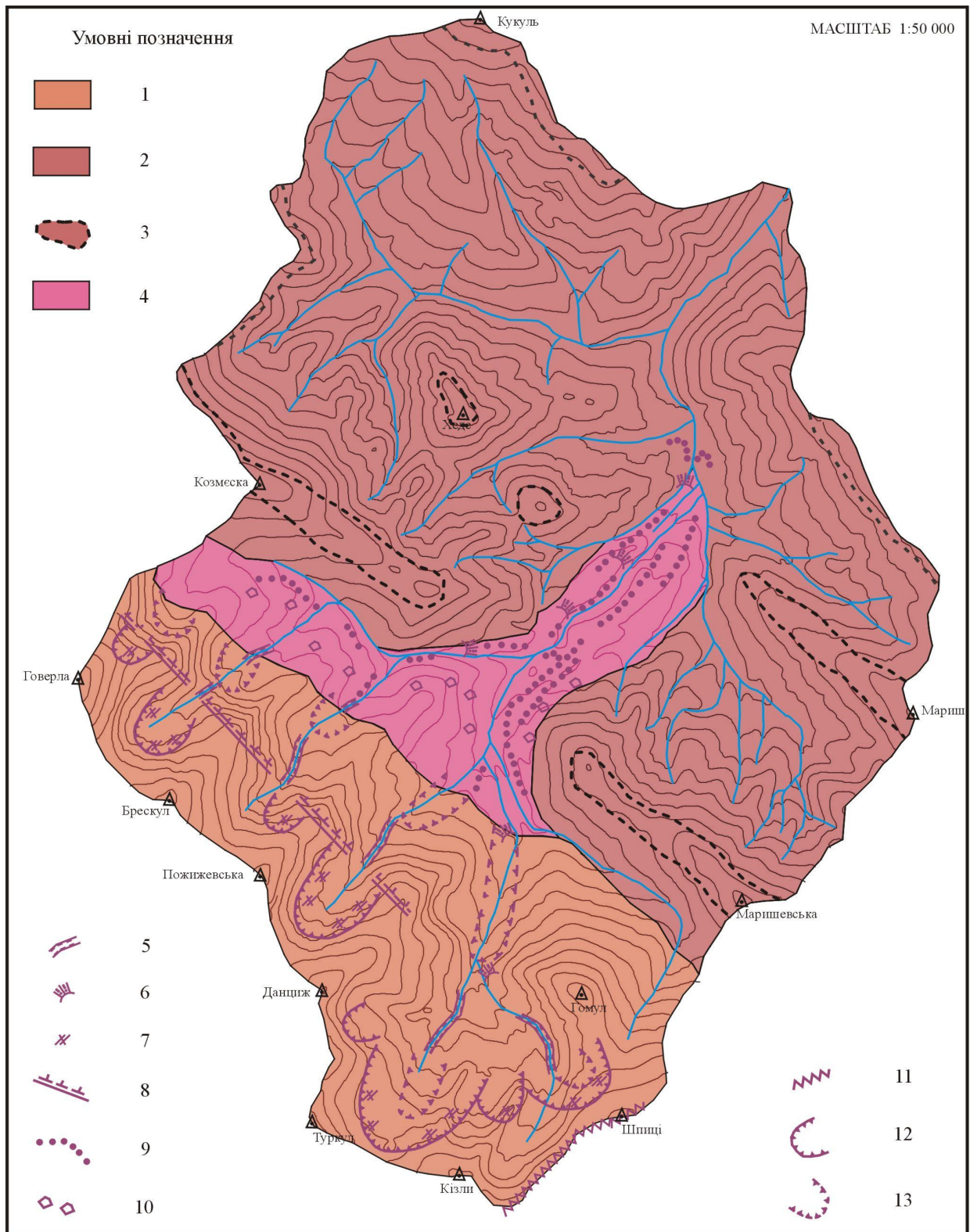

Рис.1. Геоморфологічна карта верхньої частини басейну р.Прут

Денудаційно-тектонічні гори. *Генетичні типи*: 1- брилово-покривні на нижньокрейдових відкладах з реліктовим льодовиково-денудаційними формами; 2- покривно-брилові на розчленованих крейдово-палеогенових відкладах з фрагментами денудаційних поверхонь; 3- фрагменти денудаційних поверхонь; 4- схили і долини з моренною акумуляцією. 5- реліктові льодовикові долини (троги); 6- флювіо-гляціальні конуси; 7- мікрорельєф нівального роз'їдання; 8- денудаційні уступи з льодовиковою обробкою; 9- вали бокових, серединних і кінцевих морен; 10- льодовикові валуни; 11- нівально-льодовикові гребені; 12- днища карів; 13- ерозійно-льодовикові улоговини.

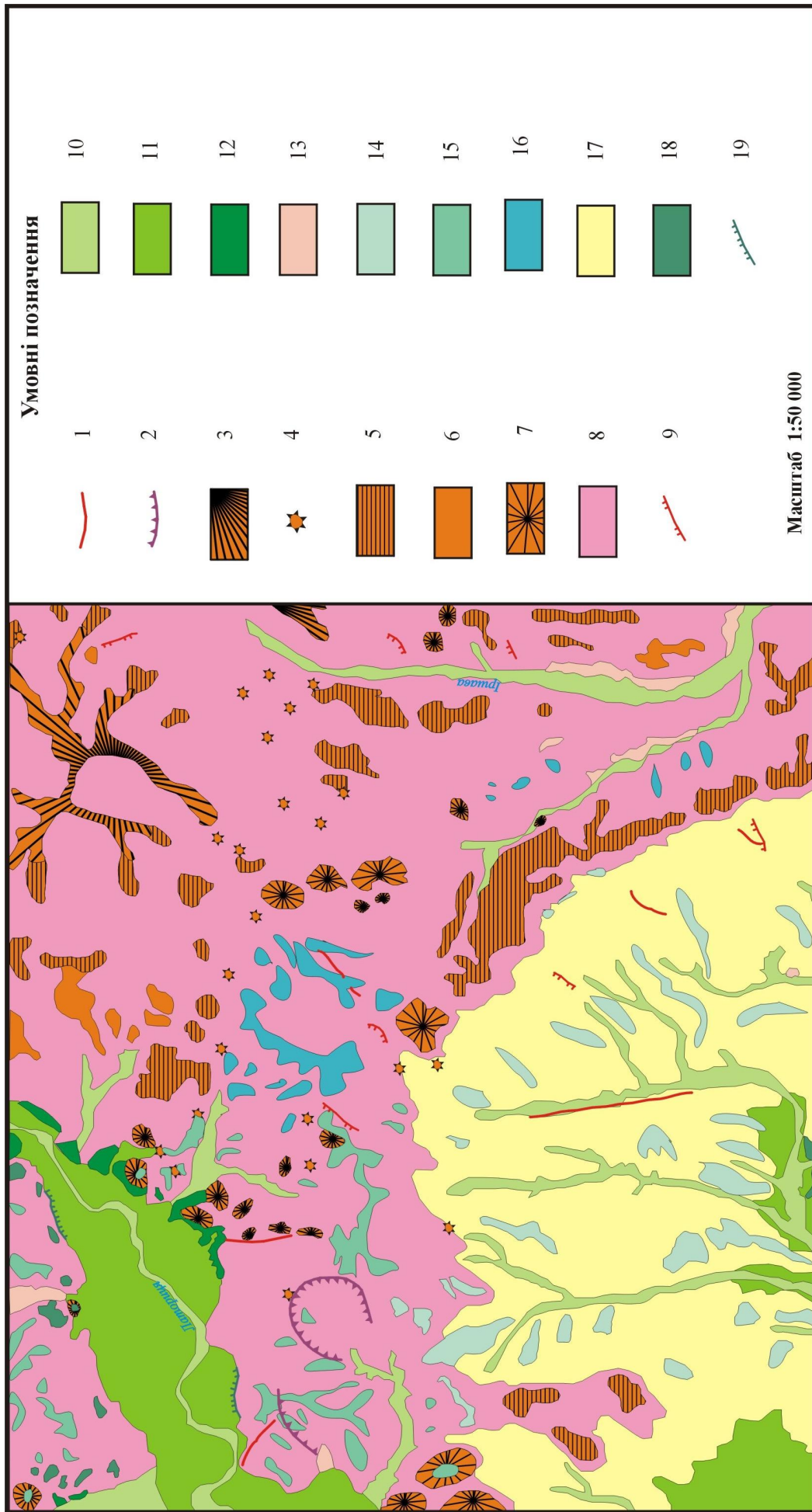

Рис.2. Геоморфологічна карта межиріччя Лагориці-Іршави (склала О.Шелєвій з використанням фондових матеріалів Закарпатської ГРЕ, 2005)

Форми рельєфу. Ендогенні: неотектонічні - 1 - фрагменти розривних порушень. **Вулканічні:** деструктивні - 2 - виражені в рельєфі фрагменти вулканічних жертовин, кальдерних уступів; аккумулятивні - 3 - вершинні поверхні і похилі схили крутих складно-побудованих вулканів центрального типу; 4 - конусоподібні височини на ділянках розвинутої лавової аккумуляції (центри висівів); відпрепаровані ерозією і денудацією - 5 - субгоризонтальні структурно-денудаційні поверхні лавових потоків і покривів; 6 - денудаційні поверхні площ лавової аккумуляції; 7 - вершинні поверхні і денудаційні схили відпрепарованих куполів лавових і шлакових крутосів; 8 - круті денудаційні схили на вулканічно-аккумулятивних формах рельєфу; 9 - уступи корінних порід. **Екзогенні:** флювіальні (аккумулятивні) - 10 - поверхні 1-ї надзаплавної тераси; 11 - поверхні 2-ї надзаплавної тераси; 12 - поверхні 3-ї надзаплавної тераси; 13 - присхлипові конуси виносу; флювіальні (ерозійно-аккумулятивні) - 14 - поверхні 5-ї надзаплавної тераси; 15 - поверхні 6-ї надзаплавної тераси; 16 - поверхні 7-ї надзаплавної тераси; флювіальні (ерозійні) - 17 - ерозійні схили і дельтавіально-пролювіальні шлейфи; 18 - поверхні 3-ї надзаплавної тераси; 19 - ерозійні уступи.

Під "гарячими точками" ми будемо розуміти пункти і ареали, які спричиняють максимальне і кризове антропогенно-техногенне навантаження на довкілля і потребують технологічного впорядкування ("розвантаження") чи ліквідації. Іншими словами "гарячі точки" – це невеликі геотехнічні комплекси, до яких відносяться підприємства з прилеглою територією, де безпосередньо здійснюється господарська діяльність та його взаємодія з навколишнім середовищем. Вони слугують базисом для розміщення усіх елементів середовища життєдіяльності населення та одночасно підсистемою життєзабезпечення людини. "Гарячими точками" можуть бути екологічно небезпечні підприємства; місця скидання стічних вод, сховища і склади мінеральних добрив і отрутохімікатів; сховища і склади зброї та боєприпасів; організовані та неорганізовані звалища промислових і побутових відходів; тваринницькі комплекси і ферми; місця захоронення небезпечних хімічних та радіаційних відходів; місця захоронення худоби (скотомогильники) [1,2,3].

В Одеському регіоні склалася напружена екологічна ситуація, яка являє загрозу життєдіяльності населення. Серед основних джерел екологічної кризи регіону слід розглядати також "гарячі точки". Не дивлячись на локальний характер "гарячих точок", швидкість накопичення шкідливих речовин від них в природному середовищі набагато перевищує можливість його самоочищення й в даний час досягла таких розмірів, що може порушити екологічну рівновагу в масштабах цілого регіону.

Сучасна мережа "гарячих точок" Одеського регіону сформувалась під впливом своєрідних природних умов та ресурсів, унікального економіко – географічного положення, історико – географічних особливостей заселення і господарського освоєння та особливостей соціально – економічного розвитку території.

Мережа "гарячих точок" нараховує майже 1536 об'єктів, в розміщенні яких спостерігаються значні територіальні відмінності. Найбільша кількість екологічно небезпечних підприємств сконцентрована в Центральній і в Задністровській частинах регіону, тут розміщено відповідно 441 і 402 об'єкти. Досить висока концентрація "гарячих точок" в Північній частині (385 об'єктів), в Приміській та Придунайській частинах регіону сконцентрована найменша кількість точкових об'єктів екологічної небезпеки, відповідно - 152 та 156. Серед адміністративних районів, де зафіксована найбільша кількість екологічно небезпечних підприємств слід назвати Білгород – Дністровський (146 об'єктів), Березівський (96 об'єктів), Саратський (81 об'єкт), Ширяївський (79 об'єктів) та Балтський (76 об'єктів).

Найпоширенішими "гарячими точками" Одеського регіону є сміттєзвалища та скотомогильники, на які припадає відповідно 39,1% та 37,2%. Близько 23,7% складає мережа тваринницьких комплексів, очисних споруд та складів хімічних засобів захисту рослин (на них припадає відповідно 8,1%, 7,9% та 7,7%).

Серед джерел екологічної небезпеки в регіоні по-перше, слід назвати місця захоронення худоби (скотомогильники). За даними Головного управління ветеринарної медицини в Одеській області до мережі скотомогильників відносяться 572 об'єкти, з яких у сільській місцевості розміщено 528 об'єктів (або 92,3 %), а в міській – лише 44 (або 7,7%). Скотомогильники поділяють на два типи: 1) скотомогильники з захороненням у ямах (відносяться до першого класу небезпеки); 2) скотомогильники з біологічними камерами (відносяться до другого класу небезпеки). В області переважають скотомогильники першого класу небезпеки, вони функціонують з порушенням вимог екологічної безпеки, не відповідають санітарно – гігієнічним вимогам.

Проблема утилізації відходів в області є однією з гострих. Значні земельні площі Одещини зайнято під звалища промислових і побутових відходів (площі земель, зайнятих побутовими відходами складають 4166,73 га, в тому числі під полігонами – 96,2 га). Обсяг утворення побутових відходів сягає 4 млн. м³ на рік. При цьому знищення побутових відходів становить 13 кг на душу населення, тобто тільки 10% від маси відходів, що утворюється.

В області функціонує 600 сміттєзвалищ, з яких лише 317 паспортизовані. Забезпеченість сміттєзвалищами досить низька і становить всього 51,1 % (до кількості населених пунктів області), а паспортизованими ще нижче – 26,9 %. Повністю забезпечені сміттєзвалищами тільки населені пункти Арцизького району, хоча забезпеченість паспортизованими місцями видалення відходів тут становить 77,8 %. Досить високі показники забезпечення мають Балтський (95,2%), Кілійський (94,7%) та Кодимський (96,1 %) райони. Паспортизованими сміттєзвалищами найгірше забезпечений Балтський район (7,1%), а в двох інших показник забезпечення дорівнює відповідно 73,7% та 57,7%.

Всі сміттєзвалища і полігони регіону є "гарячими точками", вони функціонують з порушенням вимог екологічної безпеки, у більшості випадків не відповідають санітарно-гігієнічним вимогам і спричиняють інтенсивне забруднення атмосферного повітря, підземних і поверхневих вод,

грунтів та рослинності. Більше 80 % паспортизованих звалищ не обладнані необхідними інженерними мережами та пристроями, експлуатуються без дотримання запобіжних заходів щодо забруднення підземних вод і повітряного басейну.

Особливо актуальною в Одеському регіоні є проблема ліквідації несанкціонованих звалищ. В невеликих населених пунктах (містечках, великих селищах) несанкціоновані звалища набувають не тільки досить великих розмірів, а й накопичують небезпечні речовини і матеріали, нерідко 1-го і 2-го класів небезпеки. Відходи накопичуються на несанкціонованих полігонах, у лісосмугах, вздовж залізничних зон відчуження, на схилах водоймищ, моря, берегах річок тощо. Сконцентровані на несанкціонованих звалищах відходи є джерелом інтенсивного забруднення довкілля.

Відсутність роздільного збирання робить у багатьох випадках тверді побутові відходи рівнозначними з промисловими за характером та наслідками впливу на довкілля і здоров'я населення. Морфологічний склад побутових відходів з кожним роком ускладнюється, включаючи в себе все більшу кількість екологічно небезпечних компонентів та речовин.

Великою проблемою, з точки зору погіршення якості води у водоймах Одеського регіону є місця скидання забруднених стічних вод у поверхневі водні об'єкти. Стічні води промислових підприємств, населених пунктів та інших господарських об'єктів регіону, скидаються безпосередньо у водойми у неочищеному або недостатньо очищеному виді. Навантаження на водні об'єкти створює розміщення в прибережних смугах та природоохоронних зонах річок і водойм тваринницьких ферм, неорганізованих звалищ промислових і побутових відходів. Щорічно у водні об'єкти Одеської області скидається 260,0 – 300,0 млн. м³ стічних вод, що становить 96,0 – 96,6 % загального обсягу скиду, 3,0 - 4,0 % зворотних вод скидається на поля фільтрації. Зі стічними водами у природні водні об'єкти скидається приблизно 150,0 – 170,0 тис. т забруднюючих речовин, з яких майже 60,0 % - з перевищенням нормативів гранично допустимого скидання.

На території області підприємствами і організаціями експлуатується 121 комплекс каналізаційних очисних споруд, які є джерелами забруднення навколишнього середовища. Технічний стан більшості очисних споруд не відповідає вимогам, в аварійному стані знаходяться 5 комплексів, потребують реконструкції – 10, потребують проведення капітального ремонту – 6, в стадії реконструкції - 11. За оцінками спеціалістів у задовільному стані знаходиться лише 71 комплекс очисних споруд, що складає 58,7 %. У незадовільному санітарно - технічному стані знаходиться 38 (31,4% від загальної кількості) каналізаційних очисних споруд. Очисні споруди та каналізаційні мережі Одеського регіону були побудовані ще у 70 - 80 роки ХХ століття, тому вони застарілі і не відповідають сучасним вимогам, більшість з них були передані на баланс сільських рад, які не мають коштів на ремонт та належну експлуатацію споруд.

Екологічна небезпека Одеського регіону пов'язана зі зберіганням добрив і пестицидів, втратах добрив при зберіганні. Навколо сховищ і складів мінеральних добрив і пестицидів формуються осередки високого і небезпечного забруднення. Особливу небезпеку у зв'язку з порушенням правил зберігання являють собою склади непридатних і заборонених для використання пестицидів і агрохімікатів.

В Одеському регіоні накопичено майже 1899,15 т і 4580 л заборонених і непридатних до використання хімічних засобів захисту рослин (ХЗЗР), які зберігаються на 118 складах різноманітних форм власності та підпорядкування. Кожен з відведених для зберігання хімічних засобів захисту рослин склад є об'єктом потенційної небезпеки ("гаряча точка"), так як набуті в процесі зберігання препаратів токсикологічні характеристики науковцям невідомі.

Основною проблемою, з точки зору впливу на природне середовище, є умови зберігання заборонених і непридатних до використання хімічних засобів захисту рослин, які не відповідають діючим санітарним нормам. Будівлі 84 складів, тобто 71,2 %, перебувають в аварійному санітарно – технічному стані, а решта потребує проведення значних обсягів робіт по ремонту. За оцінками спеціалістів з 118 складських приміщень у доброму стані знаходяться 7 (5,9 %), у задовільному – 47 (39,8 %), а у незадовільному – 64 (54,2 %), тобто більше половини складських приміщень взагалі не відповідає санітарним вимогам.

Значне навантаження на довкілля Одеського регіону пов'язане з функціонуванням тваринницьких ферм і комплексів, їх майже 125. Гноєсховищами забезпечені не всі комплекси, тому гній, стічні води, які концентруються в межах стають джерелами забруднення ґрунту, поверхневих та підземних вод, атмосферного повітря. Спостерігаються випадки улаштування гноєсховищ у прибережних смугах водойм, а у деяких випадках - у річищах малих річок та балок.

На комплексах та фермах в результаті розкладу й гниття гною виділяються великі маси аміаку, азоту, сірководню, органічних кислот, шкідливих мікроорганізмів, що забруднюють довкілля

й спричиняють хвороби. На кілометри повітряними масами разносяться сморід, патогенні мікроби, гельмінти. Гостро стоїть проблема очищення та утилізації стічних вод від тваринницьких підприємств.

В цілому для Одещини характерна досить висока насиченість "гарячими точками", що негативно впливає на стан екологічної ситуації в області. Висока територіальна концентрація "гарячих точок" в регіоні залежить від рівня розвитку і розміщення продуктивних сил та від особливостей систем розселення населення.

Виявлені особливості розміщення "гарячих точок" як об'єктів екологічної небезпеки в Одеському регіоні дозволяють дійти висновку про необхідність проведення невідкладних заходів щодо їх локалізації. Для всіх точкових елементів каркасу антропогенно-техногенного навантаження необхідно встановити рівень їх екологічної небезпеки, сучасний інфраструктурно-екологічний стан, розробити заходи щодо зменшення техногенних навантажень на довкілля. Серед локальних заходів захисту природного середовища пропонуємо ліквідацію, перенесення, знешкодження, впровадження нових технологій утилізації, вдосконалення форм складування, вдосконалення технологій, обеззаражування, створення або розширення санітарно – захисних зон для їх локалізації й обмеження негативного впливу.

Література

1. Топчієв О.Г. Парадигма сталого розвитку в географії: географічні засади сталого розвитку // Україна: географічні проблеми сталого розвитку. Зб. наук. Праць: В 4-х т. – К.: ВГЛ Обрії, 2004. – Т.1. – С. 51 – 61.
2. Топчієв О.Г. Суспільно – географічні дослідження: методологія, методи, методики. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
3. Топчієв О.Г. Планування територій у контексті сталого розвитку регіонів// Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Збірник наукових праць. – Херсон: ПП Вишемирський, 2005. – С. 118 – 122.
4. Топчієв О.Г. Основи суспільної географії. – Одеса: Астропринт, 2009. – 544 с.

О.Д. Лаврик, асп.

Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського

ПРИНЦИПИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ РІЧИЩ І ЗАПЛАВ

Постановка проблеми. Вивчення річкових (*руслових* – авт.) ландшафтів – процес складний, недостатньо розроблений і розвивається вкрай повільно. Однак необхідність у таких дослідженнях назріла давно [2, с.93]. Специфікою дослідження антропогенних ландшафтів річищ та заплав є те, що вони – структурні частини річкового басейну з поздовжніми парагенетичними взаємозв'язками. Русло та заплава є сприйнятливими до діяльності людини в басейні річки і найбільш вразливі у випадку нераціонального природокористування. Особливість заплавного природокористування полягає у тому, що кожне конкретне урочище в значній мірі залежить від суміжних комплексів, які лежать вище за течією річки, і одночасно в такій самій мірі діє на ті, що знаходяться нижче за течією [8]. Тому такі дослідження повинні проводитися комплексно, базуючись на парагенетичному підході (рис. 1). Процес пізнання антропогенних ландшафтів річищ та заплав включає використання методів різних природничих наук. Не дивлячись на те, що ці методи відіграють не останню роль у дослідженні й антропогенних ландшафтів, немає потреби розглядати їх використання. Детальніше варто розглянути ландшафтознавчі та пов'язані з ними методи інших наук, які допомагають повністю зрозуміти суть антропогенних ландшафтів річищ та заплав.

Мета – спираючись на попередній досвід аналізу антропогенних ландшафтів різних класів, розкрити принципи та методи дослідження антропогенних ландшафтів річищ та заплав.

Аналіз попереднього досвіду. Вперше вивченням річкових ландшафтів у 60-х роках ХХ ст. почали займатися російські географи Ф.М. Мільков та В.І. Федотов [7-8]. Вони описали урочища русла та заплави Дону, однак на методиці не зупинялися. Досліджуючи антропогенні ландшафти Правобережної України та Поділля, засади дослідження сучасних водних антропогенних ландшафтів (які сформувалися на основі натуральних ландшафтів річищ і заплав) розглядали Г.І. Денисик [2-4; 6], Г.С. Хаєцький [4; 11] та Л.І. Стефанков [4; 10].

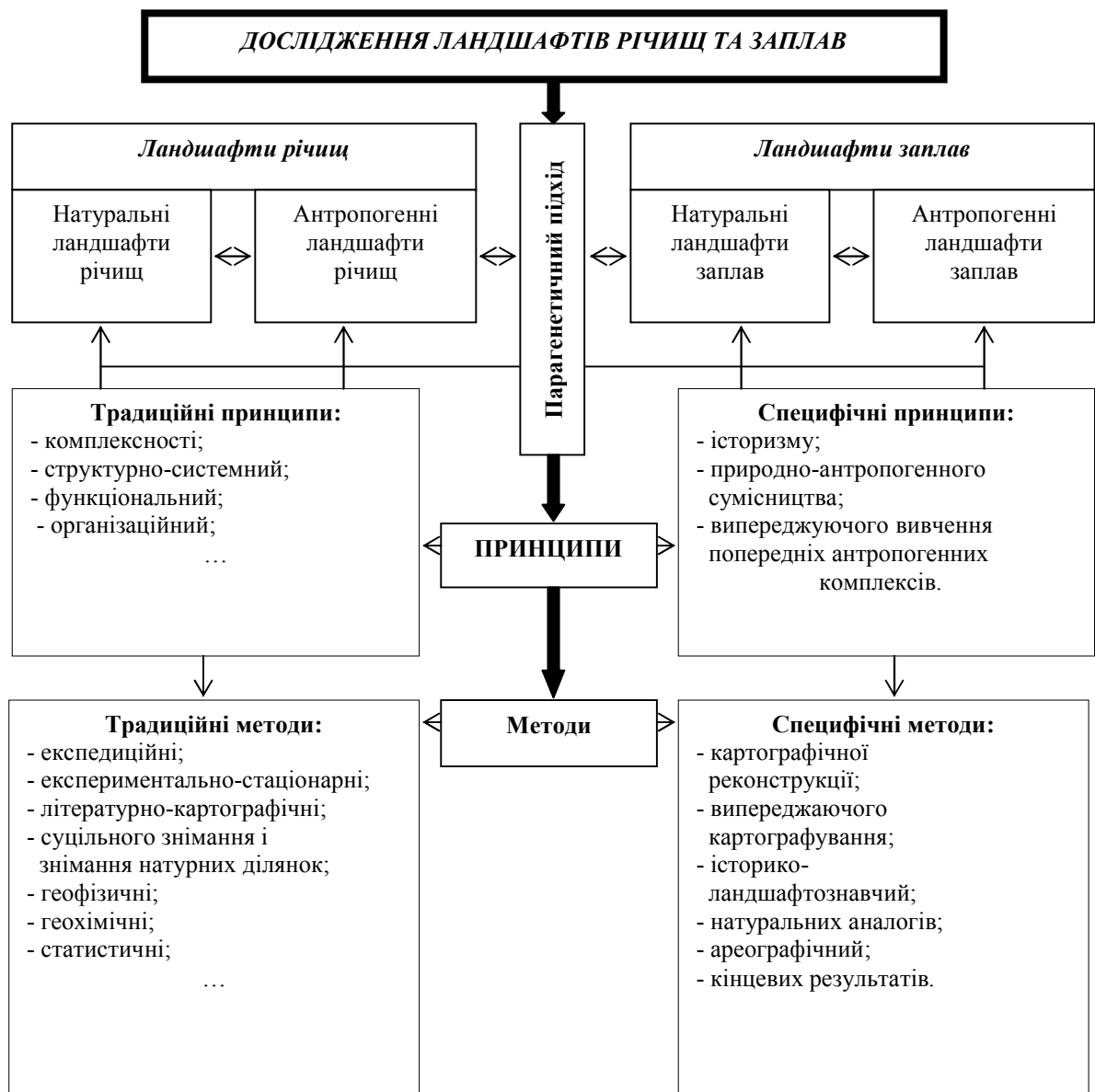

Рис. 1. Структура методів та принципів досліджень ландшафтів річищ і заплав

Виклад основного матеріалу. Не зважаючи на те, що антропогенні ландшафти створює людина, їх формування проходить у визначених фізико-географічних умовах і в тісному взаємозв'язку з існуючими природними ландшафтами [9]. При вивченні антропогенних комплексів варто зосереджувати увагу як на природних, так і соціально-історичних чинниках. Врахування перших дає можливість використовувати традиційні принципи і методи [3]. До традиційних відносяться принципи комплексності, структурно-системний, функціональний, організаційний та інші. Серед методів виділяються експедиційні, експериментально-стаціонарні, літературно-картографічні, суцільного знімання і знімання натурних ділянок, геофізичні, геохімічні, статистичні та інші [5]. Ці принципи та методи доцільно використовувати для дослідження натуральних ландшафтів річищ (вони частково збереглися до нашого часу), або для відтворення натуральної основи сучасних антропогенних комплексів русел та заплав. Разом з тим, застосування традиційних принципів та методів завжди проходить з урахуванням походження антропогенних ландшафтів [3].

Принципи. У зв'язку з тим, що формування антропогенних ландшафтів річищ та заплав відбувається в конкретних часових межах і багато в чому залежить від соціально-економічних чинників, головним у їх дослідженні є *принцип історизму*. Сучасні ландшафти річищ та заплав – це складне поєднання натуральних та антропогенних ландшафтних комплексів. Їх взаємозв'язок зумовлюється тим, що натуральні ландшафти є основою для формування антропогенних. Враховуючи історію району досліджень, можна зрозуміти хід розвитку того чи іншого антропогенного комплексу, проаналізувати сучасний стан та перспективи його розвитку.

Не менш важливим є **принцип природно-антропогенного сумісництва**. До складу сучасних ландшафтів річищ та заплав входять ландшафтно-технічні системи, які кардинально змінюють структуру натуральних ландшафтів. Тому вивчення річищ та заплав було б нелогічним без їх сумісного аналізу. Зважаючи на те, що антропогенні ландшафти є лише частиною природних ландшафтів більш високого таксономічного рангу, дослідження антропогенних ландшафтів річищ неможливе без всебічного розгляду особливостей натуральних аквально-ділянок русел (перекатів та плес) як основи для створення каналів, ставків та водосховищ, які в свою чергу трансформують натуральні ландшафти річкової долини.

Здатність прогнозувати майбутній розвиток антропогенних ландшафтів річищ та заплав є основним у розробці шляхів їх оптимізації. Це забезпечує **принцип випереджуючого вивчення попередніх антропогенних комплексів**. Таку можливість дають наявні перспективні плани розвитку різних галузей народного господарства [3]. Так, вивчаючи розвиток водного господарства регіону чи країни загалом, можна передбачити формування структури водних антропогенних комплексів через певний проміжок часу.

Методи. Описуючи будь-яку натурну ділянку річки варто створювати як мінімум дві крупномасштабні карти відновлених (натуральних) та сучасних (антропогенних) ландшафтів. В окремих випадках карт може бути більше, все залежить від просторово-часових «зрізів», які потрібно показати досліднику. Все це вимагає застосування *методу картографічної реконструкції*. Картографічний ряд доцільно завершувати картосхемою, яка показує результати застосування практичних заходів оптимізації цієї ділянки в майбутньому (*метод випереджаючого картографування*). Матеріали для складання карт та картосхем можна отримати шляхом аналізу архівних та літературних джерел, краєзнавчих матеріалів, документації різноманітних організацій та установ, топонімічних даних, старих фото, розповідей корінних мешканців та власних польових досліджень.

Описані картографічні методи тісно переплітаються з *історико-ландшафтознавчим методом*, який передбачає ретельний і детальний ландшафтознавчий аналіз усіх знайдених дослідником історичних та архівних матеріалів.

Антропогенні комплекси не завжди можна відрізнити від їх сучасних аналогів (водосховище – озеро, копанка – озеро-стариця, штучний острів – натуральний острів, лісопосадка – заплавний ліс тощо). *Порівняльний метод натуральних аналогів* показує спільні риси та відмінні ознаки між антропогенними комплексами та їх натуральними аналогами. Польові дослідження не дають повну відповідь на всі запитання, потрібно добре вивчати історію розвитку антропогенного комплексу та його взаємозв'язки з навколишнім середовищем.

У той же час недостатньо досліджувати лише власне антропогенний комплекс, оскільки він взаємодіє з прилеглими до нього натуральними та антропогенними ландшафтами. У такому випадку варто застосовувати **підхід, як до однієї зі складових взаємодіючої парагенетичної системи**: водосховище - дамба – ГЕС, канал – луг, ставок – лісопосадка – поле тощо. За допомогою цього підходу можна зрозуміти хід сучасних процесів у антропогенному комплексі та спрогнозувати його розвиток у майбутньому.

З метою відображення на карті поширення вздовж течії річки водосховищ, дамб, ГЕС, млинів та мостів використовується *ареографічний метод*. Його краще використовувати при дрібномасштабному картографуванні, коли досліджується велика річка. Для рік середніх та малих розмірів він має другорядне значення.

У своєму розвитку ландшафтно-інженерні системи часто переходять в категорію ландшафтно-техногенних систем, інформація про які часто зникає безслідно. Так, після знищення потужними повенями млинів та дамб, руйнування мостів, зупинки роботи гідроелектростанцій перед дослідником залишається тільки кінцевий результат. *Метод кінцевих результатів* дає змогу прослідкувати історію ландшафтно-інженерних систем розвитку, особливості процесу будівництва та сучасну ландшафтну структуру.

Крім перерахованих у дослідженні антропогенних ландшафтів річищ та заплав використовуються методи геології, гідрології, геоморфології, ґрунтознавства, ботаніки, зоології тощо. Наприклад, під час вивчення русла застосовуються суто гідрологічні методи: вимірювання швидкості течії, визначення глибини та ширини річища, характеру відкладів дна. Геоботанічний метод пробних ділянок за шкалою Ж. Браун-Бланке відображає сучасний стан рослинного покриву заплави. Оскільки заплавний тип місцевостей «наскрізно» проходить через усі класи антропогенних ландшафтів, то й при дослідженні ландшафтів заплави можуть використовуватися всі відповідні їм методи запозичені з інших наук.

Висновок. Таким чином, вивчення антропогенних ландшафтів річищ та заплав необхідно здійснювати на основі парагенетичного підходу, при якому ці ландшафти виступають як єдина натурально-антропогенна система, компоненти якої функціонують у просторі та часі. Тільки зумівши поєднати підходи, принципи та методи, як основи методології, можна зрозуміти суть формування та розвитку антропогенних ландшафтів складної парагенетичної системи «річище-заплава».

Література

1. Денисик Г. И. Поймы малых рек Правобережной Украины: освоение и современное состояние // География и природные ресурсы. – Новосибирск: Наука, 1988. – №2. – С.56 – 60.
2. Денисик Г. И. Речные ландшафты Юго-Запада СССР // География и природные ресурсы. – Новосибирск: Наука, 1985. – №4. – С. 89 – 94.
3. Денисик Г. І., Хаєцький Г. С., Стефанков Л. І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
4. Денисик Г. І. Водні антропогенні ландшафти Поділля. – Вінниця: ПП «Видавництво “Теза”», 2007. – 216 с.
5. Денисик Г. І., Чиж О. П. Лісостепові полісся. – Вінниця: Теза, 2007. – 210 с.
6. Денисик Г. І., Бабчинська О. І. Селитебні ландшафти Поділля: Ч. 1. Ландшафти міст та приміських зон. – Вінниця: ПП «Видавництво “Теза”», 2006. – 256 с.
7. Мильков Ф. Н., Дроздов А. К., Федотов В. И. Галичья гора. Опыт ландшафтно-типологической характеристики. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1970. – 93 с.
8. Мильков Ф. Н. Физическая география: учение о ландшафте и географическая зональность. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1986. – 328 с.
9. Мильков Ф. Н. Человек и ландшафты. Очерки антропогенного ландшафтоведения. – Москва: Мысль, 1973. – 224 с.
10. Стефанков Л. И. Влияние водохозяйственного строительства на развитие природных комплексов поймы Южного Буга: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. геогр. наук: спец. 11.00.11 «Охрана окружающей среды и хозяйственное использование природных ресурсов». – Москва, 1996. – 28 с.
11. Хаєцький Г. С. Аквально-водно-болотні антропогенні ландшафти Поділля: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: 11.00.11 «Конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів». – Чернівці, 2006. – 20 с.

*М.М.Мельничук, доц., к. геогр. н., С.І.Ковальчук, магістр, В.В.Десятник, магістр
Волинський національний університет імені Лесі Українки*

ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ В РЕКРЕАЦІЇ

Постановка наукової проблеми та її значення. З розвитком суспільного виробництва, його інтенсифікацією зростає роль відпочинку для регенерації та розвитку життєвих сил людини, витрачених у процесі праці. Для цього необхідне поєднання певних умов та ресурсів, а також організація їх використання. Компонентами природно-рекреаційного потенціалу є: рекреаційні ландшафти, оздоровчі ресурси (мінеральні води та лікувальні грязі), природно-заповідні об'єкти (національні природні та регіональні ландшафтні парки, біосферні заповідники, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва тощо). Ресурсна проблематика рекреації – комплекс питань, які визначають сутність і структуру, стратегію і тактику використання ПРП. Аналіз ПРП Рівненської області дасть можливість визначити потенційні межі пропозиції рекреаційних територій для задоволення потреби в них та оцінити можливості розвитку рекреаційного підприємництва. Враховуючи те, що на досліджуваній території ПРП оцінюється досить високо, а рівень використання один із найнижчих в Україні, тому виникла проблема детального вивчення і оцінки природно-рекреаційних ресурсів на мезорегіональному рівні.

Аналіз останніх досліджень з цієї проблеми. Ресурсною проблематикою природно-рекреаційного потенціалу (ПРП) займалися О.В.Мельник, який розглядав ПРП як основний елемент туристичної привабливості території, правовим і соціально-економічними аспектами використання рекреаційного потенціалу займалися В.К. Мамутов, Т.Н. Дементьєва, географію ПРП описав на регіональному рівні В.П. Руденко Шаблій О.І., Шаблій З. сформували новий підхід до визначення категорії „рекреаційний потенціал”. Як складову природно-рекреаційного потенціалу стало розвинуто

України, ПРП розглядали Данилишин Б.М., Дорогунцов С.І., Міщенко В.С., Новоторов О.С. Методику оцінки і картографування ландшафтно-рекреаційного потенціалу розробив Романів А.С. Вивченням факторів, що впливають на формування і оптимізацію використання рекреаційного потенціалу займався Шевченко Г.М. Питанням розроблення та практики реалізації регіональної політики розвитку рекреації, проблемам територіальної організації рекреаційної діяльності, особливостям розвитку територіально-рекреаційних систем, оцінці рекреаційної ємності та природно-рекреаційного потенціалу територій присвячені праці В.І. Азара, О.Ф. Балацького, Т.П. Галушкіної, Л.С. Гринів, М.І. Долішнього, О.В. Живицького, П.В. Жука, Я.В. Коваля, В.С. Кравціва, Н.С. Мироненко, Є.В. Мішеніна, М.С. Нудельмана, В.С. Преображенського, М.Ф. Реймерса, О.І. Тарасова, І.Т. Твердохлебова, С.К. Харічкова, М.А. Хвесика та багатьох інших. Оцінку рівня розвитку рекреаційного природокористування по регіонах України, в т.ч. Рівненській області, провела Черчик Л.М.

Мета. Здійснена спроба охарактеризувати стан і перспективи розвитку ПРП і ПРК Рівненської області.

Було поставлено такі **завдання**:

- 1) охарактеризувати географію поширення ПЗФ Рівненської області;
- 2) провести аналіз екологічної ситуації регіону;
- 3) виділити проблеми і перспективи використання ПЗФ та ПРК Рівненської області.

Об'єкт дослідження. Природно-заповідний фонд Рівненської області.

Предмет дослідження. Особливості сучасного стану, проблеми і перспективи використання ПЗФ Рівненської області в рекреації.

Застосовувалися такі **методи дослідження**: картографічний (картометричний – із використанням топографічних карт – масштабу 1:200000), статистичний, порівняльно-географічний.

Основна частина.

В умовах Рівненської області найважливішими об'єктами ПРП є рекреаційні ландшафти (переважно лісові масиви і об'єкти водного фонду) та природоохоронні території [6].

За даними Державного земельного кадастру загальна площа земель Рівненської області становить 2005,1 тис. га., з них 48,5% займають сільськогосподарські землі, 39,6% - ліси та інші лісовкриті площі, 5,3% - відкриті заболочені землі, 1,7% - незаболочені відкриті землі, 2,1% території перебуває під об'єктами водного фонду.

У структурі земель за формуою впливу на природне середовище найбільше значення в області мають сільськогосподарські угіддя – 46,7% від загальної площі, землі під промисловою забудовою – 0,4%, землі природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного, історико-культурного призначення – 9,07% (з них природоохоронного призначення 169,7 тис га, оздоровчого – 11,1 тис га). Організаціями оздоровчого і рекреаційного призначення використано 300 га під забудову. Згідно даних Інституту землеустрою УААН можливі обсяги курортно-рекреаційних територій, за умов використання земель різних форм власності та відновлених деградованих ділянок, становить 321 тис. га [3].

Станом на 1.01.2008 р. загальна площа лісовкритих земель у Рівненській області становить 797,2 тис. га, з них 677,5 тис. га (80,1%) - ліси державного призначення Держкомлісу України, 159,5 тис. га (18,5%) - ліси в користуванні господарств АПК України, 11,9 тис. га (1,4%) - ліси в користуванні Міноборони України. Покрита лісом площа становить 732,5 тис. га, з них - в лісах державного призначення Держкомлісу України - 573,8 тис. га, в лісах в користуванні господарств АПК України – 148,5 тис. га і в користуванні Міноборони України – 10,0 тис. га. З них ліси першої групи 134,8 тис. га, а ліси для відпочинку 18,9 тис. га [2]. До рекреаційних лісів належать зони міст та приміських територій (сади, парки, лісопарки, дендропарки), ліси лікувально-оздоровчих закладів, спеціальні зони природоохоронних об'єктів. Ліси вздовж туристських маршрутів, автомобільних шляхів, водоохоронні, ґрунтозахисні, експлуатаційні ліси державного лісового фонду України. Ці території розподіляються в межах області у вигляді двох смуг: північної (поліська частина області), тут зосереджені великі лісові масиви, які розміщені досить компактно, середні розміри перевищують 1000 га; південної (лісостепова частина області), що охоплює території Радивилівського, Дубенського і Здолбунівського районів, тут ситуація протилежна – розміщення дисперсне, а площі на перевищують 600 га. Для рекреаційного використання найбільш придатні лісові природоохоронні території.

Об'єкти водного фонду області: внутрішні води – 42,6 тис. га, природні водотоки – 7,4 тис. га, штучні водотоки – 20,5 тис. га, озера – 4,2 тис. га, ставки - 8,2 тис. га, штучні водосховища – 2,3 тис га [3]. Рекреаційну цінність мають природні водотоки та озероподібні утворення. Найбільше озер розташовано в Зарічненському і Дубровицькому районах. Можливість використання річок та

створених на них водосховищ (і ставків) залежить від довжини річкової системи і к-ті населених пунктів вздовж берегової лінії. Ці дані відображені таблиці 1.

Таблиця 1

Характеристика річок Рівненської області [4]

Назва	Протяжність річки в межах області, км	Кількість населених пунктів вздовж берегової смуги, од.	Кількість водосховищ, од.	Середня довжина берегової смуги річки, що припадає на один населений пункт, км	Кількість каналізаційних колекторів, що перетинають річку, од.
Великі річки					
Прип'ять	20	4	-	5	
Всього:	20	4	-	5	
Середні річки					
Стир	208	47	2	4,43	
Горинь	386	94	3	4,11	6
Случ	158	31	3	5,1	
Всього:	752	172	8	4,37	6
Малі річки					
Стохід	26	4	-	6,25	
Простир	5	1	-	5	
Іква	93	26	1	3,58	2
Жабичі	22	15	-	1,47	
Слонівка	27	13	-	2,07	
Вілія	30	7	-	4,29	1
Устя	68	19	1	3,58	6
Стубелка	86	31	1	2,77	
Путилівка	27	2	-	13,5	
Замчисько	40	8	-	5	
Корчик	42	11	-	3,82	
Ствига	60	7	-	8,57	
Льва	111	13	1	8,54	
Бунів	27	5	-	5,4	
Всього:	664	162	4	4,1	9
Разом:	1436	338	12	4,25	15

ПЗФ області представлений 303 об'єктами. Для використання в рекреації придатні території, які не мають суворого режиму охорони – ландшафтні парки, заказники та урочища. Їхній розподіл відображений в таблиці 2.

Основними факторами, що обмежують їхнє рекреаційне використання є екологічна ситуація в межах області, нерегульованість вилучення земель, відсутність концепції раціонального природокористування (освоєння та експлуатація), низький рівень розвитку екомережі та інфраструктури. Специфікою регіону є вкрай нерівномірне просторове поширення забруднення, викликане концентрацією промислового потенціалу, в основному, в центральній частині області, а також наявність цілої низки локальних екологічних проблем. Загалом, незадовільний екологічний стан має лише один район області — Рівненський. А Зарічненський, навпаки — має зразково-еталонну екологію. Стан восьми районів області оцінюється як добрий та шести — як сприятливий. Найбільш забрудненою викидами промисловості є території Здолбунівського, Рівненського, Радивилівського, Острозького та Костопільського районів [5].

Це викликано такими причинами:

1. Невідповідність якості окремих поверхневих водотоків області існуючим нормативам через неефективну роботу очисних споруд в населених пунктах та порушення гідрологічного режиму в басейнах рік.

2. Значні обсяги викидів відходів, відсутність регіональної системи екологічно безпечного поводження з промисловими та побутовими відходами.

3. Низька ефективність управління у сфері охорони біологічних і, насамперед, лісових ресурсів регіону.

4. Відсутність сформованої екологічної мережі в області.

5. Відсутність науково обґрунтованої регіональної системи моніторингових спостережень стану навколишнього природного середовища.

Висновки. Найбільше територій ПЗФ придатних для рекреації за площею має північна частина області (90048,1 га, з 100743,6), а за їхньою кількістю – південна (137 з 270). Але найбільше навантаження має центральна частина області, адже тут розташовані найбільші міські поселення та діє досить розвинута локальна інфраструктура, яка зосереджує рекреантів в межах лише Рівненського, Здолбунівського, Острозького та Гошанського районів (тут налічується 80 об'єктів ПЗФ, загальною площею 7426 га, враховуючи кількість населення у цих районах – 482 тис. осіб, тому середня забезпеченість становить 154 м² на одну особу). В цілому, найгірша ситуація спостерігається в Корецькому - 14,5 м²/ос., Рівненському (разом з м.Рівне) – 30,9 м²/ос., та Гошанському – 47 м²/ос. районах., а найкраща – у Рокитнівському – 5668 м²/ос. З наявної гідрографічної мережі перспективними для рекреації є малі річки, які не перетинаються каналізаційними колекторами та довжиною берегової смуги, що припадає на один населений пункт перевищує 5 км: Слuch – 5,1 км, Стохід – 6,25 км, Путилівка – 13,5 км, Замчисько – 5 км, Ствига – 8,57 км, Льва – 8,54 км, Бунів – 5,4 км.

Для покращення існуючої ситуації необхідно здійснити вилучення з фактичного господарського використання лісів першої і другої групи, особливо в лісостеповій частині, де відбувається перевищення розрахункової лісосіки та розширити мережу місцевих рекреаційних територій, в основному поблизу гідрографічних об'єктів та атрактивних ландшафтів, і забезпечити контроль за обсягом рекреаційного навантаження для збереження їх у сучасному стані та перенести частину рекреаційних потоків у ресурсонадлишкові райони Рівненського Полісся. Це можливо лише за умови чіткого визначення обсягів раціонального навантаження, формування місцевих рекреаційних мереж та екологічних стежок, підконтрольності діяльності підприємств, що надають рекреаційні послуги, органам виконавчої влади і територіальним громадам, запровадження постійного екологічного моніторингу.

Література

1. Реєстр природно-заповідного фонду Рівненської області / Державне управління екології та природних ресурсів у Рівненській області / О.Г. Яворська (заг.ред.), Є.І. Ворона (уклад.). – Рівне, 2005. – 52 с.

2. Рівненщина 2008: Статистичний щорічник області / Державний комітет статистики України Рівненське обласне управління статистики. – Рівне, 2009.

3. Черчик Л.М. Оцінка рівня привабливості розвитку рекреаційного природокористування для регіонів України. – Луцьк, 2006. – 120 с.

4. www.ecorivne.gov.ua

5. www.nature.org.ua

6. www.tourism.gov.ua

О.В. Неніца, ас., асп.

Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Б. Хмельницького

ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ КІС ПІВНІЧНОГО УЗБЕРЕЖЖА АЗОВСЬКОГО МОРЯ

Коси північного узбережжя Азовського моря є унікальними геоморфологічними утвореннями. Об'єктом наших досліджень є коси: Крива, Білосарайська, Бердянська, Обіточна, Пересип (Степанівська), Федотова, Бірючий острів, Арабатська. Специфічні природні умови північноприазовських кіс постійно приваблювали дослідників. Наприкінці ХХ сторіччя коси стали важливим рекреаційним ресурсом України, роль якого з кожним роком зростає. Водночас більшість кіс включено до водно-болотних угідь міжнародного значення, за охорону яких Україна несе відповідальність перед світовою спільнотою. Для того, щоб зберегти ці унікальні утворення та прорахувати їх розвиток у посліуючі епохи, треба пізнати процеси формування та закономірності розвитку кіс з часу їх утворення. Тому завданнями наших

Таблиця 2. Розподіл ПЗФ, придатного для використання в рекреації, по адміністративних районах Рівненської області

Назва адміністративного району	Гідрологічні		Лісові		Болотні		Ландшафтні		Ботанічні		Геологічні		Парки		Орнітологічні		Іхтіологічні		Зоологічні		Комплексні		Лісологічні		Болотні		Заг. об., га	Частка рекреац. тер. відносно площі району, %	Площа рекреац. тер., що припадає на одну особу, м ² /ос.	
	К-од.	Пл., га	К-од.	Пл., га	К-од.	Пл., га	К-од.	Пл., га	К-од.	Пл., га	К-од.	Пл., га	К-од.	Пл., га	К-од.	Пл., га	К-од.	Пл., га	К-од.	Пл., га	К-од.	Пл., га	К-од.	Пл., га	К-од.	Пл., га				
1. Березнівський	3	120,2	1	17	-	-	1	510	1	1	-	-	1	29,5	1	55	-	-	-	-	1	850	-	-	-	-	9	2082,7	1,215	323,4
2. Володимирецький	2	23,4	-	-	5	113,50	-	-	5	278	-	-	1	3	2	36,3	1	36	-	-	-	-	1	973,0	-	-	17	2178,3,5	11,194	3507,8
3. Гоцанський	1	10	1	140	-	-	-	-	-	-	-	-	1	7	-	-	3	35	-	-	-	-	-	-	-	6	19,2	0,278	47,06	
4. Демидівський	1	40	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	40	0,113	20	
		(1830)																												
5. Дубенський	3	247,3	1	562,2	-	-	-	-	2	404	*	*	-	-	-	-	4	82	-	-	-	-	-	-	-	22	1295,2	1,08	259	
6. Дубровицький	1	58	5	230,1	2	429,2	-	-	1	3	-	-	4	6,1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	905	-	14	5494,2	3,019	1027	
7. Зарічненський	4	341,8	2	497,2	2	121	-	-	-	-	-	-	-	-	1	51,0	-	-	1	315,5	3	542,3	-	-	-	13	1759,3,8	12,2	4755,1	
8. Здолбунівський	4	26,9	9	148,2	-	-	4	111,9	4	544	*	*	-	-	-	-	7	199	-	-	-	-	-	-	-	28	2363,8	3,576	367,6	
9. Корецький	-	-	2	46	-	-	-	-	1	15	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	61	0,093	14,5		

10. Костопільський	-	-	2 144	-	-	-	-	1 54	-	-	-	-	1 21	-	-	1 100	-	-	-	-	-	-	-	28	181	1,21	259,7	
			5 1										5											0				
11. Млинівський	4	322	6 109	-	-	-	-	-	1 20	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	11	451,2	0,471	112,3	
		**	,2																									
		(44																										
)																										
12. Острозький	3	465,2	14 180	1 385	1 17,	1 679	* *	-	-	1 20	5 188	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1 112	27	3849,	5,68	838,6	
			2		7					0													,5	27	4	4		
13. Радивилівський	1	19,8	7 222	2 7,8	2 13,	7 115	-	-	1 0,	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1 4	-	21	1420,	1,907	343,1
			,4		7	2			6																	3	3	
14. Рівненський	4	21,8	6 106	1 220	1 97	2 346	-	-	1 32	1 163	3 36	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	19	1022,	0,854	***	
			,4			,7				-															6	6	117,7(30,9)	
15. Рокитнівський	-	-	1 292	2 133	-	-	9 151	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	28	2879	12,238	5668,4	
			7 ,7	65			38																		5,7			
16. Сарненський	4	183	1 640	1 979	-	-	-	-	-	1 1,5	1 64	-	-	-	-	2 180	-	-	-	-	-	-	-	24	1248	12,238	1247,6	
		6	5 ,1	9											0										8,2			
Всього:	35	4950	1 120	16 395	9 750	33 186	2 35	1 79,	8 207	23 576	2 325	6 807	2 973	1 905	1 112	27 1007												
		5	2 63	39,	,3	00		0 7	0		5	3	4		,5	1	43,6											
		3		8																								

Примітка до табл. 2: 1. * - в межах вказаних районів розміщується Мізоцький кряж, який не враховувався (загальна його площа 2363 га).

2.** - межах вказаних районів розміщується 2 водосховища: Млинівське (440 га) та Хрінницьке (1830 га), які в розрахунках невідображені.

3. *** - показник „(30,9)”, отриманий із включенням к-ті населення м.Рівне до загальної к-ті населення Рівнеського району.

4. Не враховувалися об'єкти ПЗФ площею менше 0,4 га.

5. При підготовці цієї таблиці були використані джерела [4], [1].

досліджень є вивчення геології, тектоніки, палеогеографічних умов району формування кіс, літологічного складу порід та екологічних наслідків у зв'язку з розвитком рекреаційно-туристичного господарства на північному узбережжі Азовського моря. У даних тезах ми коротко характеризуємо геологічну історію формування кіс, базуючись на попередніх дослідженнях іменитих вчених.

Північноприазовські коси – це молоді унікальні морські утворення, але певний час їх появи жоден із дослідників не датує. Враховуючи те, що Азовське море набуло своїх основних обрисів в міжльодовикову епоху після існування новоевксинського басейну, коли рівень води значно піднявся від заповнення талими водами (близько 10 тисяч років тому), часом формування кіс слід вважати пізній плейстоцен – голоцен. В сучасних берегах Азовське море існує лише кілька тисячоліть [2]. Останній етап чорноморської трансгресії – новоазовський, охоплює приблизно 2000 років [6]. Під час останньої трансгресії підняття моря йшло дуже швидко, потім уповільнилося. Зараз рівень Азовського моря продовжує підніматися зі швидкістю біля 30 см у сторіччя [2]. Ранні етапи існування Азовського моря характеризувались ритмічними коливаннями його рівневого режиму в значних часових масштабах плейстоцену. Але історія Азово-Чорноморського басейну починається з пліоцену (1,5 – 2 млн. років тому), коли він був складовою слабкосолоного Понтичного озера-моря. В кінці пліоцену (менш 1 млн. років тому) Понтичне озеро-море зменшилось у розмірах (Чаудинське озеро-море). Азовське море, можливо, ще не існувало, а північне узбережжя його було сушею. В кінці міндельського зледеніння (біля 400 – 500 тисяч років тому) у результаті танення льоду Чаудинське море наповнилося талими водами і утворився Давньоєвксинський басейн. В північній його частині відбулося тектонічне опускання кристалічного фундаменту. За обрисом басейн нагадував сучасні Чорне та Азовське моря. Узунларський басейн (200 – 300 тисяч років тому) характеризувався осолоненням вод і підняттям берегів так, що Азовське море стало сушею. Нове опускання кристалічного фундаменту у Карангатську епоху (18 – 20 тисяч років тому) привело до наповнення талими водами після Вюрмського зледеніння та підвищення рівня води в басейні. Під кінець Карангатського часу відбулося підняття дна, а під кінець Новоевксинської епохи (10 тисяч років тому) знову відбулося тектонічне опускання, яке триває донині [4, 6].

У літологічному складі кіс північного узбережжя Азовського моря присутні четвертинні відклади (піски, глини, детритус): на Обіточній косі – давньоєвксинські та карангатські відклади, на Федотовій косі та о-ві Бірючий – карангатські відклади, на Білосарайській, Бердянській та Степанівській (Пересип) косах – новоевксинські відклади [6].

Дослідженнями формування Азово-Чорноморського басейна та утворенням північноприазовських кіс займалися М.І Андрусов [3], С.А. Постригань [10], І.М. Лобанов [9], Л.І. Карякін [8], О.О. Аксьонов [1], В.П. Зенкович [7], В.М. Семененко [11] та багато інших сучасних дослідників. Аналізуючи роботи визначених вчених, можна припустити, що еволюція північного берега моря відбувалася в недавньому геологічному минулому, коли рівень моря піднявся. Берег з пухких порід швидко руйнувався, а на його місці сформувався профіль підводного схилу. Все більшої ролі набували хвильові потоки наносів, які сформували ряд акумулятивних утворів - кіс. Коли утворився виступ трикутної форми, частина узбережжя становилася захищеною від хвиль і підвладною дії західних і північно-західних вітрів. Наноси переміщувалися з заходу на схід, що призводило до заповнення кута, створеного тілом коси і берегом. Південно-західні вітри і хвилі були перпендикулярні до берега і формували підводні черепашкові та детритусові вали, загнуті до суші. Підводний вал при накопиченні будівельного матеріалу згодом ставав береговим і відгороджував від моря лагуну. Таким чином, послідовне нарощування площі основи коси пов'язане з приєднанням серії берегових валів і наступним заповненням лагун, що можна часто спостерігати і тепер у рельєфі кіс. Крім поперечного переміщення детритуса мало місце і повздовжнє переміщення наносів від кінця валу вздовж берега, що призвело до формування характерних гачкоподібнозигнутих форм [цит за: 12].

Існує точка зору щодо тектонічних причин виникнення кіс (В.Х. Геворкян, Р.М. Довгань) [5]. Але незважаючи на значний інтерес вчених та різноманіття точок зору на формування кіс, це питання залишається відкритим та актуальним для послідувачих геологічних досліджень.

Література

1. Аксенов А.А. Некоторые особенности абразии берегов Азовского моря //Труды гос. океанографического ин-та. – 1957. – Вып. 34. – С. 107 – 143.
2. Аксенов А.А. Морфология и динамика северного берега Азовского моря // Труды гос. океанографического ин-та. – 1955. – Вып. 29 (41). – С. 107 – 143.
3. Андрусов Н.И. Верхний плиоцен Черноморского бассейна /Геология СССР. – М.: Изд-во Геол. ком, 1929. – Отдел II. – Т. 4. – Часть 2. – Вып. 3. – С. 1 – 30.
4. Архангельский А.Д., Страхов Н.М. Геологическое строение и история развития Черного моря. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1938. – 226 с.
5. Геворкян В.Х., Довгань Р.М. Про тектонічні умови розміщення кіс на північному узбережжі Азовського моря //Допов. АН УРСР. – 1964. – №1. – С. 92 – 95.
6. Геология Азовского моря /Шнюков Е.Ф., Орловский Г.Н., Усенко В.П., Григоров А.В., Гордиевич В.А. /Под ред. Е.Ф. Шнюкова. – К.: Наук. думка, 1974. – 248 с.
7. Зенкович В.П. Берега Черного и Азовского морей. – М.: Географгиз, 1958. – 374 с.
8. Карякин Л.И. О происхождении кос на северном побережье Азовского моря //Известия Всесоюз. геогр. общества. – 1954. – Т. 86. – №1. – С. 75 – 79.
9. Лобанов И.Н. О происхождении кос на северном побережье Азовского моря //Природа. – 1940. – №1. – С. 77- 79.
10. Постригань С.А. Рослинність надморських кіс північного узбережжя Азовського моря // Наук. записки Харк. держ. пед. ін.-ту. – 1939. – №1. – С. 269 – 319.
11. Семененко В.М., Ковалюх М.М. Абсолютний вік верхньочетвертинних відкладів Азово-Чорноморського басейну за даними радіовуглецевого аналізу //Геол. журн. – 1973. – Т. 33. – Вип. 6. – С.89 – 95.
12. Тищенко О.В. Рослинність приморських кіс північного узбережжя Азовського моря. – К.: Фітосоціоцентр, 2006. – 156 с.

*Г. Парилівська, вчитель географії
Самійлівська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів*

ВИРІШЕННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ СЬОГОДЕННЯ ШЛЯХОМ РЕАЛІЗАЦІЇ ГРОМАДСЬКИХ ПРОЕКТІВ

Усім відомий вислів: «Краса врятує світ». Якщо його перефразувати у контексті питання сьогодення, то виходить, що більшість із екологічних проблем – різних за причиною походження, масштабами та характером впливу на географічне середовище – виникають саме через відсутність або низький рівень культури загалом та екологічної зокрема. «Культура» - термін латинського походження, який означає – «оброблення», «розвиток», «виховання», «освіта». Деякі джерела стверджують, що цей термін уперше використав римський мислитель та державний діяч Цицерон (106 – 43 роки до н. е.). Під культурою він розумів, з одного боку, діяльність людини по перетворенню природи, з іншого – засіб удосконалення духовних сил людини, його розуму (8). Отже, культура не виникає на пустому місці: її підґрунтям є знання. Шкільний курс «Географія» в цьому плані має дуже великий навчально-виховний потенціал завдяки своїй унікальності: інтегрованості, з одного боку, та конкретності, з іншого. Крім того, жодна наука не має такого тісного зв'язку з дійсністю (1). Водночас кандидат педагогічних наук Ж. Маценко у статті «Духовність людини та природне довкілля: психологічні механізми взаємозв'язку» звертає увагу на те, що в сучасній педагогіці акцент зміщено в бік розширення наукових знань учнів про природу як об'єкт природознавства, а також на новітні шляхи її економічного використання. Засвоєння знань відбувається на інтелектуальному рівні, тобто наукове вивчення природи базується на механізмах логічного мислення, апелює переважно до інтелекту. В той час як естетичне пізнання звернене до почуттєво-емоційної сфери, а також тісно пов'язане з морально-естетичними оцінками. Естетичне пізнання природи змінює загальні уявлення підростаючої особистості про взаємодію природи й людини, сприяє оновленню її цілісних орієнтацій. (3).

Перед кожним учителем постає питання: як зробити, щоб засіяні в душах дітей зерна знань про навколишній світ проросли паростками любові, на яких би розквітли квітки свідомої потреби зберігати й примножувати (7). Слід зазначити, що яким би досвідченим і талановитим не був учитель, а його наміри та бажання – світлими й величними, самому виконати це завдання неможливо. Сьогодні об'єктивною потребою стає об'єднання зусиль школи, батьків та громади для вирішення цих проблем. Одним із позитивних прикладів роботи в цьому напрямку є втілення в життя громадських проектів (6).

У цьому році вчителі нашої школи стали ініціаторами створення та успішної реалізації громадського проекту «Знаємо! Любимо! Збережемо!». Його метою було підвищення рівня екологічної культури громади та зміцнення духовного зв'язку між поколіннями через вивчення природи рідного краю та збір фольклорного матеріалу.

Під час навчальної практики з географії учні вивчали різні види ландшафтів. Головний акцент було зроблено на рослини як індикатори зміни природного комплексу. Діти усвідомили, що поява одних та зникнення інших видів не відбувається спонтанно, це – результат зміни інших компонентів комплексу. Свої знання вони розширили на практичних заняттях з біології, знаходячи приклади взаємозв'язку та взаємозалежності між різними видами рослин. А яким цікавим виявився світ легенд та переказів про рідний край, що розкрився перед ними на практиці з літератури та історії. Чимало корисного дізналися діти під час збирання фольклорного матеріалу, спілкуючись з дорослими. Чудовий і неповторний світ української пісні, яка не може обійтися без порівняння парубка з барвінком, а дівчини – з калиною та вербою.

Завдяки партнерській підтримці з боку громади відбулися екскурсії в заповідники «Хомутовський степ» та «Кам'яні могили». В першому учасники проекту були підкорені краєвидами первозданного степу, того, що надихав на творчість митців різних часів: художників, композиторів, поетів, письменників, кінорежисерів. Тільки стоячи посеред безкрайого смарагдового океану, можна усвідомити чому, об'їхавши багато місць тоді ще Радянського Союзу, відомий режисер С.Бондарчук саме тут знімав перші кадри фільму «Степ» за однойменним твором А.Чехова (5). Та який же степ без коней. Саме про вивчення впливу копитних тварин на рослинний покрив степу розповів директор заповідника Мордатенко Л.П..

В заповіднику «Кам'яні могили» ми стали учасниками грандіозного козацького свята – церемонії вшанування пам'яті загиблих русичів під час битви на Калці (відзначається щорічно в останню суботу травня) та фольклорному святі «Козацькому роду нема переводу». Неможливо словами передати той захват, з яким діти та дорослі спостерігали унікальний ландшафт, створений виходами гранітів на поверхню. Одна справа – дізнатися про нього на уроці, прочитати в книжці й зовсім інша – доторкнутися до кристалічної породи й усвідомити, що виникла вона понад два мільярди років тому (2).

А з яким непідробним здивуванням і радістю сприйняли учасники проекту повідомлення про те, що за межами заповідника вдалося відшукати кущ півонії тонколистої (4). І кожного разу, коли юні дослідники бували в тому місці, виникало питання: чи зберігся? А потім з'явилась ідея: зібрати насіння й виростити зникаючий вид на пришкольній ділянці. Кілька насінин таки вдалося знайти.

Під час реалізації проекту було зібрано унікальний матеріал, який знайшов відображення в комп'ютерній презентації.

Зрозуміло, що одним проектом усіх проблем не вирішити. Даний проект лише ланка роботи школи в цьому напрямку. Ми не можемо зупинити глобальне потепління та «залатати» озонові дірки, але загасити вогнище, прибрати сміття, закрити кран, вимкнути зайву електрику, повісити годівничку взимку, милуватися, а не знищувати, польовими квітами під силу кожному.

Отже, на географічну громадськість, по-перше, покладається головна місія у вихованні екологічної культури й, по-друге, вона повинна виступати консолідуючим ядром під час рішення екологічних питань.

Література

1. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти // Освіта України. - № 5.
2. Заповедная природа Донбасса: Путеводитель / Сост. Дидова А.З. – Донецк: Донбасс, 1983.
3. Маценко Ж. Духовність людини та природне довкілля: психологічні механізми взаємозв'язку // Завуч. – 2004. - № 5. – С. 18 – 19.

4. Организация охраны растений Донецкой области, занесенных в Красную книгу Украинской ССР: Методические рекомендации. – Донецк: Донецкий областной комитет по охране природы.- 1990.
5. Осичнюк В.В. Хомутовський степ. – Донецьк: Донбас, 1974.
6. Проекти екологічного спрямування // Відкритий урок. – 2008. - № 5. – С. 80 – 82.
7. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям. – К.: Рад. шк.. – 1988.
8. Эстетическая культура и эстетическое воспитание: Кн. для учителя / Сост. Лабковская Г.С. – Москва: Просвещение, 1983. – 304.

*О.І. Рунців, к. геогр. н.
Галицький інститут імені В'ячеслава Чорновола, м. Тернопіль*

ПРИРОДНІ ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ ВИКОРИСТАННЯ

Туристична діяльність тісно пов'язана з наявністю природних ресурсів, які в поєднанні з іншими можуть виступати рекреаційними, тобто такими, що є основою для різноманітних напрямків туризму (лікувально-оздоровчого, екологічного, сільського, мисливського, самодіяльного тощо) для різних груп населення (дітей, людей похилого віку, молоді, інвалідів). Найбільше значення при цьому мають такі природні елементи, як водні, бальнеологічні, бальнеогрязеві, фітолікувальні (масиви лісових і паркових насаджень), ландшафтні (придатні для тривалого відпочинку), кліматичні, пляжні.

Серед природних рекреаційних ресурсів особливе місце належить кліматичним, оскільки саме вони визначають просторову організацію відпочинку. На Тернопільщині періоди найбільш сприятливі для літньої та зимової рекреації становлять близько чотирьох місяців кожен і є комфортними для різнопланових рекреаційних занять, хоча малоприсади для кліматолікування через малу кількість годин сонячного сяяння (близько 1800 год./рік) та відносно велику кількість опадів. Винятком є території, які внаслідок певних особливостей рельєфу відзначаються особливим мікрокліматом. Такою є долина Дністра поблизу м. Заліщики, де діє кліматичний курорт для лікування ревматичних захворювань.

Більшість закладів відпочинку та оздоровлення знаходяться у безпосередній близькості до водних об'єктів, наявність яких значно підвищує рекреаційний потенціал місцевості. За даними статистики, відпочинку на березі водойми віддають перевагу дві третини респондентів. За водозабезпеченістю Тернопільська область займає 15 місце в Україні. На території області нараховується 1401 річка загальною довжиною 6066 км, 26 водосховищ загальною площею водного дзеркала 3742 га і об'ємом води 81,2 млн. м³, 886 ставків загальною площею водного плеса 5627 га і об'ємом води 58,8 млн. м³, 3358 артезианських свердловин. Ріки Тернопільщини належать до басейнів Дністра та Прип'яті. Найбільшими ріками є Дністер (довжина в межах області 215 км), Серет (242 км), Збруч (244 км), Стрипа (147 км), Золота Липа (85 км), Нічлава (83 км), Горинь (50 км). Долини нижніх течій рік басейну Дністра каньйоноподібні, що робить їх об'єктами пізнавальної рекреації та спортивного туризму. Рікою Збруч можна сплавлятися від м. Підволочиська на південь, маршрут доволі нескладний (II категорії) і може використовуватися для більшості туристів.

У Тернопільській області знаходиться найбільший в Україні на рівнині водоспад - Червоногородський, висота якого досягає 16 м; найвищий в Україні прямовисний скелястий річковий берег заввишки 250 м та завдовжки 1,5 км; найбільший в Україні та один з найбільших в Європі - Дністровський каньйон; найбільший в Україні водоспадистий струмок - Русилівський, на якому можна нарахувати до 15 водоспадів.

Більшість таких атрактивних гідрологічних об'єктів перетворено на заказники, оголошено пам'ятками природи, заповідними урочищами, які можуть використовуватися при формуванні різноманітних туристичних програм, в тому числі і для іноземних туристів. Зокрема, в області розташовано 8 гідрологічних заказників, два з яких мають державне значення (Семиківський, Серетський), 53 пам'ятки природи.

На території Тернопільської області майже немає природних озер, проте досить багато штучних водойм – ставків і водосховищ. Більшість з них розміщуються в північній та середній частинах області. 19 водосховищ області мають площу водного дзеркала 3450 га.

Оцінити придатність даних водних об'єктів для туризму і відпочинку можна через площу водного дзеркала. Так більшість водосховищ, якщо не враховувати їх чистоту, яка може

регулюватись, придатні для купання та веслування. Для моторного та вітрильного спорту придатні лише найбільші за площею акваторії (Підволочиське, Касперівське, Тернопільське, Заложцівське та Верхньоівачівське водосховища).

За кількістю та різноманітністю мінеральних вод Тернопільщина займає провідне місце в Україні. Тут за останні десятиліття відкриті й використовуються лікувальні мінеральні води декількох видів, у тому числі «Подільська» (Тернопільська та Хмельницька області). Поширені мінеральні води з підвищеним вмістом органічних речовин типу «Нафтуса» для лікування органів травлення (Збручанська, Новозбручанська), без вмісту специфічних компонентів для лікування органів травлення, периферійної нервової системи, суглобів та гінекологічних захворювань (Моршинська).

На території Тернопільської області виявлено близько 42 ділянок, на яких розповсюджені мінеральні води. Переважно вони сконцентровані у Теребовлянському, Тернопільському, Борщівському, Гусятинському, Збаразькому, Бережанському районах. Зараз функціонує два санаторії державного значення («Збруч» у м. Гусятин і «Медобори» у с. Конопківка Теребовлянського району). З 18 затверджених типів природно-столових вод розливають і використовують 10, а з 10 лікувально-столових вод — 6.

На курортах також використовуються торфові лікувальні грязі (Настасівське родовище) та сапропелєві (Микулинецьке родовище). Борщівсько-Заліщицька санаторно-курортна зона є досить перспективною.

Рельєф Тернопільської області сприятливий для рекреаційного освоєння і виступає цілком самостійним об'єктом туризму, особливо спелеологічного. Область займає західну частину Подільської височини, має нахил з півночі на південь, в межах Подільсько-Буковинської карстової області. Абсолютні висоти поверхні тут коливаються від 443 м (біля с. Мечищів Бережанського району) до 116 м (в гирлі річки Збруч).

Зокрема, на території Тернопільської області, поблизу с. Коралівка, знаходиться вхід у найдовшу гіпсову печеру-лабіринт світу - Оптимістичну – завдовжки 210 км. На Тернопільщині знаходяться понад сто печер, серед них печери Озерна (107,0 км; с. Коралівка, с. Сапогів), Кришталева (22,0; с. Кривче), Млинки (21,0; с. Залісся), Вертеба (7,820; смт. Більче-Золоте), Угринь (2,12), Тимкова Скеля (1,78), Ювілейна (1,50). Майже всі вони є пам'ятками природи, можуть використовуватись в програмах спортивного, спортивно-оздоровчого, оздоровчого, екологічного та екстремального туризму тощо. Наприклад, через згадані печери проходить близько 10 спортивних спелеологічних маршрутів I категорії складності. Серед негативних природних процесів, пов'язаних з особливостями рельєфу, найбільше зустрічаються зсуви, які не мають масового поширення і не є на заваді розвитку туризму в області.

Ліси та лісовкриті площі області на 1 січня 2008 р. становили 200,4 тис. га. Фактична лісистість складає 14,5 %, оптимальна лісистість за інформацією обласного управління лісового господарства – 20 %.

Лікувально-оздоровча функція лісу значною мірою обумовлена його фітонцидністю. На території Тернопільської області ростуть дерева та кущі різної фітонцидності – від найвищої (дуб черешчатий, клен гостролистий) до найнижчої (бузина), а також лісові рослини середньої фітонцидності (береза, сосна звичайна, ялина, ліщина, черемха, смерека, акація біла, чорниця, модрина, ясен, липа, вільха, горобина, акація жовта, бузок звичайний, в'яз). Все це створює сприятливі умови для сезонного туризму, оздоровлення та відпочинку: іонізоване повітря – засіб профілактики та лікування безсоння, перевтоми, гіпертонічної хвороби, атеросклерозу, бронхіальної астми, туберкульозу тощо.

Зважаючи на зростання популярності мисливських та фіштурів особливим рекреаційним ресурсом виступають заповідно-мисливські угіддя. Кількість мисливських тварин та риби в області достатня і навіть перевищує офіційний туристичний попит.

Всі природні туристичні ресурси є елементами ландшафту. Для охорони найбільш цінних ландшафтів створені регіональні ландшафтні парки. В області їх є три (Дністровський каньйон, Зарваницький, Загребелля), загальною площею майже 43 тис. га. На Тернопільщині найбільша кількість пам'яток природи серед областей України (251), в тому числі й державного значення (3). Подібні об'єкти часто є базою для екскурсійної діяльності, пізнавального і наукового туризму.

Загалом ландшафти Тернопільщини сприятливі для розвитку зеленого сільського туризму та екотуризму. Природа області досить збережена: тут переважають культурні та напівдикі пейзажі. Особливо цінними в рекреаційному відношенні є Кременецьке горбогір'я, Товтровий кряж, Бережанське горбогір'я, Тернопільське Подністров'я.

Тернопільська область має найбільшу щільність об'єктів ПЗФ серед областей України – 3,92. Щільність є показником, що визначає різноманітність природних ландшафтів та їх науково-пізнавальну цінність і – опосередковано – доступність для рекреантів.

Заповідність території Тернопільської області становить 8,5 %. Заповідними є понад 1384 га місць зростання рідкісних, ендемічних та реліктових видів рослин, у тому числі більше 419 га місць зростання степової рослинності та близько 2090 га водоболотяних угідь.

Під охорону держави взято 5720 га цінних високопродуктивних штучно створених лісових насаджень, 553 га генетичних резерватів основних лісоутворюючих порід, еталонних, елітних насаджень дуба, бука, модрина японської, горіха чорного та інших.

Згідно з Указом Президента України від 10.03.94 р. № 79/94 «Про резервування для наступного заповідання цінних природних територій» зарезервовано 15 тис. га земель, що мають особливу природоохоронну, оздоровчу, історико-культурну, наукову, освітню та естетичну цінність, під створення національного природного парку «Кременецькі гори».

Мережу природно-заповідного фонду Тернопільської області у найближчі роки передбачається розширювати, передусім, за рахунок мінімально антропогенно порушених земель, на яких широко представлені види рослин і тварин, занесені до Червоної книги України та рідкісні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України, в складі яких домінують види рослин, занесені до Червоної книги України, а також рідкісні та ендемічні види рослин, інші категорії природних рослинних угруповань (на базі Бережанського горбогірного лісового району), а також створення національного природного парку «Дністровський каньйон» на базі існуючого регіонального ландшафтного парку.

Загалом територія Тернопільської області належить до помірно забруднених, а Кременецький край є умовно чистим. Основні екологічні проблеми області можна пов'язати з дуже високим відсотком розорюваності території області (61,2 %), забрудненням земель промисловими, побутовими відходами, а також засобами хімізації, забрудненням поверхневих вод неочищеними та недостатньо очищеними зворотними водами підприємств системи житлово-комунального господарства, частка яких у загальному скіді забруднених вод складає 85 %, нижчим від екологічного оптимуму показником лісистості області, погіршенням ситуації з розробкою родовищ корисних копалин, фінансуванням природоохоронних заходів державних, регіональних та місцевих екологічних програм по залишковому принципу.

Отже, екологічну ситуацію в області не можна назвати загрозливою, а, навпаки, відзначити як досить сприятливу. На фоні інших областей України, з погляду екологічно збалансованого соціально-економічного розвитку, Тернопільщина відноситься до числа регіонів з недостатнім рівнем економічного самозабезпечення, але з благополучним станом довкілля. На область припадає лише 0,25 % від загальної кількості шкідливих викидів в атмосферне повітря і 0,16 % скиду забруднених стічних вод. Тут практично відсутні значні сховища токсичних відходів. Водночас слід зазначити, що екологічне благополуччя є результатом не так ефективної природоохоронної діяльності, як низького рівня економічного розвитку, недостатнього розвитку продуктивних сил області.

Отже, елементи екологічної мережі можуть використовуватись у багатьох напрямках туризму, особливо це актуально для екологічного, зеленого, сільського туризму тощо. Варто відзначити, що територія жодного із районів області не включає в себе непридатні для туризму землі, в тому числі і радіоактивно забруднені.

*М.М. Стецишин, доц., к. екон. н., І.А. Донець, доц., к. геогр. н.
Мелітопольський державний педагогічний університет імені Б. Хмельницького*

ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АГРОМЕЛІОРАТИВНИХ ЛАНДШАФТІВ МЕЛІТОПОЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ

Розміщення території Мелітопольського району на півдні України у природній зоні сухого степу та геоморфологічній зоні Причорноморської низовини зумовило основні особливості природних умов і ресурсів, що значною мірою обумовило розвиток гідромеліорації.

В орографічному відношенні територія району є частиною Причорноморської низовини. Її поверхня характеризується як похила і субгоризонтальна рівнина. Абсолютні висоти коливаються від 50 до 100 м над рівнем моря. Рельєф досить одноманітний і дуже слабо розчленований.

Кліматичні умови на території Мелітопольського району характеризуються високими температурними ресурсами і недостатньою кількістю опадів.

Для цього агрокліматичного району буде характерний і досить високий рівень сумарної сонячної радіації – 110 ккал/см² на рік. Найбільша величина її припадає на червень – 60 ккал/см²; середня температура липня +23,5° С, січня – 3,5° С. В зв'язку з цим відзначається велика тривалість безморозного і вегетаційного періодів, що є важливою умовою розвитку високотоварного землеробства із спеціалізацією на вирощуванні теплолюбних або ранніх сільськогосподарських культур. Разом з тим позитивні риси та характеристики клімату дещо втрачають своє значення через несприятливий режим зволоження. Кількість опадів на території Мелітопольського району у порівнянні з високою випаровуваністю дуже незначна і становить 368-399 мм на рік.

Висока температура і низька відносна вологість повітря при тривалому бездощовому періоді зумовлюють виникнення посух і суховіїв. Із ймовірністю 30-40% бувають весняні посухи (квітень, травень). Повторюваність літніх посух також значна. Ймовірність їх виникнення складає до 70%.

Згідно ґрунтового районування, територія Мелітопольського району належить до Астраханського району Лівобережної провінції зони південного сухого степу. В його межах сформувалися такі основні типи ґрунтів, як чорноземні, темно-каштанові, каштанові, чорноземи південні. Для ґрунтів характерний різний ступінь осолонцювання.

Досить високі температури повітря в теплий період, які при суховіях можуть досягати до 35-40° С, та незначна кількість опадів, більша частина яких витрачається на випаровування, поверхневий і підземний стік, обумовлюють те, що ефективно використання природно-кліматичних умов в агроландшафтах Мелітопольського району може бути успішно вирішено шляхом застосування зрошувальних меліорацій. Їх здійснює Приазовська зрошувальна система на площі 23133 га (2009 р.). Аналіз застосування гідромеліорацій на території району дозволяє оцінити їх вплив на природні ресурси та умови.

До позитивних рис слід віднести: зміна мікроклімату, зокрема приземних шарів повітря та верхніх шарів ґрунту; більш плавний добовий хід температури, що дає змогу застосовувати зрошення для боротьби із заморозками; інтенсифікація ґрунтоутворюючих процесів та інших.

Але поряд з цим гармонійних взаємозв'язків та рівноваги елементів агроєкосистем з головною характеристикою техногенної дії зрошення так і не досягнуто. В результаті антропогенного та природного впливу відбуваються зміни в агроландшафтах, які призводять до засолення, заболочення, оглеєння, підтоплення, водної ерозії, зменшення родючості в цілому. Це в кінцевому результаті призводить до зменшення ефективності використання природно-ресурсного потенціалу території.

На сучасному етапі розвитку України та в умовах економічної кризи для ефективного використання природних ресурсів та вирішення проблем природокористування в агроландшафтах слід запровадити такі заходи, які б при найменших капітальних затратах давали б максимально найбільший ефект.

На наш погляд заслуговують на увагу такі як:

- Упровадження найбільш прогресивних маловодних способів і техніки зрошення на основі застосування засобів автоматики і телемеханіки.
- Урахування специфічних особливостей ґрунтів та біологічних особливостей агрокультур в залежності від метеорологічних, гідрологічних умов зрошувальних територій.
- Дотримання науково – обґрунтованої системи землеробства з застосуванням агротехнічних, біотехнологічних та агрономічних заходів в природокористуванні.
- Впровадження альтернативного землеробства.

Крім цього важливе значення для вирішення проблем ефективного використання природних ресурсів та природних умов в агроландшафтах Мелітопольського району Запорізької області має врахування економічних процесів, реформування агропромислового комплексу, нових відносин власності та форм господарювання.

Література

1. Атлас Запорізької області. – К.: ГУГКК, 1997.
2. Екологічний стан природно-територіальних комплексів Запорізької області і суміжних територій в умовах сучасного природокористування / Відп. Ред.. Л.М. Даценко, В.П. Воронка. – Мелітополь, 2006.
3. Фондові матеріали Мелітопольського управління водного господарства. – Мелітополь, 2008.

ДО СУЧАСНОГО СТАНУ ЕКОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Зміни рельєфу земної поверхні на території України охоплюють більш, ніж 90% її площі. Очевидно, такими ж масштабами характеризується зміна ландшафтів України, збільшується частка ландшафтів антропогенних та техногенних, верхня частина геологічного розрізу містить новітні гірські породи, чужорідні доквілля, суттєво змінився режим поверхневого стоку (водосховища і 30 тис. ставків) змінили режим перебігу денудаційних процесів.

Високий ступінь агротехнічного використання викликає потужний площинний змив родючого шару і формування новітніх делювіальних шлейфів, на теренах поселень, які складають 7% площі України, значно змінилися фізико-механічні властивості гірських порід, цивільне, промислове і транспортне будівництво, видобування корисних копалин та ін. види господарської діяльності призвели до переміщення гігантських товщ гірських порід і розташування верхніх водоносних горизонтів, суттєво змінився силует земної поверхні, стали гіршими рекреаційні властивості рельєфу земної поверхні держави [1,2].

Збільшення частки антропогенних та техногенних ландшафтів за умов інтенсивної господарської діяльності спричинює необхідність розцінювати роль рельєфу земної поверхні та сучасних геоморфологічних процесів як потужного чинника виникнення загальних еколого-геоморфологічних проблем і часткових кризових ситуацій, пов'язаних зі змінами чинників формування рельєфу території України. Свідченнями того, що рельєф земної поверхні є основою для формування екологічної системи людини, її природним оточенням із моменту появи, є те, що людина ніколи не вирізняла рельєф із навколишнього ландшафту, а завжди його враховувала. Характерні ознаки антропогенних змін рельєфу території України такі: майже повсюдний вплив людини на рельєф і антропогенні процеси; прискорювальна роль цього впливу на стійкість рельєфу і його динаміку; стабілізуючий сприятливий вплив, гальмування несприятливих процесів; виникнення процесів, що прогножуються і контролюються людиною; необхідність інженерних методів захисту рельєфу.

За ступенем антропогенних змін рельєфу на території України можна виділити райони: 1) значно перетвореного рельєфу (Причорноморська, Придніпровська, Приазовська і південна частина Прип'ятської низовин; Придніпровська, Подільська і Донецька височини); 2) перетвореного рельєфу (передгір'я Криму, Карпат, північна частина Прип'ятської низовини); 3) середньо перетвореного рельєфу (Закарпатська низовина, Передкарпаття, межиріччя Пд. Буг — Дніпро, Дніпро — Молочна); 4) слабо перетвореного рельєфу (Кримські гори і Карпати).

Зазначені антропогенні зміни рельєфу призвели до створення в межах України численних і різноманітних форм штучного рельєфу. Одні з них лише «викликані до життя» людиною і розвиваються в загалом згідно природних законів, інші – створені безпосередньо людиною – «техногенні».

У даний час за техногенним навантаженням на природне середовище Україна у 4-5 разів перевищує аналогічний показник для розвинених держав світу. Такі обставини сформувалися унаслідок відомих процесів новітньої історії, які за часів тоталітаризму мали місце на теренах України. Займаючи 3% площі колишнього СРСР, Україна виробляла 20% його валового національного продукту. Зазначені аспекти, сприятливі для потужного і раціонального розвитку господарства країни, за умови тоталітарного суспільства перетворилися на серйозну біду для нашої держави [3,5].

Серед складників доквілля рельєф земної поверхні України і сучасні геоморфологічні процеси також відчули на собі значний вплив господарської діяльності, вони відреагували на неї створенням низки еколого-геоморфологічних кризових ситуацій, які погіршують середовище життя людини. Серед природних причин наслідків, які зумовили загострення екологічної ситуації щодо рельєфу і сучасних геоморфологічних процесів, є наступні [4]:

1. Розвиток підтоплення інтенсивно освоєних регіонів, які мають неадекватні властивості рельєфу і геологічну будову (Степовий Крим, Північне Причорномор'я, Поліська низовина, зони великих водосховищ, магістральних каналів, численних ставків, зрошувані та осушувані території тощо).

2. Катастрофічна переробка берегів великих водосховищ і виведення із використання значних площ цінних сільськогосподарських угідь.

3. Поширення процесів просідання лесових порід на зрошуваних землях і формування сучасних подів, які виводять із господарського використання угіддя або погіршують родючість ґрунтів.

4. Значні масштаби розорювання схилів, що за умов значного розчленування викликає інтенсивну ерозію та площинний змив і деградацію родючих ґрунтів.

5. Зсуви і повені у гірських районах, де безладне використання лісових ресурсів спричинює інтенсивне стікання опадів та потужну інфільтрацію крізь порушений ґрунтовий і рослинний покрив.

6. Просідання земної поверхні над гірничими виробками і порушення режиму водоносних горизонтів, що, у свою чергу, сприяє розвитку несприятливих геоморфологічних процесів (техногенному карсту, суфозії, обвалюванню та осипанню тощо).

7. Техногенні катастрофи у містах (Київ, 1961 р., Дніпропетровськ, 1998 р., постійні зсувні процеси у Чернівцях тощо) як наслідки недбалого ставлення до використання природного і штучного рельєфу і нехтування проектними розрахунками.

8. Зсувні процеси на автошляхах Гірського Криму і Карпат як наслідок неврахування стійкості порушених схилів.

9. Спотворення естетичних властивостей рельєфу численними териконами, відвалами, відкритими розробками корисних копалин.

10. Конструювання у великих містах новітніх ландшафтно-архітектурних систем, чужих українському довікілью і українській ментальності.

Вирішення екологічних проблем в Україні є вельми нагальним і свою харизматичну частку у цей процес намагається внести українська екологічна геоморфологія. Перелічених явищ участі рельєфу і сучасних геоморфологічних процесів у розвитку екологічних проблем в Україні цілком досить, щоб усвідомити, що саме в Україні реакція на необхідність зрозуміти роль рельєфу у функціонуванні інших складників довікілья мала бути найбільш адекватною.

Література

1. Рудько Г., Стецюк В., Ткаченко Т. Екологічна безпека України: головні принципи оцінювання і методологічні поняття (геолого-геоморфологічний аспект) // Географічна наука і освіта: економічні та соціальні ризики: Всеукр. наук. конф. (Київ, 17–18 жовтня, 2005 р.). – К.: ВГЛ Обрії, 2005. – С. 123-145.

2. Стецюк В.В., Ткаченко Т. / Екологічна геоморфологія України (теорія і практика регіональної екологічної геоморфології) – К.: Стафед-2, 2004. – 224 с.

3. Стецюк В.В., Ткаченко Т. / Принципи еколого-геоморфологічної оцінки освоєних регіонів // Фіз. географія та геоморфологія. – 2001. – Вип. 41. – С. 44-56.

4. Стецюк В., Ткаченко Т. Рельєф території України як основа екосистеми і життєвий ресурс // Фіз. географія та геоморфологія. – 2006. – Вип. 50. – С. 27-39.

5. Ткаченко Т. Поняття надзвичайних геоморфологічних ситуацій у дослідженнях екологічного характеру // Моніторинг небезпечних геологічних процесів та екологічного стану середовища: V Міжнар. наук. конф. (Київ, 7 – 9 жовтня 2004 р.) – К.: ВПЦ "Київський університет", 2004. – С. 45 – 56.

Т.Ю. Холковська, асп.

Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського

ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛЬСЬКИХ ВЧЕНИХ НА ТЕРЕНАХ ПОДІЛЛЯ

У ХІХ столітті на Подільській землі проживало багато народів. Живучи тут, чи мандруючи краєм, вони досліджували Поділля, накопичували етнографічний матеріал, цікавилися особливостями природи. Завдяки такій краєзнавчій діяльності, накопичився значний історико-географічний матеріал, який поки що є маловивченим українськими географами.

Значний вклад у вивчення Поділля зробили польські вчені-краєзнавці. В їх описах, замітках, листах, нарисах містяться численні дані, зокрема й фізико-географічного характеру. Одними з найкращих досліджень, що описують природу Подільської землі, є твори таких польських вчених, як В. Марчинський, Г. Бельке, М. Недзвецький. Розглянемо детальніше здобутки кожного з них.

Вавжинець Марчинський свої дослідження об'єднав у праці “Статистично-топографічний і історичний опис Подільської губернії”, що була видана у Вільно (1820 р.) [2]. Дослідником детально вивчено природу багатьох повітів тодішньої Подільської губернії. Одним з найкраще описаних є Кам'янецький повіт, який ми і розглянемо.

Даючи географічно-краєзнавчу характеристику Кам'янецького повіту, вчений окреслює його межі: на півночі його сусідом є Проскурівський повіт, на заході - невелика частина повіту Летичівського і повіту Ушицького, на півдні річка Дністер відділяє його від Молдавії та Бессарабії, а на заході річка Збруч – від Галіції [2, 15-16].

З корисних копалин Кам'янецький повіт багатий на білі глини, вапняки (з них виробляють плити). Також видобувають селітру, гіпс, алебастр, мармур. Є і мінеральні води.

У повіті є такі річки, як: Смотрич (починається у Проскурівському повіті, впадає у Дністер), Жванчик (впадає у Дністер), Мукша (починається у Зеленці, впадає у Дністер), Студениця (знаходиться на землі Савинецьких, плине через Ушицький повіт, впадає у Дністер). Також є такі менші річки, як Карнавка, Яромілка, Ольшанка. Збруч поділяє Росію і Австрію.

Автор “Статистично-топографічного опису” зазначає, що земля у Кам'янецькому повіті врожайна, більшою частиною це чорноземи, мало глеювата і мало піщана, у низинах – більш клейка. В описі наводиться багатий тваринний світ Кам'яниччини: борсуки, бабаки, сарни. Серед птахів можна побачити дроздів, орлів, яструбів, дроф. Автор пише, що ліси у Кам'янецькому повіті у своїй більшості молоді.

“Опис” В.Марчинського не подібний на сухий звіт. Автор описує квітучі дерева, лани, землю, всюди видно його небайдуже відношення. Тому твір був досить популярний та перевидавався декілька разів.

У 1859 році у Варшаві був виданий ще один краєзнавчий твір. Його автором був Густав Бельке. «Нарис натуральної історії Кам'янця Подільського, який супроводжується короткими відомостями про праці вчених з предметів геології, палеонтології, ботаніки і зоології в Польщі в ХІХ столітті» цікавий тим, що дослідник аналізує наукові праці багатьох відомих польських вчених, у тому числі С.Сташиця, А. Анджейовського, А. Полуянського, Е. Ейхвальда, Г. Гіжицького. Наприклад, користується складеними С. Сташицем геологічними картами Польщі і прилеглих територій (1806), описом гір Медоборів Г. Гіжицького, дослідженням лісів А. Полуянського тощо [1].

Крім цього, Густав Бельке коментує геолого-палеонтологічні дослідження Волині і Подолу, здійснені В. Бессером, списки рослин Поділля, складеним А.Анджейовським та опис мохів М. Лобажевського.

Г.Бельке констатує місцеположення Кам'янця-Подільського таким чином: знаходиться на 48°40' північної широти і 44°14' східної довготи. Автор вважає, що Кам'янець має гарне положення. Стоїть на височині, твердій і урвистій скелі, внизу протікає річка Смотрич. Скеля складена вапняками. А річка Смотрич на 10 верст нижче міста впадає до Дністра. Течія є швидкою. Весною річка розливається, але не може залити скелясті береги, тому не може принести збитки господарству. Лівий берег є вищим (14 сажнів). На правому березі лежить місто.

Польський вчений звертається до геологічних розвідок Кам'янця-Подільського, що дозволяє йому виділити дві формації. Верхня складена глиною, вапняками, кременем і крейдою, а нижня – вапняками давньої силурійської формації. Найнижчі шари можна навіть назвати мармуром, а найвищі є осадовими [1, с. 64]. Г.Бельке приділив значну увагу систематизації скам'янілостей, які були знайдені у Кам'янці-Подільському та його околицях. Під час складання цих матеріалів він спирався на Е.Ейхвальда і А.Анджейовського.

Краєзнавець Поділля описує мінеральні води, їх особливості. Зокрема Г.Бельке зазначає, що джерела мінеральних вод у Кам'янці-Подільському є у південно-західній частині міста. Вода в них солонувата. До приготування страв і для прання не придатна. Температуру має 7°C. Деякі лікарі призначають цю воду при хворобах.

Важливими для краєзнавства є відомості Г.Бельке щодо клімату. Він зазначає, що зима у Кам'янці-Подільському нестала, морози і сніги – нетривалі. Осінь тепла до половини листопада. Весна вітряна, а в останній місяць тепла, як літо. Вчений аналізуючи особливості клімату даної місцевості зазначає, що Товтри і Медобори відіграють таку ж роль для Кам'янця-Подільського, як Карпати для Закарпаття. Гори знаходяться на північний схід від Кам'янця-Подільського. Мороз досягає – 27 – 30°C. Іноді буває +19°C в кінці жовтня на початку листопада. У книзі Г.Бельке описані також погодні феномени – град у червні і метеор, що впав у 1728 році (18 жовтня) [1, 70].

Власні багаторічні дослідження дозволили Г. Бельке зробити висновки про характер флори і фауни Кам'янця-Подільського: на північ від Смотрича на 30 верст, на південь до Жванця – 18 верст, на

захід до Оринина – 12 верст, на схід і на південний схід до Китайгорода і Демчика – на 25 верст. Загалом вчений описує рослинний та тваринний світ в окружності 12 географічних миль.

Цікаво, що польський вчений з любов'ю описує подільську природу: підсніжники і шафрани, квітучі акації і бузок, осики, ліщини, каштани, дуби та волоські горіхи. «Нарис» Г.Бельке можна вважати зразковим на той час. Автор описує 2000 видів тварин, зокрема риб, птахів і комах.

Вчений-краєзнавець М. Недзвецький, як і В. Марчинський іде шляхом опису повітів. Проте, територією його дослідження було не Поділля, а Галіція. Наукові пошуки дослідника були відображені у книзі «Повіт Підгаєцький під поглядом географічним, статистичним і історичним», виданій у місті Станіславові у 1896 році [3]. Тепер повіт Підгаєцький, який на той час входив до складу Галіції, є південно-західною частиною Тернопільської області, тобто Західного Поділля. М. Недзвецький зазначає, що Підгаєцький повіт є одним з найбільших у краї. Він має 65 гмін і знаходиться в східній Галичині на північ від Дністру. Автор визначає межі повіту таким чином: на сході межує з повітом Тереховлянським, на півночі – з Тернопільським, на заході – з Рогатинським, а на півдні – з Бучачським і Станіславським.

Накопичення емпіричного матеріалу дозволило М.Недзвецькому охарактеризувати рельєф Підгаєцького повіту, його гідрологічні та кліматичні особливості. Так, автор зазначає, що західна частина даної місцевості (до річки Золота Липа) – є гористою і лісною, східна частина – більша першої – рівна, безліса, місцями покрита ярами [3, 30-35]. Води повіту відносяться до головних притоків Дністра, таких як Стрипа, Коропець, Золота Липа.

М.Недзвецький обґрунтував поділ місцевості Підгаєцького повіту на два типи клімату і, відповідно, рослинності. Західний клімат м'який, гори і ліси захищають територію від сильних вітрів. Східний клімат подібний до подільського, що визначає відповідну рослинність. Східні землі – це чорнозем. Західні – лише місцями чорноземи, а в основному – глиниста і піщана земля.

Вивчення та аналіз праць польських вчених дає змогу глибше проникнути у стан розвитку тодішньої географії, зрозуміти вплив польської наукової думки на краєзнавство на Поділлі.

Література

1. Belke G. Rys historyi naturalnej Kamieńca Podolskiego, poprzedzony krótką wiadomością o pracach uchonych w przedmiotach geologii, paleontologii, botaniki i zoologii, w Polsce w XIX wieku. – Warszawa, 1859. – 114 s.
2. Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej w 3t. – Wilno, 1820-1823 – 350 s.
3. Niedzwiecki M. Powiat Podhajecki pod względem geograficznym, statystycznym i historycznym. – Stanisławów, 1896. – 192 s.

В.Г. Юровчик, к. геогр. н.

Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти

ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Волинська область розташована в межах Східно – Європейської рівнини і знаходиться на заході рівнинних просторів двох природно-географічних зон України – низинному західному Поліссю і хвилястому Лісостепу на Волинському плато. Північна частина Волинської області лежить в межах Поліської низовини (Волинське Полісся), а південна – на Волинській височині. Нерівномірність розміщення лісових ресурсів в регіоні є наслідком різноманітних природних умов.

З півночі на південь за особливостями лісового покриву **Волинське Полісся** виразно поділяється на дві частини – північну та південну. Північна являє собою рівнинну територію, вкриту переважно чистими сосновими борами, березовими гаями, рідше – ялиновими лісами, чорновільшаниками, мішаними лісами з сосни звичайної, дуба звичайного і граба. Певні площі вкривають міжрічкові (луки), а також вересові і брусничні пустища. Південна частина Волинського Полісся – слабо хвиляста рівнина, складена смугою горбів та гряд – теж досить заліснена. Залісненість спадає в напрямку з півночі на південь. Для природних умов Волинського Полісся характерним є рельєф з широкими заболоченими річковими долинами, додатній баланс вологи, панування дерново-підзолистих і болотних ґрунтів, високий рівень ґрунтових вод. Ліси займають, насамперед, підвищені ділянки рельєфу. У лісовому фонді Волинського Полісся основне місце належить хвойним насадженням з переважанням сосни. Найбільш поширеними породами у лісах регіону є сосна, дуб, береза, чорна вільха, осика і граб. Рідше трапляються ясен, липа, клен, в'яз,

берест. У західних районах росте смерека звичайна, яка іноді утворює суцільні деревостани. У південно–західних районах зрідка зустрічаються явір і черешня. Лісові насадження краю мають відносно бідний підлісок, до складу якого найчастіше входять горобина, крушина ламка, бруслина бородавчата, ліщина. В північно–західних районах Волинського Полісся поширений яловець звичайний. У зниженнях рельєфу та на річкових заплавах значну площу займають торфовища, а також вересові і брусничні пустища, які пов’язані з лісами. Великі простори припадають також на луки, особливо заболочені. Характерна особливість лісів – їх заболоченість, що значно впливає на склад і продуктивність деревостанів [2].

Південь Волинської області називають **лісостепом**. Для лісостепу характерним є помірний континентальний клімат, перехідний від вологого до сухого. Річна кількість вологи, яка надходить з атмосферними опадами, в різних частинах цієї зони набагато менша або приблизно дорівнює випаровуванню. Ліси в цій природній зоні не мають суцільного поширення, невеликі масиви їх чергуються із значно переважаючими за площею ділянками степу. Лісостеп відзначається строкатістю ґрунтового покриву. Найбільш поширеними є чорноземи і сірі лісові ґрунти; велику площу займають болотні і дернові ґрунти. Внаслідок інтенсивних рубок та ерозії у Лісостеповій зоні виникло багато ярів і балок. У лісостепу поширені ліси твердолистяних порід. З них близько 43% припадає на дубові насадження, 10 – грабові, 5 – букові та ясеневі, а решта – ліси з переважанням клена, в’яза, акації білої, а також залишки остепнених луків та скельно-степової рослинності. Насадження з переважанням хвойних порід з переважанням сосни займають друге місце. М’яколистяні породи мало поширені. Луки збереглися майже виключно у долинах великих річок і на їх заплавах. Характерна особливість лісостепу – відносно менша, порівняно з територією Полісся заболоченість [2].

Лісові ресурси Волинської області широко використовуються у багатьох галузях господарства, науки, культури. В тих місцях, де лісові ресурси мають значну питому вагу у структурі природно-ресурсного потенціалу, ліс є одним з базових чинників прискорення регіонального соціально-економічного розвитку (табл. 1.). Сьогодні питання вивчення лісоресурсного потенціалу є надзвичайно актуальною проблемою з огляду на нераціональне використання лісових ресурсів. Це стало наслідком правових, фінансових та інституційних недоліків [4].

Таблиця 1

Природно-ресурсний потенціал Волинської області
в розрізі адміністративних районів [5]

Адміністративні райони	Потенціал ресурсів, % від загальнодержавного		
	Лісових	Природних рекреаційних	Сумарний
Володимир-Волинський	0,117	0,049	0,166
Горохівський	0,062	0,078	0,14
Іваничівський	0,045	0,06	0,105
Камінь-Каширський	0,382	0,097	0,479
Ківерцівський	0,374	0,207	0,581
Ковельський	0,165	0,045	0,21
Локачинський	0,07	0,035	0,105
Луцький	0,043	0,133	0,176
Любешівський	0,235	0,062	0,297
Любомльський і Шацький	0,385	0,224	0,609
Маневіцький	0,356	0,146	0,502
Ратнівський	0,207	0,08	0,287
Рожищанський	0,057	0,056	0,113
Старовижівський	0,136	0,063	0,199
Турійський	0,115	0,05	0,165
По області	2,749	1,557	4,306

Площа лісових угідь в межах впливу Волинського обласного управління лісового господарства станом на 2007 р. складає 702,5 тис. га (1/3 площі області), з яких 502,2 тис. га (71%) належить Державному комітету лісового господарства України, 191 тис. га (27%) – Міністерству аграрної політики, 9,3 тис. га (2%) – іншим користувачам. Із загальної площі лісових угідь (702,5 тис. га) – 250 тис. га – це лісокультури (штучно створені ліси). Вони становлять близько 35% загальної площі лісових угідь. На ліси державного значення припадає близько 500 тис. га, в тому числі 368,8 тис. га покритих лісом (88,2%) [6]. Основні ідеологічні засади функціонування державних підприємств управління – це вчасне і якісне відновлення лісу там, де він був знятий, максимально ефективно перероблення кожного кубометра заготовленої деревини, своєчасний розрахунок з бюджетом та позабюджетними цільовими фондами, надання можливості працюючим заробити гідну зарплату.

За господарським значенням приватні ліси Волинської області поділяються на дві групи. Такий розподіл заснований на принципах диференційованого використання різноманітних властивостей лісу і визначеної спеціалізації лісового господарства з метою підвищення його ролі у системі господарського комплексу. Поділ лісів на групи за господарським значенням лежить в основі сучасної організації розвитку лісового господарства.

Ліси першої групи займають 110,5 тис. га (16% лісів державного фонду області). До них відносяться ліси зеленої зони (38,1 тис. га), в тому числі ліси Шацького природного національного парку (12,0 тис. га), особливі ліси і лісові масиви (25,7 тис. га), захисні смуги уздовж залізниць (6,3 тис. га), захисні смуги уздовж автомобільних доріг (8,7 тис. га), охоронні смуги лісів уздовж річок (18,9 тис. га). Ліси першої групи виконують винятково важливу роль у стабілізації й оздоровленні навколишнього середовища, забезпеченні охорони здоров'я населення, створенні сприятливих умов для розвитку сільського господарства, збереженні і збільшенні фауни, флори і т.д. Проведення рубок у лісах цієї групи обмежене і потребує спеціального дозволу місцевої влади та керівних структур Волинського обласного управління лісового господарства [3].

Ліси другої групи займають 592 тис. га (84% лісів державного лісового фонду області). До них належать експлуатаційні ліси (314,8 тис. га), а також захисні ліси (18,5 тис. га). Лісові масиви другої групи є основою для проведення промислової рубки і господарчого використання деревини у Волинській області.

Конструктивно-географічні дослідження оцінки стану лісів і розвитку лісового господарства Волинської області з метою оптимізації їхнього стану і раціоналізації діяльності в сучасних умовах господарювання є актуальним завданням.

Найважливішою лісогосподарською проблемою є недосконале та неефективне використання лісового фонду, яке вважається особливо актуальним внаслідок недостатньої площі лісів та обмеженими резервами для залучення в лісогосподарське виробництво нових земель [1]. Окрім того, 12,8 тис. га лісових площ (2,7% лісів державного лісового фонду) уражені хворобами, близько 182,5 тис. га лісів (38%) перебувають у зоні радіоактивного забруднення. Тобто, близько 40,7% лісів державного лісового фонду вимагають проведення особливих заходів захисту і збереження. Найважливішим лісогосподарським завданням є раціональне та ефективне використання земель лісового фонду, усіх його ресурсів.

Висновок

На сучасному етапі розвитку території пропонується проведення комплексу заходів з охорони, раціонального використання та збагачення лісових ресурсів державного лісового фонду:

- розгортання лісовідновлювальних робіт;
- реконструкція малоцінних насаджень;
- утворення лісонасаджень з використанням високоякісного селекційного посадкового матеріалу;
- збагачення лісових ресурсів і закладка плантацій лікарських рослин;
- розроблення програми та реалізація системи протипожежних заходів;
- створення дієвої авіаохорони лісів;
- захист лісів від шкідників і хвороб;
- заготівля дикорослої лікарської сировини;
- заготівля харчової продукції лісу;
- раціональне використання відходів лісу;
- рекреаційне використання лісів та догляд за ними.

Таким чином, аналіз сучасного стану лісового фонду та його динаміки, виявлення проблем та обґрунтування схем раціонального використання, збереження та розширеного відтворення лісів в обласному регіоні виступає однією з центральних ланок регіональної соціально-економічної політики і має не лише пізнавальне, а й практичне значення, адже відомості про лісовий фонд і тенденції його розвитку є основою для планування лісокористування та лісовідновлення [1].

Література

1. Бондар В.С., Телішевський Д.А. Комплексне використання і охорона лісів. – К.: Урожай, 1985. – 182 с.
2. Генсірук С.А. Ліси – багатство і краса землі. – К.: Наук. думка, 1980. – 211 с.
3. Єврорегіон Буг: Волинська область / За ред. Б.П. Клімчука, П.В. Луцишина, В.Й. Лажніка. – Луцьк: Редакційно – видавничий відділ ВДУ ім. Лесі Українки, 1997. – 448 с.
4. Павліха Н.В., Голян В.А. Оптимізація використання та охорони природних ресурсів: регіональний контекст. – Луцьк: Надтир'я, 2002. – 120 с.
5. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. – Львів: Світ, 1993. – 240с.
6. Статистичні матеріали Волинського обласного управління лісового господарства. – Луцьк, 2000 – 2007.

III. СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

Л.Б. Альтгайм, ас.

*Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка*

ДЕМОГРАФІЧНИЙ ВПЛИВ ЦЕНТРУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ НА ЦЕНТРИ РАЙОННИХ ЛОКАЛЬНИХ ПІДСИТЕМ

Спільний вплив на формування територіальної структури сільського розселення Хмельницької області історико-географічних, природно-географічних, соціально-економічних, демографічних та еколого-географічних чинників зумовив те, що ця територія належить до регіонів із високим рівнем освоєння земель і густою поселенською мережею.

За результатами останнього перепису 2001 року на території Хмельницької області нараховується 1416 сільських поселень (якщо враховувати с. Дзержинське Волочиського району, в якому немає населення, якщо ні, то 1415 сіл), в яких проживають 701,2 тис. сільських мешканців. У 20 районах області нараховувалось 566 сільських рад. Вже у 2009 році їх кількість зросла на 2 сільські ради, які були утворені у Волочиському районі, а щодо сіл, то їх кількість зменшилась на одне поселення у Летичівському районі (с.Вишневе), і залишається незмінною на сьогодні.

Найбільша кількість сільських населених пунктів знаходиться на території Кам'янець-Подільського району (121), а найменша – Віньковецького (35). Але коли ми порівнюємо площі їх територій, то вони також будуть найбільшою (1,54 тис км²) і найменшою (0,65 тис км²). Таке співвідношення кількості сільських поселень і площ районів свідчить лише про рівномірне розташування сіл у районах області.

Показники густоти сільської поселенської мережі, їх розташування на території Хмельницької і величини свідчать про те, що тут склались оптимальні історичні і природні умови для формування територіальної структури сільських поселень регіону. Їх розміщення є майже рівномірним на всій території області із компактною забудовою, яка не особливо залежить від окремих компонентів рельєфу. Проте деякі територіальні відмінності спостерігаються у північних заболочених місцевостях, де розташування сільських поселень скупчено-дисперсне і є помітна різниця у показниках розмірів, середньої щільності населення і відстаней між поселеннями.

У процесі аналізу статистичної інформації і систематизації параметрів середньої щільності і середньої густоти сільських поселень можна обрахувати середню відстань між сільськими поселеннями (табл. 1) за формулою:

$$P = \sqrt{\frac{n}{R}}, \text{ де } P - \text{ середня відстань між сільськими поселеннями;}$$

n - площа довільної території; R - кількість поселень.

В області вона становить 3,79км, а у районах цей показник коливається від 3,28 км у Білогірському районі (район із найбільшою щільністю сільських поселень), до 4,39 км у Полонському районі (один із тих районів, що мають найменшу щільність сільських поселень). Тобто, ми бачимо, що показник середньої відстані між поселеннями знаходиться у прямій залежності від щільності сільських поселень, де щільність менша, відстані між поселеннями більші.

Таблиця 1

**Середня відстань між сільськими поселеннями
у районах Хмельницької області***

№ п/п	Адміністративні райони	Площа районів без міст, км ²	Кількість сільських поселень		Середня відстань між поселеннями, км	
			1989	2001	1989	2001
1	2	3	4	5	6	7
1.	В області	20353	1416	1416	3,79	3,79
2.	Білогірський	776	70	72	3,33	3,28
3.	Віньковецький	653	35	35	4,32	4,32
4.	Волочиський	1104	85	86	3,60	3,58
5.	Городоцький	1111	73	72	3,62	3,93
6.	Деражнянський	916	59	59	3,94	3,94

1	2	3	4	5	6	7
7.	Дунаєвецький	1182	82	83	3,80	3,77
8.	Ізяславський	1253	92	91	3,69	3,71
9.	Кам'янець-Подільський	1537	121	121	3,56	3,56
10.	Красилівський	1181	93	93	3,56	3,56
11.	Летичівські	951	56	56	4,12	4,12
12.	Новоушицький	853	58	58	3,84	3,84
13.	Полонський	866	45	45	4,39	4,39
14.	Славутський	1163	80	79	3,81	3,84
15.	Староконстянтинівський	1214	97	97	3,54	3,54
16.	Старосинявський	662	45	44	3,84	3,88
17.	Теопільський	716	53	53	3,68	3,68
18.	Хмельницький	1227	77	77	3,99	3,99
19.	Чемеровецький	928	68	68	3,69	3,69
20.	Шепетівський	1162	68	68	4,13	4,13
21.	Ярмолинецький	898	59	59	3,90	3,90

*Таблиця розрахована і складена за даними Головного управління статистики у Хмельницькій області

Природні і соціально-економічні умови сільських поселень Хмельницької області зумовили територіальні відмінності не тільки у показниках їх кількості, щільності, відстаней між ними, але і у їхній людності (рис. 1).

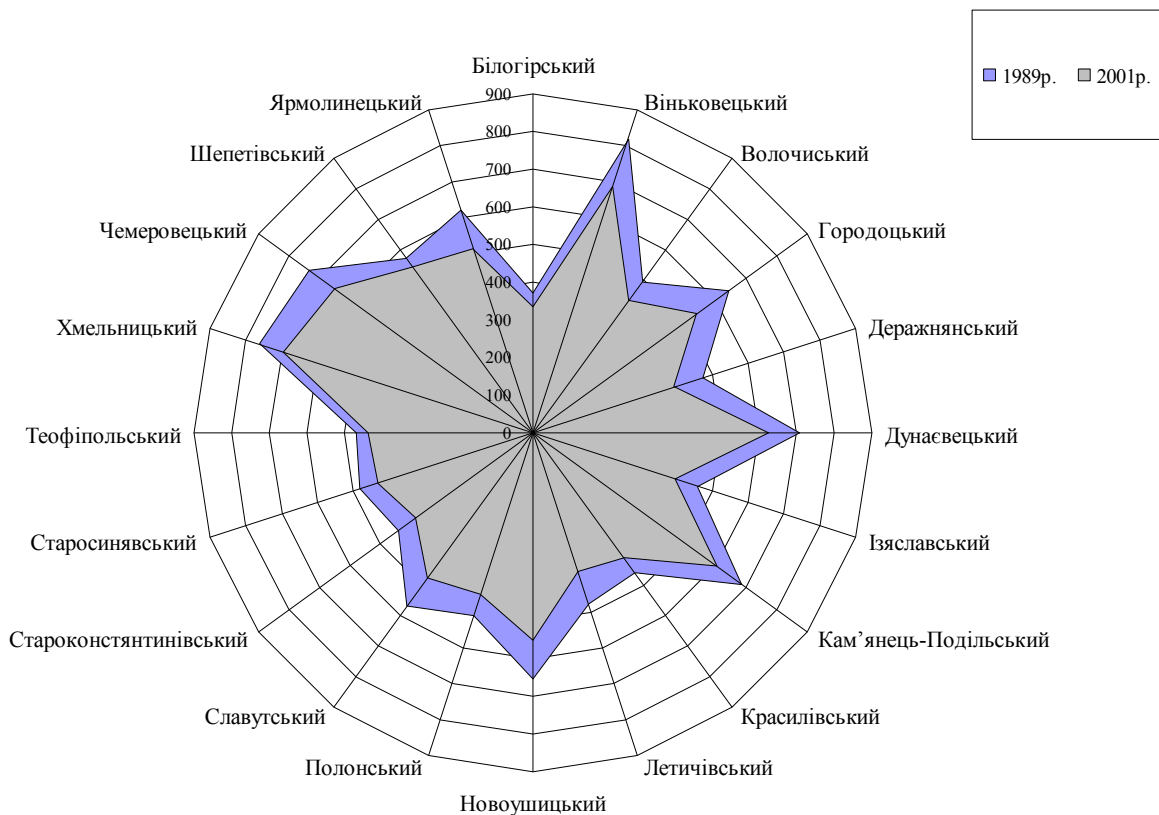

Рис. 1. Середня людність сільських поселень Хмельницької області

Розчленованість території річковими долинами, наявність заліснених і заболочених ділянок, різні ґрунти спричинили розкиданість поселень, обмежували або сприяли їх кількості, а також природні умови вплинули на формування подібних за розмірами поселень. Все це зумовило середній показник людності у сільських поселеннях Хмельницької області - 568 осіб у 1989 році і 497 осіб у 2001 році. Несприятлива дія соціально-економічних чинників у період трансформації суспільства негативно позначилась на показниках людності сільських поселень, темпи приросту яких зазнали значних скорочень. Найнижчою середня людність сільських поселень є у Білогірському районі (333

особи) – це не зважаючи на те, що у цьому районі найвищий показник щільності сільських поселень, вони тут є дуже невеликими. У відсотках середня людність цього району від обласного показника становить лише 67% (таблиця 2.). Найвищим він є у Хмельницькому районі (697 осіб), де середня людність на 40% перевищила загально обласний показник, обійшовши Віньковецький район, середня людність якого у 1989 році перевищувала загально обласний показник на 45% (табл. 2 і рис. 1.). Тут відіграв важливу роль вплив Хмельницька як центра обласної системи розселення на центри районних локальних підсистем (рис. 2.).

Таблиця 2

Дисперсія людності сільських поселень у районах Хмельницької області
у період між переписами 1989 – 2001 рр.*

№ п/п	Адміністративні райони	Середня людність поселень				Дисперсія людності	
		1989		2001		1989	2001
		абс. в	%	абс. в	%		
1.	В області	568	100	497	100	249,2	284,9
2.	Білогірський	372	66	333	67	18,8	19,4
3.	Віньковецький	821	145	690	139	4,3	5,1
4.	Волочиський	495	87	433	87	17,2	19,9
5.	Городоцький	642	113	536	108	11,4	13,4
6.	Деражнянський	475	84	395	80	12,4	14,9
7.	Дунаєвецький	708	125	627	126	11,6	13,2
8.	Ізяславський	459	81	398	80	20,0	22,9
9.	Кам'янець-Подільський	685	121	603	121	17,7	20,1
10.	Красилівський	460	81	411	83	20,2	22,6
11.	Летичівський	476	84	389	78	11,8	14,4
12.	Новоушицький	655	115	550	111	8,9	10,6
13.	Полонський	512	90	452	91	8,8	9,9
14.	Славутський	568	100	477	96	14,1	16,6
15.	Староконстантинівський	441	78	386	78	22,1	25,1
16.	Старосинявський	482	85	432	87	9,3	10,2
17.	Теофіпольський	469	83	436	88	11,3	12,2
18.	Хмельницький	764	135	697	140	10,1	11,1
19.	Чемеровецький	734	129	651	131	9,3	10,5
20.	Шепетівський	571	101	542	109	11,9	12,6
21.	Ярмолинецький	624	110	515	104	9,5	11,5

*Таблиця розрахована і складена за даними Головного управління статистики у Хмельницькій області

Аналізуючи показники людності сільських поселень у районах Хмельницької області за результатами двох останніх переписів населення у 1989 і 2001 роках, обрахувавши темпи їх приросту (скорочення). Мною проведено групування сільських поселень за цими показниками, а саме:

1) із показниками приросту від -100 до -50%, в області їх є 25 (найбільше у Деражнянському районі – 4);

2) від -49 до -1%, таких в області є 1314 сіл (найбільше у Кам'янець-Подільському – 110, найменше у Віньковецькому – 34 села);

3) від 0 до 50%, їх є 74 (найбільше у Красилівському і Шепетівському районах – по 11 сіл);

4) від 51 до 100% і >, в області таких села є всього 3 (два у Білогірському районі: новоутворені села Закіт і Українка, які раніше належали до селища Блогір'я; одне у Дунаєвецькому районі – село Ярова Слобідка, колишнє село Ярова – 128% темпи приросту).

Найчисельнішою є друга група сільських поселень із показниками приросту від – 49 до -1 %, частка якої в області становить 93%, причому у Городоцькому районі всі сільські населені пункти відносяться до цієї групи (100%). У 1339 селах (95%) Хмельницької області спостерігається скорочення населення. І тільки 5% сільських поселень вдалося зберегти додатні темпи приросту населення. Це - прямий результат негативних впливів соціально-економічних чинників у цьому регіоні.

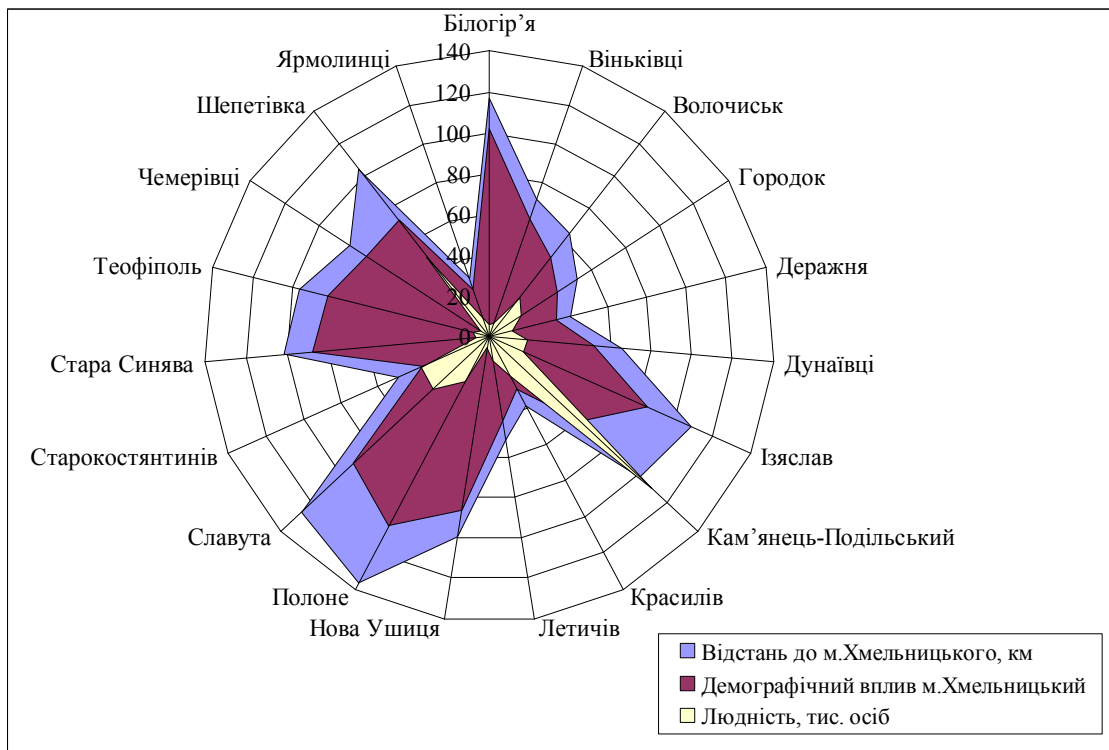

Рис. 2. Демографічний вплив центру обласної системи розселення на центри районних локальних підсистем

Аналізуючи важливий показник, який відображає концентрацію населення у сільських поселеннях Хмельницької області і обраховується за формулою дисперсії людності:

$$R = \frac{100S}{D},$$

де R - показник дисперсії людності сільських поселень;

S - кількість сільських поселень;

D - середня людність поселень.

У табл. 2 ми бачимо зростання цього показника у 2001 році у порівнянні із 1989 роком, що свідчить про високий рівень концентрації населення загалом в області, але у розрізі районних показників є значні відмінності.

Найвищі показники дисперсії людності сільських поселень (20-25) характерні для північно-центрального району: Волочиського, Ізяславського, Красилівського і Старокостянтинівського, та південного Кам'янець-Подільського району. Це зумовлено значною кількістю сільських населених пунктів у цих районах із невисокою середньою людністю. Низькі показники дисперсії людності у (5-10) Вінківському і Полонському районах, де населення зосереджується в основному у середніх і великих селах.

При визначенні спроможності регіональних центрів до виконання своїх функцій важливим є показник людності. Співвідношення між людністю регіонального центру та людністю другого у районі за величиною села, а також значні співвідношення між такими показниками відносно центрів між собою свідчать про диспропорцію розселення у сільській місцевості області, що певним чином впливає на функціонування адміністративно-територіальної системи.

Література

1. Заставецька О.В. Математичні методи в географії: методичні вказівки до виконання лабораторних робіт – Тернопіль, 1999. – 52 с.

2. Статистичний збірник основних показників соціально-економічного розвитку Хмельницької області за 2000 рік. / Держкомстат України; Хмельницьке обласне управління статистики; [за ред. В.В. Скальського; відп. за вип. В.О. Буньковська та ін.]. – Хмельницький, 2000. – 648 с.

3. Статистичний щорічник Хмельницької області за 2004 рік. / Держкомстат України; Хмельницьке обласне управління статистики; [за ред. В.В. Скальського; відп. за вип.: Л.О. Хамська, Н.С. Архіпова, Н.О. Мустів, В.О. Силантьєв, Г.Є. Любарська]. – Хмельницький, 2005. – 482 с.

ПАТТЕРН-АНАЛІЗ ЯКІСНИХ ПРОСТОРОВИХ ДАНИХ В СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТ

Паттерн-аналіз – це одна з технологій т.зв. *інтелектуального аналізу даних* (data mining), яка використовується з метою виявлення у великих масивах даних (здебільшого візуальних) прихованих закономірностей у вигляді значущих особливостей, кореляцій, тенденцій, трендів та шаблонів. Паттерн-аналіз дозволяє знайти «розчинену» у сирих даних не очевидну, але досить цінну інформацію [3, 4]. В основу сучасних технологій паттерн-аналізу покладена концепція *шаблонів* (patterns), що відбивають *фрагменти* багатоаспектних взаємовідносин у даних. Ці шаблони представляють собою закономірності, властиві *підвибіркам* даних, які можуть бути компактно виражені у формі, зрозумілій для людини.

До найбільш *географічно прийнятних* визначень поняття «паттерн» можна віднести наступні: 1) паттерн – «візерунок», структура, форма, особливість просторового розподілення процесу; 2) паттерн – стійка формація у даних, що систематично повторюється і відбиває особливості поведінки у просторі та часі [5].

Особливістю паттерн-аналізу в географічних дослідженнях є те, що поряд з кількісними даними там часто використовуються якісні дані. Класифікація даних на кількісні і якісні пов'язана з поняттям шкали вимірювання. Розрізняють п'ять основних шкал вимірювання: абсолютну, інтервалів, відношень, порядку і номіналів. Перші три вважають кількісними (числовими), а дві інші – якісними (порядкова і номінальна).

У випадку номінальної (класифікаційної) ознаки, її значення можна розглядати просто як різні символи – «букви» деякого алфавіту, при цьому значення ознаки для різних об'єктів або співпадають, або відрізняються, і ніяких більше співвідношень між об'єктами по такій ознаці не фіксується. Наприклад, це такі ознаки, як «тип ґрунту», «тип ландшафту», «виробнича спеціалізація», «геодемографічна обстановка» та інші. Назва «номінальна» пояснюється тим, що така ознака дає лише ні з чим не пов'язані «імена» об'єктам (іноді говорять, що ознака виміряна в шкалі найменувань і є «лінгвістичною»), а назва «класифікаційна» - тим, що вона задає тільки групування (класифікацію) об'єктів на групи з однаковими іменами (значеннями ознаки). Наприклад, ознака «тип ґрунту» задає розбиття всіх ґрунтів на групи: чорноземи, каштанові, сірі, та інші; ознака «виробнича спеціалізація», визначена на сільських підприємствах, задає наступне розбиття: скотарська, зерново-молочна, овочівницька і т.д.

Значення порядкової (рангової) ознаки пов'язане з природним упорядкуванням за ступенем прояву вимірюваної властивості. Це, наприклад, такі ознаки явища, що виражають сприятливість із значеннями типу «дуже сприятливе», «сприятливе», «задовільне», «несприятливе», «дуже несприятливе», або ознаки, що фіксують рівень розвитку явищ: «високий», «середній», «низький». В географії порядкова шкала використовується при виконанні різних картограм, коли вихідна кількісна ознака розбивається на інтервали (градації), що відповідають значенням нової порядкової ознаки.

В суспільно-географічних дослідженнях якісні дані переважають у вигляді різних типологічних угруповань та класифікацій, представлених множинами тематичних карт та картосхем. В період «кількісної революції» в географії багатьом здавалося, що з розвитком теорії і техніки вимірювання відбудеться повна заміна якісних даних кількісними. Ця точка зору відображала прагнення географів застосувати в своїх дослідженнях добре розроблений методичний апарат (числові методи) точних наук – диференційне та інтегральне обчислення, лінійну алгебру, математичну статистику. Досвід географічних досліджень показав, що не всі географічні проблеми можуть бути вирішені за допомогою числових методів. Це обумовлено насамперед специфікою об'єкта географії – географічних систем, які на відміну від систем, що досліджуються точними науками (наприклад, фізикою), являються складними, нелінійними, нестационарними і погано структурованими (ill-structured). В таких системах зв'язки між змінними носять обмежено-статистичний характер: при одних значеннях змінної зв'язок існує і являється жорстко детермінованим, а при інших – він відсутній або має ймовірний (статистичний) характер [1, 2].

При вивченні складних, погано структурованих нелінійних систем використовується принцип номінальності: всі ознаки розглядаються як номінальні, причому зв'язки шукаються не тільки між ознаками в цілому, а й між їхніми окремими значеннями як новими бінарними ознаками, приймаючими тільки два значення: вони можуть бути чи не бути. Існують різні методи аналізу складних систем на

основі принципу номінальності: детермінаційний аналіз, якісний кореляційний аналіз, теорія бінарних систем та інші [5].

Номінальні (класифікаційні, лінгвістичні) дані в географії часто представлені в вигляді *географічних текстур* – типологічних карт, картосхем, а також різних геозображень (аеро- та космічних фотознімків земної поверхні). В географічній літературі можна знайти різні визначення текстури: кольорова мозаїка контурів, просторовий орнамент, малюнок території, структура різноякісних ареалів, територіальний візерунок, типологічна карта, територіальна структура та інші. Поняття «текстура» (від латинського texture – тканина, зв'язок, будова) займає підпорядковане положення по відношенню до поняття «структура». Таким чином, можна говорити про «структуру текстури», але не навпаки.

Географічна текстура може бути визначена за допомогою понять «полігон», «геотаксон» і «тип/клас геотаксону».

Полігон – ділянка території, на якій одночасно ведеться вивчення географічної текстури. Звичайно мають справу з картографічним аналогом полігону – фрагментом типологічної карти або картосхеми. Розміри полігону залежать від специфіки досліджуваного явища, цілі дослідження та обмежень.

Геотаксон – неподільний в даному дослідженні об'єкт географічного спостереження, що відноситься до даного полігону. Синоніми: операційна територіальна одиниця, територіальний носій інформації. Звичайно, геотаксон – це двомірний, площадний територіальний елемент, хоча й не виключені часткові випадки, коли геотаксони вироджуються в 0-мірні (точку) і 1-мірні (відрізок) територіальні елементи (точкові та лінійні текстури).

Тип (клас) геотаксону – значення якісної ознаки, вимірної на множині геотаксонів полігону. В залежності від виду якісної ознаки (номінальна чи порядкова) розрізняють «мозаїчну» (кольорову) і «контрастну» (чорно-білу) текстури.

Географічні текстури можуть бути континуальними (безперервними) та дискретними (точковими). Перші характерні для природних явищ (наприклад, ґрунтові, ландшафтні, геоботанічні текстури). Кожній точці цих текстур відповідає деяке значення якісної ознаки – тип ґрунту, ландшафту, геоботанічної обстановки. Дискретні текстури властиві суспільній географії: вони відображають особливості територіального розподілу типологічних суспільних явищ, що мають дискретний характер (наприклад, виробничу спеціалізацію підприємств, тип населених пунктів і геодемографічну обстановку в певному географічному таксоні і т.п.) [5].

Вищезгадані методологічні особливості якісних просторових даних необхідно враховувати при розробці алгоритмів та технологій паттерн-аналізу, пристосованих для використання в суспільно-географічних дослідженнях.

Література

1. Андерсон В.Н. Пакет программ моделирования и анализа географических текстур // Известия АН СССР. Серия географическая, №3, 1987. – С.108 – 118.
2. Андерсон В.Н. Автоматический анализ географических текстур (на примере ландшафтных карт) // География и природные ресурсы. – №4. – 1986. – С.121 – 128.
3. Лабоцкий В.В. Управление знаниями: технологии, методы и средства представления, извлечения и измерения знаний - Минск: БГЭУ, 2006. – 236 с.
4. Рыбаков Л.А., Стогний А.А. Паттерн анализ организаций. – Москва: Азимут, 2007. – 160 с.
5. Топчиев А.Г., Андерсон В.М. Изучение географических структур и текстур. –Одесса: ОНУ, 1987. – 80 с.

О.О. Афоніна, доц., к. геогр. н.

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

ДЕМОГРАФІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ПРАЦЕРЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПОЛІСЬКОГО РЕГІОНУ

Демографічна ситуація в областях Полісся, як і в Україні, залишається досить складною. Відбувається процес депопуляції – систематичне зменшення чисельності населення як наслідок звуження його відтворення, коли наступні покоління менш чисельні від попередніх. Депопуляція супроводжується істотним погіршенням стану здоров'я, зниженням середньої та середньо очікуваної тривалості життя населення. Упродовж тривалого часу в областях Полісся порушено рівновагу між

процесами народжуваності та смертності -спостерігається зменшення рівня народжуваності та зростання показників смертності, що негативно впливає на структуру працересурсного потенціалу.

На початок 2009 року загальна чисельність населення областей Полісся коливалась від 1036,1 тис. осіб у Волинській, 1120,1 тис. осіб на території Чернігівської, 1151,0 тис. осіб у Рівненській, 1184,0 тис. осіб у Сумській та 1294,2 тис. осіб на території Житомирської області.

Частка міського населення в середньому складає 56,4%, при цьому найвищий відсоток спостерігається в Сумській та Чернігівській області - 66% та 61% відповідно. Найменший відсоток міського населення у Рівненській (47%) та Волинській (51%) областях. Така різниця пояснюється тим, що в західній частині Полісся кількість сільських поселень менша ніж на сході, але села більші за людністю. При цьому слід відмітити, що частка міського населення не змінювалася з 90-х років ХХ ст. В той час як в східній частині Полісся, зокрема у Чернігівській області показник збільшився (з 57% у 1995 році до 61% у 2009 році). Таким чином частка міського населення зросла на 4%. Міське населення Сумської та Житомирської областей зросло лише на 2%.

При цьому досить помітним є те, що в період з 1995 по 2005 рік частка міського населення зменшується, а з 2008 року починає зростати. Однією з причин є збільшення пропозиції праці у сільській місцевості, зокрема на лісовиробничих комплексах та міграція населення з міст у сільську місцевість. Не останню роль відіграє і збільшення природного приросту, який забезпечує підвищення рівня народжуваності та скорочення рівня смертності в сільській місцевості.

Аналіз динаміки чисельності населення свідчить, що протягом 1995-2008 рр. досить помітним є скорочення чисельності населення в кожній з областей Полісся. Причиною ситуації, що склалася є висока смертність, низька народжуваність та в результаті від'ємний природний приріст. Аналіз динаміки природного приросту свідчить про те, що починаючи з 90-х років ХХ ст. він вже має від'ємне значення, що призводить до скорочення населення. Винятком була Рівненська область, де показник природного приросту мав позитивне значення і становив 1,0‰. З 90-х років ХХ ст. показник природного приросту стрімко зменшується і у 2005 році досягає максимального значення (в Чернігівській області -14,1‰, натомість у Рівненській -1,7‰). З 2006 року показник природного скорочення населення починає зменшуватися і у 2008 році становить -0,3‰ у Рівненській області та -13,1 ‰ у Чернігівській області. Рухаючись в західному напрямку показник природного скорочення зменшується, так у Житомирській області він становить (-7,6‰), у Волинській (-1,4‰). Зменшення інтенсивності природного скорочення відбувалося за рахунок збільшення рівня народжуваності та зменшення рівня смертності. Динаміка природного приросту в областях Полісся має однакову тенденцію. Починаючи з 1995 року спостерігається збільшення показника природного скорочення до 2005 року, а потім незначне зменшення. При цьому показник природного приросту у більшості областей досягає значень 2000 року.

Аналіз динаміки народжуваності і смертності населення показує, що зниження народжуваності проходить значно швидшими темпами, ніж підвищення рівня смертності; це відбивається на зменшенні чисельності населення областей Полісся. Зниження народжуваності зумовлює неухильне старіння населення, що має своїм наслідком зменшення питомої ваги дітей, які формуватимуть основу працересурсного потенціалу у майбутньому.

Упродовж 2000 - 2007 років в областях Полісся відбулося незначне зростання показника народжуваності. У 2000 році кількість народжених становила 56552 особи, у 2007 році - 63609 осіб. Таким чином, народжуваність зросла на 12,5%. На кожну тисячу жителів припадало 11 народжених. Існують значні територіальні відмінності показника народжуваності серед областей Полісся. Найменший рівень народжуваності мають Чернігівська та Сумська області 8,3‰ та 8,4‰ відповідно, найвищий Рівненська та Волинська області - 13,7‰ та 13,5‰ відповідно. Починаючи з 2003 року рівень народжуваності в Поліському регіоні збільшився в середньому на 15%. Традиційно показники народжуваності в міських поселеннях вищі, ніж у сільській місцевості. Частково це пояснюється особливостями вікової структури населення - у міських поселеннях проживає більш молоде населення, ніж у селах, а також вищим соціальним статусом осіб міських поселень.

Підвищення рівня народжуваності з 2005 року спостерігається в усіх районах та містах обласного значення Поліського регіону. Найвищі показники зафіксовані у Камінь - Каширському (18,4‰), Любенівському (21,4‰) районах (Волинська область); Рокітнівському (22,8‰), Березнівському (19,7‰), Володимирецькому (19,9‰) районах (Рівненська область); Володимир - Волинському (15,8‰), Житомирському (15,2‰) районах (Житомирська область); Білопільському (10,1 ‰), Великописарівському (10,9‰) районах (Сумська область); Корюківському (9,7‰), Носівському (9,1‰), Бобровицькому (9,0‰) районах (Чернігівська область).

Найнижчі - в Шацькому (8,8‰) районі (Волинська область); Ямпільському (7,1‰), Липоводолинському (7,3 ‰) районах (Сумська область); Народицькому (4,9‰) районі (Житомирська область); Коропському (6,1‰), Ічнянському (6,9‰) районах (Чернігівська область).

Поряд з народжуваністю, смертність є невід'ємною складовою природного руху населення. Зростання показників смертності в областях Полісся триває з 60-х рр. ХХ ст. з деякими коливаннями в окремі періоди. З початком 90-х років ХХ ст. показник смертності збільшувався і у 2005 р. досяг максимального значення (від 14,2‰ у Рівненській області до 21,6‰ у Чернігівській області). З 2005 року рівень смертності поступово зменшується і у 2007 році середнє його значення становило 17,5‰, при максимальному 21,4‰ у Чернігівській області.

Найвищі показники смертності спостерігаються у таких районах як Володимир - Волинський (26,4‰), Локачинський (25,7‰) (Волинська область); Буринський (35,6‰), Конотопський (35,7‰) (Сумська область); Смільчинський (31,3‰), Малинський (34,1‰) (Житомирська область); Гошанський (20,4‰) (Рівненська область); Козелецький (29,5‰), Талалаївський (25,9‰) (Чернігівська область).

Аналіз вікової структури померлих свідчить, що найбільше померлих у віці старшому за працездатний, що природно. Досить помітна різниця між смертями у міських і сільських поселеннях. Найбільша частка померлих серед осіб працездатного віку спостерігається в містах, а серед населення пенсійного віку - в сільських поселеннях. У той же час значна частка померлих чоловіків, як у містах так і в сільській місцевості - особи працездатного віку (від 20 до 60 років). Досить значним є відсоток дитячої смертності, особливо у віці до 1 року (9,54 на 1000 новонароджених). Це має негативні наслідки для демографічної ситуації в майбутньому, але в порівнянні з 1995 роком дитяча смертність зменшилася на 56%. Висока смертність в сільській місцевості пояснюється тим, що в селах, переважає населення пенсійного віку, а в містах більш молоде.

Несприятлива динаміка показників природного руху призвела до зміни показника середньої тривалості життя населення. Якщо у 1990 р. середня очікувана тривалість життя при народженні становила більше 70 років, то потім почала скорочуватися, але яскраво вираженої тенденції до скорочення не помітно. Показник середньої тривалості життя коливається в межах 67 - 68 років. При цьому найменший у Чернігівській області (66 років) і є тенденція до зниження; у Житомирській області (66,5 років), але спостерігається тенденція до підвищення. У Сумській, Рівненській та Волинській області показник тримається на досить високому рівні 68 - 69 років (табл. 1).

Таблиця 1

Середня тривалість життя населення Поліського регіону, роки	
Назва області	Середня тривалість життя населення, роки
Волинська	68
Житомирська	66,5
Рівненська	69
Сумська	68,6
Чернігівська	66

Жінки мають шанс прожити довше чоловіків (74,7 та 61 рік відповідно). Причому розрив між очікуваною тривалістю життя у жінок та чоловіків збільшився з 11 до 13,7 років. Найбільш вразливою категорією населення виявилися сільські чоловіки. За розрахунками, їх очікувана тривалість життя становить 56,9 років, що не досягає межі пенсійного віку, це пояснюється їх високою працездатністю та важкими умовами праці. В майбутньому це позначиться на структурі працересурсного потенціалу, зокрема на структурі зайнятості населення.

Основною причиною смертності населення традиційно були хвороби системи кровообігу (65,6% загальної кількості померлих). Найвища частка померлих за такого типу хвороб в Чернігівській області (70%), дещо менше у Сумській та Волинській областях (62%). Смертність від хвороб системи кровообігу виступає активним чинником зміни показника середньої тривалості життя. Друге місце серед хвороб займають новоутворення (10,2%). Найчастіше на них хворіють мешканці Рівненської та Сумської областей (11%). Далі йдуть зовнішні причини смерті (8,6%). При цьому, слід відмітити, що в усіх областях Полісся їх частка в загальній кількості смертей приблизно однакова. Масштаби смертності населення від цього класу причин стають загрозливими. Рівень

смертності від зовнішніх причин зростає, перш за все, за рахунок підвищення частки самогубств та випадкових отруєнь алкоголем.

Вікову структуру населення областей Полісся слід кваліфікувати як стару з досить низькою часткою дітей і підвищеною питомою вагою населення після працездатного віку (майже третина населення - пенсіонери). Частка дитячого населення в Поліському регіоні становить 17,1%, що на 24% менше аналогічного показника 1995 року. Найвища частка осіб дитячого віку характерна для Волинської області (20%). Найменша для Сумської та Чернігівської областей (13,9%). Цьому сприяла низька народжуваність на протязі останніх років. Частка населення працездатного віку на початок 2008 року становила 58,6%, що на 11% більше, ніж у 1995 році. При цьому не спостерігається різкого коливання частки населення даної групи у віковій структурі населення кожної з областей Полісся. Цьому сприяло те, що в працездатний вік вступило населення 60 - 80 - х років ХХ ст., коли був досить високий рівень народжуваності.

Частка населення старше працездатного віку досить висока і становить 20,3% (на початок 2008 р.), що пояснюється збільшенням рівня смертності як серед осіб пенсійного, так і осіб працездатного віку.

Ситуація що склалася призвела до підвищення демографічного навантаження на працездатне населення. Зменшення частки населення дитячого віку є причиною уповільнення темпів природного приросту працересурсного потенціалу у перспективі. Незважаючи на покращення показників природного приросту, демографічна ситуація в областях запишеться складною, що призводить до ускладнення ситуації і на ринку праці. Порівнюючи демографічну ситуацію в областях Полісся, помітно, що найкраща ситуація у Волинській області, найгірша у Рівненській та Сумській, проблемна у Житомирській та Чернігівській областях. Це пояснюється ланцюгом причин, як соціально - економічних так і суспільно - географічних.

*М.О. Барановський, докторант, к. геогр. н.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

ПРОГНОЗУВАННЯ ДИНАМІКИ ДЕПРЕСИВНОСТІ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Проблематика депресивності сільських територій є складною та багатоаспектною. Попри досить значну кількість наукових досліджень із даної тематики, прийняття відповідних нормативно-законодавчих актів, зокрема Закону України “Про стимулювання розвитку регіонів”, до цього часу в Україні немає офіційно затверджено переліку сільських депресивних територій. Конкретні пропозиції щодо їх виокремлення містяться у роботах А. Лісового [2] та автора даного дослідження [1]. На перший погляд здається, що за таких умов прогнозування динаміки депресивності сільських територій позбавлене будь-якого сенсу. Насправді ж це питання є дуже актуальним, оскільки дозволяє оцінити потенційні можливості окремих сільських районів щодо подолання стану депресивності.

Вибір у якості полігону дослідження Чернігівської області пояснюється принаймні двома причинами: по-перше, прогнозування найдоцільніше здійснювати на низовому рівні, оскільки саме тут можна забезпечити належну статистичну базу; по-друге, за дослідженнями різних науковців майже всі сільські райони Чернігівської області відносяться до категорії депресивних.

Визначення прогнозних значень інтегрального показника депресивності здійснювалося у два етапи. На першому із них проводилося прогнозування динаміки офіційних індикаторів депресивності сільських територій (щільність сільського населення, природний приріст, частка зайнятих у сільському господарстві, обсяги реалізованої сільськогосподарської продукції на одну особу та середньомісячна заробітна плата), на другому – визначення інтегрального показника депресивності як суми нормованих значень вихідних показників.

Прогнозування здійснювалося за допомогою трендового моделювання, яке передбачає визначення типу динаміки показників та апроксимуючої математичної функції. Розрізняють чотири типи динаміки показників регіональної депресивності – лінійну, асимптотичну, експотенційну та змішану. Вони відображаються відповідними математичними функціями. Наприклад лінійна залежність відображається рівнянням $y_t = a + bt$, експотенційна - $y_t = a + e^b t$, де a та b коефіцієнти відповідних рівнянь. У подальшому із кількох зазначених функцій обирається та, котра найкращим чином відображає тенденції розвитку. При цьому критерієм вибору оптимальної функції

виступає величина коефіцієнта апроксимації R^2 .

Проведені на прикладі адміністративних районів Чернігівської області обрахунки показали, що тенденції зміни показників щільності сільського населення та природно приросту відображаються логарифмічною залежністю, решти показників – ступеневою. Найвищими показниками апроксимації, а відповідно і точністю прогнозів, вирізняються щільність сільського населення та середньомісячна заробітна плата, що пояснюється як значною довжиною динамічного ряду так і однозначними тенденціями зміни зазначених показників (зниження першого та зростання другого). Не вдаючись у детальну характеристику прогнозованої динаміки показників депресивності у розрізі кожного із районів, виділимо лише їх загальні риси. На період до 2015 р. очікується подальше погіршення демографічних та розселенських показників тобто власне тих індикаторів, які стали підставою для віднесення більшості сільських районів Чернігівської області до категорії депресивних територій. Буде спостерігатися також зниження зайнятості населення в аграрному секторі. Стосовно душевих показників виробництва сільськогосподарської продукції, то тут тренди характеризуються неоднаковою динамічністю. Найімовірніше буде спостерігатися подальше зростання аграрного виробництва у південних лісостепових районах, які характеризуються кращими агрокліматичними умовами.

Отримані прогнозні показники депресивності у розрізі сільських районів Чернігівської області були використані для розрахунку інтегрального індексу депресивності на 2015 р. Порівняння теперішнього стану депресивності сільських районів із прогнозними дає можливість оцінити динаміку районів у їх рейтингу за вказаними показниками (табл. 1).

Таблиця 1

Рейтинг адміністративних районів Чернігівської області за інтегральним показником репресивності*

Райони	2003-2007 рр.		2015 р.	
	Інтегральний показник депресивності	Ранг	Інтегральний показник репресивності	Ранг
Бахмацький	1,3314	7	3,13825	4
Бобровицький	1,6292	3	3,59091	2
Борзнянський	0,9145	21	2,16641	15
Варвинський	1,7605	1	4,03725	1
Городнянський	1,0048	18	2,25788	13
Ічнянський	1,2670	12	2,25496	14
Козелецький	0,9598	8	1,90675	17
Коропський	0,8516	20	1,75963	18
Корюківський	1,5466	2	2,81667	5
Куликівський	0,8023	22	1,73344	19
Менський	1,1782	11	2,69411	8
Ніжинський	1,0289	19	1,9988	16
Н.-Сіверський	0,9669	16	1,69958	20
Носівський	1,3901	4	3,25741	3
Прилуцький	1,3545	13	2,79142	6
Ріпкинський	0,9743	6	1,43046	22
Семенівський	0,9117	15	1,61329	21
Сосницький	1,0673	17	2,78708	7
Срібнянський	1,2113	14	2,50082	10
Талаївський	0,9887	10	2,61861	9
Чернігівський	1,0314	5	2,46053	11
Щорський	1,1438	9	2,45307	12

*Розраховано автором

Виходячи із результатів прогнозних обрахунків, у 2015 р. можна очікувати певні переміщення районів у їх рейтингу за рівнем депресивності. Втім залежність між існуючими та прогнозними показниками депресивності є досить високою, про що свідчить величина коефіцієнта кореляції – 0,880. Зважаючи на прогнозні тенденції можна очікувати погіршення позиції у рейтингу Козелецького, Ріпкинського, Семенівського та Чернігівського районів. Найбільші позитивні зрушення ймовірні у Бахмацькому, Прилуцькому, Сосницькому та Городнянському районах. Практично незмінними

залишаться позиції семи районів, зокрема Варвинського (він залишиться лідером), Бобровицького, Ічнянського, Носівського та деяких інших. Причини таких переміщень у кожному районі різні. Наприклад погіршення рейтингу Ріпкинського, Семенівського, Козелецького районів очікується через незначне зростання обсягів аграрного виробництва та рівня заробітної плати при суттєвому зниженні щільності сільського населення. Позитивні зрушення у рейтингу Бахмацького, Прилуцького, Сосницького районів очікуються насамперед за рахунок нижчих темпів депопуляції та суттєвого скорочення зайнятих у сільському господарстві. Аналізуючи очікувану динаміку районів варто ще раз зауважити, що майже всі райони Чернігівської області є депресивними і їх переміщення у внутрішньообласному рейтингу лише відображає перехід із категорії з дуже поганою у категорію із менш поганою ситуацією, і тим більше не змінює їх позицію серед усіх адміністративних районів України. Водночас зростання рейтингу можна трактувати як позитивний імпульс у розвитку району. Крім того, важливо хоча б орієнтовно визначити, які райони можуть залишити групу депресивних територій. Якщо виходити із логіки, що до категорії депресивних не відносяться п'ять перших у рейтингу районів, то у 2015 р. залишити групу депресивних зможе лише Бахмацький район.

Варто визнати, що проведене прогнозування не може претендувати на абсолютну точність. Свої корективи у динаміку показників депресивності може внести фінансово-економічна криза 2008-2009 рр. Варто також зважити на ту обставину, що подолання стану депресивності є складним і довготривалим завданням, оскільки задавлені проблеми депопуляції, зменшення щільності сільського населення, а відтак, і втрати соціального контролю над територією, не можна вирішити у стислі терміни. У зв'язку з цим успішними можна буде вважати ті заходи боротьби з депресивністю, які дадуть можливість у 2015 р. забезпечити стабілізацію насамперед негативних демографічних тенденцій.

Література

1. Барановський М.О. Сільські депресивні території України: особливості делімітації, конкретні результати/ М.О. Барановський// Географія і сучасність. – 2008. – Серія 4. – Вип. 19.– С. 126 – 135.
2. Лісовий А.В. Методичні підходи до оцінювання сільських територій // Економіка АПК. – 2007. – №8. – С. 123-133.

*Г.В. Гаврюшенко, магістр географії
ДУ НДІ соціально-трудова відносин Міністрації України*

ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Однією з основних проблем соціально-економічного розвитку України є відчутне загострення демографічної ситуації. Підтвердженням цього є насамперед те, що за останні шістнадцять років в умовах, коли на території України не було ані війни, ані збройних конфліктів, ані масових епідемій чи глобальних природних катаклізмів, чисельність її населення зменшилася на 6 млн. осіб. Результатом скорочення чисельності населення стає деформація всіх основних демографічних показників: тривалості життя, статеві-вікової структури населення, шлюбності, розлучуваності, еміграції тощо в бік їх погіршення.

Демографічною проблемою в Україні занепокоєні політики, науковці та пересічні громадяни. Однак, на нашу думку, у широких колах громадськості переважають не зовсім обґрунтовані погляди щодо причин цієї кризи та, відповідно, способів виходу з неї. Головною причиною сучасного демографічного стану вважається низький рівень матеріального добробуту і умов життя переважної більшості населення. Проте результати численних досліджень, які проводились у ряді економічно розвинутих країн, де також мають місце негативні демографічні ситуації, показали обернену залежність між народжуваністю та рівнем добробуту населення. Так, у бідних родинах народжуваність завжди була вищою, ніж у багатих. Тож можна зі значною ймовірністю стверджувати, що зовсім не скорочення рівня доходів спричинило демографічну кризу в Україні. Отже, нагальною постає потреба аналізу реального стану сучасної демографічної ситуації, пошуку основних її причин та розроблення заходів, спрямованих якщо не на поліпшення демографічної ситуації, то принаймні на збереження наявних тенденцій у відтворювальних процесах.

Сучасна демографічна ситуація в Україні характеризується глибоким порушенням демографічних процесів. Так, з 1 січня 1993 р. (найбільша чисельність населення в Україні) до 1 січня

2009 р. загальна чисельність населення скоротилася на 6100,4 тис. осіб, або на 11,7% (з 52244,1 тис. до 46143,7 тис.). Загальна річна чисельність народжених зменшилась із 619,0 тис. у 1989 р. до 510,6 тис. у 2008 р., тобто в 1,2 рази. Сумарний коефіцієнт народжуваності (чисельність дітей, народжених однією жінкою впродовж усього життя) зменшився з 1,9 у 1989 р. до 1,5 у 2008 р., але ж для забезпечення хоча простого відтворення поколінь треба мати коефіцієнт 2,15. Отже, у суспільстві в останні роки не забезпечується навіть просте відтворення населення.

У регіональному розрізі найвищий сумарний коефіцієнт народжуваності у 2008 р. був у Західному регіоні – Волинській, Рівненській та Закарпатській областях – 1,9; 1,9 та 1,8 відповідно; найнижчий – у Донецькій, Луганській, Сумській, Харківській, Черкаській, Чернігівській областях та м. Києві – 1,3. Довготривале збереження народжуваності на рівні, що не забезпечує навіть простого відтворення поколінь, призводить до невпинного скорочення питомої ваги дітей, яка у 2008 р. становила 15,2% у складі населення, і відповідного зростання частки осіб старшого віку. Нині питома вага осіб у віці 60 років і старше в загальній чисельності населення становить 24,2% і є однією з найвищих у світі, що негативно впливає насамперед на демографічне навантаження осіб працездатного віку непрацездатними особами. У регіональному розрізі найнижча питома вага дітей у 2008 р. була у Донецькій та Харківській областях (12,0%), а найвища питома вага осіб у віці 60 років і старше – у Чернігівській області (28,8%). Зростають показники смертності населення України. Загальна річна чисельність померлих збільшилась з 600,0 тис. у 1989 р. до 754,5 тис. у 2008 р., тобто в 1,3 рази. Однією з головних причин високого рівня смертності населення стало підвищення рівня загальної захворюваності. Якщо між двома (1979 і 1989 рр.) переписами населення поширеність захворювань зросла на 16,3%, то за період між переписами 1989-го і 2001 рр. – на 40,4%. Рівень захворюваності дітей збільшився за цей самий період на 23,3% [1].

Спостерігається також відчутне погіршення репродуктивного здоров'я населення. Так, майже 68,0% пологів відбувається з ускладненнями. За даними медичних обстежень, питома вага безплідних становить близько 7,0% жінок дітородного віку, тобто майже 870 тис. подружніх пар є безплідними [1].

Тривожних масштабів набувають соціальні хвороби: туберкульоз, СНІД, психічні розлади, а також травматизм та отруєння сурогатами алкоголю й наркотиками.

Висока смертність стала наслідком скорочення середнього рівня тривалості життя населення. Протягом 1989-2001 рр. Імовірність прожити повністю весь працездатний вік скоротилася з 81,0 до 74,0%, у тому числі для чоловіків з 73,0 до 63,0%. Через це відбувається значна статева деформація структури населення [2]. У складі населення переважають жінки, питома вага яких у 2008 р. становила 53,9%. Отже, у середньому на 1000 чоловіків в Україні припадає 1170 жінок. Жіноча домінанта найбільш чітко виражена в Чернігівській та Донецькій областях, де на 1000 чоловіків у 2008 р. припадає 1214 та 1204 жінки. Високими також є статеві диспропорції на користь жінок в Черкаській, Сумській областях та м. Севастополь, де на кожну 1000 чоловіків припадає відповідно 1198; 1195; 1195 жінок. Найсприятливішою серед всіх областей України є ситуація у Закарпатській області, де на 1000 чоловіків приходить 1087 жінок.

Статева диспропорція відбувається в основному через вищу тривалість життя у жінок порівняно з чоловіками. Тобто в зазначених областях України переважають жінки старших вікових груп, які вже вийшли за межі фертильного віку, що засвідчує про демографічне неблагополуччя в цих областях.

Загострює демографічну ситуацію й поглиблення деформації шлюбно-сімейних процесів за рахунок зниження кількості зареєстрованих шлюбів (кількість зареєстрованих шлюбів нині є у 1,5 рази меншою, ніж у 1989 р.), збільшується чисельність розлучень. Через зниження показників шлюбності населення і поширення незареєстрованих шлюбів за період між останніми двома переписами населення майже на 70,0% зросла частка дітей, народжених жінками, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі.

Загострення демографічної ситуації відбувається у зв'язку з активізацією еміграційних процесів, особливо в останній період. По-перше, еміграція в прямому розумінні слова – це вплив за кордон у пошуках кращої долі великої кількості людей, серед яких переважна більшість – молодь (офіційні міграційні втрати за 1989-2003 рр. становили 595,7 тис. [1]. По-друге – величезні масштаби тимчасової трудової міграції. Трудові міграційні поїздки українські громадяни здійснюють переважно до країн СНД, Західної та Центральної Європи. Обсяги трудової міграції в ці країни за найбільш вірогідними оцінками становлять близько 3 млн. осіб, при цьому за сприяння офіційних посередників за кордоном у 2008 р. працевлаштовані 80374 особи, тобто лише 2,7% від загальної чисельності трудових мігрантів [3]. Трудова міграція є причиною істотного послаблення інституту сім'ї. Виїзд за кордон

на тривалий час одного з подружжя часто призводить до розлучення – офіційного чи формального. До того ж працівники-мігранти, як правило, намагаються утримуватися від народження дитини.

Виходячи з викладеного аналізу демографічної ситуації, можна констатувати, що нині в Україні має місце глибока демографічна криза, головним чинником якої є катастрофічне зниження народжуваності. Зазначимо, що смертність населення, захворюваність, еміграції тощо відіграють меншу роль у демографічній кризі, однак їхній вплив є досить вагомим, оскільки ці процеси є регулятивними важелями народжуваності.

Основними причинами демографічної кризи є причини соціально-психологічного характеру, а саме:

- високий рівень вимог до матеріального забезпечення в шлюбі та до утримання дітей;
- можливість задовольняти статеві та комунікативні потреби поза шлюбом унаслідок зміни моральних орієнтирів у суспільстві;
- втрата значною частиною суспільства морального пріоритету великої родини, зниження статусу жінки-матері, а також зниження цінності дітей у житті родини.

Подолання демографічної кризи в Україні, як і в багатьох високорозвинутих країнах, які мають схожу демографічну ситуацію, здійснюється засобами демографічної політики. Головним пріоритетом демографічної політики України має бути державний вплив на демографічну ситуацію в напрямі підвищення народжуваності та зниження смертності населення, особливо дитячої, підвищення тривалості життя.

Сучасна національна демографічна політика, як правило, залучає до свого арсеналу економічні заходи стимулювання народжуваності – допомога при народженні дитини надається на теперішній час у розмірі 12240 грн. на першу дитину, 25000 грн. – на другу дитину, 50000 грн. – на третю і наступну дитину [4]. Безумовно, таке значне підвищення матеріального стимулювання народжуваності, що триває вже чотири роки, призводить до певних позитивних результатів, проте значного демографічного "вибуху" в Україні не відбулося. Підтвердженням цієї тези – є досвід розвинутих країн: ані підвищення рівня добробуту та якості умов життя взагалі, ані збільшення допомоги на дітей зокрема не приведуть до значного та тривалого підвищення народжуваності. Як правило, тільки-но у громадян підвищується рівень доходів, вони починають співвідносити витрати часу та грошей на забезпечення майбутнім дітям необхідного фізичного, інтелектуального розвитку, профпідготовки тощо із задоволенням власних потреб у розвитку та дозвіллі. Класичним прикладом цього є сучасні заможні українські родини, у яких найчастіше виховують одну дитину. Заможні люди намагаються вберегтися від усього, що може зачепити їхні матеріальні інтереси, у тому числі й від народження дитини.

Виходячи з викладеного, зазначимо, що основне питання демографічної політики в Україні має полягати, на нашу думку, не стільки в потребі подолання економічної кризи, скільки в зміні соціально-психологічного клімату в українському суспільстві. Отже, основними пріоритетами сучасної національної демографічної політики мають бути:

- цілеспрямована державна соціальна політика на поліпшення демографічної ситуації;
- системне та безперервне статеве виховання підлітків на цінностях національної і православної культури в родині, у навчальних, у тому числі медичних, закладах;
- утвердження високого соціального статусу сім'ї шляхом:
 - збагачення шлюбно-сімейних традицій, підвищення статусу материнства й батьківства в суспільстві;
 - формування в родині потреби та відповідного настрою для народження суспільне необхідної або оптимальної чисельності дітей;
- виховання в населення демографічної грамотності (підвищення обізнаності громадян щодо соціальних та економічних наслідків зниження народжуваності, зростання смертності, старіння населення тощо) та формування ідеологічних і філософських принципів, які відповідають цілям та пріоритетним завданням національної демографічної політики.

Література:

1. Концепція демографічного розвитку України на 2005-2015 роки. – <http://www.rada.gov.ua>.
2. Послання Президента до Верховної Ради України. – <http://www.president.gov.ua>.
3. Петрова Т. Стан та проблеми регулювання зовнішніх трудових міграцій в Україні // Україна: аспекти праці. – 2009. – № 3. – С. 39.
4. Закон України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми" від 21.11.1992 р. № 2811-ХІІ (зі змінами).

ВНУТРІШНЬОРЕГІОНАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ РЕГІОНІВ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА ФАКТОРАМИ ФОРМУВАННЯ ТА ПОШИРЕННЯ БІДНОСТІ

Актуальність теми дослідження. Бідність – це складне соціально-економічне явище, що з часом змінює свої прояви, глибину, структуру, але незмінно залишається складовою суспільства будь-якої країни. Кожна держава світу має дбати про те, щоб максимально знизити реальний рівень бідності населення, не допустити зростання соціальної напруги в суспільстві та інших негативних наслідків, пов'язаних з бідністю (погіршення стану здоров'я, якості освіти, зниження продуктивності праці тощо). В Україні, попри всі зусилля, рівень бідності залишається високим. Так, за станом на 2008 р. цей показник становив 27,0 % [3], що на 11,0 % вище, ніж у країнах ЄС (10,0 – 16,0 % [4]).

Пошуки більш ефективних шляхів боротьби з бідністю, яка територіально досить неоднорідна, зумовлює необхідність її дослідження на всіх територіальних рівнях – національному, регіональному, субрегіональному та локальному, з виявленням факторів її формування та поширення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Універсальність бідності (тобто її існування за різних часів та в різних за рівнем розвитку суспільствах), різноманітність складових утворення, масштабність впливу на різні аспекти життєдіяльності – усе це зумовлює міждисциплінарний характер її дослідження науковцями. Останнім часом проблема бідності привертає увагу суспільно-географів, серед яких О. О. Черкашина, Н. В. Зубаревич, О. О. Лаптева, І. І. Думова (Російська Федерація), О. У. Хомра тощо. Дедалі більше усвідомлення суспільством необхідності врахування географічних факторів та детермінації ними соціально-економічних явищ, серед яких є й бідність, потребує відповідної активізації зусиль географів.

Постановка завдання. У найбільш загальному вигляді бідність визначається як неможливість унаслідок нестачі коштів та інших необхідних ресурсів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період часу. Проте бідність можна розглядати не лише як статистичне, а й як динамічне явище, або процес, який відбувається під впливом численних факторів. Саме динамічний підхід, що показує характер відтворення бідності, є важливим для розробки заходів з її запобігання.

Оскільки феномен бідності має конкретно-просторовий характер, актуальним завданням суспільно-географів стає визначення на регіональному рівні факторів (у т. ч. індикаторів їх прояву), що формують бідність, сприяють її концентрації й поширенню в окремих територіальних утвореннях. Такі дослідження спрямовані на виявлення потенційних загроз бідності для населення різних територій та можуть слугувати науковим підґрунтям для проведення регіонально диференційованої політики боротьби з цим негативним явищем. Особливого значення такий аспект дослідження бідності набуває для регіонів, що характеризуються суттєвими відмінностями в територіальній організації розселення й господарства, мають нерентабельні сектори й галузі, депресивні поселення. До таких належить Луганська область – регіон із значними внутрішньорегіональними диспропорціями в соціально-економічному розвитку.

Метою нашого дослідження стала систематизація (методом кластерного аналізу) адміністративно-територіальних утворень Луганської області за подібністю соціально-економічних та соціально-демографічних факторів бідності.

Вклад основного матеріалу. Той чи інший рівень бідності формується як результат сукупного (кумулятивного) впливу численних факторів – політичних, економічних, соціально-економічних, соціально-демографічних, екологічних тощо. Кожний фактор можна визначити кількома показниками-індикаторами. Але чим менше регіон, тим важче знайти відповідні показники.

Щодо оцінки факторів бідності в Луганській області, то нами обрано саме ті з них, що, по-перше, відіграють найважливішу (на думку більшості вчених) роль у формуванні бідності, по-друге, ті, що можна кількісно оцінити на рівні міськрад та адміністративних районів за допомогою статистично визначених індикаторів. До таких факторів належать соціально-економічні та соціально-демографічні фактори. З першими пов'язано формування трудової бідності (вона зумовлена або низькими доходами, або несвоєчасним їх отриманням, або безробіттям), з другими – формування так званої традиційної бідності (до категорії традиційних бідних найчастіше потрапляють самотні люди, інваліди, багатодітні родини, неповні сім'ї, сім'ї з неповнолітніми дітьми тощо).

Дослідження проводилось у такій послідовності: 1) визначення часткових показників, що характеризують фактори бідності, по кожній адміністративно-територіальній одиниці та складання матриці даних; 2) обрання способу нормування (приведення показників до єдиної розмірності) та обчислення нормованих показників в розрізі кожного територіального утворення (міськради, району); 3) виділення кластерів; 4) картографування та інтерпретація отриманих результатів.

Як відомо, оцінка бідності населення в Україні ґрунтується на даних обстежень домогосподарств, які ведуться, починаючи з 1999 р. Але на внутрішньорегіональному рівні (у межах міськрад та адміністративних районів) такі обстеження не проводять. Тому для характеристики та оцінки прояву зазначених груп факторів бідності було обрано показники, що стосуються не домогосподарств, а населення регіонів у цілому.

У якості індикаторів *соціально-економічних* факторів бідності виділено:

– рівень зайнятості населення – обчислюється у %, як відношення середньорічної кількості найманих працівників (без найманих працівників статистично малих підприємств та зайнятих у фізичних осіб-підприємців) до середньорічної чисельності населення в працездатному віці;

– рівень зайнятості на малих підприємствах – обчислюється у %, як відношення середньорічної кількості зайнятих працівників (включаючи штатних, позаштатних та неоплачуваних працівників – власників, засновників підприємства та членів їх сімей) до середньорічної чисельності населення в працездатному віці;

– середньорічна номінальна заробітна плата найманих працівників (без найманих працівників статистично малих підприємств та зайнятих у громадян-підприємців);

– рівень зареєстрованого безробіття – обчислюється у %, як відношення чисельності безробітних, зареєстрованих у державній службі зайнятості, до середньорічної чисельності населення в працездатному віці.

У якості індикаторів *соціально-демографічних* факторів бідності обрано:

– коефіцієнт навантаження населення в працездатному віці дітьми, що обчислюється як відношення чисельності населення у віці молодшому за працездатний до чисельності населення в працездатному віці в розрахунку на 1000 осіб;

– коефіцієнт навантаження населення в працездатному особами похилого віку, що обчислюється як відношення чисельності населення у віці старшому за працездатний до чисельності населення в працездатному віці в розрахунку на 1000 осіб;

– чисельність інвалідів у розрахунку на 1000 осіб населення;

– загальний коефіцієнт розлучуваності (кількість розлучень на 1000 осіб);

– співвідношення статей, що виражається кількістю чоловіків у розрахунку на 1000 жінок (показник гендерної асиметрії);

– частка дітей, народжених жінками, які не перебували в зареєстрованому шлюбі (%).

Вибір та залучення саме цих показників, як індикаторів дії факторів бідності, обґрунтовано нами раніше [1].

Для виконання процедури нормування використано метод лінійного масштабування. Суттю цього метода є те, що визначаються референтні точки (мінімальні та максимальні значення показників) і реальне розташування показника регіону між ними [2, с. 46]. Такими референтними точками було обрано мінімальні та максимальні значення серед відповідних показників для адміністративно-територіальних утворень Луганської області.

Для показників-стимуляторів бідності розрахунки велися за формулою:

$$\bar{X}_i = \frac{X_i - X_{i_{\min}}}{X_{i_{\max}} - X_{i_{\min}}}, \quad (1)$$

де \bar{X}_i – нормоване значення і-го показника для даного регіону;

X_i – абсолютне значення і-го показника для даного регіону;

$X_{i_{\min}}$ – абсолютне значення і-го показника, що є найменшим серед відповідних регіональних

показників;

$X_{i_{\max}}$ – абсолютне значення і-го показника, що є найбільшим серед відповідних регіональних показників.

Оскільки між рівнем бідності та показниками-дестимуляторами бідності існує зворотний зв'язок, останні обчислювалися як обернені величини за формулою:

$$\bar{X}_i = 1 - \frac{X_i - X_{i_{\min}}}{X_{i_{\max}} - X_{i_{\min}}} \quad (2)$$

У такий спосіб усі показники були приведені до універсальної розмірності в межах шкали (0; 1).

Наступним кроком стала кластеризація обчислених показників, тобто виділення серед множини об'єктів невеликої кількості однорідних груп (ієрархічний кластерний аналіз було виконано за допомогою комп'ютерної програми SPSS). Цей прийом дозволяє виділити регіони, спільні за значенням виділених показників. Кожний кластер (таксон) при інтерпретації результатів розглядається як певний тип, який поєднує територіальні утворення, близькі за соціально-економічними та соціально-демографічними факторами бідності. Мірою виміру відстані між об'єктами слугувала евклідова відстань.

У результаті проведеного дослідження було виділено п'ять угруповань (кластерів) адміністративно-територіальних утворень Луганської області, що мають подібні передумови формування та поширення бідності (рис. 1).

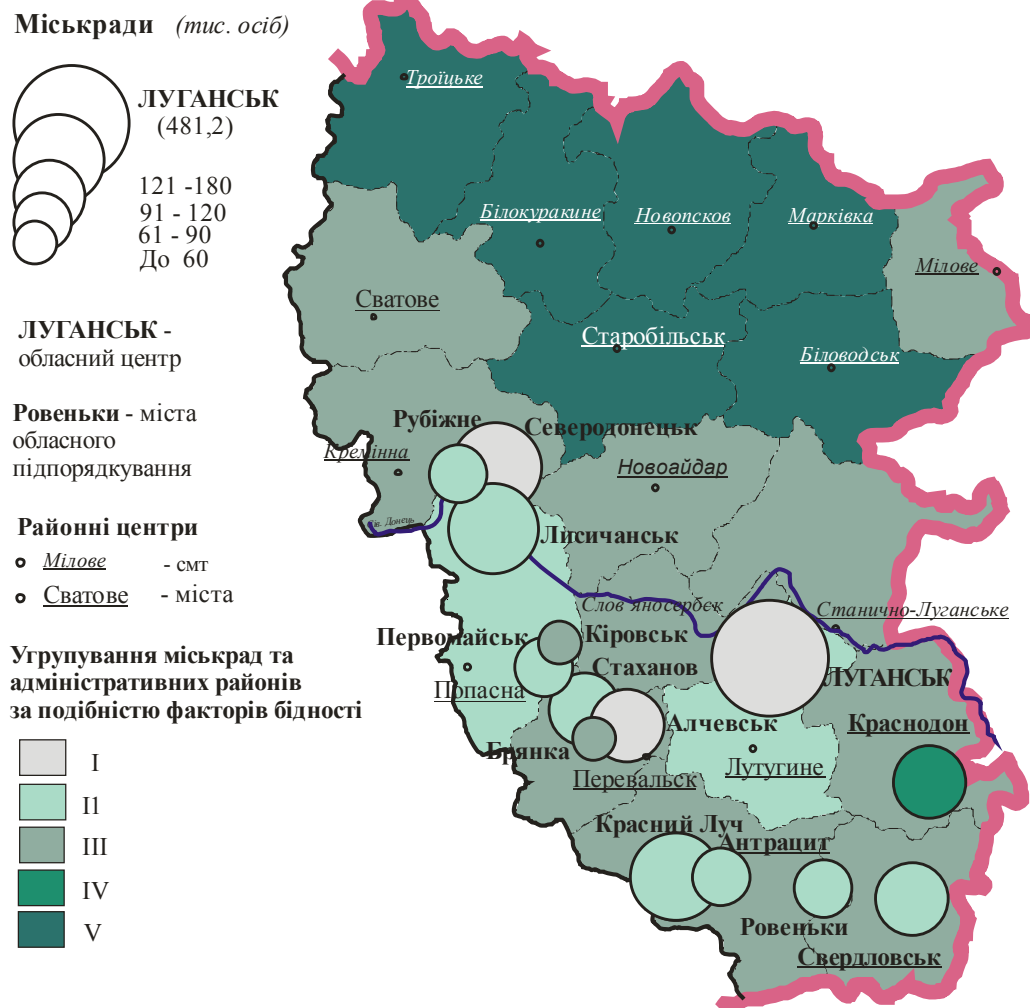

Рис. 1. Угрупування регіонів Луганської області за подібністю соціально-економічних та демографічних факторів формування й поширення бідності населення (за станом на 2008 р.)

I кластер: Алчевська, Луганська, Сєверодонецька міськради;

II кластер: Антрацитівська, Краснолучська, Лисичанська, Первомайська, Ровеньківська, Рубіжанська, Свердловська, Стаханівська міськради, Лутугинський та Попаснянський райони;

III кластер: Брянська, Кіровська міськради, Антрацитівський, Краснодарський, Кременський, Міловський, Новоайдарський, Перевальський, Сватівський, Свердловський, Слов'яносербський, Станично-Луганський райони;

IV кластер: Краснодарська міськрада;

V кластер: Біловодський, Білокуракінський, Марківський, Новопсковський, Старобільський та Троїцький райони.

Проведене дослідження дозволило зробити такі висновки:

1. Соціально-економічна та соціально-демографічна диференціація регіонів Луганської області зумовлює суттєві відмінності, по-перше, між адміністративними районами та міськрадами, по-друге, між північними та південними регіонами Луганщини щодо факторів формування бідності. Це зумовлює нераціональність використання однакових заходів боротьби з бідністю для різних регіонів.

2. Виділені кластери потребують додаткового вивчення з метою більш повного врахування регіонально-географічних факторів у регіональній політиці.

Література

1. Мельник І. Г. Територіальні особливості формування бідності в регіоні (на прикладі Луганської області) // Географія і сучасність : Зб. наук. пр. нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. – К.: Вид. Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2009. – Вип. 21. – С. 129–137.

2. Порфєренко М. Н. Методика географического изучения уровня жизни населения мира. – Вестн. Моск. ун-та. – Сер. 5. География. – № 5. – 2004. – С. 35–41.

3. <http://www.socialpolicy.in.ua/ua/index.html?m=pulications&t=rec&id=12175>

4. <http://www.demoscope.ru/weekly/2004/0173/gazeta021.php>

*К.М. Горб, доц., к. геогр. н.
Академія митної служби України*

ПРОБЛЕМИ МИТНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ У ПРИКОРДОННИХ РЕГІОНАХ

Екологічний туризм (екотуризм) є формою активного відпочинку з екологічно значущим наповненням. Це особливий інтегруючий напрямок рекреаційної діяльності людей, що будують свої взаємовідносини з природою та іншими людьми на основі взаємної вигоди, взаємоповаги та взаєморозуміння. Туристи отримують від такого спілкування з природою певний фізичний, психологічний, інтелектуальний та емоційний запас міцності та здоров'я, а природа при цьому зазнає мінімальних оборотних впливів і втрат, місцеві мешканці отримують соціальні та економічні стимули до збереження природи та традиційного природокористування. Екологічний туризм обов'язково має містити в собі елементи усвідомленого позитивного ставлення до навколишнього природного середовища, а не тільки його використання, нехай навіть в активних формах. Останнє твердження принципово відрізняє екологічний туризм від традиційного відпочинку на природі.

Практично екологічний туризм реалізується головним чином у подорожах та походах по відносно недоторканих природних територіях організованих та неорганізованих груп, а також індивідуальних туристів. Організаційно такі території в умовах України, як і більшості країн Європи, представлені у якості національних природних парків, біосферних та природних заповідників, регіональних ландшафтних парків та інших провідних об'єктів природно-заповідного фонду, де природа збереглася у відносно первісному вигляді. Специфічною особливістю України в означеному сенсі є концентрація таких територій головним чином у прикордонних районах. Для прикладу відзначимо, що з 38 природних і біосферних заповідників та національних природних парків України 24 знаходяться у прикордонних районах, з яких більшість виходить безпосередньо до державного кордону.

Слід також зазначити, що Україна з 1993 року включилася в процес створення єврорегіонів, що відображає загальноєвропейські та світові тенденції міжнародного прикордонного співробітництва. У загальному розумінні єврорегіон – це форма транскордонного співробітництва

між територіальними громадами або місцевими органами влади прикордонних регіонів двох або більше держав, що мають спільний кордон, яке спрямоване на координацію взаємних зусиль і здійснення ними узгоджених заходів в різних сферах життєдіяльності у відповідності до національних законодавств і норм міжнародного права для вирішення спільних проблем і в інтересах людей, що населяють його територію по різні сторони державного кордону.

На державних кордонах України створено шість єврорегіонів – Буг, Верхній Прут, Нижній Дунай, Карпатський, Дніпро та Слобожанщина, як організаційні форми співробітництва адміністративно-територіальних одиниць прилеглих держав, до функціонування яких залучено Волинську, Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську, Одеську, Чернівецьку, Чернігівську та Харківську області. Після набуття членства у Європейському Союзі сусідніми з Україною державами виконуються програми сусідства «Польща – Білорусь – Україна», «Угорщина – Словаччина – Україна» та «Румунія – Україна», метою яких є поліпшення соціально-економічної ситуації у прикордонних адміністративно-територіальних одиницях країн – учасниць таких програм. Ті єврорегіони, де екологічна складова транскордонної співпраці має пріоритетне значення, деякі дослідники визначають як «євроекорегіони». В контексті екологічного туризму слід зазначити, що в такому разі в деяких випадках передбачено створення т. зв. білатеральних (або навіть трilaterальних) заповідників або національних парків, тобто таких транскордонних заповідних установ, що охоплюють єдину суцільну територію одночасно в двох або навіть у трьох державах. Зрозуміло, що екотуристичні подорожі в таких випадках можуть передбачати маршрути, що проходять одночасно по декількох державах, причому з декількаразовим їх перетинанням.

Вищевикладені обставини зумовлюють необхідність особливого підходу як прикордонних військ, так і митної служби України щодо контролю і регулювання прикордонних та транскордонних екотуристичних потоків.

Прикордонні райони України, як і більшості країн світу, здебільшого є периферійними у соціально-економічному аспекті розгляду. Саме віддаленість від великих центрів соціально-економічного життя як своєї, так і сусідньої країни, з їх космополітичними рисами, важкодоступність та важкопрохідність багато в чому дозволили цим районам зберегти найцінніші шари природної та історико-культурної спадщини, яку в сучасних умовах можна трактувати у якості чи не найважливішого стратегічного ресурсу соціально-економічного розвитку. Важливим у цьому сенсі є залучення іноземних туристів, переважно з прилеглих країн, до відвідування в рамках екологічного туризму української природної спадщини у прикордонних районах, що має забезпечити значне збільшення валютних надходжень як до місцевого, так і до державного бюджету, створити нові робочі місця, що в свою чергу повинно сприяти суттєвому зміцненню регіональної економічної безпеки. При цьому лібералізація розвитку іноземного туризму, що пов'язана з нарощуванням залучення громадян інших держав у якості туристів, неодмінно супроводжується спрощенням туристичних формальностей – паспортних, візових, митних, валютних та медичних. У цьому зв'язку варто вказати на необхідність запобігання негативних наслідків даного спрощення. У якості таких наслідків можуть виступати наступні. По-перше, це підвищення ризику проникнення на митну територію України небезпечних та шкідливих речовин і предметів, у т.ч. продуктів харчування, що може негативно вплинути на стан здоров'я населення. Це ж стосується і ризику проникнення, разом з іноземними туристами, й різноманітних небезпечних хвороб. Дана проблема має бути предметом підвищеної уваги митних органів та санітарно-епідеміологічних служб. По-друге, це підвищена небезпека вивезення за межі митної території України унікальних рухомих культурних та природних цінностей. Дана проблема потребує додаткової уваги як митних органів, так і пам'яткоохоронних та екологічних служб, причому обов'язковим є залучення професійних мистецтвознавців до контролю перетинання предметами спадщини України вітчизняного митного кордону.

Актуальними у цьому зв'язку постають проблеми облаштування державного кордону надійними засобами захисту країни від неконтрольованого його перетину (в обох напрямках) тими чи іншими товарами та предметами. Аналізуючи за допомогою топографічних карт прикордонних областей місця розташування митних об'єктів на кордоні та місця перетину кордону шляхами різного значення, доходимо висновку про значну незабезпеченість кордону митною інфраструктурою. Головним чином відсутні митні об'єкти, по-перше, на багатьох дорогах місцевого значення, що перетинають кордон, по-друге, на так званих «мікротранзитних» шляхах, де певна дорога фрагментарно заходить на територію України та, відповідно, перетинає кордон у двох відносно близько розташованих одне від одного місцях здебільшого на значній відстані від будь-яких населених пунктів.

Предметом особливої уваги митних органів слід визнати потенційні місця підвищеного ризику неконтрольованого перетину митної території України тими чи іншими предметами та матеріальними цінностями. Очевидно, що потенційно можуть мати місце зловживання туристичною діяльністю з метою матеріального збагачення в обхід національних законодавств. Під виглядом «екологічного туриста» може виявитись досвідчений контрабандист. Тому першочерговим заходом митної політики в цьому напрямі, на наш погляд, має бути проведення ґрунтовної роботи щодо ідентифікації та інвентаризації таких місць, з обов'язковою оцінкою ступеня ризику. Після диференціації даних місць за ступенем ризику можна приймати рішення щодо їх облаштування спорудами й засобами митного контролю та щодо створення тут окремого структурного підрозділу митного органу. У тих випадках, коли створення нового митного об'єкту виявиться економічно недоцільним, можна запропонувати організацію, по-перше, митного контролю у мобільному або сезонному режимі, по-друге, добровільного залучення місцевого населення до виконання спостережливих і контролюючих функцій через органи місцевої влади, установи освіти, громадські організації тощо, а також більш тісну взаємодію з органами прикордонної служби України та з митними органами прилеглих держав.

Іншим важливим напрямом роботи митних органів щодо контролю й регулювання еколого-туристичних потоків є інформування туристів про митні правила тих держав, митний кордон яких вони перетинають у межах реалізації транскордонного екотуру, з метою запобігання непорозумінням та недопущення порушень митних правил з причини їх незнання. В даному випадку інформація про митні правила кожної країни, де подорожує турист, повинна обов'язково надаватися не окремо, а у співставленні. Таке співставлення, крім змістовної, може передбачати також і оціночну частину, що вміщувала б такі дві складові: по-перше, ступінь зручності для туриста митних правил обох (або трьох) країн у порівнянні, по-друге, міру узгодженості митних правил по напрямках перетинання кордону. Нагальність останньої проблеми впливає з великої розбіжності у дозволах різних країн на безмитний ввіз та вивіз предметів, товарів і валюти: те, що пропущено на законних підставах у країні виїзду (виходу), може бути заборонено до ввозу митницею країни прямування.

Враховуючи, що специфіка екологічного туризму передбачає реалізацію як організованих, так і самодіяльних екотурів, інформування про митні правила має здійснюватись як через туристичні організації, що розробляють та реалізують такі тури, так і через митні органи, а також дирекції зазначених вище транскордонних природно-заповідних установ. Крім того, і протягом самого маршруту транскордонного екотуру можуть бути розміщені інформаційні стенди (щити) щодо митних правил країн, по яких він проходить.

Л.А. Дворська, асп.

Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

Сучасна туристична індустрія є наймасовішим феноменом ХХ-ХХІ ст. Це одне з яскравих явищ нашого часу, яке реально проникає у всі сфери життя і змінює навколишній світ і ландшафти. Туризм став одним з найважливіших чинників економіки, суспільного життя, тому він на даний час розглядається не просто як поїздка або відпочинок.

Туристична галузь є важливим чинником стабільного й динамічного збільшення надходжень до бюджету, істотного позитивного впливу на стан справ в багатьох галузях економіки (транспорт, торгівля, зв'язок, будівництво, сільське господарство тощо). Туризм сприяє підвищенню зайнятості населення, розвитку ринкових відносин, міжнародному співробітництву, залучення громадян до пізнання багатой природної та історико-культурної спадщини краю, збереженню екологічної рівноваги.

Як галузь економіки, туризм є постійним і досить інтенсивним користувачем природних ресурсів. При цьому ця індустрія не тільки широко використовує природні ресурси, але і забруднює оточуюче середовище. Тому подальший розвиток туризму взагалі можливий тільки на шляху його екологізації.

Туристична діяльність в Україні, як галузь її економіки, повинна бути введена в русло збалансованого розвитку. Екологічні питання повинні бути інтегрованими в економічну сферу туристичної діяльності, тобто вимагається розробити такі економічні важелі, які б дозволяли

повернути назад взяті у природі з урахуванням специфіки функціонування туристичної галузі. З цією метою необхідно:

- розробити і реалізувати в Україні головні принципи розвитку туристичної галузі, на основі «Всеєвропейської стратегії збереження біологічного і ландшафтного різноманіття». Відповідно до цієї стратегії, туризм, як ресурсоспоживаюча галузь економіки, повинен мати більш високу якісну основу для своєї життєдіяльності;

- удосконалити на державному рівні механізм проведення екологічної політики в житті, взагалі, і в туризмі, зокрема, закінчивши при цьому розробку нормативно-правової бази природоохоронної діяльності;

- підняти рівень науково-методичного забезпечення по здійсненню екологізації туристичної діяльності;

- забезпечити якісно новий рівень підготовки фахівців для сфери туризму, особливо спеціалістів з екологічного менеджменту. При цьому, особлива увага повинна приділятися контрольним функціям за діяльністю туристичних організацій (екоревізії);

- вдосконалити, розширити і зміцнити систему екологічного моніторингу на базі існуючої мережі спостережень за станом компонентів природного середовища. Принциповою при цьому повинна бути позиція стосовно виробки єдиної методики спостережень і обробки інформації, яка проводиться різними відомствами і організаціями;

- відпрацювати чітку систему екологічної освіти і виховання населення нашої держави і, в першу чергу, туристів. Людина повинна усвідомлювати себе невід'ємною частиною всієї біосфери, а її діяльність базуватись на принципах гармонійного співіснування з рослинним і тваринним світом, тобто у повній відповідності до законів природи.

Моделлю збалансованого використання природних ресурсів і, водночас, компромісною формою наближення природи до людини стає екологічний туризм. Стратегічна мета екотуризму – рекреаційна діяльність, лімітована ресурсним потенціалом чи потребами збереження природного довкілля [2].

Термін «екотуризм» був запроваджений на початку 80-х років ХХ ст. мексиканцем Гектором Цебаллосом і трактувався ним як мандрівка до відносно спокійних або незабруднених природних областей з певною метою вивчення, споглядання та задоволення пейзажем, його дикими рослинами і тваринами, а також будь-якими існуючими культурними проявами. Як визначає велика кількість дослідників, поняття «екотуризм» довгий час мало невизначені межі й досі лишається дискусійним.

У найбільш загальному розумінні, екологічний туризм є формою активного відпочинку з екологічно значущим наповненням – особливий інтегруючий напрямок рекреаційної діяльності людей, що будують свої взаємовідносини з природою та іншими людьми на основі взаємної вигоди, взаємоповаги та взаєморозуміння. Туристи отримують від такого спілкування з природою певний фізичний, психологічний, інтелектуальний та емоційний запас міцності та здоров'я, а природа при цьому зазнає мінімальних оборотних впливів і витрат, місцеві мешканці отримують соціальні й економічні стимули до збереження природи та традиційного природокористування [1].

Проаналізувавши основні визначення екологічного туризму, можна виділити основні принципи екотуристичної діяльності:

1. Екотуризм стимулює та задовольняє бажання спілкуватися з природою шляхом цілеспрямованих подорожей на недоторкані та мало змінені ділянки природи, які представлені національними і природними парками, заповідниками, пам'ятниками природи тощо.

2. Екотуризм відзначається відносно слабким негативним впливом на природне середовище і є практично єдиним видом використання природних ресурсів даної території.

3. Екотуристична діяльність запобігає негативному впливу на природу і культуру, заохочує туроператорів і туристів до охорони навколишнього середовища та соціально-економічного розвитку території.

4. Екотуризм поєднує відпочинок, розваги та екологічну освіту для мандрівників і визначає досить жорсткі правила поведінки.

5. Розвиток екотуризму повинен бути вигідним місцевому населенню і не має суперечити його інтересам і соціально-економічному розвитку. Відповідно пропонує щоб місцеве населення не тільки працювало в якості обслуговуючого персоналу, але і продовжувало проживати на території яка охороняється, займатися традиційними видами господарювання.

6. Екотуризм – туристична діяльність на природі, яка приносить прибуток для збереження природного середовища, а також покращення життєвого рівня місцевого населення.

7. Основними цілями екотуризму є: екологічна освіта, підвищення культури взаємовідносин людини з природою, вироблення етичних норм поведінки в природному середовищі, виховання почуття особистої відповідальності за долю природи та її окремих елементів, а також відновлення духовної та фізичної сили людини, забезпечення повноцінного відпочинку в умовах природного середовища.

Екологічний туризм з його величезним рекреаційним та пізнавальним потенціалом покликаний сформувати суспільну свідомість щодо охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних багатств, донести до людей нагальність і важливість питань захисту навколишнього середовища. На основі цього виділяють три основні складові екотуризму: екоосвітню, природоохоронну, етнотолерантну.

- Екоосвітня складова передбачає наявність в екотурі елементів екологічної освіти та просвіти (пізнання природи, отримання туристами нових знань, навичок та вмінь не просто поведінки у природі, а спілкування з нею).

- Природоохоронна складова реалізується за рахунок мінімізації впливу на природне середовище та участі туристів і туроператорів у програмах по захисту навколишнього середовища.

- Етнотолерантна проявляється у повазі інтересів місцевих жителів, шанобливого ставлення до них, повазі та дотримання місцевих законів та звичаїв, а також внесок туризму в соціально – економічний розвиток даної території.

Серед європейських держав Україна визначається найбільшим розмаїттям ландшафтних комплексів, значним історико-культурним, етнічним та генетичним надбанням і саме тому раціональне використання туристично-рекреаційного потенціалу слід розглядати як один з діючих засобів розв'язання проблем її економічного розвитку, стабілізації екологічної ситуації та забезпечення належного рівня якості життя населення. Наявність багатих природних ресурсів в Україні, таких як: природні парки з недоторканими ландшафтами, флорою та фауною, високі гори, глибокі ущелини й каньйони, геологічні об'єкти – створюють можливість для багатьох екотуристичних пропозицій та стрімкого розвитку екологічного туризму.

Наявний екотуристичний потенціал дає багато можливостей як для захисту навколишнього середовища, так і для розвитку туризму. Завдяки екологічному розвитку туризму можна позитивно впливати на певний регіон, через що він може бути важливим компонентом іміджевої політики окремих територій України. Тому більшість національних парків і заповідників в перспективі ставлять перед собою завдання формування конкурентоспроможного бренду своїх територій з ціллю привабити потік вітчизняних і іноземних туристів.

Однак на сьогодні екотуристична пропозиція погано розвинута, змістове наповнення самого терміну «екотуризм» залишається нечітким, недостатня реклама та висвітлення цього виду туризму, не налагоджена співпраця між туристичними фірмами та організаціями служби заповідної справи, а як наслідок цього – несформований попит на даний напрямок туризму. Дуже мало свідомих екотуристів, які готові витратити кошти, час і сили на спілкування з природою та її захист. На сьогодні в Україні не існує відповідної інфраструктури, не достатня кількість кваліфікованих кадрів для забезпечення якісного обслуговування великої кількості туристів. Тобто зусилля держави з реклами об'єктів природно-заповідного фонду і навіть унікальність самих заповідних об'єктів може звести нанівець неготовність самих територій. Крім того відсутня статистика цього виду туризму, не ведеться контроль за якістю та безпекою надання таких послуг. Екологічний туризм повинен набути економічної привабливості та перспективу підтримки на всіх рівнях управління.

Література

1. Гетьман В. Теоретичні конструкції екотуризму в Україні. //Туризм сільський зелений. – 2008. – №4. – С. 7 – 8.
2. Дмитрук О.Ю. Екологічний туризм: Навч. посіб. – К.:Альтерпрес, 2004. –189 с.
3. Зубко Ю. Державна підтримка та механізми сприяння розвитку екологічного туризму в Україні. //Туризм сільський зелений. – 2008. – №4. – С. 8 – 10.
4. Храбовченко В.В. Экологический туризм: Учеб.-метод. пособие. – Москва: Финансы и статистика, 2003. –151 с.

ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ НА РАЙОННОМУ РІВНІ (на прикладі північно-східних районів Луганської області)

Після здобуття Україною незалежності перед адміністрацією держави постало питання про розробку і впровадження нового адміністративно-територіального устрою (АТУ) України через невідповідність існуючого АТУ нагальним потребам демократичної держави; до того ж, адміністративний устрій не відповідав (і не відповідає понині) принципам «Європейської хартії місцевого самоврядування», ратифікованої Україною в 1997 році. Протягом кількох років (з 1997 до 2005) державними комісіями розроблялися проекти нового АТУ України, але жоден з них так і не був впроваджений в життя.

В цій статті ми розглянемо останній із запропонованих проектів, що був розроблений в 2005 році комісією з адміністративно-територіальної реформи при Президенті України. Проект адміністративно-територіальної реформи розроблявся робочою групою на чолі з головою Інституту відкритого суспільства А. Ткачуком. Так звані «пілотні варіанти» розроблялися щодо декількох областей; Луганська область була обрана як найбільш типова для сходу України.

Очевидно, що реформування АТУ повинно базуватися на певних принципах, які сприяли б поліпшенню стандартів життя населення (згідно з Європейською хартією місцевого самоврядування), наближували надання певних послуг населенню, сприяли розвитку місцевого самоврядування. З географічної точки зору серед таких принципів можна зазначити: повсюдність, доступність, компактність, а також пропорційність, спадкоємність, взаємодоповнюваність, гнучкість, адаптивність і саморегулювання. В цій статті ми спробуємо стисло розглянути невідповідність розробленого «пілотного варіанту» нового АТУ області, а саме північно-східних її районів (Біловодського, Марківського і Міловського) принципам доступності і компактності.

Запропонований комісією з АТР «пілотний варіант» адміністративно-територіального поділу Луганської області передбачав збільшення площі її північних сільськогосподарських районів майже вдвічі (у варіанті що розглядається з 1597 км² до 3734 км²), тобто з існуючих дев'яти районів пропонувалося зробити чотири, з невідповідністю жодного з районів головному (і єдиному) критерію – чисельності населення, а найменша кількість населення зафіксована в районах, що будуть розглядатися нижче.

Диспропорції в кількості населення в розрізі північних сільськогосподарських районів пов'язані зі ступенем господарського розвитку, а мала чисельність населення – з історією освоєння краю (кінець XVII – початок XVIII століття).

За наявної на сьогодні диспропорції кількості населення в районах, що розглядаються (в Біловодському районі 25138 осіб, а у Міловському 15987 осіб, причому кількість як сільського, так і міського населення в Біловодському районі (8412; 16726) у півтора рази вища, ніж у Міловському (5934; 10053)), проведення реформи ніяким чином не принесло б позитивних результатів, різнонаселені райони лише були б об'єднані в одне ціле. Завищені критерії кількості населення неприпустимо впроваджувати в малозаселених районах. І найголовніше те, що реформа АТУ в тому вигляді, в якому вона існувала, не враховувала об'єктивного процесу – зниження чисельності населення (природний приріст в Біловодському районі – 146, Міловському – 62, Марківському – 62) [3]. Виходячи з цього, в недалекому майбутньому район знову перестав би відповідати критерію чисельності населення: наприклад, за даними обласного управління статистики, на перше серпня 2009 року чисельність населення (як наявного, так і постійного) у вищезазначених районах не дотягує до заявлених у 2005 році 60000 осіб; це означає що через 10 – 15 років більшість північних сільськогосподарських районів області не зможе відповідати критерію чисельності населення через депопуляцію.

Щільність сільського населення північно-східних районів становить 8,6 – 10,4 осіб/км², а це, в свою чергу, нижче середнього показника в Україні, що також ставить північ Луганської області в нерівні умови порівняно з іншими районами не лише в розрізі України, а також у розрізі Луганської області.

Наслідком проведення реформи була б повна невідповідність принципів її проведення одержаним результатам. Злиття трьох адміністративних районів в один робить неможливим наближення надання послуг населенню через величезні розміри нового району, жахливе становище

дорожньої та інформаційної інфраструктури (неможливо надати кваліфіковану медичну допомогу за проміжок часу в 30 хв., як було заявлено в проєкті реформи), як наслідок – невиконання принципу доступності.

Принцип компактності теж не міг бути реалізований тому що на сьогоднішній день в Біловодському і Марківському районах районні центри, в яких зосереджено більшість закладів обслуговування населення, розташовані в географічних центрах районів, а за умов проведення реформи АТУ єдиний райцентр знаходився б на периферії.

На нашу думку, критерій виділення районів має включати в себе не тільки чисельність населення, але, принаймні, враховувати щільність населення і характер розселення, тому що неможливо застосовувати лише один критерій для сільськогосподарських районів із малою щільністю населення і незадовільним станом соціальної інфраструктури та для високоурбанізованих територій.

Література

1. Модель адміністративно-територіальної реформи в Україні// Економічний часопис. – 2006. – №9. – С. 22-24.
2. Модель адміністративно-територіальної реформи в Україні// Економічний часопис. – 2006. – № 10. – С. 53-55.
3. www.oblstat.is.com.ua

Ю.О. Кисельов, доц., к. геогр. н.

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

ЧИННИКИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЛЮДСЬКОГО ГЕОПРОСТОРУ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ

Під чинниками організації людського геопростору ми розуміємо ті компоненти останнього (природні умови та ресурси, етнічно структуроване людство, духовне наповнення), що беруть дієву участь у його формуванні, безперервному творенні. За регіон свого дослідження ми обрали Південно-Східну Україну, яку в геологічному контексті ми ототожнюємо з Донбасом, у геоморфологічному – з Донецьким кряжем, у фізико-географічному – з Донецьким північно-степовим краєм. Ця територія вирізняється значною складністю поєднання вищезгаданих чинників геопросторової організації.

Так, розглядаючи природні умови регіону, вважаємо за потрібне, перш за все, наголосити на значних особливостях ландшафтної структури його території. Ці особливості продиктовані характером літогенної основи, яка представлена герцинською складчастою спорудою, вираженою в рельєфі кряжовою морфоструктурою інверсійного типу. У межах останньої наявні елементи висотної поясності, пов'язані з досить суттєвим перевищенням абсолютних висот на Головному Донецькому вододілі порівняно з периферійними частинами Кряжа. Ці риси природи літогенного компоненту зумовили характер ландшафтів у цілому (степовий біля підніжжя Кряжа та лісостеповий у його центральній частині), дух яких, у свою чергу, визначав дух етносів, що віддавна (ще до утворення Старокиївської держави) населяли Південно-Східну Україну. Це, переважно, народи іранського („царські” скіфи, сармати) та тюркського (половці) походження, а також готи, гуни та ін., спільною рисою яких була войовничість, напрочуд суголосна з духом Степу.

Проте, в подальшому під впливом воєнно-політичних та сакральних чинників Південно-Східна Україна на кілька сторіч (XIII – XVI ст.) перетворилася на „Дике поле”, що слугувало коридором для різноманітних кочових орд, які рушили на Русь-Україну й далі на Захід. Козацьке освоєння регіону XVII – XVIII ст., на нашу думку, мало риси, успадковані в половців, адже запорожці вели напівкочовий спосіб життя, впродовж певного часу живучи на Січі в лицарському товаристві орденського типу й лише опісля оселяючись із родинами в запорозьких паланках, на Гетьманщині або Слобожанщині.

Зовсім іншого характеру етнічне середовище Південно-Східної України почало набувати з кінця XVIII ст., коли воно значною мірою стало формуватися не природним, а адміністративним шляхом. Із початком бурхливого розвитку промисловості Донбасу на його підприємства почали масово скеровуватися інженери та робітники з усіх регіонів Російської імперії, а також фахівці із-за кордону. Як наслідок, етнічний склад населення став строкатим, зі значною (до половини від загальної кількості) часткою росіян. Етнічно різноманітне антропологічне середовище, наклавшись на анархічно-кочовий дух степового ландшафту, сформувало в собі явище, визначене нами як

„духовне кочівництво” [2]. Тому лише за сучасних умов розбудови незалежної Української держави виникли тенденції до всебічної інтеграції населення Південно-Східної України до української нації як єдиного етнополітичного утворення.

Основні риси сакральної сфери регіону, на нашу думку, були закладені ще на початку II тис. н. е. Мається на увазі період поступового переходу частини половців до осілого способу життя, що супроводжувався наверненням до християнства [3]. В той же час відзначимо, що християнське начало в духовності Степової України почало проявлятися вже, принаймні, від середини I тис. н. е., про що свідчить хрест як знак Аттіли, а також існування в VI – VIII ст. хозарської християнської Церкви в Степу [4] і зафіксованої з 732 р. Константинополем \спочатку єпископії, а згодом – митрополії Тамарха. Цікаво, що О. Борисова [1] вважає, що це було проявом розбудови Церкви на терені місії апостола Івана („Азія”), результати якої були цілковито занедбані в подальшому (і Київ, і Москва зосередилися на місії апостола Андрія – „Скіфія”). Також зауважимо, що навіть за доби „Дикого поля” християнізований сакральний простір не міг зникнути, адже дух має властивість відтворюватися в нових формах організації матеріального компоненту світу. Тому ми вважаємо цілком закономірним, що саме християни – українські козаки – внаслідок пасіонарного піднесення в XVII ст. залюднили Південно-Східну Україну. Виразно християнський характер сакральної сфери регіону вже в новий і новітній час, на наш погляд, яскраво засвідчують з’явлення Пресвятої Богородиці в трьох особах о. Филипові Луганському в 1905 р. та спорудження в Луганську скульптурного образу Матері Божої в 2000 р. на честь двохтисячоліття Різдва Христового. Попри поліетнічність населення регіону за новітньої доби та насадження в XX ст. комуністичного атеїзму, Південно-Східна Україна, як і вся наша держава, зберегла свою християнську духовну суть і з Христовою вірою увійшла в третє тисячоліття.

Характеристика чинників, що зумовлюють формування людського геопростору Південно-Східної України, увиразнює значну своєрідність регіону з погляду ландшафтно-етнічної взаємодії, в якій ми вбачаємо предметну область геософічного дослідження. Вищенаведені відмінні, порівняно із суміжними територіями, риси природних умов та антропосфери створюють досить суттєві особливості досліджуваного фрагменту людського геопростору на мезорегіональному рівні, достатні, на нашу думку, для його виділення в окремий геософічний район чорноземної смуги України.

Література

1. Борисова О.В. Генеза історичного процесу в середні віки (V – XV ст.). – Луганськ: Альма матер, 2005. – 456 с.
2. Кисельов Ю.О. Геософічні аспекти етносферних процесів в Україні в контексті Помаранчевої революції // Фізична географія і геоморфологія. – Вип. 48. – К.: Вид. Київ. ун-ту, 2005. – С. 66 – 70.
3. Лаврів П. Історія Південно-Східної України. – К.: Вид. ім. О. Теліги, 1996. – 192 с.
4. Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом. – Філадельфія, 1954. – 723 с.

*В.П. Коваленко, магістр географії, В.І. Єфименко, доц., к. геогр. н.
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка*

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗЛОЧИННОСТІ (на прикладі Луганської області)

Виходячи з предмету суспільної географії, аналіз злочинності в рамках соціальної географії можливо проводити в таких напрямках:

а) з’ясування специфічних рис регіону в залежності від його геопросторових характеристик. Визначення взаємозв’язку видів злочинів та факторів що сприяли, дозволяє прогнозувати вчинення яких кримінально-карних дій може відбутися в конкретному регіоні і встановити рівень латентності конкретних злочинів, а також дієвість окремих факторів, що впливають на злочин;

б) дослідження злочинності регіону та встановлення детермінанту, що є наслідком геопросторового розташування та проведення аналізу регіональних особливостей злочинності.

О.І. Шаблій [3], користуючись засобом багатомірного кластерного аналізу, побудування на основі матриці розбиття таксономічних відстаней «обласних об’єктів» у тринадцятивимірному просторі (простір 13 ознак, що характеризують умови, фактори соціальних негараздів), виділив в Україні макро- і мезорегіони, в основі яких мали місце і показники злочинності.

Луганська область віднесена ним до макрорегіону Б, що виділяється високою урбанізацією, значною часткою неукраїнського населення, значною питомою вагою промислового виробництва та соціального лиха (в т. ч. високими показниками злочинності).

Луганська область по кількості зареєстрованих злочинів займає третє місце, а по кількості виявлених злочинів економічної спрямованості – друге місце. Серед останніх, особливе місце займають легалізація доходів, порушення законодавства про бюджетну систему, зловживання владою або службовим становищем (особливо в паливно-енергетичному комплексі). Область є лідером по рецидивній злочинності та злочинності неповнолітніх. Четверте місце в Україні область займає по показнику організованої злочинності.

В Україні і в області спостерігається тенденція до зниження кількості зареєстрованих злочинів порівняно з 1995 та 2003 роками, які були піками злочинності. Цей процес в області супроводжується зменшенням частки підлітків (7%) та збільшенням частки жінок (10,3%) в скоєнні злочинів. Крім того збільшилась частка злочинів пов'язаних з вживанням наркотичних речовин (10%).

В області поширені основні види злочинів, що зафіксовані у «Кримінальному кодексі України». Найбільша частка приходить на злочини проти життя та здоров'я особи, проти власності та злочини корупційні, економічні та екологічні.

Адміністративними правопорушеннями виділяються міста Красний Луч, Краснодон, Лисичанськ, Луганськ, Ровеньки, Свердловськ, а серед районів – Станично-Луганський, Старобільський, Перевальський.

Серед рецидивних злочинів в області на першому місці – грабежі, на другому – хуліганство, на третьому – тяжкі злочини. У скоєнні тяжких злочинів виділяються Славянськ, Старобільський, Краснодонський, Станично-Луганський райони та міста Лисичанськ, Луганськ, Северодонецьк.

Сукупним показником злочинності є коефіцієнт злочинності (кількість зареєстрованих злочинів у розрахунку на 100 тисяч середньорічного населення). Найвищі показники коефіцієнту злочинності в м.м. Стаханов, Лисичанськ, Луганськ та районах: Слов'янськ, Краснодонський, Лутугинський, Попаснянський.

На основі показника коефіцієнта злочинності та структури злочинності на території області чітко виділяються три мікрорегіона: південний, північний, центральний.

Найнижчі показники коефіцієнта злочинності (до 900), невисокі показники економічної та корупційної злочинності, а серед рецидивних – хуліганство, грабежі, вимагання. Цей мікрорайон має середні показники індексу продукції промисловості та сільського господарства, середні показники щільності населення та виділяється незначною міграцією населення.

Найвищі показники коефіцієнта злочинності (більш 1100) характерні для центрального мікрорайону. Серед видів злочинності тут значну частку мають економічні, корупційні, організовані, екологічні та серед рецидивних – тяжкі злочини, навмисні вбивства, вимагання та зґвалтування. В цьому мікрорайоні розташована значна частина міських поселень, в тому числі великі та середні міста і, крім того, основна частина виправних закладів. Мікрорайон характеризується значною щільністю населення високими показниками індексу промислової продукції (за рахунок галузей спеціалізації), значною міграцією населення.

Північний мікрорайон характеризується середніми показниками коефіцієнту злочинності (від 900.0 до 1100.0). В ньому висока частка адміністративних злочинів, більш низька - економічних, серед рецидивних – хуліганство, крадіжки, грабежі. Цей мікрорайон має високу питому вагу сільського господарства, середні індекси продукції сільського господарства. Він виділяється низькою щільністю населення, значною питомою вагою українського населення, зайнятого в приватних домогосподарствах та незначною міграцією.

Виходячи з того що злочинність є мінливе явище, яке має тенденцію змінюватися в часі та просторі (на яке впливає значна кількість факторів) виділена сітка мікрорайонів не може бути остаточною і вимагає подальшого вдосконалення.

Література

1. Луганська область у цифрах 2008 /Статистичний збірник. – Луганськ, 2009. – 190 с.
2. Статистичний щорічник України 2007. – К.: Консультант, 2008. – 569 с.
3. Шаблій О. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. ЛНУ імені Івана Франка, Львів, 2001. – 739 с.

ДО ПИТАННЯ ТИПОЛОГІЇ СІМЕЙ

Сім'я — одна з найважливіших складових суспільства. З категорією «сім'я» пов'язаний рівень доходів і споживання, характер відтворення населення, процес залучення в сферу суспільної діяльності, питання житлово-побутових умов населення тощо [2]. Можна відзначити ряд аспектів вивчення сімей, серед яких: демографічна будова сім'ї і режим відтворення населення; соціально-виробнича структура сім'ї; її житлові умови; національний склад сім'ї; культурний рівень сім'ї тощо. Не викликає сумнівів, що характеристики складу сімей і структур сімейних утворень, необхідні для потреб державного управління, розробки соціальних заходів, зокрема при плануванні житлового будівництва, медичного, культурного, освітнього і побутового обслуговування населення тощо. З точки зору геодемографічного дослідження, ці дані необхідні при вивченні структури населення і характеру його відтворення в комплексі з рядом соціально-економічних ознак і при складанні науково обгрунтованих перспективних розрахунків чисельності і складу населення в цілому та сімейного складу зокрема.

В нашому дослідженні за мету поставлено спробу розроблення типології сімейного складу населення, у зв'язку з чим перед нами постали наступні завдання:

- 1) дати визначення поняттю сім'ї;
- 2) виходячи із нього, запропонувати типологію сімей.

Існування багатьох визначень сім'ї обумовлене різними принципами її обліку, що у свою чергу зумовлюються задачами досліджень. Природа самої сім'ї надзвичайно складна і багатогранна, тому жодне визначення не може з вичерпною повнотою і точністю відтворити і розкрити її сутність [4]. Навіть в межах однієї і тієї ж наукової дисципліни при проведенні прикладних досліджень можлива різна інтерпретація поняття сім'ї. Одне з визначень поняття сім'ї, пропонуване демографією, представляє сім'ю як ґрунтовану на шлюбі або кровній спорідненості малу групу, члени якої пов'язані спільністю побуту та спільним бюджетом, взаємною моральною відповідальністю та взаємодопомогою [1].

Дещо інше визначення сім'ї подано в діючому законодавстві України. За визначенням сімейного кодексу України, сім'я є первинним та основним осередком суспільства. Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Дитина належить до сім'ї свої батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. Права члена сім'ї має одинока особа. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства [5]. Саме на цьому визначенні ми вважаємо за доцільне зупинись.

По відношенню до сім'ї такі вчені, як Височин М.Ю., Грицевич В.С. та інші ділять населення на такі типи:

- осіб, що не перебували в шлюбі;
- розлучених;
- овдовілих;
- осіб, що перебувають в шлюбі [1, 3].

Але на нашу думку, такий поділ відображає лише поділ населення за шлюбним станом, так як бувають наприклад овдовілі батьки з дітьми, або брати й сестри, що проживають однією сім'єю, або овдовіла бабуся, що проживає разом зі своїми дітьми і онуками, або діти, що живуть разом з батьками, і т.д., що є членами сімей, але не є членами подружніх пар, і тому їх дана типізація не враховує.

Вивчення сімейної структури припускає виділення зі всієї безлічі сімей певних демографічних або соціальних типів, які відповідають тим чи іншим особливостям. Набори ознак, за якими виділяють типи сімей як елементів сімейної структури населення, залежать від конкретної задачі дослідження. В демографічній літературі розроблені різні підходи до структуризації населення за сімейною ознакою, проте виходячи із особливостей сучасного суспільно-географічного дослідження населення регіону, типології сімей не повністю відповідають задачам останнього і потребують більш детального дослідження.

Для дослідження демографічних процесів, типологія сімей має нести інформацію по двом напрямкам:

- виділені типи сімей мають істотно розрізнятися за активністю участі в процесі відтворення населення;

- типи сімей мають будуватися на основі кількісного і якісного складу родини, що диференціюють демографічну, міграційну, суспільну, економічну тощо поведінку сімей.

Зрозуміло, що сім'я є складовим елементом сімейної структури населення, проте і сама має певний склад. За структурні елементи, з яких може складатися сім'я, ми взяли такі:

- одинаки;
- шлюбні пари;
- один з батьків (мати або батько);
- шлюбні пари старшого покоління;
- самотні члени сім'ї старшого покоління;
- брати і (або) сестри одного з членів подружжя, які не перебувають у шлюбі;
- діти до 16 років.

Виходячи із зазначених елементів, шляхом математичних комбінацій можна запропонувати наступну демографічну типологію сімей:

I - одинаки;

II - шлюбні пари без дітей;

III - шлюбні пари без дітей з родичами старшого покоління;

IV - шлюбні пари без дітей з братами і (або) сестрами одного з членів подружжя, які не перебувають у шлюбі;

V - шлюбні пари без дітей з родичами старшого покоління та з братами і (або) сестрами одного з членів подружжя, які не перебувають у шлюбі;

VI - шлюбні пари з дітьми до 16 років;

VII - шлюбні пари з дітьми до 16 років з братами і (або) сестрами одного з членів подружжя, які не перебувають у шлюбі;

VIII - шлюбні пари з дітьми до 16 років і родичами старшого покоління;

IX - шлюбні пари з дітьми до 16 років і родичами старшого покоління та з братами і (або) сестрами одного з членів подружжя, які не перебувають у шлюбі;

X - один з батьків з дітьми до 16 років;

XI - один з батьків з дітьми до 16 років з братами і (або) сестрами;

XII - один з батьків з дітьми до 16 років і родичами старшого покоління;

XIII - один з батьків з дітьми до 16 років і родичами старшого покоління з братами і (або) сестрами;

XIV - діти до 16 років і родичі старшого покоління.

XV - діти до 16 років і родичі старшого покоління з братами чи сестрами одного з батьків, що відсутні.

Можливі і більш складні комбінації, але перерахунок всіх можливих варіантів є, на нашу думку, недоцільним, так як їх дуже багато, а в суспільстві зустрічаються вони не так часто.

Також, виходячи з визначення сім'ї у діючому законодавстві, сім'ї можуть складатися з самотніх осіб, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки, а також можливі і інші складні комбінації. В даному дослідженні ми не беремо їх до уваги, бо такі комбінації можуть значно ускладнити типологію сімей.

З усіх наведених вище варіантів лише шлюбні пари, у яких є діти, беруть безпосередню участь у кількісному відтворенні населення, і їх в свою чергу доцільно розділити за їх роллю у кількісному відтворенні населення:

- шлюбні пари з однією дитиною до 16 років – звужене відтворення;

- шлюбні пари з двома дітьми до 16 років – просте відтворення;

- шлюбні пари з трьома і більше дітьми до 16 років – розширене відтворення.

Складніше оцінити участь у відтворенні населення сімей, до складу яких входить лише один з батьків чи батьки з різних причин відсутні, а також участь у відтворенні населення батьків, що перебували свого часу в складі різних сімей і мали в них дітей.

Особи, що перебувають в шлюбі, є основною частиною населення, що приймає участь в кількісному відтворенні населення. В наш час все більшого розповсюдження набуває народження дітей поза шлюбом, тому однозначно говорити, що у кількісному відтворенні беруть лише шлюбні пари, не можна. Це значно ускладнює

дослідження ролі сім'ї у відтворенні населення. Якщо розглядати відтворення населення в широкому розумінні, то воно виходить далеко за рамки сім'ї, в такому випадку в даному процесі може приймати участь все населення, тобто суспільство.

З наведеного вище можна зробити наступні висновки. З різних варіантів визначення сім'ї найкраще використовувати визначення, подане в діючому законодавстві, тому що таке визначення визнане в суспільстві на державному рівні і усуває всі питання щодо неоднозначності трактування поняття сім'ї. Типології сімей, що існують, не є досконалими. На нашу думку, достатньо розробити типологію всіх складових елементів, що можуть входити до складу сім'ї, а також типізувати сім'ї у тому складі, в якому вони найчастіше зустрічаються в суспільстві. Більш складні варіанти сімей, що набагато рідше зустрічаються, необхідно враховувати лише при спеціальних дослідженнях. Окремо слід підходити до типології сімей при вивченні конкретних питань, наприклад типології сімей за їх участю у відтворенні населення.

Література

1. Височин М.Ю. Навчально-методичний комплекс для студентів спеціальності "Економічна та соціальна географія" з курсу "Географія населення з основами демографії". – Харків: ВПЦ "АдВА". – 2008. – 68 с.
2. Волков А.Г. Семья – объект демографии. – Москва: Мысль, 1986. – 271 с.
3. Грицевич В.С. Суспільно-географічне пізнання світу як наукова категорія і важлива сфера людської діяльності // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення. Зб.наук.праць. – Херсон: ПП Вишемирський, 2009. – 133-136.
4. Демографические тетради / Институт экономики АН Украинской ССР / Отдел проблем демографического развития Украинской ССР. – Выпуск 2-3. – К., 1970. – 238 с.
5. Сімейний кодекс України (станом на 01 вересня 2008 року). – К., 2008. – 191 с.

Н.Є. Конєр, асп.

Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка

ІНВЕСТИЦІЙНА ТА ІННОВАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ У ПРОМИСЛОВІСТІ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

Важливою галуззю господарської діяльності України, головним джерелом нагромадження і споживання є промисловість. Формування та розвиток промислового виробництва зумовлені різноманітними чинниками, серед яких найважливішими, у період ринкових перетворень, виступають інвестиційна та інноваційна діяльність.

На сьогодні інноваційна діяльність у промисловості є одним із основних шляхів розвитку промислового виробництва, забезпечення випуску високотехнологічної продукції, конкурентної на внутрішньому і зовнішніх ринках. Однак, у період трансформації економіки, відбувається деформація організаційної та галузевої структури наукового комплексу України, що проявляється перш за все на рівні регіонів. Знижується роль традиційних осередків наукової діяльності держави, особливо в ряді обласних центрів, та у великих неагломерованих містах. [2, с.198] Характерною такою тенденцією є і для Вінницької області, де спостерігається істотне скорочення інноваційних витрат, зменшення науково-технічного потенціалу, посилення технологічної відсталості виробництва.

Для оцінки інноваційної діяльності у промисловості Вінницької області використано показники впровадження інновацій на промислових підприємствах. Виділено підприємства, які впроваджували технологічні інновації та підприємства, які здійснювали інформатизацію.

За даними Вінницького обласного управління статистики у 2008 р. технологічні інновації у промисловості Вінницької області здійснювали 75 підприємства. Питома вага їх у загальній кількості підприємств склала 23,9%. За видами промислової діяльності найбільша кількість підприємств, що впроваджували технологічні інновації, припадає на переробну промисловість (67), а саме на виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів – 27. Загальна сума витрат на технологічні інновації становить 355336.6 тис. грн. Основними напрямками технологічних інновацій є такі:

Застосування принципово нових машин і матеріалів. Це найбільш поширений напрямок інноваційної діяльності в області. Впроваджували дані інновації 18 підприємств, що становить 5,7% від загальної їх кількості.

Основним показником технологічного рівня промисловості є зношеність основних виробничих фондів. В залежності від галузі зношеність основних фондів становить від 50 до 60 відсотків. У 2008 році, в напрямку оновлення основних виробничих фондів та впровадження нових технологічних процесів, працювало 15 підприємств (4,7%) переважно харчової промисловості. Було впроваджено 24 процеси, із них 37,5% відносяться до маловідходних і ресурсозберігаючих (6 підприємств). На жаль, не освоюються нові технології у машинобудуванні, про що свідчить занепад комплексу у області.

Освоєння нових видів продукції. У 2008 р. цим напрямком займалось 13 підприємств (4,1%). Було освоєно 37 нових видів продукції, із них 4 нових види техніки, що у 27 раз менше, ніж у 2002 р.

Здатність підприємств проводити новачі характеризується наявністю інженерно-технічних кадрів вищої кваліфікації. [1, с. 41] Промислові підприємства в більшості втратили повноцінні інженерно-технічні служби. Нині кадри, що здатні проводити інжинірингові роботи, сконцентрувались на спеціалізованих малих підприємствах. Таких підприємств в області є 12. Крім того, послуги інноваційного характеру надають ВУЗи області. Спроможність інженерних служб сприймати нововведення вінницьких науковців характеризується співвідношенням між кількістю наявних нових патентів і авторських свідоцтв та загальною кількістю патентів і свідоцтв, які використовуються в промисловості. Патентно-ліцензійна робота - це порівняно слабоосвоєний і нестабільний напрямок інноваційної діяльності у комплексі. У 2008 р. було придбано 27 нових технологій, із них 5 прав на винаходи, 15 – на корисні моделі, 7 – на промислові зразки.

Загальні витрати на інформатизацію промислових підприємств Вінницької області становлять 34712.3 тис. грн., у тому числі витрати на програмне забезпечення - 8228.1 тис. грн., витрати на обчислювальну техніку - 15924.5 тис. грн., витрати на оплату послуг сторонніх підприємств у сфері інформатизації - 10559.7 тис. грн.

Впровадження інновацій у промисловість Вінницької області, хоч і в обмежених масштабах, дало змогу більшості підприємств оновити продукцію та збільшити обсяги виробництва. Загалом за 2008 р. у промисловості області було вироблено інноваційної продукції на загальну суму 77,2 млн. грн., що складає тільки 1,1% від загального обсягу виробленої продукції.

Відмічаються і територіальні диспропорції в інноваційному розвитку промисловості Вінницької області. Так, на м. Вінницю припадає 70% впроваджень нових видів продукції та 285375,9 тис. грн. витрат на впроваджені інновації, тоді коли її частка у загальному виробництві продукції області складає близько четверті.

Які ж причини стримують розвиток інноваційної діяльності в країні загалом та області зокрема? Передусім – це відсутність фінансування (на 90,6% підприємств). Навіть добре продумана інноваційна політика не є реальною в умовах тривалої інвестиційної кризи. У зв'язку з цим слід різко посилити роль держави у залученні інвестицій в основні види економічної діяльності, а саме в розвиток промисловості.

За даними Вінницького обласного управління статистики у 2008 році підприємствами та організаціями усіх форм власності в промисловість Вінницької області спрямовано 1226558 тис. грн. інвестицій в основний капітал, що становить 29,7% від загальної кількості. Динаміка інвестиційної діяльності у промисловості є позитивною: у порівнянні з 2005 р. (359159 тис. грн.) обсяг інвестицій збільшився у 3,4 рази. Та, незважаючи на покращення інвестиційного клімату, розвиток інноваційної діяльності у промисловості відбувається досить низькими темпами.

Аналіз інвестиційної діяльності в галузевому розрізі показує, що найбільші інвестиції отримала харчова промисловість (43,4% від загального обсягу, або 533068 тис. грн.). Зокрема, технічно переозброєно і реконструйовано Гайсинський і Погребищенський цукрові заводи, перепрофільовано деякі морально й фізично застарілі підприємства. Малі асигнування у машинобудування (56453 тис. грн.), а також у легку промисловість (7076 тис. грн.), закріплюють процес деіндустріалізації області й загострюють проблему безробіття, особливо в містах.

Основним джерелом інвестицій у промисловості залишаються власні кошти підприємств та організацій (49,5% від загального обсягу вкладень). Намітилась тенденція до збільшення інвестиційних надходжень з держбюджету (4%), хоча за останній десяток років вони скоротилися більш як в 10 разів. Незначними є і кошти зарубіжних інвесторів (3%), що говорить про низьку інвестиційну привабливість вітчизняних підприємств та підприємств області, зокрема. Державні інвестиції спрямовуються здебільшого у високотехнологічні галузі машинобудування, що є позитивним моментом, тоді як зарубіжний інвестор зацікавлений у розвитку традиційних сировиниємких галузей – цукрової промисловості, видобутку каолінів тощо. Поряд з цим, досить значними є позики та кредити в банках (19,1%), без яких, на сьогодні, неможливе існування

більшості промислових підприємств.

Аналізуючи територіальний зріз інвестиційної діяльності, не важко помітити, що абсолютним інвестиційним лідером є Вінниця. На розвиток промисловості в ній припадає 58,2% обсягу капітальних інвестицій та 49,3% - іноземних інвестицій, причому основну їх частину – в новітні галузі (83% – у машинобудування та металообробку). Значними є інвестиції у промисловість Вінницького (5,9% та 1,6% відповідно), Калинівського (8,1% та 1,5%), Тиврівського (4,1% та 3,7%) та інших районів, тут переважає вкладання коштів у старі галузі (харчову, промисловість будівельних матеріалів тощо).

Найбільшими промисловими підприємствами області з іноземними інвестиціями є такі як: Компанія "Nemiroff" - лідер українського горілчаного ринку; ТОВ "Барлінек Україна" (з участю польських інвестицій)- основним продуктом компанії є трьохпластинчата барлінецька дошка, яка застосовується при виробництві дерев'яних підлог (реалізується в 30 країнах світу); ЗАТ "Пфанер Бар" (австрійський капітал) - створене з метою організації переробки сільськогосподарської продукції та розливу натуральних соків в упаковку типу Тетра Пак; ТОВ "Люстдорф" - компанія є виробником широкого асортименту молочних продуктів, що випускаються під торговими марками "На здоров'є" і "Селянське"; ТОВ "Агрона Фрут Україна" (присутні інвестиції австрійського походження) - основними напрямками діяльності підприємства є виробництво концентрованих фруктових та овочевих соків, виробництво пюре в асептичній упаковці без будь-яких консервантів, виробництво фруктових наповнювачів до йогуртів з частинками фруктів і ягід; ВАТ "Вінницька кондитерська фабрика" - торговельна марка "Roshen" (Інвестиції концерну "Укрпромінвест" та іноземні інвестиції різного походження) - вид діяльності: випуск цукерок, шоколаду, тортів [4].

Але в той же час, коли на території області розташовані підприємства з світом ім'ям, необхідно не забувати той факт, що Вінниччина є однією з найменш привабливих регіонів України серед інвесторів, свідченням цього є те, що обсяг прямих іноземних інвестицій у Вінницьку область по відношенню до України склав 0,44%. Якщо провести ранжування регіонів України за обсягом іноземних інвестицій, то Вінницька область посідає двадцять перше місце з двадцяти чотирьох областей та Автономної республіки Крим [3, 14].

Отже, однією з важливих складових розвитку промисловості регіонів є діяльність високотехнологічних виробництв. Впровадження високих технологій не можливе без створення інвестиційного ринку у промисловості. Адже і структурна перебудова промисловості, і науково-технічний прогрес у ній також реалізуються через інвестиції. Для апробації та впровадження нових технологій, реалізації інноваційних пріоритетів у промисловості, інвестиції необхідно спрямовувати на створення цілісних територіальних комплексів науково-технічної і виробничої діяльності. Ми вважаємо, що для цього є всі необхідні передумови, оскільки в недавньому минулому на території більшості регіонів держави і Вінницької області, зокрема, функціонувала велика кількість науково-дослідних та дослідно-конструкторських інститутів, бюро тощо. Нині більшість з цих інститутів або припинили роботу, або різко зменшили обсяги. Однак для відновлення технологічної бази підприємств деякі з них могли б відіграти значну роль.

Література

1. Бондаренко С.М. Система показників конкурентоспроможності, соціально-економічної ефективності для споживача та рейтингу виробу на ринку // Проблеми науки. – 2001. – № 10. – С. 40 – 46.
2. Гладкий О.В. Наукові основи суспільно-географічних досліджень промислових агломерацій / За ред. С.І. Іщука. – К.: Вид. Київ. ун-ту імені Т. Шевченка. – К.: ВГЛ «Обрій», 2008. – 360 с.
3. Марченко С.К. Іноземні інвестиції в умовах економічного зростання Вінницької області // Інвестиції: практика та досвід.- 2007.- №22.-С.13-16.
4. www.vivinvest.com.ua

*А.О. Корнус, доц., к. геогр. н.
Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка*

ДИНАМІКА ЛЮДНОСТІ МІСТ ОБЛАСНОГО ПІДПОРЯДКУВАННЯ ПІВНІЧНО-СХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

Всього у 4 обласних центрах та 29 містах обласного підпорядкування Сумської, Полтавської, Харківської та Луганської адміністративних областей станом на 1.01.2008 року проживало 4,676 млн. осіб (59,4% населення регіону), що на 4,6% менше від їх чисельності наприкінці 2001 року.

Характерно, що до початку 90-х ХХ ст. міське населення регіону збільшувалось, але починаючи з 1994 р. воно почало скорочуватися і вже у 1995 р. становило 99,6% до рівня 1989 р. За міжпереписний період 1989-2001 рр. скорочення чисельності населення у містах обласного підпорядкування, яке було стрімким і становило майже 8% (табл. 1).

Таблиця 1

**Динаміка людності міст обласного підпорядкування⁹
Північно-Східного регіону України (тис. осіб)**

Міста обласного підпорядкування	1989	2001	2001 р. у % до 1989 р.	2008	2008 р. у % до 2001 р.
Луганська область					
Алчевськ	125,7	119,2	94,8	114,9	96,4
Антрацит	104,5	90,8	86,9	81,8	90,1
Брянка	72,3	61,4	84,9	56,4	91,9
Кіровськ	54,0	45,0	83,3	38,9	86,4
Красний Луч	173,4	145,1	83,7	130,8	90,1
Краснодон	136,6	118,2	86,5	107,9	91,3
Лисичанськ	149,4	133,3	89,2	124,6	93,5
Луганськ	542,9	503,2	92,7	477,6	94,9
Первомайськ	97,4	80,6	82,8	73,6	91,3
Ровеньки	99,8	91,7	91,9	86,8	94,7
Рубіжне	74,6	65,3	87,5	62,5	95,7
Свердловськ	128,4	110,2	85,8	101,7	92,3
Сєверодонецьк	141,2	129,8	91,9	123,8	95,4
Стаханов	138,2	108,3	78,4	97,0	89,6
Сумська область					
Суми	291,3	293,1	100,6	277,8	94,8
Глухів	35,9	35,8	99,7	35,1	98,0
Конотоп	95,5	92,7	97,1	93,5	100,9
Лебедин	32,4	28,9	89,2	27,0	93,4
Охтирка	50,7	50,4	99,4	49,2	97,6
Ромни	57,1	50,4	88,3	45,3	89,9
Шостка	92,9	87,1	93,8	82,0	94,1
Полтавська область					
Полтава	314,7	318	101,0	303,6	95,5
Кременчук	236,5	234,1	99,0	229,1	97,9
Комсомольськ	51,6	51,7	100,2	54,3	105,0
Лубни	59,5	52,6	88,4	49,1	93,3
Миргород	46,7	42,9	91,9	41,5	96,7
Харківська область					
Харків	1610	1470,9	91,4	1437,2	97,7
Ізюм	64,3	56,1	87,2	53,6	95,5
Куп'янськ	70,8	62,6	88,4	59,3	94,7
Лозова	73	73,1	100,1	69,9	95,6
Люботин	29,4	27	91,8	24,6	91,1
Первомайський	37,5	33	88,0	31,7	96,1
Чугуїв	36,5	37,7	103,3	33,7	89,4
Всього	5324,7	4900,2	92,0	4675,8	95,4

Найбільша частка міського населення у Луганській області (86,5%), найменша – у Полтавській області (60,4%). Цікаво, що за останні 20 років (1989-2008 рр.) частка міського населення Луганської області майже не змінилася 86,4% і 86,5%, тоді як менш урбанізовані Сумська та Полтавська області більш стрімко нарощували частку свого міського населення 61,8 і 66,6% та 56,5 і 60,4% відповідно.

⁹ Включаючи мешканців населених пунктів, підпорядкованих відповідній міській раді

Міські поселення, особливо міста обласного підпорядкування, характеризуються високою щільністю населення (від 1500 до 3000 осіб/км²). Є пряма залежність між рівнем урбанізації та загальною густрою населення. В регіоні виділяється 6 адміністративних районів з часткою міського населення більше 90% (Перевальський – 98,0%, Попаснянський – 97,6%, Харківський – 96,1%, Краснодонський – 95,9%, Антрацитівський – 93,5%, Свердловський – 90,7%), з них 4 розташовано у найбільш урбанізованій Луганській області. З іншого боку, в Луганській області немає жодного району, у якому частка міського населення була б меншою 25%, хоча у Полтавській області таких районів 6, у Харківській області – 3 і у Сумській області – 1.

За міжпереписний період (1989-2001 рр.) збільшення чисельності населення спостерігалось у 5 містах: Суми (+0,6%), Полтава (+1%), Комсомольськ Полтавської області (+0,2%), Чугуїв (+3,3%) і Лозова (+0,1%) Харківської області. Зменшення населення у поселеннях цього типу найбільш швидко відбувалося у містах Луганської області: Стаханов (–21,6%), Первомайськ (–17,2%), Кіровськ (–16,7%), Красний Луч (–16,3%), Брянка (–15,1%), Свердловськ (–14,2%), Краснодон (–13,5%), Антрацит (–13,1%).

За післяпереписний період міст обласного підпорядкування, що збільшили свою чисельність залишилося лише 2, – до згаданого вище Комсомольська (+5%) додався Конотоп, Сумської області (+0,9%). Найгірша ж ситуація „поширилася” за межі Луганської області, – крім Кіровська (–13,6%) і Стаханова (–10,4%), серед лідерів за темпами депопуляції Чугуїв (–10,6%) і Ромни Сумської області (–10,1%).

Однією з основних причин різкого зменшення чисельності населення регіону є кризовий стан рівня народжуваності. Народжуваність в Україні знизилася з 657,2 тис. осіб у 1990 р. до 472,6 тис. осіб у 2007 році. Найнижчого показника було зафіксовано у 2001 році – 376,4 тис. осіб. Смертність населення зросла з 629,6 тис. осіб у 1990 році до 762,8 тис. осіб у 2007 р. Найбільше людей померло у 2005 році – 781,9 тис. осіб.

Г.О. Кулешова, асп.

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ГЕОГРАФІЧНА СТРУКТУРА ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Одним із головних напрямів дослідження зовнішньоторговельних зв'язків регіону поряд з оцінкою загальної їх динаміки та торговельної структури є аналіз географічної структури експортно-імпортних операцій, виявлення головних торговельних партнерів регіону.

В географічній структурі експорту Харківської області (рис. 1) питома вага належить країнам СНД, частка яких у загальному обсязі експорту регіону становить 79%. На країни Європи та Азії припадає відповідно 10% та 9% експортних поставок Харківщини. Незначна частка (близько 2%) належить країнам Африки та Америки, переважно за рахунок експорту товарів в Єгипет, Мексику та Сполучені Штати Америки.

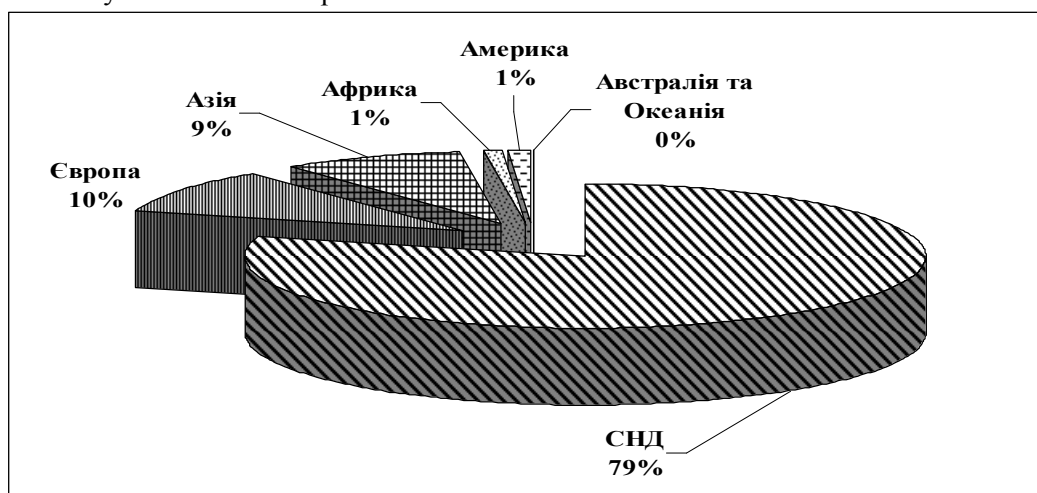

Рис. 1. Географічна структура експорту товарів Харківської області у 2008 році (побудовано за даними [1,2])

Головний торговельний партнер Харківської області – Російська Федерація, на яку припадає 52% від загального об'єму експортних поставок області та 65,5% експорту Харківщини в країни СНД. Серед регіонів Російської Федерації найвищі показники зовнішньоторговельного обороту Харківська область має з Белгородською областю, чому сприяє географічна близькість регіонів, історично сформовані виробничі та коопераційні зв'язки тощо.

Зовнішньоторговельний оборот Харківської області з Белгородською областю у 2008 р. склав 376,8 млн. дол. США (20,5% від загального обороту з Російською Федерацією) та збільшився на 51,3% у порівнянні з 2007 р. Експортні поставки харківських підприємств становили 294,0 млн. дол. США (36,4% від загального експорту в РФ) та збільшилися на 60% у порівнянні з аналогічним періодом 2007 р.

Харківська область також тісно співпрацює з Республікою Білорусь, на яку припадає 8% експорту області в країни СНД, Казахстаном (7,9%), Грузією (5,3%) та Молдовою (4,4%).

Серед країн Європи експортні поставки з Харківщини в 2008 р. були спрямовані до Республіки Польща (15,8% експорту області в країни Європи), Литви (15,6%), Болгарії (13,8%), Німеччини (9%) та ін., а серед країн Азії – до Туреччини (20% експорту області в країни Азії), Ірану (19,3%), Індії (17,8%), Китаю (7,6%) та ін.

Аналізуючи динаміку частки експорту Харківської області у країни СНД, Європи та Азії (рис. 2), слід відмітити, що на ці країни припадає 98% від сумарного експорту області. За досліджуваний період експорт Харківщини до країн СНД суттєво переважав експорт до інших країн світу, при чому з 2000 р. по 2003 р. експортні поставки харківських підприємств до країн СНД у загальній структурі експорту області зменшилися на 21%, а за період 2004-2008 рр. виросли на 25%. У той же час експорт з області до країн Європи за період 2000-2003 рр. коливався у межах 15 – 29% від загального обсягу експорту Харківщини, а у 2008 р. знизився до 10%.

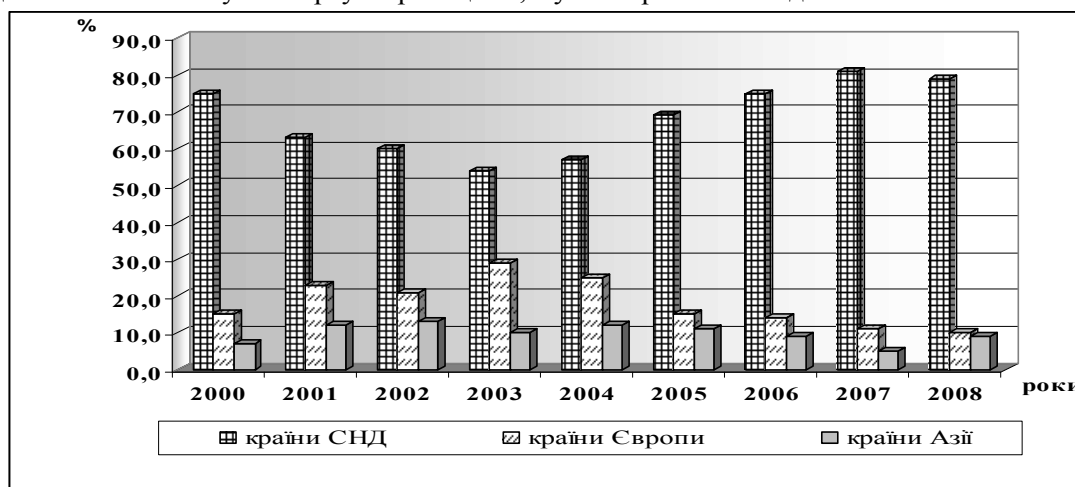

Рис. 2. Динаміка частки експорту товарів з Харківської області у країни СНД, Європи, Азії за період 2000-2008 рр. (побудовано за даними [1,2])

Значне місце у зовнішній торгівлі Харківської області займають країни Азії, частка яких в експорті регіону у 2008 р. становила 9%. Найбільший відсоток даної групи країн в експорті Харківщини спостерігався у 2002 р. – 13% від сумарного експорту товарів області, а найнижчий – у 2007 р. – лише 5%.

В географічній структурі імпорту Харківської області (рис. 3) питому вагу мають країни СНД, з яких до області у 2008 році надійшло 49% від загального імпорту товарів регіону. Друге місце в імпорті Харківщини належить країнам Європи (26%), третє – країнам Азії (18%). З країн Африки, Америки та Австралії і Океанії імпортовано 7% товарів.

Серед країн СНД найбільші імпортні поставки до Харківської області надійшли у 2008 р. з Російської Федерації, на яку припадає 86% імпорту області з країн СНД та 41,7% від загального обсягу імпорту регіону. Як зазначалося, серед регіонів Росії провідне місце у зовнішній торгівлі Харківщини належить Белгородській області, імпортні поставки з якої в Харківську область у 2008 р. становили 82,8 млн. дол. США (8% від загального імпорту з РФ) та збільшилися на 26,6% у порівнянні з 2007 р. Слід відзначити, що у зовнішньоторговельних зв'язках Харківської та Белгородської областей переважає позитивне сальдо зовнішньої торгівлі, яке у 2008 р. становило

211,2 млн. дол. США, що на 92,9 млн. дол. США більше, ніж у 2007. Таким чином, коефіцієнт покриття імпорту експортом становив 3,55, тоді як у 2007 р. він був на рівні 2,81.

Важливими торговельними партнерами Харківщини серед країн СНД також є Республіка Білорусь (9% імпорту області з країн СНД) та Казахстан (2,3%).

Серед країн Європи найбільше імпортовано товарів в Харківську область у 2008 р. з Республіки Польща (15,8% імпорту області з країн Європи), Литви (15,6%), Болгарії (13,8%), Німеччини (9%), а серед країн Азії – з Китаю (43,4% імпорту області з країн Азії), Туреччини (10,3%), Індії (8,1%), Японії (7,5%) (рис. 3).

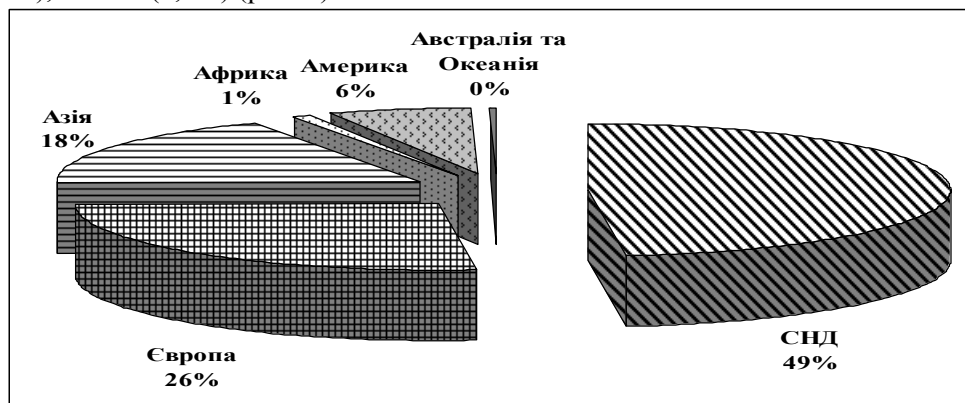

Рис. 3. Географічна структура імпорту товарів Харківської області у 2008 році (побудовано за даними [1,2])

Виходячи з аналізу динаміки частки імпорту товарів в Харківську область (рис. 4), можна відмітити, що з 2005 р. спостерігається збільшення частки імпортованих товарів в область з країн Європи та Азії, у той же час зменшується імпорт з країн СНД.

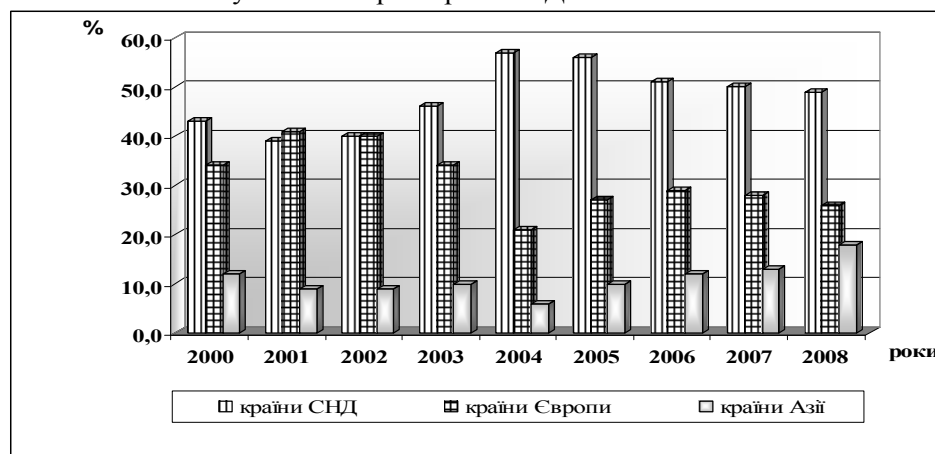

Рис. 4. Динаміка частки імпорту товарів в Харківську область з країн СНД, Європи, Азії за період 2000-2008 рр. (побудовано за даними [1,2])

В цілому можна зробити висновок, що у зовнішній торгівлі Харківської області спостерігається тенденція розвитку історично сформованих торговельних зв'язків з країнами СНД поряд із розширенням співпраці з країнами Європи та Азії.

Література

1. Матеріали Головного управління зовнішньоекономічних зв'язків та європейської інтеграції Харківської обласної державної адміністрації (www.kharkivoda.gov.ua),
2. Харківська область в 2007 році: Статистичний щорічник / За ред. М.Л. Чмихало. – Харків: ВД «ІНЖЕК», 2007. – 604 с.

ПОРІВНЯЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ СИСТЕМ РОЗСЕЛЕННЯ ПРИКОРДОННИХ РЕГІОНІВ (НА ПРИКЛАДІ ЛУГАНСЬКОЇ ТА ВОРОНЕЗЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ)

Транскордонне співробітництво має метою вирішення спільних проблем (соціально-економічного розвитку, екологічних, культурно-освітніх та інших) та зменшення периферійності прикордонних регіонів. Для вирішення цих проблем необхідне глибоке вивчення природно-ресурсного потенціалу територій, галузевої і територіальної структури господарства, системи розселення регіонів.

Система розселення є показником рівня розвитку територіальної організації продуктивних сил держави, і регіонів зокрема. Роль транскордонного співробітництва в цьому контексті полягає у вирішенні завдань збалансованості систем розселення прикордонних регіонів.

В Україні накопичено величезний досвід наукових досліджень розселення населення. Авторами важливих наукових праць з цієї проблематики є Ю. Пітюренко, П. Коваленко, А. Доценко, А. Степаненко, М. Фащевський, В. Джаман, О. Заставецька, О. Краснопольський та багато інших суспільно-географів.

Луганська та Воронежська області належать до україно-російського порубіжжя. Процес становлення систем розселення прикордонних регіонів триває протягом століть, під впливом спільних історичних, економічних, соціальних та культурних зв'язків братніх народів.

Метою нашої публікації є порівняльно-географічний аналіз систем розселення прикордонних регіонів (Луганської області України та Воронежської області Російської Федерації).

Тенденція до зменшення чисельності населення в обох прикордонних регіонах (рис.1) визначалась передусім характером природних відтворювальних та міграційних процесів. Попередні несприятливі тенденції демографічного розвитку, зміна геополітичних реалій та соціально-економічна криза перехідного періоду обумовили інтенсивні депопуляційні процеси та з 1994 р. значний механічний відтік населення прикордонних регіонів.

Чисельність населення прикордонних регіонів майже однакова, але площа Воронежської області майже вдвічі більша (табл. 1). Згідно з адміністративно-територіальним поділом Луганська область складається з 18 районів, 37 міст (з них 14 міст обласного підпорядкування), 109 селищ міського типу (сmt), 787 сіл, об'єднаних у 205 сільрад. Воронежська область поділяється на 31 муніципальний район, 15 міст (з них 7 міст обласного підпорядкування), 4 селища міського типу, 17 робітничих селищ, 1717 сільських населених пунктів.

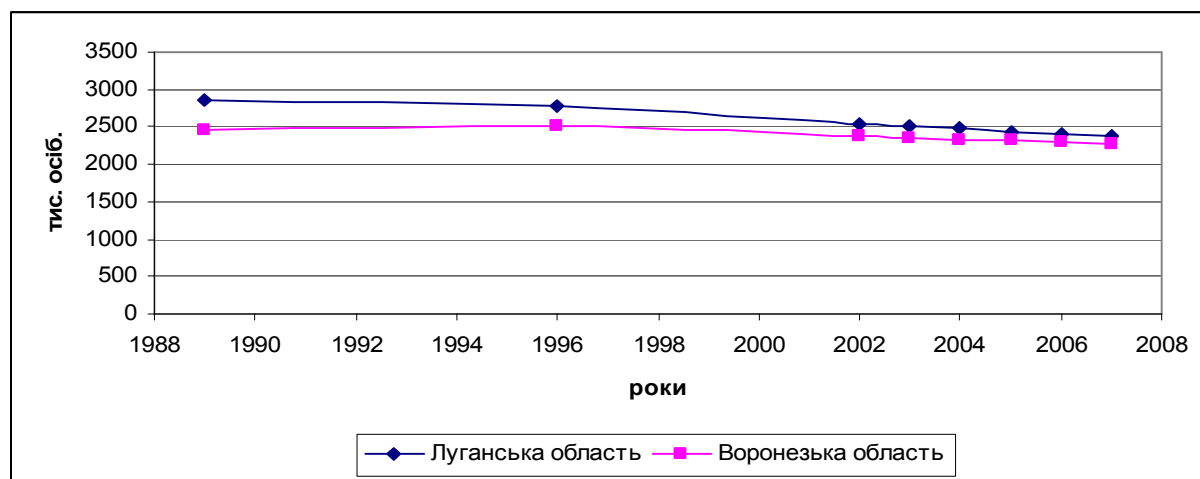

Рис.1 Динаміка чисельності населення Луганської та Воронежської областей

Порівняння систем розселення Луганської та Воронежської областей дозволило виділити такі особливості (табл. 1, 2):

1. Щільність населення Луганської області значна і складає 88,2 осіб на км² (вище середнього показника по Україні), що майже вдвічі більше ніж у Воронежській – 43,5 осіб на км² (станом на 1.01.2008 р.).

2. Луганщина має високий рівень урбанізації (86,5 %), за яким вона посідає друге місце в Україні після Донецької області. Питома вага міського населення Воронежської області є нижчою за середній рівень у Російській Федерації, і становить 63,3 % (станом на 1.01.2008р.).

3. Луганська область вирізняється великою кількістю міст (третій показник в Україні) та селищ міського типу (більше їх лише в Донецькій області). На Луганщині з 37-ми міст 4 мають чисельність населення понад 100 тис. осіб кожне, 7 міст відносяться до категорії середніх.

У Воронежській області всього 15 міст (1 велике, 3 середніх та 11 малих). У структурному відношенні міське розселення Воронежської області характеризується надмірною поляризацією: на одному полюсі крупне місто, а на другому – усі інші, чисельність населення яких у сумі (515,9 тис. осіб) значно поступається першому. У цьому регіоні немає жодного міста людністю 100-250 тис. осіб. Дуже мала мережа середніх міст – Борисоглебськ, Ліски, Россось (50-100 тис. осіб).

4. У Луганській області кількість найменших малих міст людністю до 10 тис. осіб збільшилася з 4 до 7 (мм. Олександрівськ, Міусинськ, Новодружеськ, Привілля, Алмазна, Артемівськ, Зоринськ). Ураховуючи зміни, що відбулися в структурі зайнятості багатьох цих поселень через деіндустріалізацію, можна стверджувати, що ці міста фактично перетворились на селища. Відбувається зменшення кількості малих міст і селищ міського типу також у Воронежській області: майже всі вони мають від'ємну динаміку людності.

5. Обидва регіони мають велику питому вагу крупного міста – обласного центру. Питома вага Луганська, великого міста, досить вагома і складає 21,7 %. Але місто Воронеж відрізняється ще більшою концентрацією населення – 64,1 %, тобто більше ніж половина міського населення проживає в обласному центрі. Саме гіпертрофований розвиток Воронежу пояснює відсутність великих міст у системі розселення.

6. Луганська область має високий рівень територіальної концентрації міського населення. Так, зосередженість міст і селищ міського типу на території області більше ніж удвічі перевищує відповідний загальнодержавний показник. В той же час густота поселенської мережі Воронежської області становить близько 9,7 одиниць, тобто є досить низькою.

Таблиця 1

Порівняльна характеристика кількісних показників поселенської мережі Луганської та Воронежської областей на 1 січня 2008 р.^{1,2}

Показники	Область	
	Луганська	Воронезька
1. Площа, тис. км ²	26,7	52,2
2. Чисельність наявного населення всього, тис. осіб	2355,4	2270,0
у тому числі		
міське	2038,4	1436,7
сільське	317,0	833,3
3. Кількість адміністративних районів	18	31
4. Кількість поселень всього, одиниць	933	1753
у тому числі		
міські	146	36
сільські	787	1717
5. Кількість сільських поселень, на одне міське, одиниць	5,4	13,1
6. Густота поселенської мережі, одиниць на 1 тис. км ²	34,9	9,7
7. Щільність населення, осіб/ км ²	88,2	43,5
8. Рівень урбанізації, %	86,5	63,3

Примітки:

¹ Обчислено за даними Головного управління статистики в Луганській області

² Обчислено за даними Державної статистики в Воронежській області

7. Абсолютна більшість міст Луганської області і понад половини міст Воронежської області з'явилися на карті в радянський період, тобто вони, порівняно з містами багатьох інших регіонів України і Росії, є «молодими».

8. Основною формою міського розселення на Луганщині є агломерації (зокрема багатоцентрові). До них відносять Стаханову-Алчевську, Луганську, Краснолуцько-Антрацитівську, Лисичансько-Рубіжанську, Свердловсько-Ровеньківську, Краснодонську агломерації. Поодинокими міськими поселеннями (не входять в жодну систему групового розселення) є тільки міста Сватове і Старобільськ та 11 смт всі вони розташовані у північній частині Луганської області.

9. На території Воронежської області розташована тільки одна агломерація – Воронежська. Але саме ця агломерація має найвищий рівень концентрації продуктивних сил усього Центрального Чернозем'я Російської Федерації. Територія агломерації (в межах 1 години транспортної доступності її центра) включає більш ніж 1 млн. осіб. міського населення і понад 100 тис. осіб сільського населення. В межах Воронежської агломерації знаходиться 11 міст, тобто майже третя частина міських поселень області [1].

10. Для Луганщини характерна найнижча в Україні чисельність сільського населення – 317,0 тис. осіб, а в сільській місцевості Воронежської області мешкає 833,3 тис. осіб, тобто майже 40 % населення (на початок 2008 р.).

Таблиця 2

Урбаністична структура Луганської та Воронежської областей у 2007 р.^{1,2}

Категорії міських поселень	Кількість поселень, одиниць		Чисельність населення, тис. осіб		Питома вага в міському населенні, у %	
	Луганська	Воронезька	Луганська	Воронезька	Луганська	Воронезька
Крупне місто	1	1	446,1	920,4	21,7	64,1
Великі міста	3	-	339,8	-	16,5	-
Середні міста	7	3	460,3	182,3	22,3	12,7
Малі міста	26	11	448,7	232,9	21,8	16,2
Селища міського типу	109	21	364,7	100,7	17,7	7,0

Примітки:

¹Обчислено за даними Головного управління статистики в Луганській області

²Обчислено за даними Державної статистики в Воронежській області

11. У структурі сільського розселення найбільше зосередження сіл спостерігається в групі середніх за людністю поселень (від 200 до 500 осіб). Це найбільш стійкий тип сіл для Луганської області, кількість таких сільських поселень залишається стабільною. Кількість великих, крупних сіл дещо зменшилось, проте кількість дрібних – різко зростає. Найбільше таких сіл у віддалених від економічного центру області, периферійних адміністративних районах.

У Воронежській області кількісно переважають малі за людністю села (менш ніж 100 осіб. або навіть 50 осіб) – це 1/3 всіх сільських населених пунктів. Однак у загальній чисельності населення їх питома вага невелика – близько 3 %. Третину сіл області складають середні за людністю, у яких мешкає близько 15 % всього сільського населення області. Великі та крупні села, разом взяті, складають 30 % сільських поселень, але в них мешкає більшість сільського населення – понад 80% [1].

12. Значні внутрішньообласні територіальні відмінності в характері розселення обох регіонів, обумовлені, перш за все, рівнем розвитку, спеціалізацією та особливостями розміщення виробничих сил. Так, показники щільності населення Луганської області коливаються в межах від максимального 96,9 осіб на 1 км² у найбільш густонаселеному та високоурбанізованому південному заході до 14,3 – 16,2 осіб на 1 км² у районах півночі та до 12,0 осіб на км² у південній східних районах [2]. У Воронежській області найбільша щільність поселенської мережі спостерігається на північному заході області, а найменша в центрі й, особливо, на півдні [1].

Висновок: Аналіз систем розселення Луганської та Воронежської областей дозволив виділити спільні риси – це велика концентрація населення в обласних центрах (особливо у Воронежі), зменшення кількості та людності малих міст і селищ міського типу, переважання середніх сіл за людністю, як найбільш стійких сільських поселень.

Відмінності систем розселення пояснюються історією заселення регіонів і різним рівнем територіального розвитку продуктивних сил. Луганська область – це один з найбільш високоурбанізованих регіонів України, з великої кількості міст та селищ міського типу, з високим рівнем територіальної концентрації міського населення. У Воронежській області рівень урбанізації нижче середнього відповідного показника Російської Федерації, мережа міських поселень нерозгалужена. У більшості муніципальних районів області районний центр – це сільське поселення. Луганська та Воронежська області немов би повернуті „спинами” одна до одної, бо найбільш заселені і розвинуті частини прикордонних регіонів розташовані у глибині, що не є сприятливим для розвитку транскордонної співпраці.

Література

1. Визитная карточка области. Население Воронежской области. – Режим доступа: <http://www.govvrn.ru>
2. Мельник І.Г. Місце малих та середніх міст у системи розселення Луганської області // Географія і сучасність. Збірник наукових праць Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 2004. – С. 52 – 61.
3. Показатели экономического и социального развития городов и районов Воронежской области. Статистический сборник. / за ред. Н.А. Ткаличевой: Территориальный орган федеральной службы государственной статистики по Воронежской области. – Воронеж, 2009. – 232 с.
4. Розселення в Україні: проблеми і перспективи / [А.І. Доценко, В.Т. Зінич, О.Т. Великохатко, В.Л. Танцюра]; за ред. Б.М. Данилишина. – К.:РВПС України НАН України, 2006. – 269 с.
5. Статистичний щорічник Луганської області за 2008 рік. /За ред. С.Г. Пілієва: Головне управління статистики у Луганській області. – Луганськ, 2009.

*Н.Н. Мартыненко, уч. секр., В.Д. Матросов, с. н. с.
ГУ НИИ социально-трудовых отношений*

НАПРАВЛЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ТРАНСПОРТНЫХ ЛОГИСТИЧЕСКИХ ЦЕНТРОВ И КОНСИГНАЦИОННЫХ ЗОН ПРИГРАНИЧНЫХ РЕГИОНОВ УКРАИНЫ И РОССИИ В РАМКАХ ТРАНСГРАНИЧНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

Для Украины и РФ, особенно для их приграничных регионов, есть все шансы стать инициаторами и организаторами формирования социально-экономического пространства, объединяющего интересы развития сопредельных государств. К этому обязывает уникальность их географического и геополитического положения. Поэтому в современных условиях необходимо ожидать интенсивного развития двусторонних экономических контактов по всему периметру украинско-российской границы. Тем более, что в этих контактах заинтересованы и бизнес, и руководство, и население приграничных регионов обеих стран (как показали последние социологические исследования НИИ социально-трудовых отношений).

Одной из наиболее действенных форм приграничного сотрудничества и контактов является деятельность транспортных логистических центров и консигнационных зон. Органы власти на местах (в областях, штатах, городах, провинциях и т.д.) во многих странах мира ведут активную внешнеторговую деятельность, реализуя программы социально-экономического развития своих территорий с помощью вывоза местных и транспортировки транзитных товаров. Развитию упомянутой формы сотрудничества будет способствовать создание еврорегиона, в котором объединятся усилия таможенных и других органов по упрощению процедур контроля, ускорению товарооборота и оказанию транспортных, складских, гостиничных, сервисных, туристических и другого рода услуг.

Как показывает мировой опыт успешное социально-экономическое развитие приграничных территорий практически невозможно без консигнационных зон и транспортных логистических центров. Особенно это значимо, когда по территории приграничных регионов проходят международные транспортные коридоры. Ведь кроме выгодного экономико-географического положения (на пересечение путей "Восток-Запад", "Юг-Север") приграничные регионы обеих стран (Луганская область Украины и Ростовская, Белгородская и Воронежская области РФ) имеют все виды транспорта, частично модернизированную (или запланированную к модернизации в течение ближайших 5

лет) дорожную инфраструктуру и большой грузопоток через свою территорию в различных направлениях. Изучив социально-экономическое состояние и дальнейшие планы социально-экономического развития приграничных регионов обеих стран, можно утверждать, что для них характерным является:

- наличие потенциально достаточной (с условием ее дальнейшей качественной модернизации) для обслуживания транспортных транзитных коридоров транспортной инфраструктуры и дорожной сети;
- увеличение грузо- и пассажиропотоков внутри областей и межобластных перевозок;
- дальнейшее обустройство и модернизация приграничной инфраструктуры на границе между Украиной и Россией;
- планы модернизации автодорог, железных дорог, портов, аэропортов с финансированием как из регионального, так и государственного бюджетов;
- бурное и динамичное развитие телекоммуникационной инфраструктуры.

Увеличение объемов межгосударственных перевозок, в том числе транзитных, автомобильным, железнодорожным и авиационным транспортом, вхождение в международную систему транспортных коридоров, развитие трансграничного сотрудничества, организация различных экономических зон, является важнейшей предпосылкой ускоренного развития данных приграничных регионов (Луганская, Ростовская, Белгородская и Воронежская области). О том, что эта сфера будет все больше развиваться, говорят показатели роста экономики стран АТР (Азиатско-Тихоокеанского региона). Экономические аналитики прогнозируют рост производства товаров и услуг только в Китае ежегодно на 10,0% , в Индии – более 7,0%. Как следствие, увеличился экспортно-импортный грузопоток в направлении Восток-Запад.

Бурное экономическое развитие Юга России и, в частности, Ростовской, Белгородской, Воронежской областей требует адекватных темпов строительства транспортных коммуникаций, обеспеченных соответствующей инфраструктурой (оборудованными терминалами, складскими помещениями, правильно организованными спусками и выездами на дороги международного и национального значения (федеральные трассы), т.е. грамотной логистики доставки грузов. Для организации грузо- и пассажиропотока приграничных регионов жизненно необходима соответствующая транспортно-логистическая инфраструктура. Устойчивый рост различных отраслей экономики привел к возрастающему спросу на транспортировку, складирование и дистрибуцию грузов. Сегодня транспортно-логистические операторы пока не могут в полной мере предложить высококачественные и конкурентоспособные услуги. На многих направлениях отсутствуют объекты логистики как таковые. Поэтому существенно необходимым, особенно для улучшения инвестиционного климата, а значит и повышения качества жизни населения приграничных регионов, является формирование единой системы транспортно-логистических узлов и центров приема, хранения, перевалки, дистрибуции товаров. Необходимо предусмотреть создание контейнерных и грузоперерабатывающих терминалов, логистических мультимодальных и трансформационных центров, включая логистические парки и "сухие порты". Также позитивным фактором для развития логистических центров является то, что их окупаемость, а, следовательно, и инвестиционная привлекательность стоит на третьем месте, сразу после торговли и туризма.

Появление в Луганской, Ростовской, Белгородской, Воронежской областях современных складских помещений обеспечит доступ местным товаропроизводителям на общенациональные и международные рынки, укрепит позиции самих регионов. При существующей проблеме дефицита складских помещений особенно класса "А" (например, в г.Ростове – на – Дону, по оценкам специалистов, их вдвое меньше необходимого – 80 тыс. м² – при суммарном спросе – 150 тыс. м²). В Ростовской области спрос на терминалы класса "А" будет на уровне 150-200 тыс.м², а в целом потребность в складских помещениях составляет 1 млн.м² (по мнению экспертов).

Также предполагается создание на территории Ростовской области двух мощных транспортно-логистических узлов "Южного" (Ростово-Батайского) и "Центрального" (Гуково-Белокалитвинского), на которые будут возложены взаимодополняющие функции и основной целью которых будет увеличение транзитного потенциала региона. Реализация всех предусмотренных проектов по строительству логистических комплексов в области позволит увеличить складские площади до 800 тыс.м² (табл.1).

Таблица 1

Перспективы развития складских комплексов в г. Ростове-на-Дону и в Ростовской области

Крупные складские комплексы	Сроки строительства	Площади
Логистический комплекс (девелопер – компания "Евразия логистик", структурное подразделение казахстанской ИПГ "Евразия")	Окончание – 2010г.	250 тыс.кв.м
Логистический центр НЛК-Батайск	2007-2008	50 тыс.кв.м.
Логистический терминал (девелопер – компания "Росеввродевелопмент")	начало строительства – конец 2007г.	500 тыс.кв.м
Складской комплекс (девелопер – британский инвестфонд Raven Russia с российской ГК "Авалон")	начало строительства – вторая половина 2007г.	230 тыс.кв.м
Складской комплекс (девелопер и оператор – компания VVV Company, инвестор – британский фонд London & Regional Properties, L&RP)	Нет данных	100 тыс.кв.м
Логистический комплекс MLP	Нет данных	100 тыс.кв.м

Создание этих транспортно-логистических узлов осуществляется в рамках формирования трансконтинентального транспортного сообщения "Европа-Китай", маршруты которого проходят, кроме РФ, также по территории Казахстана и Украины. Отдельным приоритетным направлением строительства транспортной инфраструктуры приграничных территорий Ростовской области является создание на основе действующих российских пунктов пропуска на российско-украинской границе крупных логистических парков. С этой целью руководством Ростовской области была привлечена к проектированию французская логистическая компания "LOGISTIC SAM", которая в конце 2005 г. разработала пилотный проект строительства логистического парка на базе инфраструктуры г. Гуково (ОАО "Логопарк Гуково"). Создание логистических центров на территории Ростовской области в приграничной с Украиной зоне также обусловлено необходимостью перераспределения грузопотоков с перегруженного Харьковского направления на недозагруженные Луганское и Донецкое, а также на новый терминал Азовского порта.

По оценке специалистов, расширение трансграничного сотрудничества в рамках реализации проекта "Гуковской стратегической инициативы" приведет к существенному ускорению прохождения грузов через российско-украинскую границу:

- расширит возможность таможенной обработки грузов за счет увеличения (до 10-15 км) зоны таможенного контроля;
- синхронизирует совместные работы, необходимые для обеспечения функционирования одного из крупнейших на украинско-российской границе межгосударственного автомобильного пункта пропуска "Червонопартизанск-Гуково";
- создаст условия для реализации системы мероприятий, направленных на совместную проверку грузов таможенными и пограничными службами обеих стран.

Таким образом, транспортно-логистический Гуково-Белокалитвенский узел будет обеспечивать возможность изменения направлений грузоперевозок с широтного на меридианное, в рамках нового "Южно-Европейского" международного транспортного коридора. Аналогичные проекты в ближайшей перспективе планируется разработать еще на базе трех российских пунктов пропуска – Новошахтинска, Донецка и Волошино. Так как предполагается существенное увеличение пропуска транзитных грузопотоков, то российская сторона заинтересована в привлечении украинских партнеров к реализации аналогичных проектов на своей территории. При этом может рассматриваться вопрос строительства складских терминалов вблизи украинских пунктов пропуска для обработки грузов во взаимодействии с логистическими центрами, размещенными на территории РФ.

Наряду с реализацией вышеуказанных проектов на территории Ростовской области планируется также создание других крупных логистических центров в других приграничных регионах. Так, казахской компанией ОАО "Евразия логистик" реализуется проект "Логопарк Междуречье" в Воронежской области, ведутся переговоры о строительстве логистических парков в Краснодарском крае. Всего девелопер логистических комплексов класса А в России "Евразия логистик" с 2006 по 2010 годы планирует построить сеть из 16 комплексов, которые соединят основные торговые узлы РФ и стран СНГ в единую систему распределительных центров.

Что касается Украины, то строительство крупных логистических центров бурно и динамично развивается в регионах, где наблюдается экономический и торговый бум и имеется для развития этой

отрасли необходимые предпосылки (крупное производство, большие торговые сети, наличие транзитного потенциала и т.д.). Например, в 2007 г. в г. Макеевка Донецкой области компания "Конти" открыла новый логистический центр, который является крупнейшим в Украине среди складских помещений, принадлежащих производственным предприятиям.

Центр обеспечивает одновременное хранение 12000 тонн продукции. Автоматическая система контроля температурного режима позволяет избежать влияния негативных факторов на качество и сохранность продукции. Общая сумма инвестиций в реализацию проекта составила 14 млн. долларов США (без НДС). Также в 2007 г. Австрийская компания GtLD открывает первую очередь логистического комплекса под г. Одессой площадью 160 тыс.м². Комплекс расположен в 5 км от города на земельном участке площадью 30 га. Общий объем инвестиций 100 млн. евро.

Дефицит высокомеханизированных складских помещений и терминалов, отсутствие крупных логистических центров, которые бы удовлетворяли потребности отечественных и зарубежных компаний и были бы способны работать в режиме таможенных складов и многофункциональных складских комплексов значительно тормозят экономическое развитие и приграничное сотрудничество по обе стороны границы (как Украины, так и России).

Расширению приграничного сотрудничества весьма способствует создание в приграничной полосе консигнационных зон, которые являются разновидностью свободных экономических зон (СЭЗ). Наличие железных и автомобильных дорог, морских и речных путей является очень выгодным условием для деятельности таких зон. Территории наиболее благоприятные для размещения консигнационных зон, как правило те, которые имеют приграничное положение и имеют соответствующие условия:

- благоприятное транспортно-географическое положение по отношению к внешнему и внутреннему рынкам и наличие транспортных коммуникаций;
- развитый производственный потенциал, наличие производственной и социальной инфраструктуры;
- развитая транспортная сеть и инфраструктура.

Консигнационные зоны (они существуют с XVII-XVIII века), так еще называют специальные таможенные зоны, представляют собой одну из простейших форм экономических зон, которые состоят из транзитных консигнационных складов для хранения, упаковки и незначительной обработки иностранных товаров, предназначенных для экспорта. Эти территории освобождают от таможенных пошлин на ввоз и на вывоз товаров и они имеются во многих странах. Таким образом иностранные товары размещаются и используются в соответствующих территориальных границах или помещениях (местах) без взимания таможенных пошлин, а также без применения к указанным товарам мер экономической политики (квотирования, лицензирования). Товары в этих зонах могут храниться, продаваться и покупаться без оплаты таможенных пошлин и налогов. Таможенные режимы свободной таможенной зоны и свободного склада предполагают хранение товаров без ограничения сроков. Режим таможенного склада позволяет владельцу товара соблюдая требования таможенного контроля, непосредственно на территории склада разбить партию товара на более мелкие части, провести его сортировку и упаковку. Наиболее известными и успешно действующими на территории России являются следующие свободные таможенные зоны: "Московский Франко-Порт" (возле аэропорта "Внуково"), "Франко-Порт Терминал" (на территории московского Западного речного порта), в Украине это складская (консигнационная) зона в г. Одессе.

Одним из направлений активизации межрегионального сотрудничества, предусмотренным "Программой экономического сотрудничества Украины и РФ на 1998-2007 гг.", являлось содействие открытию консигнационных складов медикаментов в областных центрах приграничных областей Украины и РФ. Реализация этого направления и производных от него, связанных с консигнацией товаров, являются актуальными для развития трансграничного сотрудничества и сегодня.

Т.Л. Меліхова, доц., к. геогр. н.

Національний університет водного господарства та природокористування, м. Рівне

КЛАСТЕРНИЙ ПІДХІД ДО СТРАТЕГІЙ РОЗВИТКУ МІСТА

Сучасний період розвитку урбанізації в Україні можна охарактеризувати як період становлення нових підходів і концепцій до врегулювання питань розвитку міст. Насамперед це обумовлено тим, що спостерігається: певна невизначеність у розвитку малих та середніх міст;

зростання міст-мільйонерів та крупних міст; нерівномірність розподілу міського населення та економічного потенціалу по території країни. З іншого боку, порядком денним ХХІ століття є розробка стратегій стійкого розвитку міст, з метою збереження міського середовища для майбутніх поколінь.

В Україні це питання перебуває на стадії становлення і характеризується розробкою теоретико-методичних підходів, враховуючи світовий досвід. Підтвердженням наявності проблеми є прийняті нормативні документи [1, 2, 4], які в тій чи іншій мірі окреслюють нагальність проблеми та шляхи її врегулювання. Разом з тим, ці документи розширюють повноваження, підвищують роль та відповідальність місцевих органів влади за майбутню територію, надають більшої свободи для пошуку нових інструментів стимулювання стійкого розвитку міста, зокрема за рахунок об'єднання зусиль місцевого бізнесу, громадськості, органів місцевого самоврядування і держави. Найбільш розробленими сьогодні є методики опрацювання стратегій стійкого розвитку регіону, питання стратегії розвитку міст потребують подальшого вивчення.

Зокрема, у світі набуває поширення використання кластерних технологій при прогнозуванні розвитку економічної системи в розрізі регіонів, галузей і міст. «Даний підхід базується на врахуванні позитивних синергетичних ефектів регіональної агломерації» [3, 263]. Особливістю бізнес кластеру є, за автором, територіальна спеціалізація, конкуренція та кооперація, а також те, що він сприяє зростанню конкурентоспроможності кожного його учасника. Відповідно, виділення кластерів сприяє посиленню конкурентоспроможності бізнесових структур (підприємств, міст, регіонів, країн), легалізації бізнесу, збільшення податкових надходжень до бюджетів різного рівня. Ці прогалини є типовими для українських міст, що характеризуються низькою конкурентоспроможністю, яку можна назвати пасивною, бо кожен мешканець міста має бути патріотом свого міста, вболівати за його розвиток та всебічно сприяти розвитку свого міста. В свою чергу, міська система повинна мати можливість задовольняти різноманітні потреби людини та реалізовувати її економічні можливості.

В українських містах цього майже не спостерігається. Обмежені економічні можливості не дозволяють, за звичай, обирати людині місто за вподобаннями. Переважно міграційний потік спостерігається між містами різного статусу, груп, а мотивом міграції є пошук можливостей задовольнити свої потреби. Приїжджаючи на навчання людина прагне залишитися в даному місті, або в місті подібного статусу (в обласний центр – обласний центр, столиця – місто-мільйонер – столична агломерація). При відсутності економічних можливостей залишитися в місті вищого рівня людина прагне осісти в містах нижчого рівня (районних центрах, промислових містах тощо). В проваджуючи кластер ми маємо змогу визначити конкурентоспроможні напрями розвитку міст різних рівнів, але за умови проведення кластеризації міст у розрізі регіону, країни та наявності інформаційної бази щодо розвитку кластерів у цих містах. Разом з тим, недостатність інформації не дозволяє визначати рівень конкурентоспроможності міста щодо міст-аналогів та здійснювати прогнозні розрахунки перспективності розвитку даного кластеру. Як наслідок, кризові явища в містах, слабка, а іноді й відсутня конкурентоспроможність міст.

Цікавою є також пропозиція щодо «впровадження концепції п'яти елементів – ініціативи, інновації, інформації, інтеграції та інтересу» [5, 29] у Вінниці та Вінницькій області на основі технопарку. Зазначена концепція, враховуючи науково-технічний потенціал регіонів, може бути впроваджена в будь-якій області, місті, але чи буде вона дієва, за відсутності національних кластерів? Буде дієва, якщо виділені кластери є специфічними і пріоритетними лише для даного міста, в іншому випадку про дієвість говорити дуже складно. Адже відсутність інформації про зовнішнє середовище існування даного кластеру, або групи кластерів ставить під сумнів його дієвість і перспективність для даного міста.

Разом з тим, наявність ресурсів для розвитку кластеру, ще не відображає його перспективність. Будь-який вид діяльності на території міста має бути ефективним для міста, в іншому випадку він є мало дієвим. Тобто кластеризація, в певній мірі, переплітається або накладається на регіональне та місцеве планування територій. Відповідно, кластерний підхід має враховувати мінливість зовнішнього середовища, беручи за основу сучасний менеджмент, а архітектурно-планувальна структура міста повинна мати змогу гнучко реагувати на незаплановані коригування і зміни (відкриті системи завжди залежать від впливу зовнішнього середовища).

Отже, при застосуванні кластерного підходу до розробки стратегій розвитку міст варто врахувати недоліки сучасних стратегій розвитку міст.

Література

1. Закон України „Концепція сталого розвитку населених пунктів”, затверджена Постановою Верховної ради України, за № 1359-XIV від 24.12.99.

2. „Методичні рекомендації щодо формування регіональних стратегій розвитку” затверджені наказом Міністерства економіки та Європейської інтеграції України, за № 224 від 29.07.2002.
3. Портер М. Конкуренція [переклад з англ.]/Michael E. Porter. – Москва: Видавничий будинок «Вільямс», 2005. – 608 с.
4. Стратегія економічного і соціального розвитку України „Шляхом Європейської інтеграції” на 2004 - 2015 роки, за № 493/2004 від 28.04.2004.
5. Чорна Л.О., Матусяк С.В., Дан О.Ю. Перспективи використання кластерних технологій у Вінницькому регіоні// Економіка та держава. – 2009. – № 3. – С. 29.

*І.Г. Мельник, доц., к. геогр. н.
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка*

ДЕМОГРАФІЧНІ ФАКТОРИ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ (НА ПРИКЛАДІ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Актуальність теми. Проблема соціальної безпеки набуває важливого значення в системі національної безпеки будь-якої держави, зокрема, України, що підтверджується фактом прийняття органами влади низки нормативно-правових документів і, в першу чергу, Закону України „Про основи національної безпеки України” [1]. Рух України до суспільства з ринковою економікою супроводжується різноманітними кризами більшого чи меншого масштабів, а відтоді й соціальними потрясіннями, що призводить до зниження життєвого рівня населення. У регіональному розрізі ці процеси відбуваються з різною інтенсивністю, що посилює відмінності територіальних утворень щодо безпеки життєдіяльності населення. Чим більшими стають ці відмінності, тим більше й підстав для того, щоб досліджувати географічні аспекти соціальної безпеки й ураховувати їх у регіональній політиці для створення рівних умов життєзабезпечення населення.

Як відзначають дослідники, соціальна безпека є комплексним та багатовимірним поняттям, яке складається з оцінки здоров'я людини та її перспектив прожити довге життя, психологічного стану, соціальних взаємостосунків, трудової діяльності та фінансових ресурсів, рівня незалежності людини та її безпеки тощо. Відповідно, рівень життя, який забезпечує стан соціальної захищеності окремої людини й населення регіонів і країни в цілому, тобто, за умов якого можна говорити про соціальну безпеку, формується різними суспільними процесами – політичними, соціальними, економічними, екологічними тощо. Серед них одними з найважливіших є демографічні процеси, інтенсивність яких в межах України суттєво коригується географічними, зокрема регіональними, особливостями.

Аналіз останніх досліджень і наукових публікацій. Проблема соціальної безпеки (зокрема в частині, що стосується оцінки демографічних факторів стану й динаміки соціального середовища) пов'язана з інтересами різних суспільних дисциплін – політології, економіки, соціології, демографії, географії. Проте здобутки останньої в цьому плані є менш показовими. Серед наукових праць вітчизняних суспільно-географів, що безпосередньо присвячені проблемі соціальної безпеки України, відзначимо роботи Н. І. Мезенцевої та О. О. Штельмах [2; 3]. На сьогодні існує реальна потреба в більш глибокому вивченні цього питання на субрегіональному й локальному рівнях. Щодо демографічних факторів, то вони справляють неоднозначний вплив на різні процеси та сфери буття населення, що само по собі представляє науковий інтерес.

Постановка проблеми. Дослідження демографічних факторів соціальної безпеки доцільно проводити на прикладах регіонів обласного рівня, які в мініатюрі представляють більш крупні територіальні соціально-економічні утворення, об'єднані подібністю економіко-географічного положення, господарської спеціалізації, системи розселення, історичного розвитку, що характеризуються й подібністю демографічних процесів (рівня і тенденцій народжуваності, природного руху тощо). При цьому об'єктами першочергової уваги мають бути ті адміністративні утворення, у яких демографічні негаразди проявляються сильніше, що загрожує формуванням загроз соціальній безпеці. До таких належить Луганська область – приклад промислово розвинутого, високоурбанізованого, своєрідного в етнокультурному відношенні прикордонного субрегіону України.

Метою нашої статті є аналіз основних демографічних процесів у Луганській області, які „відповідають” за формування такого середовища життєдіяльності населення, який узгоджується з

вимогами соціальної безпеки, та вивчення регіональних особливостей цих процесів. Досліджуючи останні, проведемо відповідні порівняння із загальноукраїнськими показниками.

Виклад результатів дослідження. Під демографічними факторами ми розуміємо сукупність процесів народжуваності, смертності, шлюбності, міграції, які формують структуру населення (статеву, соціальну, етнічну та ін.) й, значною мірою, модель добробуту населення певного регіону (країни). Як зауважує О.О. Давидюк, демографічні фактори здатні стимулювати чи гальмувати виникнення й розвиток внутрішніх і зовнішніх конфліктів, бути каталізатором сепаратистських прагнень частини населення, тобто здійснювати деструктивний вплив на стан безпеки держави навіть за стабільної міжнародної ситуації [4].

Для оцінки впливу демографічних факторів соціальної безпеки, на думку багатьох дослідників, слід використовувати три основні групи показників (індикаторів), які характеризують, по-перше, смертність, по-друге, ситуацію в шлюбно-сімейній сфері й, по-третє, деякі аспекти народжуваності, з якими пов'язані певні ризики для населення [5; 6].

Саме смертність населення від екзогенних причин (від інфекційних та паразитарних хвороб, нещасних випадків, самогубств, убивств тощо) та передчасна смертність (до 40 років та в працездатному віці) є першими індикаторами стану соціального середовища. Аналіз цих показників доцільно проводити окремо для чоловіків і для жінок, беручи до уваги загалом більш високі (для України – понад три рази) показники смертності чоловіків, порівняно з жінками, що загалом спеціалісти пояснюють характером зайнятості чоловіків, біологічними відмінностями їхнього організму (генетично зумовлену більш низьку опірність організму впливу оточуючого середовища), схильністю до зловживань алкоголем та наркотиками тощо.

У Луганській області смертність від екзогенних причин для представників обох статей стабільно перевищує середні для України показники (рис. 1, 2). Серед факторів, що зумовлюють високу передчасну смертність – господарська специфіка регіону (висока частка галузей з незадовільними умовами праці, у т. ч. з ризиком для життя, з чим пов'язаний виробничий травматизм, поширення професійних хвороб), високий рівень злочинності, поширення алкоголізму й наркоманії. Усе це знаходить відповідне статистичне підтвердження. Так, за кількістю загиблих від травматизму, пов'язаного з виробництвом (розраховується на 1000 працюючих), регіон стабільно посідає в Україні лідируючі позиції. За кількістю померлих унаслідок нападів з метою вбивства чи нанесення ушкодження Луганська область також помітно перевищує загальноукраїнський показник (у 2007 році – відповідно 13,5 проти 9,1 на 100 тис. наявного населення). Високий рівень урбанізації регіону та фактор „моторизації чоловіків” сприяє смертності в результаті дорожньо-транспортних пригод (у 2007 році цей показник склав 19,8 на 100 тис. осіб наявного населення).

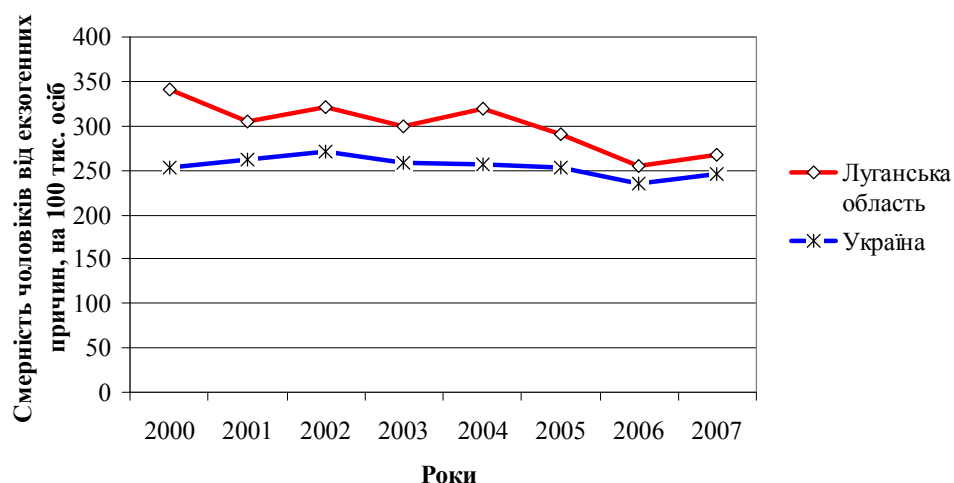

Рис.1. Динаміка смертності чоловіків від екзогенних причин у Луганській області в порівнянні із загальноукраїнськими показниками (2000 – 2007 рр.)

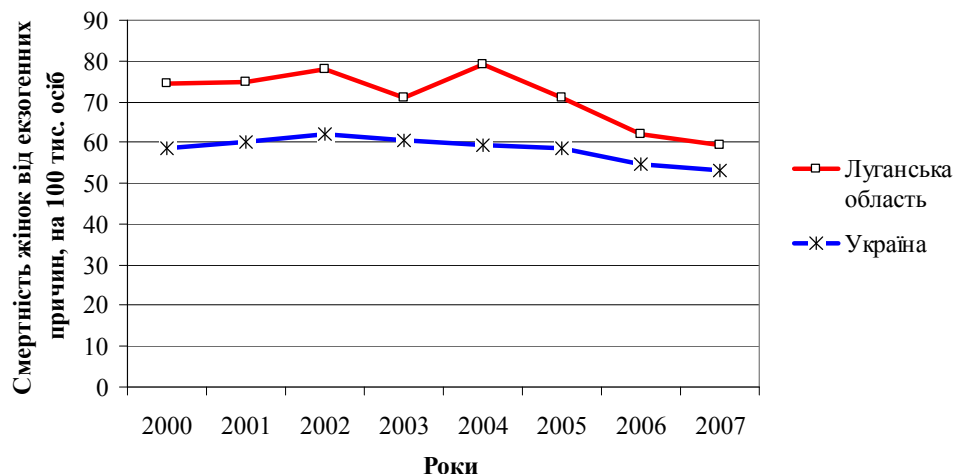

Рис. 2. Динаміка смертності жінок від екзогенних причин у Луганській області в порівнянні із загальноукраїнськими показниками (2000 – 2007 рр.)

Серед показників смертності з екзогенних причин на окрему увагу заслуговує смертність від суїцидів. У Луганській області частота самогубств значно більша середньої в Україні (у 2007 р. 26,0 випадки на 100 тис. осіб, проти – 21,6 в країні). Це свідчить про низькі адаптаційні можливості населення регіону до умов ринкового середовища, існуючі соціально-економічні проблеми. Не останню роль у поширенні цієї причини передчасної смертності відіграють атеїстичні настрої населення, що не дозволяють знайти підтримку в релігії в скрутний час, та невизнання релігійної заборони на самогубства. Характерно, що в результаті суїцидів найчастіше відходять з життя саме чоловіки. Нижчі коефіцієнти смертності від самогубств у жінок пов'язані з наявністю в них так званого „соціального якоря” (дім, сім'я, діти) та більш високою витривалістю та більш легкою адаптацією психіки. Починаючи з 2000 р. смертність від суїцидів у регіоні стабільно зменшується, що може свідчити про поступове поліпшення соціально-психологічного клімату в соціальному середовищі.

Показник передчасної смертності характеризує частоту смертей у віці від 40 до 60 років (період підвищеного ризику смерті). На Луганщині, як і загалом в Україні, смертність чоловіків у цьому віковому інтервалі в чотири рази перевищує смертність жінок. Частка передчасних смертей у регіоні дещо вища за загальнонаціональний показник (і для жінок, і для чоловіків), що видно з табл. 1.

Таблиця 1

Динаміка показників передчасної смертності чоловіків і жінок, 2004 – 2006 рр.¹

Регіони	Передчасна смертність чоловіків (у віці 40 – 60 рр.), %		Передчасна смертність жінок (у віці 40 – 55 рр.), %	
	2004 р.	2006 р.	2004 р.	2006 р.
Луганська область	30,3	29,6	8,3	7,1
Україна	28,3	28,7	7,5	7,0

¹ Складено за даними Головного управління статистики в Луганській області

Одним з індикаторів рівня життя окремого індивіду та населення регіону в цілому є благополуччя в шлюбно-сімейній сфері життя. Населення – це не тільки й не стільки сукупність людей певних статі та віку, а в першу чергу, сукупність сімей з характерними для них особливостями [7, с. 9]. В умовах ринкової економіки зростає роль сім'ї як емоційно-психологічного регулятора, економічного осередку, демографічного чинника.

Показниками, що характеризують ситуацію в шлюбно-сімейній сфері, є шлюбність, розлучуваність, їх співвідношення, частка дітей, народжених поза шлюбом.

Рис. 3 ілюструє очевидне неблагополуччя Луганської області в цій сфері, а саме, нижчий, ніж загалом у країні, рівень шлюбності, більш високий – розлучуваності. Такий стан справ пояснюється комплексною дією низки розселенських, економічних, демографічних, соціокультурних факторів. З високоурбанізованим середовищем пов'язані певні особливості демографічної поведінки населення. На відміну від західних областей, де інститут сім'ї та дошлюбна поведінка молоді значною мірою регулюється церквою, на сході України релігійний фактор себе фактично не виявляє. На шлюбності певною мірою позначається й старіння населення. Впливовими є й економічні фактори – перехід до нового типу економічної системи, що призвело до прискорення темпів життя та зміни системи цінностей; труднощі перехідного періоду, який характеризується економічною нестабільністю й невпевненістю населення в завтрашньому дні, міграція (у пошуках заробітків і кращої долі) тощо. Зростає частка бездітних подружніх пар, що позначається на міцності сімей.

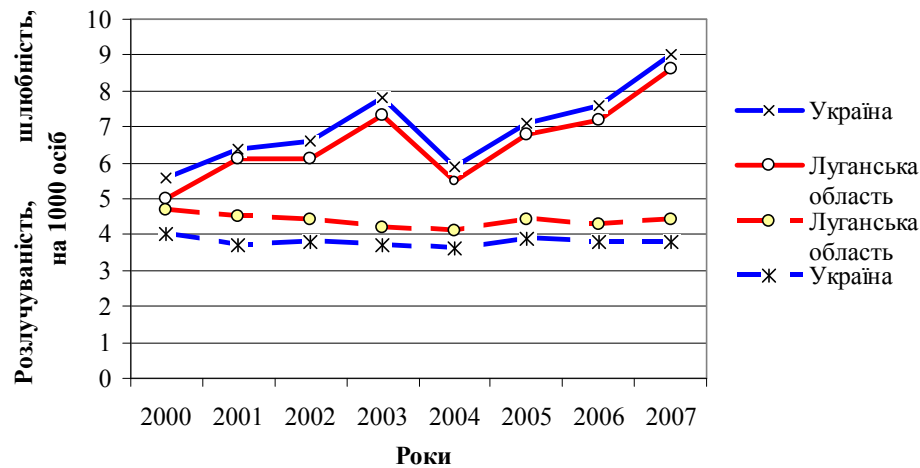

Рис. 3. Динаміка шлюбності та розлучуваності в Луганській області в порівнянні із загальноукраїнськими показниками

Одним з наслідків зростання рівня розлучуваності порівняно зі шлюбністю та послаблення статусу інституту сім'ї в країні загалом та в регіоні, зокрема, є зростання частки позашлюбних народжень у загальній їх кількості (рис. 4). Це є тривожним симптомом соціального середовища.

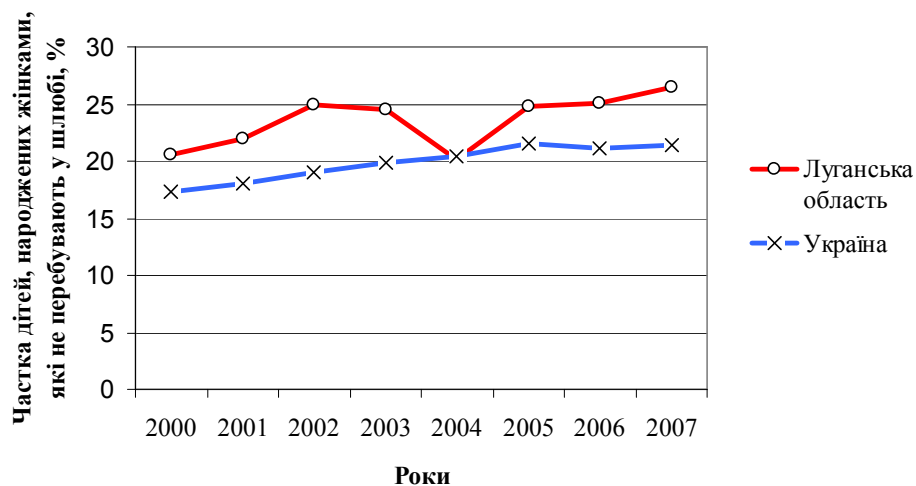

Рис. 4. Динаміка позашлюбних народжень у Луганській області в порівнянні із загальноукраїнськими показниками

У 2007 р. поза шлюбом народжувалася кожна четверта дитина в регіоні й кожна п'ята дитина в країні. Якщо до 2003 р. більша частина таких народжень припадала на міста, то з 2004 р. цей показник для сільської місцевості навіть перевищив відповідний по містах (у 2007 р. – відповідно, 25,7 % проти 32 % у регіоні; по Україні – 20,9 % проти 22,3 %). Факторами поширення позашлюбної

народжуваності є прискорена (в умовах високоурбанізованого середовища) лібералізація шлюбних стосунків і надання законної сили консенсуальним шлюбом („на віру”, за домовленістю, але без реєстрації) – вони розглядаються як шлях підтримки інституту сім’ї в більш ризикованій формі [7, с. 14]); несприятлива ситуація на шлюбних ринках окремих місцевостей; низький рівень сексуальної культури населення. Останній значною мірою сприяє тому, що в Луганській області частка ранніх народжень (у жінок до 20 років) є значно більшою, ніж у середньому по Україні (рис. 5). Ранні народження дитини в умовах ринкової економіки є небажаними та ризикованими для жінки. Народжуючи дитину у віці до 20 років, вона може так і не отримати рівень освіти, достатній для того, щоб у подальшому мати роботу, яка б дозволяла забезпечити собі й дитині достатні доходи, а також належне виховання.

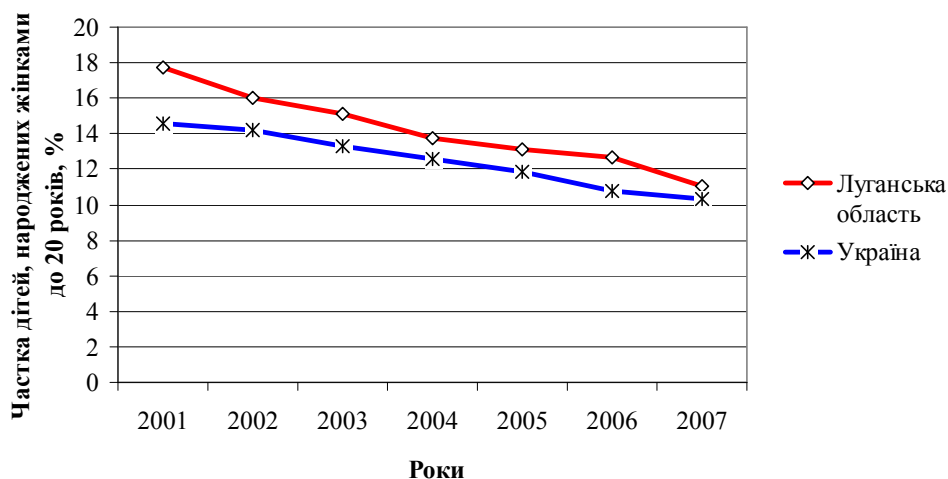

Рис.5. Частка дітей, народжених жінками до 20 років у Луганській області в порівнянні із загальноукраїнськими показниками (2000 – 2007 рр.)

Негативним фактором соціального середовища є висока частота абортів стосовно загальної чисельності народжених дітей. Наслідки масової практики регулювання в такий спосіб народжень полягають у проблемі здоров’я жінки, її самопочуття в суспільстві, наявності психологічного конфлікту між її прагненням реалізувати себе як жінку й матір та необхідністю коритися життєвим обставинам. Незважаючи на покращення ситуації й позитивну динаміку останніх років (рис. 6), Луганська область за частотою абортів на 100 пологів залишається лідером в Україні. Як відомо, абортів протистоять освіченість, релігійність та використання контрацепції. На Луганщині поширення абортів зумовлено низьким культурним рівнем населення, мінімальним впливом релігійної заборони на позашлюбні статеві зв’язки та штучне переривання вагітності, нестабільним економічним (фінансовим) положенням населення, особливо молодих сімей. Роль останнього фактору зростає, оскільки, як засвідчують учені, аборт дедалі більше стає інструментом, або відкласти тимчасово народження наступної дитини, або припинити подальші народження в жінок, що вже мають дітей [8].

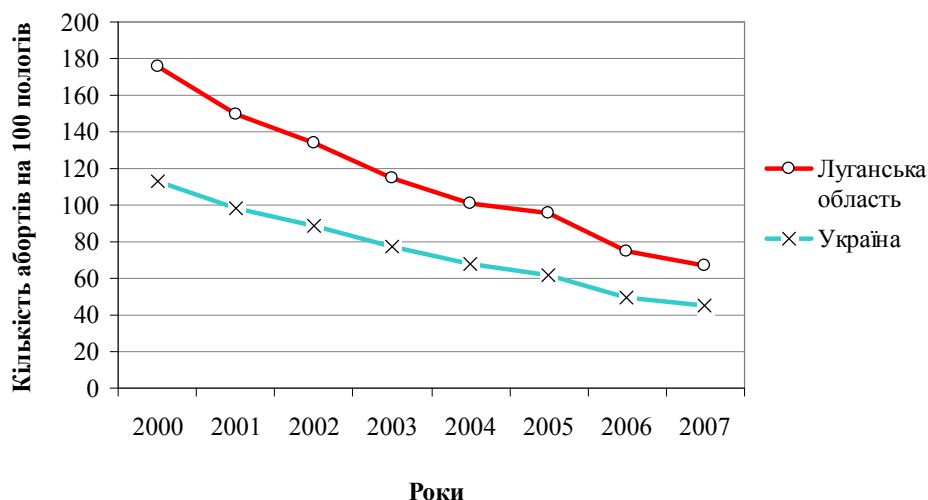

Рис. 6. Динаміка кількості абортів (на 100 пологів) у Луганській області, у порівнянні із загальноукраїнськими показниками (2000 – 2007 рр.)

Проведене дослідження дозволяє зробити такі **висновки**:

1. За всіма демографічними показниками, „відповідальними” за соціальну безпеку, Луганська область стабільно належить до групи найбільш проблемних регіонів України, що зумовлює й більш високу ймовірність демографічних загроз соціальній безпеці.

2. За умов сучасної фінансової й, загалом, соціально-економічної кризи, інтенсивність смертей від екзогенних причин навряд чи зменшиться в регіоні. Сучасна висока репродуктивна активність жінок, не підкріплена відповідною матеріальною базою (ні на рівні сім'ї, ні на рівні держави), створює вже тепер додаткову небезпеку для населення. Усе це вимагає відповідного реагування органів влади.

3. Проведення політики соціальної безпеки потребує більш детального вивчення внутрішньорегіональної ситуації та територіальної сегментації демографічних загроз, які формують небезпечні умови життєдіяльності для мешканців Луганщини.

Література

1. Про основи національної безпеки України. Закон України від 19.06.2003 № 964-IV // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2003. – № 39. – С. 351.

2. Мезенцева Н. І., Штельмах О.О. Регіональний аналіз демографічних загроз соціальної безпеки // Економічна та соціальна географія. – 2004. – Вип. 54. – С. 72 – 75.

3. Штельмах О. О. Суспільно-географічні аспекти соціальної безпеки регіонів України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук : спец. 11.00.02 „Економічна та соціальна географія” / О. О. Штельмах. – К., 2006. – 20 с.

4. Давидюк О. О. Соціальна безпека : проблеми теоретичного аналізу та побудови системи показників. – Режим доступу : <http://cpsr.org.ua/?pr=6&id=175>.

5. Рівень життя населення України / НАН України. Ін-т демографії та соц. дослідж., Держ. ком. статистики України / За ред. Л. М. Черенько. – К.: Консультант, 2006. – 428 с.

6. Соціальна безпека : теорія та українська практика. Монографія / І. Ф. Гнибіденко, А. М. Колот, О. Ф. Новикова / За ред. І. Ф. Гнибіденка, А. М. Колота, В. В. Рогового. – К.: КНЕУ, 2006. – 292 с.

7. Римашевская Н. М. Роль семьи в демографических процессах // Народонаселение. – 2008. – № 4. – С. 9–19.

8. Сакевич В. Аборт или планирование семьи? – Режим доступу : <http://www.demoscope.ru/weekly/2007/0279/tema02.php>

А.А.Мозговий, к. геогр. н., с. н. с., Інститут географії НАН України;

Т.А. Гринюк, к. геогр. н., доц.

Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова

СТАН КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ УКРАЇНИ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

Пріоритетним завданням у міжнародній політиці практично всіх розвинених країн світу є формування та реалізація ефективних конкурентних стратегій заради забезпечення свого високого конкурентного статусу. Проблема формування високо-конкурентної національної економіки є ключовою і для України, оскільки практика свідчить про те, що більшість вітчизняних суб'єктів господарювання виявились неконкурентоспроможними на світових ринках, що зафіксували дані рейтинги авторитетних міжнародних організацій.

До існуючих проблем в розвитку національної економіки додалися ознаки фінансової кризи. Як відомо, у 2008 році на економіку України впливали складні неоднозначні світові процеси. Можна виділити два періоди соціально-економічного розвитку, що докорінно відрізняються за своїми характеристиками та економічними наслідками. До липня 2008 р. ситуація характеризувалась позитивними тенденціями, що формувались в умовах сприятливої зовнішньої кон'юнктури і давали змогу досягти значного приросту доходів у всіх секторах економіки (приріст реального ВВП у січні – липні становив 6,5 відсотка). У серпні – грудні відбулося різке зменшення обсягів виробництва в експорто-орієнтованих та пов'язаних з ними галузях унаслідок зниження рівня попиту на українську продукцію на світовому ринку та обвального падіння цін на сировинних ринках, спостерігався вплив капіталу з країни.

Про поширення світової фінансової кризи на Україну свідчать поточні тенденції розвитку економіки:

- стрімке скорочення промислового виробництва, що змінює структуру внутрішнього попиту і

призводить до накопичення запасів нереалізованих товарів, як це було на початку 90-х років. Спостерігається зниження попиту на продукцію металургійної, машинобудівної, будівельної та інших галузей в усьому ланцюгу міжгалузевих зв'язків, зокрема торгівлі і транспорту;

- втрати як корпоративних доходів, так і доходів населення та держави з відповідним невиконанням планових показників надходжень до бюджетів, що є загрозою в частині виконання функціональних зобов'язань Уряду;

- вплив капіталу, зменшення можливості рефінансування корпоративних зовнішніх боргів, зростання недовіри до банківської системи;

- ускладнення ситуації в соціальній сфері внаслідок згортання виробництва, що призвело до збільшення заборгованості з виплати заробітної плати, тощо [2].

Отже, відновлення довіри до банківської системи та розблокування кредитування підприємств реального сектору економіки, недопущення масових банкрутств, вирішення структурних соціальних проблем, підтримка найвразливіших верств населення, збереження власного потенціалу розвитку є тими пріоритетами, на які необхідно спрямувати першочергові антикризові дії.

Водночас, даються взнаки проблеми, що виникли внаслідок зволікання з проведенням реформ протягом останніх десятиліть. Особливі порушення виникають у соціальній сфері. Триває демографічна криза, існує загроза дефіциту робочої сили, передусім кваліфікованої; невідворотним є збільшення демо-економічного навантаження на працездатне населення та соціальні статті бюджету у зв'язку із старінням населення; відбувається гальмування науково-технічного прогресу. Зберігається незадовільний рівень надання індивідуальних послуг населенню, передусім освітніх та оздоровчих. Низькою є якість початкової та професійної підготовки, значним структурний розрив між попитом і пропозицією. Дисбалансом визначається виробничо-споживчий комплекс в цілому.

Характерними є тенденції у реальному секторі економіки: консервативна сировинна структура економіки; низький рівень впровадження інновацій та недостатня інноваційна активність у цілому; висока енергоємність економіки (енергоємність ВВП в Україні більша за середню для країн ОЕСР майже у 3 рази і становить 0,74 кг умовного палива на долар США); значна зношеність основних фондів підприємств; недостатній рівень іноземних та внутрішніх інвестицій; низька якість та безпека інфраструктури, тощо;

У зовнішньоекономічній сфері спостерігається: недостатня диверсифікація товарної структури експорту (основну частку товарного експорту України становлять чорні метали та вироби з них) та географічної структури експорту (ряд товарних груп і позицій експорту мають виключне спрямування на ринки країн СНД, зокрема Росії, висока та слабодиверсифікована енергозалежність.

Враховуючи нинішню ситуацію в країні та втрачений час і можливості, а також допущені помилки, Програма діяльності Кабінету Міністрів України „Подолання впливу світової фінансово-економічної кризи та поступальний розвиток”, є своєчасною і спрямована насамперед на зменшення негативного впливу світової фінансової кризи на економіку України, недопущення гальмування розвитку економіки, погіршення якості життя населення, а також подолання негативних наслідків кризи [1].

Виходячи з цього головні дії держави та Уряду в кризовий період спрямовуються в таких напрямах:

- досягнення макроекономічної стабілізації;
- недопущення зниження рівня життя населення;
- сприяння розвитку підприємництва;
- стимулювання інвестиційної діяльності;
- підтримка реального сектору економіки [2].

Наслідки світової фінансової кризи та депресивний стан національної фінансової системи посилили існуючі негативні явища в національній економіці та особливо загострили низку існуючих проблем в економічному та соціальному секторах, особливо також в тих, що мають застарілу природу свого існування.

Враховуючи вище зазначене, можна зробити такий загальний висновок, що глобалізація світової економіки загострює конкуренцію, що здійснюється на міждержавному (конкуренція держав); міжрегіональному (конкуренція регіонів) та мікроекономічному рівнях зумовлюючи нестійкість конкурентних переваг суб'єктів міжнародних економічних відносин. Міжнародна конкурентоспроможність країни пов'язана передусім із високопродуктивними факторами виробництва, конкурентними перевагами в найбільш прибуткових сферах та сильними позиціями національних фірм на світовому ринку. Для досягнення та утримання високого конкурентного статусу України має значення характер конкурентних переваг, які вона розвиває. Стратегічними факторами успіху країни в

економічному змаганні за лідерство на світових ринках стають інноваційні зрушення, ключові компетенції та конкурентоспроможні ділові моделі.

Література

1. Данилишин Б. Ми усунемо регуляторні бар'єри // Урядовий кур'єр. – № 177 (4080). – 26 верес 2009 р. <http://www.ukurier.gov.ua/index.php?articl=1&id=5360>.
2. Інформація про виконання заходів, затверджених Програмою діяльності Кабінету Міністрів України “Подолання впливу світової фінансово-економічної кризи та поступальний розвиток”, та інших заходів, спрямованих на виконання пріоритетів, подолання негативного впливу світової фінансової кризи // Урядовий портал. www.kmu.gov.ua/SpecSancii/file/link/134269/file/zvit_1kv_09.doc
3. Портер М.Э. Конкуренция. – Москва: Диалектика, 2003. – 495с.

*А.Е. Молодецький, доц., к. геогр. н., С.Ю. Верстюк, асп.
Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова*

ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОРТОВО-ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ В МАЛОМУ АДЖАЛИЦЬКОМУ ЛИМАНІ

В умовах сучасної глобалізації процесів господарювання та природокористування особливо значущими стають аспекти вивчення ключових локальних і регіональних об'єктів, які можуть служити індикаторами процесів природно-господарської взаємодії не тільки для даної країни, але для цілих регіональних ділянок нашої планети. Для України як приморської держави та для більшості причорноморських країн аспекти функціонування потужного портово-промислового комплексу в Малому Аджалицькому лимані є певною моделлю, за допомогою якої можна оцінювати сучасні та прогнозувати майбутні процеси розвитку портово-промислових утворень різної спеціалізації.

Ще до початку 70-х років ХХ століття Малий Аджалицький лиман знаходився у своєму природному стані та розглядався лише як акваторіальна ділянка для риболовства та короткострокового відпочинку. Але у серпні 1973 року розпочалося прориття коси-пересипу лиману та створення підводного фарватеру до його берегів. За 35 років природні характеристики водойми радикально змінилися – зараз лиман становить акваторію одного з п'яти найбільших портів України – Южного – та за структурою навантажень на довкілля – одну з найбільших небезпечних для всього Чорного моря ділянок господарського впливу.

Головний промисловий чинник впливу на довкілля – Одеський припортовий завод. Він має потужності для виробництва до 900 тис. т рідкого аміаку та до 200 тис. т карбаміду на рік, а також є кінцевою ланкою величезного аміакопроводу Тольятті (Російська Федерація) – Горлівка (Донецька область України) – Южне протяжністю 2400 км та пропускною спроможністю 2,5 млн. т аміаку на рік [1]. Завод зараз перебуває у державній власності та на протязі декількох років відбуваються спроби його роздержавлення шляхом проведення приватизаційних конкурсів та аукціонів, що поки не закінчилися позитивними результатами. Найнебезпечнішою частиною цього промислового підприємства є потужні сховища аміаку та нітрил-акрилової кислоти, метанолу та інших хімікатів, а також сам перевалочний комплекс заводу, де хімічні продукти перевантажуються на океанічні кораблі.

Транспортний чинник впливу на стан довкілля – це спеціалізовані ділянки морського торговельного порту Южний, де крім хімічних вантажів припортового заводу обробляють більше двох десятків мільйонів тон вантажів паливного, рудного, зернового типу та генеральних вантажів – прокату, труб, рейок та ін. Нафтовий термінал, що діє у порту зараз працює за „реверсною” схемою – відвантажує імпортовану нафту, яка надходить нафтопроводом Броди – Одеса з території Росії та Білорусії. „Аверсний” режим роботи нафтотерміналу з отриманням нафти азербайджанського або центральноазійського надходження поки не втілений в життя, але його реалізація здатна суттєво змінити в гірший бік екологічний стан акваторії лиману та прилеглої частини Чорного моря. Вже зараз за матеріалами контрольного органу – Екологічної інспекції Північно-Західної частини узбережжя Чорного моря – головними забруднювачами цих акваторій є нафтопродукти, які безпосередньо з суден або разом з нафтовміщуючими бункерувальними водами скидалися в море і лиман. У 2009 році такі ситуації склалися неодноразово та, незважаючи на штрафні санкції, що перевищили в окремих випадках 20 тис. доларів США, трапляються з сумною регулярністю. Збільшення нафтопотоків з початком „аверсного” режиму роботи нафтотерміналу, звичайно, здатне

привести до суттєвого збільшення аварійних ситуацій із скидами нафти та нафтопродуктів у море та лиман. Тому контроль за цими вантажами має бути посиленим та ущільненим.

В цілому для майже закритих водойм, прикладами яких є в різних масштабах Малий Аджалицький лиман та Чорне море, вкрай важливо зберегти хоча б сучасну екологічну рівновагу, а в оптимістичній перспективі – спробувати відновити екологічний стан таких акваторій минулих порівняно недавніх часів, коли транспортні та промислові чинники дозволяли активно розвиватися біологічним ресурсам цих водойм та не погіршували рекреаційної привабливості прибережних курортних та відпочинкових зон.

Література

1. Молодецький А.Е. Другий порт держави. // Краєзнавство та шкільний туризм. – 1996. – №1. – С. 2 – 3.

Н.Є. Нефедова, доц., к. геогр. н.

Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

СУЧАСНІ ВОДОГОСПОДАРСЬКІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ ТА НАПРЯМКИ ЇХ ВИРІШЕННЯ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЇЇ ІНТЕГРАЦІЇ ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ І СВІТОВИХ ЕКОНОМІЧНИХ СТРУКТУР

Формування національної економіки України та її інтеграції до європейських і світових економічних структур неможливо без відповідних структурних перетворень, удосконалення державного управління господарством країни, приведення нормативно-правової законодавчої бази до європейських і світових стандартів, вирішення численних соціально-економічних проблем, подолання кризових явищ, збалансованого розвитку всіх сфер економіки, у тому числі інфраструктурної сфери, що забезпечує функціонування економіки та життєдіяльність суспільства в цілому. Незадовільний розвиток водогосподарської інфраструктури, відсутність безпечного гарантованого водопостачання, низька якість питної води, недосконалість форм функціональної і територіальної організації водогосподарського комплексу країни, водомісткість виробництва безпосередньо впливає на рівень економічного розвитку країни, а також соціального добробуту, екологічну безпеку і стан здоров'я населення України.

Сучасні водогосподарські проблеми охоплюють різні аспекти розвитку та територіальної організації водного господарства – економічні, технологічні, організаційно-експлуатаційні, управлінські, інституціональні, соціальні, екологічні. Найбільший вплив на життєдіяльність суспільства мають соціальні та екологічні аспекти, які пов'язані зі справедливим та невід'ємним правом доступу всього населення країни до безпечного гарантованого водопостачання, правом на чисту якісну воду, на забезпечення санітарних умов водопостачання тощо. В Україні цього права позбавлені жителі 1228 населених пунктів, які користуються привізною водою [1,7]. Серед причин, які зумовлюють таке становище, спеціалісти водного господарства на перше місце ставлять низьку середньорічну забезпеченість водними ресурсами та нерівномірність їх розподілу по території країни. Тривалий час вирішення проблем водозабезпечення в Україні йшло екстенсивним шляхом за рахунок великомасштабного регулювання річкового стоку для перерозподілу водних ресурсів по території країни, створення великої кількості штучних водойм. Але деякі науковці стверджують, що водні ресурси України, незважаючи на їх обмеженість, дають змогу забезпечити потреби усіх галузей економіки [1, 9]. Найвні сучасні проблеми пов'язані більш з нераціональним використанням водних ресурсів, водомісткістю промислового виробництва, недосконалістю систем водопостачання, ніж з нестачею водних ресурсів. Відсутність надійних та безпечних джерел водопостачання обумовлено також катастрофічним екологічним станом водних об'єктів, низькою якістю водних ресурсів, що загрожує здоров'ю населення. Це пов'язано з їх забрудненням та порушенням природних режимів водних екосистем, які майже всі втратили самоочисну здатність. За гідрохімічними показниками вода в річках України оцінюється від незначно до дуже забрудненої (III-VI клас якості за прийнятою в нашій країні шестикласною системою оцінки) [1,7,9]. За бактеріальним забрудненням тільки 2% річок мають задовільний стан, а це вже загрожує екологічно безпечному використанню водних ресурсів, бо 75% систем питного водопостачання в цілому в країні зорієнтовані на поверхневі води [1]. Надмірне забруднення водних ресурсів призводить до виникнення заморів риби, погіршує рекреаційне використання водних об'єктів. Загострюється проблема забруднення підземних вод. На них припадає близько 17% загального і 54% господарсько-питного водопостачання країни. У сільськогосподарському водопостачанні частка підземних вод перевищує 90%. Грунтові води, які

найбільш поширені як джерела водопостачання сільського населення, за своїм складом через бактеріальне і хімічне забруднення майже всі не відповідають санітарним нормам та вимогам, що ставляться до питної води [1,7 та ін.]. Останнім часом все більш загострюється проблема підтоплення, що загрожує безпеці проживання населення, знижує сейсмічну стійкість території, зумовлює неефективне сільське господарство та великі економічні збитки. У зв'язку з погіршенням екологічного стану водних об'єктів і підземних вод необхідне проведення відповідного моніторингу, але через відсутність фінансування спостереження нерегулярні і майже припинені, крім ділянок безпосереднього відбору води для господарсько-питного водопостачання [7,9].

Економічний аспект водогосподарських проблем містить такі проблеми, як проблема залежності економічного зростання від обсягів водокористування, а також організаційно-експлуатаційні, інженерно-технічні, технологічні, виробничі. Господарська практика, що склалася ще в радянські часи, обумовила пряму залежність економічного зростання від обсягів водокористування, не вирішивши саму проблему водозабезпечення. За період з 1960 року до початку 1990-х років обсяги водокористування за рахунок водомістких виробництв та нарощування площ зрошуваного землеробства збільшилися майже удвічі, з них більше половини втрачалось без вороття [1,9]. Такі обсяги використання водних ресурсів по окремих регіонах вже перевищили місцевий стік. За роки незалежності відбулося скорочення обсягів використання свіжої води майже у три рази з 30,2 млрд. м³ у 1990 році до 10,3 млрд. м³ у 2008 році, але саме внаслідок економічного спаду виробництва [8]. Тільки за 2008 рік обсяги використання води зменшилися майже на 10%. Це відбулось за рахунок закриття промислових підприємств (наприклад, у Вінницькій області обсяги використання води зменшилися за 1990-2008 роки майже у 17 разів у значній мірі внаслідок закриття цукрових заводів), скорочення площ зрошуваного землеробства, обсягів виробництва в економічно розвинутих регіонах.

Технологічний аспект водогосподарських проблем пов'язаний з необхідністю впровадження водозберігаючих технологій та систем оборотного водопостачання. В порівнянні з наявними світовими стандартами водомісткість національного продукту України у 3-5 разів вища ніж у Німеччині, Японії, Франції, США [7,9].

Серед організаційно-експлуатаційних та інженерно-технічних проблем треба відзначити: впровадження режимного водопостачання, перебої у постачанні питної води; застарілі технології очищення сирової води, відсутність сучасного обладнання і зворотних систем водопостачання на водоочисних станціях, дефіцит хімічних реагентів для очищення води; низький експлуатаційний рівень і незадовільний санітарно-технічний стан водопровідно-каналізаційних мереж; недосконалі технології очищення стічних вод або повна відсутність систем каналізації, що обумовлює надходження забруднених стічних вод у природні водні об'єкти [6,9].

Рівень раціонального використання водних ресурсів населенням характеризується рівнем забезпеченості централізованим водопостачанням та величиною питомого використання водних ресурсів. Вони слугують також узагальнюючими показниками рівня комфортності життя населення. Централізоване водопостачання є гарантом забезпечення водою відповідної якості, але ним охоплені тільки 23% сільських населених пунктів, 92% міст і 82% селищ міського типу [1,8]. Однією з проблем водного господарства є розрахунки нормативів питомого використання водних ресурсів. У порівнянні з європейськими нормативами ці показники значно завищені, тому що включають всі витрати води від забору води до її транспортування при незадовільному технічному стані водопровідної мережі. Достатньо високий середній по країні показник питомого використання свіжої води ще не визначає високого рівня комфортності життя в Україні. Понад чверть житлового фонду не обладнана навіть вводами у будинки холодної води. Населення використовує воду з водорозбірних колонок. У сільських населених пунктах, де немає централізованого водопостачання, добове використання свіжої води не перевищує 50 л на одного жителя [1, 6].

Поряд з відсутністю досконалих систем водопостачання існує проблема водовідведення та очищення стічних вод. В цілому по країні близько 40 міст і 500 селищ міського типу, де мешкають близько 7 млн. осіб, не мають централізованих систем водовідведення. У сільській місцевості тільки 3% сільських населених пунктів мають системи водовідведення, або тільки 8% сільського населення користуються послугами каналізації. У 2007 році частка забруднених вод у загальному обсязі скидання зворотних вод в Україні становила 43%, з них недостатньо очищених – 61%, без очищення – 39%. У 2008 році частка обсягів скиду забруднених вод, у зв'язку з подальшим спадом виробництва, зменшилися до 32%, але з них недостатньо очищені зворотні води становили вже 77% від всього обсягу водовідведення, що пояснюється закриттям і скороченням потужності очисних споруд [8].

Окреме місце займають інституціональні аспекти водогосподарських проблем. Водним законодавством (ст. 11 Водного Кодексу України) передбачені права громадян та їх об'єднань у здійсненні заходів щодо використання і охорони вод та відтворення водних ресурсів [2, 14]. Це так зване громадське управління, яке представлене створеними відповідно до їх статутів громадськими комітетами із врятування річок Дніпро, Дністер, Десна тощо. Але в умовах ще несформованого громадського суспільства участь громадськості у прийнятті рішень та у впровадженні реформ водного сектору залишається дуже слабкою.

Система управління водним господарством України ґрунтується на державному законодавстві у сфері регулювання водних відносин – Водному Кодексу України (1995, 2000), Законах України «Про охорону навколишнього природного середовища» (1995), «Про меліорацію земель» (2000), «Про питну воду та питне водопостачання» (2002) та ін. Державне управління водним господарством України має складну, багатовідомчу і багаторівневу структуру, що залежить від значення водних об'єктів (загальнодержавні та місцеві), форм водокористування (загальне і спеціальне), а також відомчого та територіального підпорядкування водогосподарської інфраструктури (водогосподарських об'єктів і гідротехнічних споруд). Відповідно до Водного кодексу України загальнодержавне управління у галузі використання, охорони вод та відтворення водних ресурсів здійснюють Кабінет Міністрів України, Уряд АР Крим, місцеві Ради та їх виконавчі комітети. Система спеціального державного управління напрацьовується більше чотирьох десятиріч, але залишається, на думку фахівців, недосконалою і недієздатною [1,2,7,9]. Неузгодженість функцій регулювання і контролю за використанням та відведенням водних ресурсів, розпорошеність у підпорядкуванні гідротехнічних споруд між багатьма відомствами ускладнюють систему управління водним господарством. Значна концентрація влади на загальнодержавному рівні впливає на інформаційну забезпеченість прийняття відповідних управлінських рішень на всіх територіальних рівнях, а саме: при значній концентрації відомчої інформації у центрі відсутня достовірна картина водних проблем регіонів, і навпаки, відсутність офіційної інформації в регіонах гальмує вирішення регіональних проблем. У січні 2002 року була прийнята «Загальнодержавна програма розвитку водного господарства», яка повинна була синхронізувати виконання більшості «водних» програм. Але з самого початку вона практично не виконувалась. Серед головних причин вважаються такі, як відсутність відповідного фінансування, відсутність послідовної, скоординованої політики центральних органів виконавчої влади по відношенню до порушників законодавства, низьку ефективність еколого-економічних важелів впливу на виробничу діяльність та ін. [5,7]. Але, перш за все, це приклад недієздатності самої системи державного управління.

У той же час країни Європейського Союзу не тільки перейшли на систему цілісного й комплексного управління водними ресурсами за схемою так званого інтегрованого водного менеджменту [3], але й розробили «Водну ініціативу Європейського Союзу для країн Східної Європи, Кавказу та Центральної Азії», яка офіційно була схвалена Україною на V Європейській конференції міністрів навколишнього середовища «Довкілля для Європи», що проходила у Києві в травні 2003 року. Україною були взяті зобов'язання по розробці планів комплексного управління водними ресурсами, були підтверджені такі ключові напрямки водогосподарської діяльності, як водопостачання та каналізація населених пунктів [4]. Комплексне управління водними ресурсами за схемою так званого інтегрованого водного менеджменту враховує соціально-економічні, екологічні, природно-кліматичні умови країни. Така стратегія є актуальною і для України. Спеціалісти водного господарства розробляють принципи і механізми басейнового управління на засадах інтегрованого (комплексного, між – і надгалузевого) менеджменту, а саме: по-перше, управління здійснюється не за адміністративними одиницями, а за річковим басейном; по-друге, управління водними ресурсами басейну річки здійснюється колективно і комплексно: функції законодавчого управління виконує басейнова рада, виконавчі функції покладені на агентства води (басейнові водогосподарські об'єднання), які працюють спільно з місцевою адміністрацією; по-третє, управління водними ресурсами здійснюють за допомогою економічних механізмів, зокрема плати за використання води та її забруднення; по-четвертих, управління водними ресурсами повинно бути децентралізованим; на загальнодержавному рівні вирішують лише найбільш загальні, національні проблеми; по-п'ятих, принцип розподілу відповідальності: кожен державний орган чи особа, що використовують водний об'єкт чи його частину, відповідають за його стан. Але практично в сучасних умовах управління водним господарством у басейнах річок виконується як відомствами, на балансі яких перебувають гідротехнічні споруди, так і адміністративно-територіальними органами державної влади. Відсутня відповідальність за зниження якості водних ресурсів, їх виснаження та порушення водних екосистем.

Для вирішення сучасних водогосподарських проблем України необхідна розробка прозорої, дієвої і послідовної державної водогосподарської політики, впровадження інтегрованого водогосподарського менеджменту, який забезпечить скоординоване регулювання всіх видів водогосподарської діяльності, збалансоване функціонування водогосподарського комплексу країни та її регіонів, інтеграцію етапів та засобів управління (розробка водогосподарських програм, оцінку ресурсів, виконання, контроль тощо), безперервний облік у прогнозуванні і прийнятті рішень показників динаміки соціально-економічної ситуації, узгодження економічних та екологічних аспектів водокористування тощо.

Література

1. Водне господарство України /За ред. А.В. Яцика, В.М. Хорева. – К.: Генеза, 2000. – 456 с.
2. Водний кодекс України. – К., 2002 – 76 с.
3. Директива Европейського Парламенту и Совета 2000/60/ЕС от 23 октября 2000 г., которой устанавливаются рамки действий сообщества относительно политики в сфере водного хозяйства. – Люксембург, 2000. – 154 с.
4. Декларация министров окружающей среды региона Европейской экономической комиссии ООН. // *Екологія і ресурси: Зб. наук. праць.* – К.: УІНСіР РНБОУ, 2003. – Вип. 6. – С. 8-27.
5. Загальнодержавна програма розвитку водного господарства // *Екологія і ресурси: Зб. наук. праць.* – К.: УІНСіР РНБОУ, 2003. – Вип. 1 – С. 5 – 10.
6. Нефедова Н.Є. Регіональний водогосподарський комплекс: теорія, методика і практика суспільно-географічних досліджень: Монографія. - Одеса: Астропринт, 2007. – 240 с.
7. Про дотримання вимог та ефективність природоохоронного законодавства. Доповідь Міністра екології та природних ресурсів на Парламентських слуханнях 13 січня 2003 року. // *Екологія і ресурси: Зб. наук. праць.* – К.: УІНСіР РНБОУ, 2003. – Вип. 5 – С. 19-25.
8. Статистичний щорічник України за 2008 р. – К.: Державний комітет статистики України, 2009. – 161 с.
9. Устойчивый Крым. Водные ресурсы. – Симферополь: Таврида, 2003. – 413 с.

*Л.М. Нємець, проф., д. геогр. н., Н.В. Моштакoва, асп.
Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна*

БІБЛІОТЕЧНА МЕРЕЖА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

XXI століття називають століттям інформації. Інформаційна революція, що відбулася протягом останнього десятиліття, призвела до виникнення інформаційного суспільства та його наступної фази – суспільства знань, які характеризуються більш швидкими темпами розвитку та домінуванням в економіці інформації, інформаційно-комунікаційних, комп'ютерних та електронних цифрових технологій і послуг, рівень яких значною мірою визначає рівень розвитку країни в цілому. Інформація перетворилася на найважливіший фактор суспільного розвитку. Сучасна людина повинна засвоїти в десятки тисяч разів більший обсяг інформації, ніж його предок 300-400 років тому. За останні 30 років людством вироблено інформації більше, ніж за попередні 5 тисяч років. Сума знань, що накопичувалася людством протягом 16-17 століть, в наш час накопичується за один місяць.

У всіх країнах світу вільний доступ до інформації розглядається як обов'язковий елемент розвитку демократичного суспільства. В той же час, на сьогоднішній день майже єдиними державними закладами в області забезпечення вільного й рівноправного доступу кожної людини до інформації є бібліотеки.

В одному з важливих міжнародних документів – маніфесті «Інформаційне суспільство в дії» - підкреслено роль і завдання бібліотек у сприянні суспільному прогресу та переходу до інформаційного суспільства. В ньому окреслено ті головні напрями, на які націлені бібліотеки як форпости інформаційного суспільства, і визначено їхню провідну роль у:

- накопиченні та передаванні знань;
- забезпеченні прав кожної людини на вільний доступ до інформації (незалежно від віку, раси, статі, національності, мови, освіти, соціального статусу, політичних та релігійних переконань, місця проживання, особливо для соціально незахищених верств населення – дітей, студентів, пенсіонерів, осіб з обмеженими фізичними можливостями, мешканців сільської місцевості та віддалених районів);
- подоланні цифрової і, як наслідок, інформаційної нерівності суспільства;
- розробці контенту і забезпеченні рівноправного доступу до нього;

- підвищенні рівня грамотності у сфері інформаційно-комунікаційних технологій [4].

Згідно с Законом України «Про бібліотеки і бібліотечну справу», бібліотека – це «інформаційний, культурний, просвітницький заклад, що здійснює формування, опрацювання, зберігання бібліотечних фондів та забезпечує в установленому порядку доступ користувачів до них» [2].

На 1.01.2009 р. населення Луганської області обслуговують 1538 бібліотек всіх систем та відомств, в т.ч. 771 бібліотек в містах обласного підпорядкування та 767 – в районах (рис. 1).

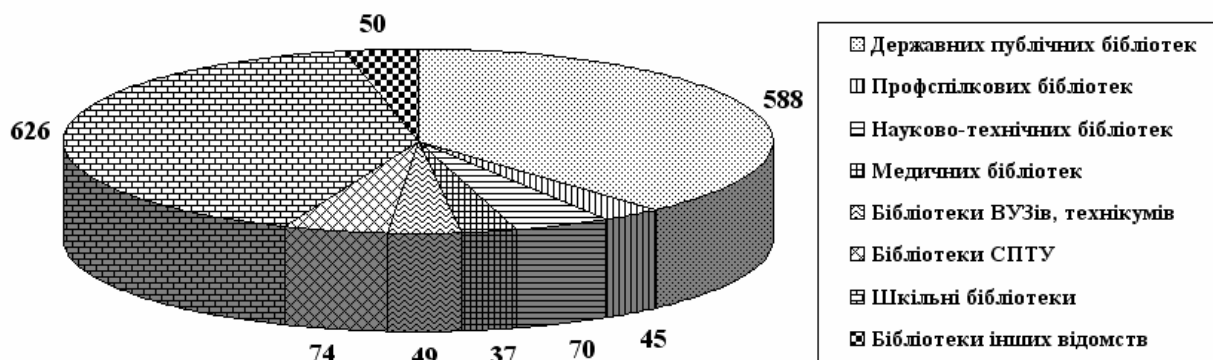

Рис. 1. Бібліотечна мережа Луганської області на 1.01.2009 р. [1]

Бібліотеки по території області розміщені досить нерівномірно (рис. 2).

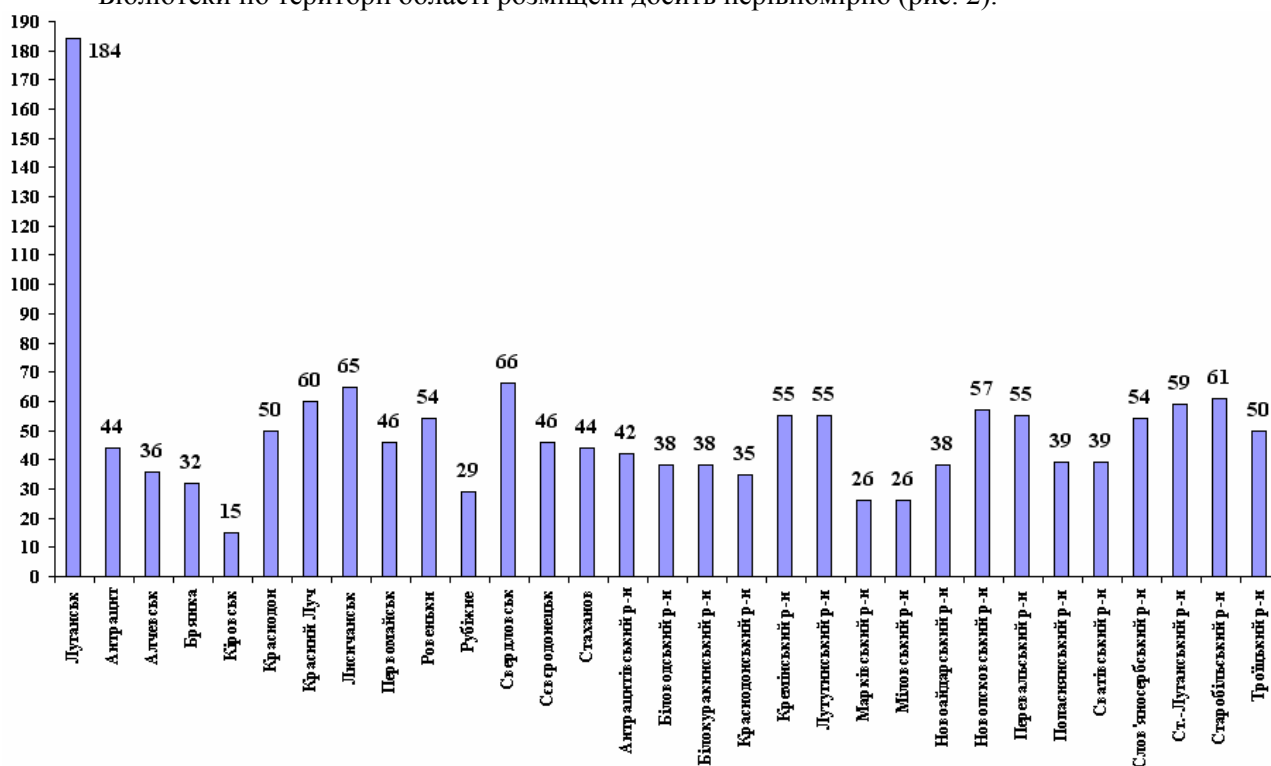

Рис. 2. Територіальна організація бібліотечної мережі Луганської області на 1.01.2009 р. [1]

Серед міст обласного підпорядкування найбільшу кількість бібліотек мають поряд з Луганськом Северодонецьк, Лисичанськ та Красний Луч; серед районів – Старобільський, Станично-Луганський та Новоополіський; найменше бібліотек розташовано у Кіровоградському та Рубіжному, а серед районів – у Марківському та Міловському.

Бібліотеку можна представити як систему, що складається з чотирьох елементів – фондів, матеріально-технічної бази, бібліотекаря і користувача – та існує завдяки фінансуванню та громадській підтримці.

Бібліотечний фонд складається з документів на різних носіях (книги, періодика, аудіо- й відеодокументи, електронні документи, CD-ROMи, бази даних, у т.ч. бази даних Інтернету, озвучені

книги, видання шрифтом Брайля тощо) і має відповідати таким принципам, як оптимальний обсяг, інформативність, відповідність потребам громадян, постійне оновлення.

Сумарний фонд бібліотек Луганської області всіх систем і відомств на 1.01.2009 року склав 30 млн. 854 тис. 120 примірників (рис. 3.), в т.ч. в бібліотеках міст обласного підпорядкування – 22 млн. 526 тис. 270 примірників (73,0%), в бібліотеках районів – 8 млн. 327 тис. 850 примірників (27%). 34% всіх бібліотечних фондів Луганської області зосереджено в державних публічних бібліотеках (10 млн. 507 тис. 341 примірників).

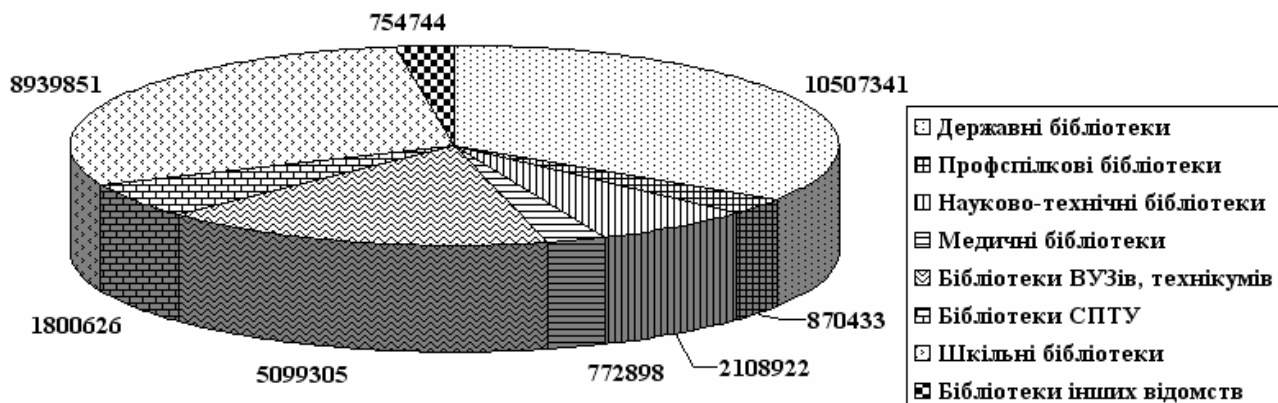

Рис. 3. Бібліотечні фонди Луганської області на 1.01.2009 р.
(кількість примірників) [1]

На рис. 4 показано територіальний розподіл бібліотечного фонду по містах і районах Луганської області.

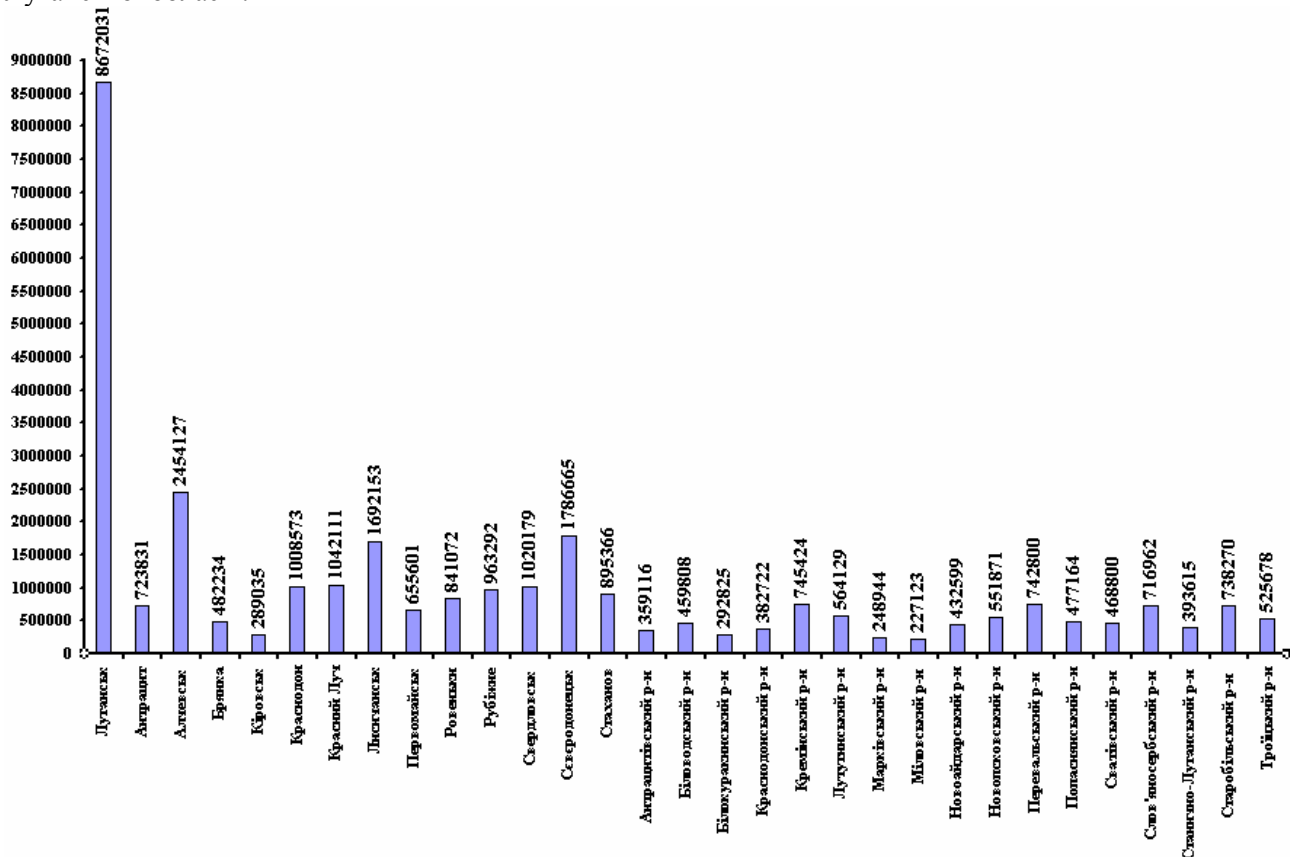

Рис. 4. Бібліотечні фонди по містах і районах Луганської області
на 1.01.2009 року (кількість примірників) [1]

Серед міст обласного підпорядкування, крім Луганська, в якому зосереджена майже третина всіх ресурсів бібліотек області (28,1%), що перевищує сумарний фонд бібліотек всіх районів Луганщини разом узятих, значними фондами володіють також бібліотеки Алчевська (7,95%), Северодонецька (5,8%), Лисичанська (5,5%), Красного Луча (3,4%) та Краснодону (3,3%). Найменші фонди мають бібліотеки Кіровська та Брянки. Серед районів області найбільшими бібліотечними фондами характеризуються Кременський, Перевальський, Старобільський та Слов'яносербський райони, а найменшими – Міловський, Марківський та Білокуракинський.

Матеріально-технічна база. Стан матеріально-технічного забезпечення бібліотек регіону залишається надто слабким. Так, серед державних публічних бібліотек, яких в області 588, не опалюються – 182 (найбільше в Білокуракинському – 22, Троїцькому – 19, Біловодському та Сватівському районах – по 16); потребують капітального ремонту – 62 (в т.ч. у Перевальському – 8, Сватівському та Марківському – по 5); в аварійному стані – 3 (у с. Курячівка Станично-Луганського району, с. Плугатар Біловодського району та смт. Кленовий м. Ровеньки). Тільки кожна сьома державна бібліотека має окреме приміщення; обладнані сучасними зручними меблями трохи більше 2% (частково обладнані ще 15,5%) бібліотек; охоронні системи мають 4,5% (частково мають ще 23,3%), а протипожежні системи – 30% державних бібліотек області. На 1.01.2009 року державні бібліотеки області мали: 134 комп'ютерів (з них 83 підключені до Інтернету), 65 АРМ для читачів, 78 ксероксів, 95 принтерів, 35 сканерів, 175 друкарських машинок, 131 телевізорів, 120 магнітофонів, 23 музичних центрів, 12 відеоманітофонів, 39 DVD-програвачів, 3 відеокамери, 87 фотоапаратів. Тільки чверть бібліотек телефонізовано, а факс мають лише 9 бібліотек [1].

Бібліотечні працівники. В бібліотеках області на 1.01.2009 рік працювало 2700 бібліотечних працівників (64,7% - в містах обласного підпорядкування, 35,3% - в районах), в т.ч. в державних бібліотеках – 1178 (відповідно 47,7% і 52,3%). Основні характеристики персоналу державних бібліотек області надана в рис. 5-8.

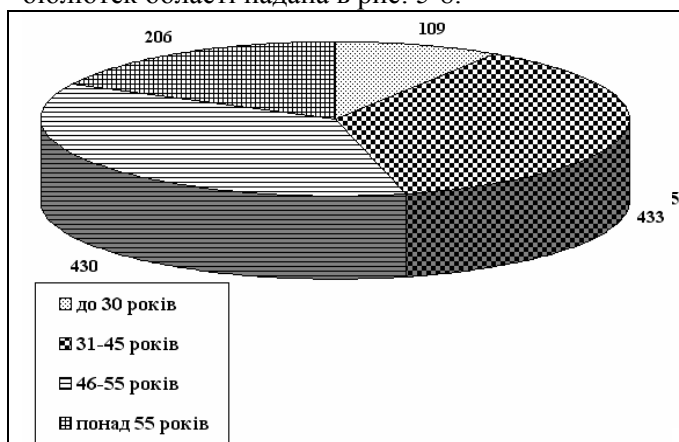

Рис. 5. Віковий склад бібліотечного персоналу Луганської області (кількість осіб) на 1.01.2009 р. [1]

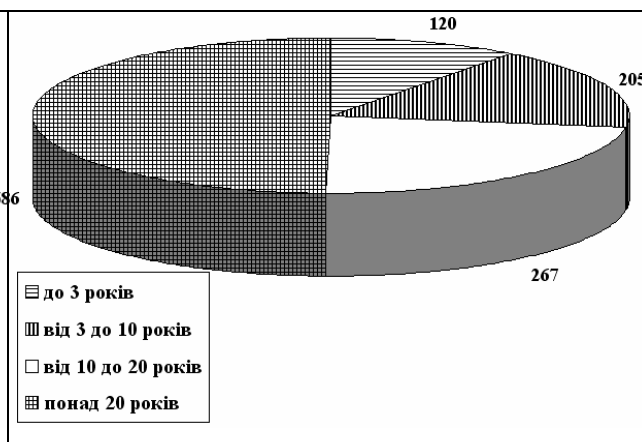

Рис. 6. Склад бібліотечного персоналу Луганської області за стажом роботи (кількість осіб) на 1.01.2009 р. [1]

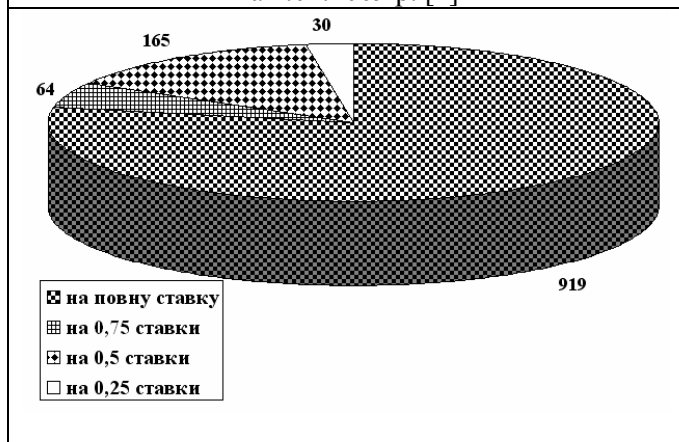

Рис. 7. Зайнятість бібліотекарів Луганської області (кількість осіб) на 1.01.2009 р. [1]

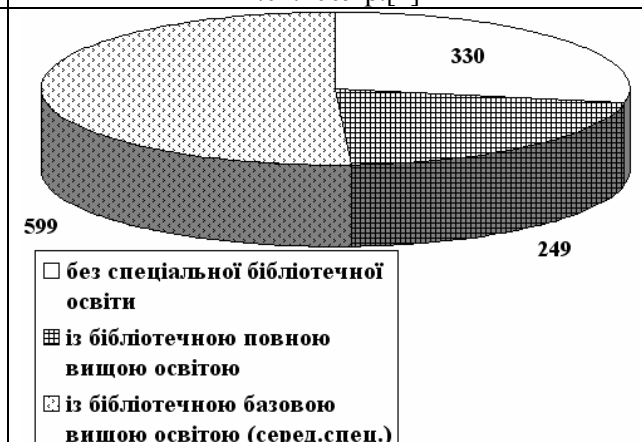

Рис. 8. Кваліфікаційний склад бібліотекарів Луганської області (кількість осіб) на 1.01.2009 р. [1]

В трудових колективах державних бібліотек Луганської області серед професіоналів переважають жінки віком 31-45 та 46-55 років, як у міських та районних, так і в сільських книгозбірнях (36,8 % і 36,5 % відповідно). Фахівці до 30-ти років разом з молодими спеціалістами складають лише 9,2 %, пенсіонери – 17,5 %. Маленька пенсія змушує бібліотекарів працювати і після досягнення пенсійного віку, тому потенційні робочі місця зайняті. В перспективі можна констатувати тенденцію старіння кадрового складу бібліотек.

Дані, що характеризують бібліотекарів за стажем роботи, свідчать, що колективи бібліотек регіону мають стабільний кадровий склад. Фахівці, що працюють 11-20 і понад 20 років, складають переважну більшість – 72,4 %. Плинність кадрів відбувається в основному за рахунок виходу на пенсію та їх скорочення.

Слід зазначити, що досить велика кількість бібліотечних працівників продовжує працювати на неповний робочий день – 0,25, 0,5 та 0,75 ставки (2,5 %, 14 % та 5,4 % відповідно).

Переважає більшість бібліотекарів мають фахову освіту (50,8 % - середню спеціальну, 21,1 % - вищу спеціальну).

Користувачі. Кількість користувачів бібліотек всіх систем і відомств Луганської області складає 1 млн.147 тис.605 осіб (59 % з них - користувачі державних бібліотек). Протягом останніх років кількість користувачів в області залишається відносно незмінною, але відбулися значні зміни в якісному складі читачів. Значно збільшилась кількість студентів, учнівської молоді, таких соціально незахищених верств населення, як безробітні, інваліди, люди похилого віку, пенсіонери. Крім того, за інформацією до книгозбірень звертаються підприємці, бізнесмени, працівники, державні службовці.

Деяке зменшення кількості користувачів можна пояснити скороченням бібліотечної мережі області (у порівнянні з минулим роком – на 2 бібліотеки), зменшенням чисельності населення жителів області, режимом неповного робочого дня, за яким працювали майже третина сільських бібліотек та ін. причинами[3].

Фінансування є визначальною умовою життєдіяльності бібліотеки, від якого залежить обсяг і якість поповнення бібліотечних фондів, матеріально-технічна база бібліотек, заробітна плата бібліотечних працівників тощо.

Сума бюджетних коштів на утримання закладів культури Луганської області за 2008 рік склала 124 млн. 099 тис. 511 грн. На утримання державних бібліотек, що входять до складу централізованих бібліотечних систем, надійшло 27 млн. 102 тис. 033 грн. (21,8 % від загальної суми), з них на комплектування бібліотечних фондів - всього 4,5 %. Із загальної суми на поповнення фондів бібліотек 44 % було витрачено на придбання книг і 56 % - на періодику [1].

Бібліотеки поряд з закладами культури клубного типу (клубами, будинками і палацами культури, центрами дозвілля, центрами народної творчості тощо) вважаються базовими закладами культури регіону, роль яких в сучасному суспільстві важко перебільшити. Якщо на початку ХХ століття головною була просвітницька роль бібліотеки, в роки радянської влади – ідеологічна, то сучасна бібліотека є поліфункціональним культурним закладом, який одночасно виконує інформаційну, освітню, культурну, меморіальну, комунікативну, рекреаційну, краєзнавчу, політичну та ін. функції.

Література

1. Бібліотечна система Луганської області в 2008 році (статистичні дані відділу наукового аналізу та розвитку бібліотек Луганської обласної універсальної бібліотеки ім. М. Горького).
2. Закон України «Про бібліотеки і бібліотечну справу» від 10 березня 2000 року.
3. Луганщина бібліотечна: огляд діяльності бібліотек за 2002-2006 роки / Відп. за випуск О.В.Соцков – Луганськ, 2007. – 18 с.
4. Тітова Н. роль і місце публічних бібліотек у побудові інформаційного суспільства: окремі аспекти, досвід та першочергові завдання // Бібліотечна планета. - 2008. - № 2 (40). – С. 3 – 6.

В.Д. Олійник, викл.

Одеський державний економічний університет

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕПРЕСИВНИХ ТЕРИТОРІЙ

Категорія «депресивні території» – складне поняття, яке можна характеризувати з різних наукових поглядів (економічного, соціального, географічного). Як не існує єдиних (загальноновизнаних) методологічних наробок в даному питанні, так не існує одноманітних принципів

дослідження депресивних територій. Тому питання підходів та принципів дослідження є актуальним та обговорюється в науковій літературі.

Існуючі підходи закордонних дослідників з вивчення проблемних територій наслідують ідеї критеріїв сильних та слабких районів і базуються на двох основних підходах: «від території» та «від проблеми» [5].

Суть першого підходу визначається тим, що вся територія країни поділена на певну кількість проблемних територій, кожна з яких має свої проблеми, що не можуть бути розв'язані, не аналізуючи при цьому причини виникнення проблем та відповідно не класифікуючи їх за походженням. Даний підхід має прикладний характер: слід розуміти, що не всі території з проблемами соціально-економічного розвитку можуть бути віднесені до проблемних. В даному випадку проблемна територія – це частина території (регіона, країни) зі специфічними властивостями та процесами, яка має яскраво виражену (гостру) в порівнянні з іншими територіями проблему або проблеми, які регіон не в змозі вирішити власними силами та засобами [5].

Другий підхід «від проблеми» визначає типи проблемних територій та загальні критерії їх ідентифікації. Для кожної такої території слід ідентифікувати її проблеми, дати характеристику існуючим між ними зв'язкам. При розгляді домінуючої проблеми, як до проблеми, яка перевищила встановлені граничні значення цієї території (екологічні, демографічні) визначити тип проблемної території на основі їх аналізу [5].

Але такий поділ підходів є умовним. Враховуючи те, що поняття «депресивні території» є багатоаспектним і його дослідженням займаються спеціалісти різних наук, в залежності від цього формуються відповідні принципи дослідження депресивних територій. Огляд літератури різних наукових напрямів та суспільно-географічна направленість роботи дали можливість сформулювати свої методологічні принципи дослідження депресивності.

1. *Міждисциплінарний принцип.* Депресивність - поняття, яке включає в себе комплекс характеристик, що вивчаються різними науками та науковими дисциплінами (фізична, соціально-економічна географія, екологія, економіка, соціологія). Міждисциплінарний підхід дає можливість вивчити депресивні території в широкому масштабі – дослідити весь спектр проблем з точки зору певних наук та дисциплін.

Посилення взаємодії та взаємопроникнення принципів, методів гуманітарних, суспільних наук, керованих вирішенням одних проблем є реалією сучасної науки. «Суспільна географія охоплює предметною областю і природні і соціальні системи», що є особливістю даної дисципліни [6]. Тому закономірністю є поширеність та визначність міждисциплінарного принципу.

2. *Комплексний принцип.* Депресивність – складне явище, яке охоплює всі сфери життєдіяльності людини, позначається на економіці регіону, впливає на соціальний розвиток, демографію, екологію. Тому комплексний підхід з використанням великої кількості показників різних параметрів для вивчення депресивних територій є необхідним фактором. На комплексну оцінку депресивних територій наголошують В.Н. Лексин та А.Н. Швецов, які зазначають, що «вивчення територіальної депресивності має бути по можливості більш широким» [4]. Всебічний аналіз депресивності дасть можливість розуміння формування депресивних територій. Але поряд з цим, при потребі фіксації критичного стану території, для розроблення та впровадження державних заходів з підтримки цих територій, характеристика має бути цілком об'єктивною за мінімальною кількістю показників.

3. *Галузевий принцип.* Вивчаючи депресивні території, Ф. Заставний робить висновок про необхідність докладного вивчення депресивних галузей економіки в цілому по країні. [3] На нашу думку, позитивний ефект матиме і детальне дослідження депресивної галузі економіки на певній території. Світова економіка зазнавала структурних криз, коли певна галузь втрачала своє лідерство (в Україні – вугільна криза, попереду - металургійна). Завчасний галузевий аналіз дасть можливість деякого пом'якшення ситуації та визначення першочергових заходів для врегулювання кризового стану, що матиме позитивний результат завдяки скоординованим заходам на основі отриманих результатів.

4. *Принцип відносної однорідності.* Характерною та позитивною ознакою депресивних регіонів є наявність в них соціально-економічного потенціалу, який за певних умов втратив свою спроможність. В депресивних регіонах визначається низка негативних спільних ознак, на основі яких необхідно виділити в них щось подібне, для формування показників, критеріїв депресивності. Але при цьому, слід враховувати деяку індивідуальність кожного регіону. Тому даний принцип вказує на необхідність спільного, з урахуванням певних особливостей.

5. *Принцип індивідуальності.* Метою регіональної політики є вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку регіонів. Для реалізації даної мети необхідний відповідний аналіз. Сутність принципу полягає в тому, що стан регіону на даний момент оцінюється не лише до його минулого розвитку, а й порівнюється з середньодержавним рівнем. Між регіонами існують певні відмінності за соціально-економічними показниками, але показники, які можуть відповідати рівню депресивності високорозвинутого регіону, наприклад Донецького, будуть вищі за показники Волинського, Чернігівського регіонів в часи їх інтенсивного розвитку. Дана ситуація вказує на можливість індивідуального підходу до вибору критеріїв (їх граничного значення) регіональної депресивності, регулювання (уточнення) їх в динаміці. Базова проблема в одному регіоні, може не мати таких масштабів і такого значення в іншому. Оцінка рівня регіонального розвитку певного регіону порівняно з подібними регіонами повинна враховувати позицію, самооцінку, інтереси самого регіону.

6. *Принцип ієрархічності.* Суть даного принципу полягає в тому, що виділення депресивних територій можливе на всіх рівнях ієрархічності. На нашу думку, дослідження соціально-економічного стану слід починати з нижчого ієрархічного рівня (за Законом України «Про стимулювання розвитку регіонів» – це промислові або сільські райони) в кращому випадку сільських територій. Регіони України мають досить значну площу і проаналізувати їх розвиток в цілому досить складно (за одним показником) [1]. В межах одного регіону території можуть і досить яскраво відрізняються одна від одної, що викликає необхідність їх дослідження. Якщо регіон не є депресивним, це не повинно виключати можливість виділення в даному регіоні депресивного промислового району або депресивного сільського поселення.

7. *Принцип еластичності (взаємодії)* це – відкритість регіону, тобто, органів регіональної, місцевої влади та підтримка ними можливих, пропонує заходів держави, які спрямовані на розвиток, втраченого потенціалу, стабілізацію соціально-економічної ситуації.

Важливим завданням є не лише виділення депресивних регіонів, уточнення, затвердження показників, критеріїв депресивності, методики дослідження. Не менш важливим є питання про розробку та впровадження спеціальних програм для стабілізації соціально-економічного положення в регіоні.

3. Варналій стверджує, що регіональна нерівність є бар'єром на шляху людського розвитку. Одним із головних чинників диференціації регіонів є різна якість регіонального управління та різний ступінь адаптації до ринкових умов, збереження жорсткої фінансової централізації, успадкованої від адміністративно командної економічної системи. Тісна взаємодія центральних та місцевих органів влади приведе до позитивних результатів, що потребує зміни повноважень органів центральної та місцевої влади, адекватної трансформації системи фінансування, передусім бюджетного.

Більша фінансова самостійність органів місцевого самоврядування, трансформація взаємовідносин з центром, зміна повноважень та відповідальності між рівнями влади створять можливість повніше і ефективніше використати наявний потенціал та забезпечити в цілому вищий рівень життя населення в країні [2].

Зростання політичної ваги регіонів, примноження кількості регіональних ініціатив, партнерство між центральним урядом та місцевими органами влади, бізнесом, громадськими організаціями – головний зміст принципу взаємодії.

Література

1. Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» від 8 вересня 2005 р. №2850 – IV – <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/lavs/main.cgi>
2. Варналій З.С. Державна регіональна політика України. Монографія. – К., 2007. – 765 с.
3. Заставний Ф.Д. Депресивні регіони України: аналіз, оцінка, проблеми // Регіональна економіка. – 2005. – №1. – С. 77.
4. Лексин В.Н., Швецов А.Н. Государство и регионы. Теория и практика государственного регулирования территориального развития. УРСС. – Москва. – 1997. – С. 96.
5. Пархоменко Л.В. Методология управления антикризисным развитием депрессивных регионов. Монография. – Москва: Машиностроение, 2003. – С. 25.
6. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики. – Одеса: Астропринт, 2005. – С. 23.

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ВИКОРИСТАННЯ РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ПРИДНІСТРОВ'Я

Рекреаційно-туристичний потенціал Придністров'я (природний, історико-культурний, бальнеологічний та ін.) досить значний. Він складає за даними В.П. Руденка (2001) до 15,2% від загального природно-ресурсного потенціалу цього регіону.

Складовими рекреаційно-туристичного потенціалу області є природно-ресурсний та історико-культурний. Природний рекреаційний потенціал області, особливо Придністров'я багатий та різноманітний. Основу його становлять геоморфологічні, кліматичні та мікрокліматичні особливості, наявність достатньої кількості водних об'єктів та гідромінеральних ресурсів, біоресурсів та природо-заповідні об'єкти.

Рельєф Придністров'я характеризується значною ерозійною розчленованістю – 150..200 м. Сама долина Дністра є глибоким каньйоном з врізаними меандрами, відслоненнями палеозойський відкладів, цікавими формами рельєфу.

Клімат Тернопільського Придністров'я помірно-континентальний, з середніми температурами липня +18,5°C, а січня - -4,5°C. Кліматичні умови особливо в теплий період сприятливі для розвитку різних видів рекреаційно-туристичної діяльності.

Потенціал водних ресурсів представлений найбільшою водною артерією області – р. Дністер та його притоками. Для рік цієї частини області характерними є тривалий період (24..26 днів) з комфортними температурами води.

Біоресурси Придністров'я характеризуються високим ступенем ендемічності. Тут знаходиться значна кількість об'єктів природно-заповідного фонду і ступінь заповідності коливається від 13% до 25,5%.

Туристично-рекреаційна привабливість Придністров'я зумовлена також наявністю тут суспільно-історичних рекреаційно-туристичних ресурсів (РТР), які представлені об'єктами та явищами антропогенного походження, які залучаються у сферу рекреації і туризму.

Суспільно-історичні РТР представлені пам'ятками історії, культури та архітектури, що сприяє розвитку тут різноманітних форм пізнавального та релігійного туризму. Цікавими для туристів є храмові споруди у м. Борщові (костел XVIII ст.), у сс. Дзвенигород, Іване-Пусте, Окопи (церкви і дзвіниці XVIII ст.). Привертають увагу туристів оборонні споруди краю: руїни Язлівецького, Буцацького замків, замок XVII ст., у с. Золотий Потік, у с. Підзамочок та інші.

Придністров'я має сприятливі умови для розвитку різних видів рекреаційно-туристичної діяльності – лікувально-оздоровчої, спортивно-оздоровчої, пізнавальної, екскурсійної, архітектурно-краєзнавчої, а особливо сільського зеленого туризму.

Попит на відпочинок в сільській місцевості з боку іноземних і вітчизняних споживачів – коли за мінімальних витрат досягається максимальний рекреаційний ефект в екологічно чистих умовах – може бути шансом для області і України в розвитку сільського туризму, а відтак, сприятиме відродженню українського села.

У Придністров'ї є всі передумови для розвитку сільського туризму: значні земельні ресурси, в тому числі висока частка садів; давні землеробські етнокультурні традиції; високий історико-культурний потенціал. Враховуючи природні та соціально-історичні особливості розвитку регіону в сучасних умовах економічної кризи цей вид туризму є недорогим, ефективним і перспективним.

В межах Тернопільської області виділено три ландшафтно-рекреаційні області (ЛРО) – Північну, Центральну та Південну, і дев'ять ландшафтно-рекреаційних районів (ЛРР) [1].

Південна (Придністровська) ландшафтно-рекреаційна область охоплює два ландшафтно-рекреаційні райони: Заліщицько-Борщівський та Монастирисько-Коропецький. Для цієї області характерні найсприятливіші природні умови та ресурси, придатні для організації і розвитку рекреації різноманітних видів. Придністров'я – одна з найцікавіших в рекреаційному і науково-пізнавальному відношенні ландшафтно-рекреаційних областей не лише на Поділлі, а й в Україні. Мальовничі ландшафти долини р. Дністер та її приток в нижній течії з асиметричними крутими схилами, великі меандри й тераси, значна кількість геологічних, палеонтологічних, ботанічних та гідрологічних пам'яток природи приваблюють сюди туристів і рекреантів. Ця територія характеризується наявністю гідромінеральних ресурсів, що використовуються в лікувальних цілях. Гідромінеральні ресурси представлені сульфатними мінеральними

водами (м. Борщів, смт. Мельниця-Подільська, смт. Товсте), хлоридними (м. Борщів, с. Яргорів Монастирського району) та водами з підвищеним вмістом органічних речовин типу “Нафтуся”.

Придністров'я характеризується значною флористичною різноманітністю. Лісистість тут становить 12...15%. Ліси, в основному, дубово-грабові та грабові, в окремих місцях збереглися дубові та букові ліси, з субсередземноморськими елементами ярусів [2] в складі чагарникового і трав'яного покриву. Заслужує уваги наскельно-степова рослинність на дністровських “стінках” – релікти третинної флори – мигдаль степовий, барвінок малий, хвощ великий і чорніючий, півники угорські, ковила пірчаста та інші види. Збереження ділянок з наскельно-степовою рослинністю має важливе пізнавальне, господарське та наукове значення. Своєрідність екологічних умов Придністров'я сприяла збереженню реліктових рослин.

У межах цієї ландшафтно-рекреаційної області найбільші площі займають ландшафтні комплекси, сприятливі та найсприятливіші для рекреаційного використання, які представлені заплавленими місцевостями з великими водосховищами, крутими річковими схилами, вкритими дубово-грабовими лісами, та схилами-“стінками”, надзаплавленими глибоко розчленованими лесовими терасами, в окремих місцях вкритими лісом.

Природні ландшафти Придністров'я доповнюють пам'ятки історії та культури, зокрема: руїни замків, залишки палаців, костели, церкви тощо. Серед замків, що збереглися до ХХ століття у цьому краї найбільш відомими є Скала-Подільський, Бучацький замки, залишки замків у сс. Кривче, Окопи Борщівського району та інші. У містах і селах Придністров'я знаходиться чимало пам'яток духовної культури – костюл ХVIII століття у м. Борщові, церква та дзвіниця (1801 р.) у с. Дзвенигород, Богоявленська церква та дзвіниця (1775 р.) у с. Іване-Пусте Борщівського району та інші пам'ятки. Природні рекреаційні ресурси Придністров'я використовуються для лікувальної, спортивно-оздоровчої та пізнавальної рекреації.

Монастирсько-Коропечський ландшафтно-рекреаційний район займає південно-західну частину Придністровської ЛРО. Природні рекреаційні ресурси представлені горбогірними місцевостями з глибоким розчленуванням. Тут поширені каньйоноподібні із скелястими стрімкими схилами долини приток Дністра – Золотої Липи та Коропця. Широколистяні ліси з бука, дуба, липи, граба, ясеня вкривають тут більше 20% площі. В районі можна виділити такі функціональні зони – оздоровчо-лікувальну, спортивно-оздоровчу та пізнавальну. Основою для оздоровчо-лікувальної рекреації є в основному лікувальні води та грязі (с. Яргорів) і лісові масиви (фітотерапія), а кліматичні ресурси (кліматотерапія). Вздовж річкових артерій добре розвинутий купально-пляжний відпочинок та інші види оздоровчої рекреації. Район має значну кількість об'єктів пізнавального туризму: геологічні відслонення, у сс. Вістря, Коржова; джерела, загальнозоологічні заказники “Ковалівський”, “Межиліски”.

Заліщицько-Борщівський ландшафтно-рекреаційний район займає південну та південно-східну частину Придністров'я і характеризується наявністю найсприятливіших рекреаційних ресурсів, які сприяють розвитку різних типів і видів рекреаційних занять. В районі поширений лісостеповий тип ландшафту ступінчастої рівнини Придністров'я яка представлена плоскими терасовими рівнинами і каньйоноподібними долинами приток Дністра (рр. Стрипа, Серет, Збруч). За показниками комфортності клімату, естетичності, насиченості пізнавальними об'єктами район має найбільший рекреаційний потенціал в межах усієї Тернопільщини.

На території району можна виділити такі функціональні зони – лікувально-курортну, спортивно-оздоровчу та туристсько-екскурсійно-пізнавальну. Тут добре розвинуті такі форми рекреації: риболовля, відпочинок на садово-городніх ділянках, збір ягід, грибів, лікарських трав тощо.

Лікувально-курортна зона приурочена до місць виходу на поверхню мінеральних вод у долині Дністра та його приток, цим територіям властиві велика кількість тепла, і сонячного світла. Мінеральні води – сульфатні, нафтусеподібні, типу “Миргородська” та “Друскінінкай” – основа розвитку бальнеотерапії (мм. Заліщики, Борщів). Для кліматолікування найсприятливіші умови вздовж річкових долин, а для фітотерапії – в лісових масивах.

Спортивно-оздоровчу рекреацію – водні і піші прогулянки, купально-пляжний відпочинок, спортивні ігри на воді і повітрі, веслярський спорт тощо – зосереджено вздовж долини Дністра та його приток рр. Стрипи, Серету, Збруча та в лісових масивах.

Місцями масового відпочинку в цьому районі є Дністровсько-Берем'янський каньйон, який має значні рекреаційні ресурси для розвитку туризму і рекреації. Для відпочинку використовується також Червоногородський каньйон, Русилівські та Сокілецькі водоспади.

Туристично-екскурсійна пізнавальна рекреація розвинута в районі дуже добре, оскільки район має найвищий рівень насичення пізнавальними об'єктами живої і неживої природи, в тому числі природоохоронними: “Дністровський каньйон” – регіональний ландшафтний парк, урочища Глоди, Криве,

Трубчин; печери – Оптимістична, Кришталева, Вертеба, Озерна; Більче-Золотецький та Скала-Подільський парки тощо. В цьому районі функціонують дві туристичні бази “Лісова” (с. Скоморохи Бучацького району) та “Збруч” (сmt. Скала-Подільська), санаторій у Заліщиках та дитячі оздоровчі заклади “Лісовий дзвіночок”, “Лісова пісня”. Забезпеченість цієї території закладами тривалого відпочинку недостатня.

Проведений аналіз природних та соціально-історичних рекреаційних ресурсів дає можливість говорити про недостатній рівень їх використання в Придністров'ї. Це насамперед, пов'язано з розвитком інфраструктури: станом доріг, наявністю закладів розміщення та обслуговування. Розробка відповідних програм розвитку туристичної і рекреаційної діяльності на державному рівні дасть можливість залучити до цього процесу не тільки місцеву владу, але й інвесторів, що позитивно вплине на розвиток соціально-економічного комплексу в цілому.

Література

1. Питуляк М.Р. Сучасний стан та оптимізація рекреаційних функцій ландшафтно-рекреаційних областей і районів Тернопільщини / Укр. геогр. журн. – 1999. – №3. – С. 33 – 43.

2. Природа Тернопільської області / За ред. К.І. Геренчука. – Львів: Вид-во ЛДУ, 1979. – 169 с.

Ю.Ю. Пологовська, асп.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ВПЛИВ ЕКОЛОГІЧНОЇ СИТУАЦІЇ НА ПОСЕЛЕНСЬКУ МЕРЕЖУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Людина в процесі життєдіяльності постійно взаємодіє з природою, використовуючи її блага для задоволення власних потреб. Стан навколишнього середовища, будучи пов'язаний з результатами трудової діяльності і побутовою сферою, активно впливає на режим відтворення і якість населення, оптимальну щільність населення і поселенську мережу. Суспільство зазнає великих втрат не лише трудового потенціалу, а й національного прибутку через недостатнє врахування сучасного стану екологічної ситуації.

Житомирщина належить до регіонів України з досить напруженою екологічною ситуацією як внаслідок техногенного впливу ресурсномістких галузей господарства, так і чорнобильського радіаційного «сліду», що створює певні обмеження господарської діяльності на забруднених радіонуклідами територіях. Згідно з статистичними даними ЦСЕ в Житомирській області знаходиться 29 радіаційно-небезпечних об'єктів: 23 сховища низькоактивних радіоактивних відходів дезактивації (11 – в Народницькому, 3 – в Лугинському, 8 – в Овруцькому, 1 – в Олевському р-нах); 5 сховищ радіоактивно забруднених відходів дезактивації (4 – в Лугинському, 1 – в Олевському р-нах); пункт спеціальної обробки поблизу м. Житомира.

У результаті використання застарілих технологій виробництва, недостатнього очищення техногенних рідких, накопичення твердих промислових і побутових відходів на неорганізованих звалищах спостерігається надмірне забруднення природних об'єктів області.

Незважаючи на скорочення темпів та обсягів виробництва, банкрутство підприємств, внаслідок економічної кризи, рівень забрудненості в області залишається високим. Так, середнє навантаження викидів шкідливих речовин на території міст складає 185 т/км², по районах цей показник коливається від 0,2 т/км² (Народницький р-н) до 2,1 т/км² (Малинський р-н).

Місце головного забруднювача всіх компонентів навколишнього середовища в області посідає транспортний комплекс, а саме автомобільний транспорт. У забруднені атмосферного повітря його частка становить 79,5%. Найбільші обсяги забруднюючих речовин надходить в атмосферу у містах – Житомир, Коростень, Бердичів, Новоград-Волинський та Овруцькому і Коростишівському районах, що зумовлено значною концентрацією транспортних засобів, інтенсивністю руху. Кількість забруднюючих речовин протягом останніх 10 років має позитивну динаміку до зростання внаслідок інтенсивного збільшення приватного автотранспорту на 35%. Крім того, на території області функціонують не менш небезпечні в екологічному плані магістральні трубопроводи і транспортні комунікації: нафтопровід «Дружба», магістральний газопровід «Торжок-Долина», нафтопродуктопровід ВО «Прикарпатнафтопродукт», магістральний газопровід «Київ-Захід України», газопроводи «Дашава-Київ» та «Уренгой-Ужгород», у процесі експлуатації яких зафіксовані порушення, які є причиною витоку й забруднення нафтопродуктами території в цілому та річок, пожеж та вибуху газу, забруднення повітряного басейну.

Найбільшим забруднювачем навколишнього середовища залишається промислове виробництво, де зосереджена переважна більшість стаціонарних джерел забруднення (понад 70% шкідливих виробництв, у тому числі в обробній промисловості – 50,7%, будівництві – 14,7%, добувній промисловості – 6,1% загальної кількості підприємств).

Не вирішеним для області залишається питання знешкодження токсичних відходів, в тому числі непридатних для застосування хімічних засобів захисту рослин. На початок 2009 року на спеціально обладнаних майданчиках підприємств на зберіганні знаходилось 3,55 тис.т відходів, 50% з яких відносяться до I та II класу небезпеки. Не вистачає полігонів для захоронення токсичних відходів, які б відповідали екологічним вимогам.

Зросла частка неочищених стічних вод, яка в 2009р. досягла позначки – 72% проти 43,5% у 1990 р. Однією з причин цього є недостатнє забезпечення водопровідними і каналізаційними мережами та очисними спорудами. Згідно з гідрохімічним моніторингом вода головних річок області не відповідає мінімальним вимогам споживання, а в багатьох випадках перевищує гранично допустиму концентрацію забруднюючих речовин. Якщо врахувати стан забруднення водних джерел й те, що Житомирщина є регіоном з низькою водозабезпеченістю, то проблема задоволення потреб у питній воді населення і виробництва є надзвичайно гострою.

Внаслідок такого багаторічного техногенного тиску знизився самовідновлювальний потенціал навколишнього природного середовища Житомирської області. Індекс самоочищування ландшафтів складає близько 0,5. Більшість території (91,2%) характеризується помірною здатністю ландшафтів до самоочищення і лише 8,8% - інтенсивною здатністю до самовідтворення та очищення від техногенного забруднення.

Ці негативні кількісні і якісні зміни у навколишньому середовищі разом з соціально-економічною кризою зумовили погіршення стану здоров'я населення області. Протягом 1990-2009 рр. чисельність новонароджених у розрахунку на 1000 осіб населення скоротилась на 20%, загальний коефіцієнт народжуваності склав 9 ‰, а сумарний коефіцієнт - 1,1 дитини на одну жінку, що не забезпечує навіть простого відтворення населення. Смертність зросла з 13,2‰ в 1990р. до 29,1‰ в 2009р. і має певні регіональні відмінності. Основне місце в структурі причин смертності займають хвороби кровообігу 68,2% і новоутворень 12% (з них 98% від злоякісних новоутворень). Така ситуація негативно впливає на особливості розселення, перш за все, на сільське розселення, що проявляється у широкомасштабній деградації сільських поселень області, яке проявляється в соціально-економічному та інфраструктурному занепаді, не лише зменшенні людності, а й в переході до категорії безлюдних. Неухильно збільшується група сіл з малою людністю, ряд сіл зникає і знімається з обліку, мережа сільських поселень розріджується. Згідно з статистичними даними середня людність одного сільського поселення Житомирської області з 1990р. до 2009 р. зменшилася на 20% і становить 354 особи. Більш стабільними в цьому плані є великі та середні села. Протягом досліджуваного періоду населення в них зменшилося лише на 8–9%. Мережа міських поселень відзначається відносною стабільністю. Середня людність міст за аналогічний період знизилася з 68,7 тис. до 54,8 тис.

Суттєво змінила і без того нестійку екологічну ситуацію у регіоні аварія на ЧАЕС. Територія області забруднена радіонуклідами становить майже чверть загальноукраїнської – 9,8 тис. км². В її конфігурації розташовані 734 населені пункти, з яких до зони безумовного відселення (II зона) віднесено 63, зони гарантованого віднесення (III зона) – 301 і посиленого радіологічного контролю (IV зона) – 364 населених пункти. В них проживає 29% населення від загальної чисельності жителів області.

Найбільшою за площею та чисельністю населення залишається зона посиленого радіоекологічного контролю. Основними факторами «чорнобильського» впливу на розвиток поселенської мережі в цій зоні були: психологічно обумовлені зменшення плідності жінок, стихійні незворотні міграції молоді, розвиток інфраструктури і збільшення людності десятків сіл, кількох селищ міського типу та міст за рахунок облаштування переселенців у Житомирському і Брусилівському районах. Тобто «чорнобильський» вплив на населені пункти в цій зоні був неоднозначним: на більшій частині її території і на більшість сіл – негативним (через сприяння поглибленню демографічної кризи), а в місцях вселення «чорнобильських» переселенців – позитивним (розвиток інфраструктури збільшення людності міст і сіл у місцях компактного розселення «чорнобильських» переселенців у Брусилівському, Житомирському р-нах).

У зоні гарантованого добровільного відселення на сьогодні проживає 200 тис. чоловік. Внаслідок незворотної міграції з цієї зони (перш за все молоді) особливо активної наприкінці 1980-х та на початку 1990-х рр. прискорилося депопуляція і деградація сіл. З другої половини 1990-х років

обсяги міграції і депопуляції почали зменшуватися, а народжуваність у північних районах області зростає і її показник у 2009р. сягнув позначки 12‰ у Олевському районі. Темпи деградації населених пунктів у цій зоні значно уповільнилися.

У зоні безумовного (обов'язкового) відселення розташовані 63 населені пункти Народницького, Лугинського, Овруцького, Малинського, Коростенського, Олевського районів. Внаслідок відселення з цієї зони в області цілковито обезлюдніли 48 сіл у Народницькому та Овруцькому районах. Але останнім часом спостерігається тенденція до збільшення чисельності населення у зоні безумовного та добровільного відселення за рахунок повернення на своє попереднє місце проживання «чорнобильських» переселенців, що були відселені до інших районів. Контингент переселенців - «іммігрантів» становлять люди пенсійного віку, які в силу соціально-економічних та психологічних чинників не можуть прижитися поза своєю малою батьківщиною.

Кризовий стан екологічної та радіаційної ситуації у поєднанні з соціально-економічними, соціально-психологічними факторами призвів до докорінних змін тенденції розвитку поселенської мережі на забруднених територіях Житомирщини і потребує спеціального дослідження.

Л.А. Прохорова, ст. викл.

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Б. Хмельницького

СОЦІАЛЬНЕ ОПИТУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Аналіз геоecологічної ситуації урбанізованої території породжує у дослідника необхідність залучення інформації, яка дає змогу визначитися в правоті або спростуванні гіпотетично сформованих закономірностей процесів, їх динаміці, перспектив розвитку та висновків. Масив первинної інформації може базуватися на статистичних звітах, державних документах, польових дослідженнях, працях наукових попередників тощо, що дає уяву про зміни фізико-географічних станів природного середовища урбанізованої території. Але дослідження з науково-практичної точки зору такого складного природно-економічно-соціального утворення як місто, передбачає одержання інформації не лише про стан природної, а й соціальної компоненти - рівнях адаптації різних вікових угруповань до змін біологічних параметрів середовища, психічних реакцій та психологічного настрою. Медико-екологічну інформацію, а також інформацію про обізнаність населення ведучими локальними та регіональними екологічними проблемами свого життєвого середовища, рівень стурбованості та визнання пріоритетності в особистому ставленні до життя індивіду або соціального угруповання повинне давати емпіричне дослідження, яке постає складовою частиною соціального аналізу. Перші емпіричні дослідження, що розпочали формування соціологічного дослідження міста було проведено у США у 20-30 рр. ХХ сторіччя Р.Парком, Є.Берджессом, Р.Макензи, Л.Виртом, Х. Линдом [2]. Стимулом до розвитку цього напрямку соціологічної науки став стрімкий ріст міського населення, який вже к 1920 року перевищував кількість сільських жителів.

Процес одержання інформації за вище означеними аспектами достатньо трудомістка праця та передбачає витрати організаційних, людських та матеріальних ресурсів. Основним інструментарієм збору первинного матеріалу у масових соціологічних опитуваннях є стандартизована анкета (опитувальник). Стандартизованим вважається опитувальний аркуш (анкета), який відповідає таким вимогам: а) кожне із запитань (пунктів) анкети пропонується усім без винятку респондентам в одному і тому самому формулюванні; б) визначено порядок постанови запитань, кожне із яких має свій зафіксований номер (відповідно до порядку надання); в) до кожного із змістовних запитань додається перелік фіксованих відповідей [1]. Більш традиційним є методичний підхід, коли респонденту надані вже готові, сформовані варіанти відповідей на запитання. У ряді випадків респондент повинен відповісти на запитання самостійно, формуючи та висловлюючи свою особисту думку або особисті спостереження. Соціальне опитування зосереджує увагу дослідника на визначенні взаємозв'язку між соціальною структурою міста як моделі проживання людини и його медико-соціальною адаптацією до міського (урбанізованого) середовища. Задача визначення такого взаємозв'язку має методологічні труднощі пов'язані з складанням анкети, визначення масиву вибірки, організації збору даних, обробки даних та кінцевого статистичного аналізу.

В межах м. Мелітополя автором статті проводилося соціальне опитування у формі анкетування. Головна мета даної соціологічної роботи в межах прикладного аспекту геоecологічного

дослідження – вивчення, обробка, аналіз думки населення в області медичних, економічних, екологічних проблем та установа ступеню екологічної освіти, медико-екологічних знань у різних вікових угруповань і прошарків населення м. Мелітополя. Масив первинної інформації базується з 517 оброблених анкет, текст яких складаються з 5 інформаційних блоків та висвітлює демографічні данні, а також відношення респондента до екологічних, медичних, рекреаційних, агроекологічних аспектів свого буття. Кожний розділ включав до себе як ряд відкритих, так і ряд вільно сформованих варіантів відповідей. При обробці було підраховано: загальна кількість відповідей, кількість респондентів, що вибрали саме цей варіант відповідей та відсоткове співвідношення розподілу поглядів респондентів.

Первинний масив анкет (565), що попав до дослідника було розподілено на 3 групи:

- 1) прийняті в обробку;
- 2) відбраковані;
- 3) викликають сумніви,

тому при редагуванні та оцінці правильності заповнення анкет деяку частину було відсіяно.

Аналізуючи отримані результати соціального анкетування жителів м. Мелітополя по екологічному аспекту, а саме – гострота проблеми забруднення оточуючого середовища, чинники його виникнення та шляхи рішення; взаємозв'язок чинників оточуючого середовища із станом здоров'я міського населення, - можна зробити певні висновки щодо рівня екологічної свідомості респондентів взагалі та їх пріоритетності у особливому сприйнятті.

Результати соціального опиту (анкетування) доводять достатньо високу ступень зацікавленості населення м. Мелітополя проблемами екології міста серед інших життєважливих проблем. Так, 56,5% респондентів визначили екологічну проблему міста, як одну з ведучих, 34,4% визначили її як значущу, але не головну і лише 4,8% населення вважають що проблеми взагалі не існує. Якщо піддати більш детальному аналізу якісний зміст екологічної проблеми, то пріоритетність напрямків розподіляється слідуєчим чином:

- забруднення атмосферного повітря – 29%
- погіршення здоров'я населення -23,1%
- проблема з забезпеченням питною водою -15%
- підвищення рівня радіації – 12,5%

Лише 8,4 % населення відмітили як ведучу екологічну проблему якості продуктів харчування (концентрація цитратів і інших хімічних сполук), хоча саме вони значно впливають на здоров'я населення сьогодні та на майбутні покоління завтра. Зміст у продуктах харчування хімічних речовин, що наділені мутагенною активністю, незмінно відображаються на репродуктивній здібності людини, формуючи її генетичний апарат. Такий відсоток вказує на недооцінку населенням значення цієї проблеми, нерозуміння її сутності зараз та наслідків у майбутньому.

В якості ведучих чинників, що впливають на стан міського середовища, були визначені: транспорт (32,2%); міські сміттєзбірники (31,3%) та промислові підприємства (30,7%). Менш впливові на міське середовище за поглядом респондентів – відсутність об'їзних шляхів, робота котельних та теплостанцій, згоряння сміття і непорядковані зони відпочинку. Найменший екологічний вплив надходить за рахунок неякісного палива (2,3) та ліній електропередач (0,4%).

Аналізуючи чинники погіршення здоров'я населення м. Мелітополя, відмітимо що погляди респондентів поділилися нерівномірно. Так, більшість (33,4%) визнають ведучим чинником прихильність до пагубних негативних звичок (куріння, пияцтво, наркозалежність). 31,1% респондентів визначили вплив забруднення оточуючого середовища на стан свого здоров'я та 27% - плохе, неякісне харчування. На запитання «Які зміни у своєму організмі пов'язуєте з забрудненням міського середовища?» респонденти повинні були відповісти вільно, без фіксованих відповідей, базуючись на власних спостереженнях або відчуттях. На це запитання відповіли лише 56% респондентів, а спектр визначених захворювань або хворобливих проявлень об'єдналися у 14 груп. Самий великий відсоток на хворобливе відчуття припадає головній болі та головокружінню – 28,6%. 13,8% респондентів із станом міського середовища пов'язало психічні прояви (депресії, дратівливість, апатія). Загальне недомагання та розлад серцево-судинної системи і системи дихання визначили у рівному ступеню 8% загальної кількості респондентів.

Таким чином, данні аналізу соціологічного опиту населення м. Мелітополя дають змогу говорити про достатньо високий рівень екологічної самосвідомості, зацікавленості екологічними проблемами міста, знанні чинників, що викликають ці проблеми. В цей же час можна відмітити недостатньо глибоке знання механізмів виникнення існуючих проблем стану міського середовища, а

також не завжди вірне надання пріоритету найбільш важливим для регіону дослідження екологічним проблемам.

Література

1. Паніна Н.В. Технологія соціального дослідження. – К.: Наукова думка, 1996. – 232 с.
2. Социологический справочник /Под ред. Воловича В.И. – К.: Издательство политической литературы, 1990. – 382 с.

В.С. Сайчук, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ЕМПІРИЧНИЙ РІВНІ ГЕОГРАФІЧНИХ ЗНАНЬ В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО РИНКУ ПРАЦІ

На сучасному етапі розвитку географії нові теоретичні знання можна отримати не стільки узагальненням емпіричних матеріалів, а скільки за рахунок зміни основ пізнання, використанням нових концепцій, методів і підходів, як географічних, так і інших наук. Це призводить до диференціації географічних наук та сприяє подальшому розвитку їх методологічної бази.

Слід зазначити, що географія перестала бути суто емпіричною наукою, тому особливо актуальною є проблема формування та удосконалення методологічних засад побудови географічної теорії. Хоча є значна кількість публікацій із зазначених питань, але окремі аспекти співвідношення емпіричного і теоретичного рівня пізнання в географії вивчені недостатньо. Ще більшою мірою це стосується суспільної географії, яка «є наукою про територіальну організацію і комплексно-пропорційний розвиток матеріально-речовинних і духовних компонентів діяльності людини» [4, 42]. Особливо актуальним в умовах економічної кризи є використання теоретичних та емпіричних методів пізнання при дослідженні окремих аспектів функціонування та повноцінного розвитку суспільства, зокрема це стосується регіонального ринку праці. Тому актуальність проблеми, її недостатня вивченість зумовили вибір теми дослідження.

В загальнометодологічному плані проблема теоретизації географічної науки та становлення наукової теорії, зв'язку наукової теорії із світоглядом, стилем наукового мислення широко обговорена та висвітлена в працях Алаєва Э. Б., Лямина В. С., Ниммика С. Я., Пістуна М. Д., Топчієва О.Г., Шаблія О.І. та багатьох інших науковців.

Основою розвитку географії як і будь-якої іншої науки виступає теорія, що «є головною, типовою і найскладнішою формою знань, яка відтворює сутність об'єктивної дійсності за допомогою власних логічних конструкцій» [4, 7]. Розвинуті теоретичні знання дають можливість проводити наукові дослідження та застосовувати їх результати в практичній діяльності. Тому можна розрізнити особливості теоретичного та емпіричного знання географії, які дадуть змогу провести межу між теоретичне та емпіричне в системі наукового дослідження (див. табл. 1.).

Таблиця 1

Загальні особливості теоретичного та емпіричного рівня знань в системі географічних наук*

Особливості теоретичного знання за Пістуном М.Д.	Особливості емпіричного знання в географії на думку автора
Завжди має загальний і необхідний характер, оскільки містить відомості про структуру об'єкта вивчення	Носить «чуттєвий», дослідний характер
Є достовірним, тобто істинність його логічно доведена і перевірена суспільною практикою	Достовірність емпіричних даних перевіряється теоретичними розробками і навпаки
Завжди є системним, тобто цілісним, логічно зумовленим	Емпіричні знання представлені як опис чуттєвого досвіду та результатів проведених досліджень
Отримують його переважно за допомогою наукових методів дослідження	Одержують переважно з використанням дослідних даних, за допомогою яких уточняється та конкретизується теоретична система
Повинно мати практичне значення	Практично втілюються ті теоретичні ідеї доцільність яких перевірена емпіричним шляхом

*узагальнено автором з використанням [4, 7-8]

Теоретичний рівень наукового пізнання визначається єдністю теоретичного знання і теоретичної діяльності та включає філософію, світоглядну методологію і загальну теорію географії та її складових частин. Сутнісною частиною наукового дослідження є аналіз діалектики теоретичного та інших рівнів наукових знань, насамперед емпіричного. Постійні протиріччя між цими рівнями є одним з рушійних чинників розвитку науки. Теоретичне рівень дослідження відображає суть об'єктивної дійсності, яка вивчається за допомогою розроблення логічних конструкцій. Якщо емпіричне дослідження безпосередньо спрямоване на реальні об'єкти, дані спостережень та експериментів, то теоретичне вивчає дійсність опосередковано. Географія, як і будь-яка інша наука завжди потребує спостереження явищ дійсності та експериментального її дослідження.

На відміну від теоретичного емпіричний рівень пізнання в географії дає уяву та забезпечує збір інформації про окремі географічні об'єкти, їх особливості та взаємозв'язки між ними. За його допомогою на основі характеристик окремих об'єктів дослідження можна встановити їх типові особливості та ознаки, тобто на основі визначення конкретних даних встановлюються загальні характеристики об'єктів дослідження. Таким чином за допомогою чуттєвого сприйняття та спостережень за об'єктом дослідження формуються знання про його суть та особливості.

Характерною ознакою емпіричних об'єктів дослідження є взаємодія об'єктивних та суб'єктивних аспектів, оскільки об'єкт дослідження представляє реальну дійсність і сприймається чуттєво, водночас достовірність дослідження значною мірою залежить від рівня розвитку методології науки та особистого сприйняття дослідником об'єктивної дійсності. Досить часто об'єктом емпіричного дослідження виступають не лише реально існуючі об'єкти (готові до безпосереднього сприйняття), а й в тій чи іншій мірі ідеалізовані елементи реальності (їх існування певною мірою залежить від використаного дослідником підходу та від його бачення об'єктивної дійсності).

Серед основних напрямків емпіричного географічного дослідження варто виділити порівняльний аналіз об'єктів дослідження, їх типізацію, класифікацію, групування, систематизування, районування та картографування. На емпіричному рівні пізнання класифікація об'єктів дослідження проводиться, як правило, на основі використання «зовнішніх» якостей об'єкту дослідження без відображення їх «внутрішньої» сутності. Емпіричні закони, що узагальнюють окремі особливості об'єкту дослідження, не повною мірою відповідають вимогам загальності та необхідності.

Емпіричний, як і теоретичний рівень дослідження має досить складну систему організації, яка включає особливі рівні знань та методи їх одержання. За своєю внутрішньою структурою емпіричний рівень пізнання поділяється на власне спостереження та експеримент, що проводиться з метою отримання емпіричних даних, та комплекс пізнавальні засобів встановлення емпіричних залежностей і фактів. При проведенні наукового спостереження не лише фіксуються окремі факти але й здійснюється їх відбір та аналіз відповідно до існуючих теоретичних концепцій, що певною мірою зменшує суб'єктивний вплив дослідника на процес спостереження. Експеримент традиційно розглядають наряду із спостереженням, оскільки в процесі проведення експерименту здійснюється спостереження та фіксація отриманих результатів. Характерною відмінною ознакою спостереження та експерименту є те, що при проведенні експерименту обов'язково використовуються певні матеріальні засоби впливу на об'єкт або створюються певні умови його функціонування.

Предметна структура систематичного спостереження та експериментальної діяльності характеризується переходом від вихідного стану об'єкту спостереження до кінцевого стану після взаємодії об'єкту із засобами спостереження. Чітка фіксація структури спостережень дає можливість конкретизувати ті особливості об'єкту які стосуються теми дослідження.

Кінцевою метою проведення спостережень та експерименту можна вважати пошук найбільш суттєвих зв'язків об'єкту дослідження та визначення на цій основі прогностичних показників та перспективи розвитку об'єкту дослідження. Тому предметом дослідження необхідно вважати суттєві зв'язки та відносини предметних об'єктів. На емпіричному рівні пізнання такі зв'язки вивчаються по їх проявах в ефектах, що безпосередньо спостерігаються.

Перехід від даних спостереження до емпіричних залежностей та наукових фактів полягає у виокремленні випадкових та несуттєвих даних і отримання достовірних даних про об'єкт вивчення.

Таким чином, основою формування об'єктивних емпіричних знань є використання в емпіричних дослідженнях теоретичних матеріалів та розробок, оскільки якість проведення емпіричного дослідження значною мірою залежить від рівня розвитку теоретичних знань.

Досить важливою методологічною проблемою наукового пізнання є проблема співвідношення рівнів дослідження у процесі пізнання. Отримання нових знань значною мірою пов'язано із практичною діяльністю людини, в процесі якої людина постійно стикається з новими

особливостями буття. Пізнання цих особливостей необхідно для удосконалення практичної діяльності та рівня життя людини. Але емпіричний рівень пізнання висвітлює переважно зовнішні сторони об'єктів дослідження, більш глибоке дослідження їх суті можливе на теоретичному рівні пізнання.

Таким чином, емпіричний та теоретичні рівні пізнання можна розрізнити за предметом, засобами та методами дослідження. Емпіричний рівень пізнання найчастіше намагається провести класифікацію об'єктів дослідження на основі узагальнення даних отриманих дослідним шляхом. Теоретичні ж дослідження відображають об'єктивні закони отримані за допомогою логічних методів з використанням теоретичних посилок. Слід зазначити, що дані рівні дуже тісно взаємопов'язані, оскільки без емпіричних даних немає теоретичних узагальнень і, навпаки, без теоретичних розробок неможливі емпіричні дослідження.

При дослідженні регіонального ринку праці та оцінці чинників, що впливають на його розвиток доцільно використовувати системний підхід, як загальний підхід до вивчення об'єкту дослідження. Також застосовуються методи системного аналізу та синтезу, статистичного аналізу та соціологічних опитувань та інші.

Системний підхід як методологічний напрям наукового пізнання передбачає розгляд об'єкта дослідження як системи, що має свою структуру. Тому системний підхід особливо актуальний при дослідженні ринку праці, «оскільки ринок праці є достатньо складним утворенням і може бути вираженим через безліч своїх сторін, описаних з різним ступенем деталізації, при його дослідженні з'являється можливість представити кожний такий опис цілісною системою, з певною структурою і механізмом відносин між її елементами, тобто у формі множини структурних і функціональних інваріантів систем, що відображають економічні, соціальні, організаційні, інституціональні та інші сторони ринку праці» [3, 62].

При дослідженні регіонального ринку праці доцільно використовувати наступні принципи системного підходу: принцип цілеспрямованості (мети); принцип цілісності та комплексності; принцип структурованості та ієрархічності. Системний підхід до аналізу регіонального ринку праці дасть можливість більш докладно вивчити його зміст та структуру та розробити рекомендації до його вдосконалення.

Важлива роль належить маркетинговим дослідженням ринку праці, які вивчають потенційних «покупців» та «продавців» робочої сили та дають можливість зменшити «зусилля» на узгодженні попиту та пропозиції праці (робочої сили). Тобто маркетинг забезпечує управління регіональним ринком праці. За Баранник З.П. [3, 74] маркетингові дослідження ринку праці варто проводити наступній послідовності: 1. Вивчення ринку праці (структура, кон'юнктура, місткість). 2. Сегментація ринку праці і вибір цільових ринків. 3. Дослідження споживачів робочої сили. 4. Аналіз організацій-конкурентів. 5. Позичування умов зайнятості. 6. Дослідження ціни робочої сили. 7. Вивчення форм і методів регулювання розподілу робочої сили. 8. Дослідження системи комунікацій.

Ще однією складовою системного дослідження регіонального ринку праці є його сегментація, що проводиться за наступними критеріями: місце проживання статевовікова структура, освітньо-кваліфікаційний та професійний рівень та інші соціально-демографічні та організаційно-економічні критерії.

В суспільно географічному відношенні важливе значення належить територіально-просторовому поділу на регіональні (субрегіональні) та локальні ринки праці, що здійснюється у відповідності до адміністративно-територіальної системи або за спільністю суспільно-географічного середовища та впливу чинників територіальної організації ринку праці.

Аналіз регіонального ринку праці доцільно проводити як по окремих компонентах, так і в цілому, що дасть можливість його представити складну динамічну систему. Завдяки сегментаційному підходу до аналізу ринку праці як системи можна оцінити його збалансованість та забезпечити стабільний ефективний розвиток його складових. Для детальнішого вивчення та розумінні взаємовідносин між елементами регіонального ринку праці та його сегментами, необхідно провести комплексне дослідження усіх суттєвих чинників, що впливають на функціонування регіонального ринку праці.

Метою аналізу регіонального ринку праці є надати оцінку стану ринку праці регіону та змінам, що відбуваються під впливом суспільно-географічних та соціально-економічних чинників за поточний період у порівнянні з базовим періодом. Важливим є виявлення причин та чинників, які зумовлюють існуюче співвідношення між попитом та пропозицією робочої сили, а також визначення можливих шляхів вдосконалення трудового потенціалу регіону.

Аналіз має розпочинатися після збору необхідної інформації та перевірки її повноти і

достовірності. Основними складовими аналізу ринку праці є [2, 20 – 27]: 1. Аналіз та оцінка стану трудових ресурсів: оцінка впливу суспільно-географічних чинників на кількісні та якісні ознаки трудових ресурсів регіону; аналіз та оцінка стану розміщення трудових ресурсів; визначення темпів та оцінка змін що відбулися у процесі відтворення та розміщення трудових ресурсів регіону. 2. Аналіз обсягів попиту і пропозиції робочої сили на регіональному ринку праці: дослідження джерел формування пропозиції робочої сили, визначення обсягу, динаміки та структури пропозиції; аналіз обсягів попиту на робочу силу, створення та ліквідації робочих місць. 3. Аналіз та оцінка зайнятості трудових ресурсів і безробіття: дослідження динаміки та структури зайнятості трудових ресурсів; оцінка обсягів безробіття, його склад та структура.

Виходячи із зазначеного можна дійти висновку, що незважаючи на значні відмінності між рівнями наукового пізнання чіткої межі між емпіричним та теоретичним не існує. Емпіричні дослідження, хоч і орієнтуються на пізнання та фіксацію процесів та явищ, постійно виходять на сутнісний рівень, а теоретичні дослідження підтверджують правильність своїх результатів емпіричним. Експеримент, як метод емпіричного пізнання, завжди носить теоретичний зміст, а будь-яка абстрактна теорія завжди має емпіричне пояснення. Незважаючи на нечітку межу між даними рівнями дослідження, їх виділення дає можливість конкретизувати уявлення про структуру наукового пізнання та відіграє виключне значення в методології науки.

Література

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – Москва: Мысль, 1983. – 350 с.
2. Бандур С.І., Дрозд О.М., Онікієнко В.В., Петрова Т.П., Туранський Ю.П. Аналіз стану і прогнозування регіонального ринку праці: Метод. рек. – К., 1999. – 116 с.
3. Бараник З.П. Статистика ринку праці: Навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни – К.: КНЕУ, 2003. – 147 с.
4. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії: Навч. посібник для студ. геогр. фак. ун-тів. – К.: Вища шк. 1996. – 231 с.
5. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: навч. посібник для студ. географічних спеціальностей вищ. навч. закладів. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
6. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: Львівський національний університет ім. І.Франка, 2001. – 744 с.

А.М. Сердюк, доц., к. геогр. н.

Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Б.Хмельницького

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА

В умовах переходу до ринкових принципів господарювання формуються нові вимоги до визначення пріоритетів власне методологічних та теоретичних основ, розвитку регіонального агропромислового виробництва як фундаменту реформування і реструктуризації національної економіки України. На даному етапі існують значні проблеми наукового обґрунтування та дослідження розвитку регіонального виробництва та його складових, що забезпечують процеси відновлення та реформування.

Агропромислове виробництво (АПВ) – це складне системно-структурне та функціональне утворення, яке вимагає здійснення багатьох соціально-економічних, організаційно-фінансових та науково-технічних заходів, що перебувають у взаємозв'язку й органічній єдності. В зв'язку з цим необхідно визначити раціоналізацію взаємин між суб'єктами і об'єктами господарювання в системі АПВ, розташованими в межах конкретного регіону. Економічні зусилля всіх суб'єктів господарювання повинні бути націлені на вирішення проблеми забезпечення населення продовольством та сировини необхідною кількістю і якістю для повного завантаження виробничих потужностей підприємств харчової промисловості.

Таким чином, виробнича діяльність агроформувань за різною формою власності повинна бути спрямована на досягнення єдиної мети – безперервного забезпечення населення якісними і екологічнобезпечними продуктами харчування. Рішення цієї складної проблеми повністю залежить від рівня розвитку агропромислового виробництва. До особливостей АПВ відноситься те, що

економічний процес відтворення та реформування всіх його ланок і виробництв мають свою виробничу і технологічну специфіку, що тісно переплітається з природними особливостями.

Відтак, АПВ відображає об'єктивний і закономірний процес розвитку всіх його ланок і галузей, що еволюціонують під впливом природно-географічних, соціально-економічних та ринкових чинників. Крім того, АПВ має свої специфічні виробничо-технологічні особливості, характеризується територіальною єдністю, виробничою цілісністю, сезонністю. Сезонний характер агровиробництва зумовлює певну організацію праці в цій сфері, особливості реалізації продукції й надходження грошових коштів.

Для успішного розв'язання проблем реформування АПВ, необхідно взяти ряд соціально-економічних заходів направлених на піднесення рівня життя на селі, подолання дефіциту фахівців і кваліфікованих робітників у сільському господарстві та розвиток об'єктів соціальної інфраструктури. За роки економічних реформ помітно погіршився стан соціальної і технічної інфраструктури села. У нових соціально-економічних умовах вони опинилися без належного фінансування й управління.

Реформування та оновлення регіонального АПВ завдячує насамперед, науково-технічному прогресу на певному етапі розвитку, коли в його комплексоутворюючих сферах створюється матеріально-технічна база, необхідна для функціонування усіх його ланок й агроформувань.

Зазначимо, що регіональне поєднання галузей, виробництв, агроформувань, що утворюють агропромислове виробництво доцільно досліджувати з позицій системного аналізу, що дає можливість розглядати АПВ у кількох аспектах.

По-перше, як організаційно-управлінську структуру з взаємодіючими елементами: товаровиробниками, споживачами, інфраструктурою тощо.

По-друге, як регульовану функціонально-компонентну систему, оскільки від її стійкості, сукупності господарюючих суб'єктів й об'єктів агровиробництва, залежить керованість соціально-економічними й організаційно-управлінськими процесами.

По-третє, як певну системну концепцію, яка повинна орієнтувати діяльність підприємств на кінцевий результат: ступінь задоволення ринкових потреб продукцією, яка випускається агровиробництвами та впливу їхньої діяльності на соціально-економічний розвиток сільських територій і зростання добробуту населення.

Зазначені аспекти є загальними для агропромислового виробництва. В зв'язку з цим виникає потреба визначення основних напрямів і пріоритетів вдосконалення організаційно-управлінського механізму господарювання агропромислових підприємств в умовах ринку, обґрунтування перспектив формування систем із таких підприємств та виробництв, щоб вони сприяли забезпеченню реалізації процесів розвитку сільських територій.

В розвинутих країнах такі проблеми вирішуються шляхом створення кластерів – об'єднань підприємств і виробництв з урахуванням галузевих ознак. Кластери передбачають об'єднання зусиль товаровиробників, органів управління, суб'єктів інвестиційної та інноваційної діяльності в межах певного регіону, що дає переваги конкуруванню, впровадженню інновацій і раціональній організації постачання, виробництву й збуту, завдячуючи підвищенню конкурентоспроможності продукції, проведенню гнучкої аграрної політики необхідної в умовах ринкової економіки.

Кращі виробничо-економічні результати у кластері досягаються за рахунок використання горизонтальних і вертикальних зв'язків через спеціалізацію учасників та взаємодоповнюваність їх у виробничому процесі. Характерними ознаками агропромислових утворень у вигляді кластерів є: об'єднання ресурсів сільськогосподарського та промислового виробництва; взаємодія аграрної і промислової технологій у єдиному виробничому циклі; посилення виробничих та технологічних зв'язків; розвиток ринкової інфраструктури до потреб агропромислового виробництва.

О.І. Склярська, асп.

Львівський національний університет імені Івана Франка

ПОНЯТТЯ ТА ТИПИ ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Вступ. Демократизація суспільного життя в Україні з початку 90-х років ХХ ст. сприяла розширенню сфери теоретичних і практичних пошуків в географічній науці, а відтак — дещо іншому, адаптованому до потреб сьогодення та ідеологічно “очищеному”, трактуванню предмету досліджень. В цей період особливо великого масштабу змін зазнало теоретичне ядро політичної географії, яка у радянській науці здебільшого вважалась дисципліною про територіальну розстановку політичних сил

(І. Маєргойз) [3]. Про політичний чи політико-географічний процес не могло бути мови, адже політична сфера ототожнювалась з державною, тому про розвиток політичного життя (що власне є головним змістом процесу) не йшлося.

Натомість наприкінці ХХ — початку ХХІ ст. вивчення територіальної організації політичної сфери українського суспільства охоплює не лише аналіз її статичних форм, а й різні аспекти функціонування просторових утворень, що дає змогу проводити безперервний географічний моніторинг динаміки політичного життя суспільства. Як зазначив О. Г. Топчієв, в усіх суспільно-географічних дослідженнях “ми переходимо від розгляду окремих “фотографій”, від порівняння станів об’єкта на різні дати — до аналізу процесів, циклів їх змін...”, “...від дослідження просторових форм і територіальних структур до їх функціонування” [5, 84].

Вихідні передумови. Про поглиблення політико-географічних досліджень в динамічному, функціональному аспектах свідчать нові підходи до трактування предмету політичної географії. Так, М.С. Дністрянський розглядає політичну географію як “географічну науку про просторову організацію держав і міждержавних об’єднань, розміщення і взаємовідносини політичних сил, територіальні форми політичних процесів і явищ” [2, 6]. Предмет політико-географічних досліджень є різноаспектним і за визначенням С. В. Трохимчука: “...територіальні особливості та відмінності структури і функціонування політичної системи планети та її регіональних частин, залежно від характеру природного середовища, географічних особливостей господарства, населення і розселення, науки, освіти, релігії, культури” [6, 6]. О. І. Шаблій вважає предметом політико-географічних досліджень геопросторову організацію політичної сфери, зазначаючи риси геопросторовості, серед яких є як статичні (розміщення політичних об’єктів), так і динамічні (розвиток територіальних формувань та функціонування політичної системи) ознаки предмету [7].

Особливості розвитку політико-географічних процесів та їх складових в Україні чи окремих регіонах є одним з аспектів наукового аналізу М. В. Багрова, М. С. Дністрянського, О. Ю. Малиновської, В. М. Миронюка, Є. А. Хана, В. Б. Шишацького та ін. Однак, існує необхідність теоретичного обґрунтування “політико-географічного процесу”, виходячи з взаємообумовленості функціональних змін політичної та інших суспільних систем. Для розуміння його змісту необхідно передусім з’ясувати суть процесу, виходячи з географічного, політичного, філософського аналізу.

Тому **метою** дослідження є саме визначення змісту та проведення типології політико-географічних процесів.

Виклад основного матеріалу. Взагалі, процесом слід вважати “ послідовну зміну станів, стадій розвитку” чого-небудь, “сукупність послідовних дій заради певного результату” [1]. Це поняття, яке включає часові координати, різноманітність станів об’єкта, його просторові форми. Головною ознакою географічного процесу є прив’язаність до території, напрямленість розвитку в просторі і часі, внутрішній розвиток територіальних одиниць – поділ на функціональні частини, утворення просторових природних чи суспільних систем. Власне, О. І. Шаблій зазначає, що процеси поряд з функціями території творять її геопросторову організацію [7].

Будь-який суспільний процес є формою функціонування відповідної сфери суспільства і має свою специфіку. Політичний процес відрізняється від економічного, правового, культурного тощо якісними характеристиками: передбачає конкретний результат певного масштабу (проведення виборів, формування партій), відображає реальну взаємодію суб’єктів політики під дією різноманітних внутрішніх та зовнішніх факторів [4]. Крім створення і розвитку основних форм політичних відносин та діяльності, пов’язаних з функціонуванням влади, реалізацією інтересів, політичний процес включає ставлення різних соціальних спільнот до тієї чи іншої політичної ситуації у вигляді рішень, поведінки, активності тощо. Тобто загальний зміст політичного процесу – це динамічне розгортання політики.

Поняття “політико-географічного процесу” має компонентний і територіальний аспекти – політичні та географічні координати. *Йдеться про утворення, та розвиток (в просторі і часі) просторових форм функціонування політичної сфери суспільства, що має певну спрямованість та відбувається під безпосередньою чи опосередкованою дією природно- і суспільно-географічних чинників.* Тобто географічні характеристики поняття – це, по-перше, врахування сукупності географічних чинників та зв’язків, по-друге – геопросторова локалізація процесів у тій чи іншій формі.

Кожний політико-географічний процес є унікальним поєднанням чинників, часу та простору і має специфічну траєкторію розвитку, проте важливо вивчити їх спільні характеристики, виявити реальні територіальні аналоги, тому наукове та суспільне значення має їх систематизація. Об’єктивні процеси динаміки політичного життя виражені у вигляді абстрактних, віртуальних

типологічних моделей за опосередкованою участю людського (суб'єктивного) пізнання, тому зрозумілою є невичерпність критеріїв типології та різноманітності форм процесів. Наука ж намагається узагальнити, нівелювати унікальність кожного явища чи процесу, які є незлічними та своєрідними, віднайти аналогі, хоча насправді таких абсолютних аналогів не існує. Крім того, характер того чи іншого явища, процесу змінюється як кількісно, так і якісно, під впливом багатьох чинників, тому завжди залишається можливість доповнення типологій, класифікацій, верифікації наукового знання. Враховуючи зазначені зауваження, пропонуємо наступну, зовсім невичерпну, проте на наш погляд найбільш повну і актуальну для сучасних політичних реалій типологію політико-географічних процесів.

Політична діяльність та рішення суб'єктів політики можуть набувати різних просторових масштабів. Оскільки це динамічне поняття включає взаємозв'язки політичної системи з усіма аспектами суспільного життя, то доцільніше означити даний критерій типології “за масштабами впливу”, а не “територією охоплення”. В цьому аспекті політико-географічні процеси можуть набувати глобального, регіонального, міждержавного, внутрішньодержавного, міжобласного та локального значення.

За напрямком розвитку політико-географічних утворень слід розрізняти об'єднувчі (доцентрові) та роз'єднувчі (відцентрові) процеси. До останніх відносяться деконцентрація політико-географічного простору, регіоналізація, федералізація, делегування влади, які можуть мати як конструктивне значення, так і деструктивне — при загрозах державній цілісності (сепаратизм, сецесія).

Попри неперервність розвитку політичного життя, його постійну траєкторію руху в часових координатах, виділяються окремі стадії чи цикли політико-географічних змін. Відповідно, можлива типологія процесів за часом. В основі сучасних бурхливих змін у політичному середовищі лежать глибинні процеси, викликані низкою історичних подій, тому потребують вивчення минулих політико-географічних процесів. Водночас за динамікою змін та відстеженими тенденціями можна спрогнозувати окремі майбутні трансформації політичної сфери.

Виходячи з положень системного і функціонального підходів, варто розрізняти періодичні та неперіодичні процеси. Загальний політико-географічний процес, зважаючи на його безповоротність та спрямованість на зміну чи підтримку існуючих параметрів є неперіодичним, однак здійснюється через конкретні періодичні (напр. електорально-географічні) та неперіодичні процеси (виникнення нових регіональних політичних центрів тощо).

Зважаючи на специфіку проходження чи наслідки локалізації, політико-географічні процеси є традиційними, які відповідають загальним тенденціям функціонування політичного життя та специфічними. Для останніх характерні особливі передумови — природно-географічні, соціально-економічні, етнопонаціональні, правові (у відсталіх депресивних регіонах, “гарячих точках”, прикордонних поліетнічних територіях тощо), а їх наслідки часто непередбачувані.

В контексті типології суспільно-географічних процесів за рівнем пізнання за характером трансформації функціональної структури [1], політико-географічні процеси систематизуємо таким чином. Серед **компонентно-структурних** найбільш поширені процеси інтеграції (політичної консолідації, утворення політичних блоків і т.д.) та поляризації (формування різних політичних настроїв між етнопонаціональними, соціальними групами тощо). **Територіально-структурні** процеси передбачають просторові наслідки компонентних змін. Це політико-географічна диференціація (в т. ч. регіоналізація) території внаслідок поляризаційних процесів, а також концентрація внаслідок наростання інтенсивності певного явища на території і може виявлятися як в консолідації (при наявності одного ядра тяжіння), так і в поляризації (при наявності кількох політичних центрів).

Слід виділяти і тип процесів за суб'єктами політичних відносин. В політологічних дослідженнях подібний поділ соціополітичного простору здійснюють за критеріями — соціальними, етнокультурними, релігійними, територіальними тощо. При цьому наявність відповідних груп соціальних, етнічних, релігійних, територіальних тощо розглядають як чинник поділу. Але ж ті самі соціополітичні поділи за різними ознаками мають територіальні особливості, і таким чином априорі містять внутрішні неоднорідності, зумовлені географічною специфікою території. Тому доцільніше говорити про політико-географічні поділи за суб'єктами політичних відносин. Такими суб'єктами головним чином є соціальні спільності, групи — соціальні верстви, класи та етнопонаціональні з їх інтересами, цінностями, ступенем ідентифікації, тому слід розрізняти *соціополітико-географічні*, *етнополітико-географічні* процеси. Формалізація явищ і процесів політичного життя у вигляді створення політичних інститутів (партій, організацій тощо) як суб'єктів політичного життя, та їх функціонування є виявом *інституційно-політико-географічних* процесів. Кожна особа безпосередньо беручи

участь у виборчому процесі є суб'єктом *електорально-географічних процесів*, які відображають політичні симпатії, настрої, активність, в великій мірі – політичну культуру населення в їх просторових вимірах.

Щодо останньої типології, то визначити єдино відповідного суб'єкта певному конкретному процесу неможливо, адже суб'єктами одного процесу можуть бути різні спільноти. Так, в інституційно-географічних процесах безпосереднім суб'єктом відносин виступають інституції, однак утворюють ці інституції соціальні, етнічні, територіальні групи, а отже вони є опосередкованими суб'єктами процесів. В електоральних відносинах крім окремого громадянина – суб'єктом виступають великі та малі групи населення (етнічні, територіальні, соціальні), а також окремі політичні інститути (партії).

Таким чином, зважаючи на наявність спільних суб'єктів – соціополітичних, релігійних, етнополітичних, інституційно-політичних, електоральних відносин, усі типи політико-географічних процесів за суб'єктами політичного життя взаємодетермінуються та перекриваються. Лише в ідеальній (абстрактній) теоретичній моделі можуть існувати автономні електорально-географічний, соціополітико-географічний, геоетнополітичний, інституційно-політичний процес. В реальності існує єдина інтегральна спрямованість розвитку політичного життя в просторових масштабах, що пов'язана з об'єктивною властивістю процесів гетерогенної коеволюції – при внутрішній неоднорідності, багатоаспектності, складності, різновекторності формується односпрямований процес регіонального розвитку.

Висновки. Переважання в наукових дослідженнях аналізу статичних просторових форм політичного життя актуалізує необхідність доповнення предмету політичної географії концепцією політико-географічного процесу, що репрезентує динамічні аспекти політичного життя суспільства. При цьому політико-географічний процес не слід розглядати лише як зміну певних політичних параметрів (активності виборців, частки голосів відданих за певну політичну структуру, кількості громадських об'єднань етнонаціональних груп тощо), явищ та подій в просторо-часових координатах, а як *цілісний безперервний інтегральний процес функціонування політичного простору що обов'язково передбачає конкретний просторовий результат на локальному, регіональному, загальнодержавному, міждержавному рівнях* – політичну диференціацію території з огляду на ті чи інші географічні чинники, її інтеграцію в загальнодержавне середовище чи дезінтеграцію і тяжіння до сусідніх держав (внаслідок активних сепаратистських рухів) тощо.

Література

1. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь. – Москва: Мысль, 1983. – 350 с.
2. Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі. – Львів: Вид. центр імені Івана Франка, 2000. – 310 с.
3. Майергойз И. М. Некоторые вопросы политико-географического изучения капиталистических стран // Вопросы экономической и политической географии зарубежных стран. – Москва, 1971. – Вып 1. – С. 33 – 50.
4. Обушний М. І. Політологія: довідник/ М. І. Обушний, А. А. Коваленко, О. І. Ткач. – К. Довіра, 2004. – 241 с.
5. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії: навчальний посібник/ О. Г. Топчієв – Одеса: Астропринт, 2001. – 556 с.
6. Трохимчук С. В, Федунь О. В. Політична географія світу: навчальний посібник. – Львів: Простір М, 2006. – 274 с.
7. Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів, 2001. – 743 с.

*Т.І. Слоньова, доц., к. геогр. н., Ю.Ю. Чикіна, магістр географії
Луганський національний університет імені Тараса Шевченка*

ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ НЕВИРОБНИЧОЇ СФЕРИ МІСТА ЛУГАНСЬКА

Для сучасного етапу розвитку суспільної географії одним із важливих напрямків є дослідження невиробничої сфери окремих регіонів, яка забезпечує різноманітні потреби населення у комунальних, транспортних, освітніх, медичних, культурних, побутових та інших послугах, обсяги та рівень яких суттєво впливають на якість життя людей. Особливу актуальність такі дослідження мають, на наш погляд, у таких індустріальних регіонах, як Донбас, тому що раніше географи значно більшу увагу приділяли галузям виробничого сектору економіки.

Перехід від планової до ринкової моделі господарювання обумовили значні зміни у функціональній, галузевій, територіальній структурі, масштабах діяльності невиробничої сфери, загостренню старих та появу нових проблем. У Луганську, найбільшому багатofункціональному місті області, невиробнича сфера має особливо значну роль, тому що вона надає різноманітні послуги і населенню також прилеглих територій. Ці зміни стають все більш рельєфними і наочними. Тому ми ставили за мету виявити особливості сучасного розвитку окремих галузей невиробничої сфери.

До складу невиробничої сфери міста, яку ще називають соціально – побутовим інфраструктурним комплексом, входять житлово – комунальне господарство, побутове обслуговування населення, торгівля, ресторанно – готельне господарство, міський пасажирський транспорт, освітні та медичні заклади, послуги зв'язку тощо.

Обласний центр серед інших регіонів Луганщини має найбільше *житлово – комунальне господарство*. Тут зосереджено 17,1% житлової площі області, потужна водопровідна (більше 120 тис. м³ на добу) та каналізаційна (більше 200 м³ на добу) системи. Місто майже повністю газифіковане. Але забезпечення населення житлом у розрахунку на 1 особу складає у Луганській міськраді всього 19,2 м² проти 22,7 м² в середньому по області. Це найменший показник серед інших міських рад області. Останніми роками житловий фонд майже не зростає, а кількість проблем у житлово – комунальному господарстві, навпаки, зростає. Це і зношеність та аварійний стан багатьох тепломереж, ліній водопостачання, занедбаність прибудинкових територій та зон відпочинку, утилізація сміття та інше.

Значні структурні та динамічні зміни відбулися у *торгівлі та ресторанно – готельному господарстві*. Луганськ є найбільшим торговельним центром серед регіонів області. Так, при питомій вазі населення 20,5% від його загального показника по області на Луганську міськраду приходить 50,8% оптового товарообігу, тоді як ще у 2002 р. приходилося 21,5%. У структурі переважають продовольчі товари (65,9%). Питома вага Луганська за обсягом роздрібного товарообігу з 1995 р. по 2007 р. збільшилася майже вдвічі і складає 53,7%. За кількістю об'єктів роздрібної торгівлі Луганськ теж найбільший регіон у області. Так, якщо в 1985 р. на його території функціонували 9,2% таких об'єктів, то у 2002 р. – вже 19,2%, а у 2007 р. – 31,4%.

Відповідно збільшувалися торговельні площі магазинів. Якщо у 1985 р. їх було відкрито 15% від загальнообласних, то в 2002 р. – 27,1%, а у 2007 р. – до 44,7%. Це свідчить про те, що розширення торговельних площ більш активно відбувається в обласному центрі.

За обсягом роздрібного товарообігу ресторанного господарства Луганська міськрада також знаходиться на першому місті. Але вона має питому вагу близько 30%, яка останніми роками практично не змінюється. За кількістю підприємств ресторанного господарства питома вага Луганська, поміж інших регіонів області, упродовж останніх 20 років залишається майже стабільною. Так, у 1985 р. цей показник становив 16,3%, у 2002 р. – 17,5%, а у 2007 р. – 20,1% [1].

Характерною рисою сьогодення Луганська став бурхливий розвиток ринкової торгівлі, сфери побутових послуг. У місті працюють понад 400 підприємств служби побуту, з яких тільки у 2008 р. були відкриті 19; функціонують 29 ринків. За останні роки зміцнилася матеріально – технічна база ринків у результаті реконструкції, переоснащення та введення в дію додаткових торговельних місць, критих павільйонів, що сприяє як поліпшенню умов праці, так і підвищенню рівня торговельного обслуговування. Активно розширюється мережа закладів побутового обслуговування населення, яка забезпечує потреби жителів міста та прилеглих населених пунктів у різноманітних побутових послугах. В ринкових умовах господарювання значно збільшилася кількість перукарень, сучасних фотосалонів, центрів з ремонту та обслуговування складної побутової техніки, комп'ютерів тощо. Помітно змінюється рівень територіальної концентрації цих підприємств. Особливо бурхливо їх мережа формується на деяких центральних вулицях міста.

Міський пасажирський транспорт – невід'ємна частина складного комплексу життєзабезпечення населення міста. У місті Луганську, як найбільшому в області, отримали розвиток усі види міського електричного транспорту, крім метрополітену. В маршрутну мережу міста входить 116 маршрутів, у тому числі: 10 трамвайних, 4 тролейбусних та 102 автобусних. Для обслуговування діючої маршрутної мережі міста використовуються 116 автобусів великої та середньої місткості, 731 автобусів малої місткості, працюючих у режимі «Маршрутне таксі», 39 трамвайних вагонів та 22 тролейбуса. Останніми роками зменшилися обсяги перевезень внутрішнім міським електротранспортом, в той же час у Луганську з'явився новий вид найбільш мобільного міського транспорту – маршрутні таксі.

Місто Луганськ надає населенню найбільший обсяг *послуг зв'язку* на території області. У цій галузі також відбулися значні зміни. За останні 20 років значно зменшилися обсяги відправлення

газет і журналів, листівок, телеграм, поштових посилок. Але, навпаки, значно зріс обсяг послуг внутрішньоміського та міжміського обсягів телефонного зв'язку. Останніми роками значно збільшилася кількість періодичних видань і відповідно розширилася мережа роздрібної торгівлі ними. Найбільша питома вага в загальному обсязі реалізованих послуг населенню займають послуги підприємств, що здійснюють діяльність у сфері пошти і зв'язку – 59,2%. Це дає змогу зробити висновки про те, що жителі міста отримали більший доступ до засобів масової інформації і мають можливість вибирати їх за своїми смаками.

Обласний центр є найбільшим *освітнім комплексом* Луганщини. Тут працюють 69 дошкільних закладів різних форм власності, які охоплюють 62,2% дітей віком до 6 років, 73 загальноосвітні школи, 6 ліцеїв, 5 гімназій. Луганськ залишається найбільшим в області центром професійно-технічної освіти, мережа якої, на відміну від інших регіонів, залишається стабільною. Сучасний Луганськ – це університетське місто, в якому функціонують 7 з 9 ВНЗ області III – IV рівнів та 8 I – II рівнів акредитації. Провідні університети перетворилися у навчальні комплекси з багатьма структурними підрозділами, що знаходяться не лише в області, а і за її межами.

Луганськ, як найбільше місто в області, має саму розвинену мережу закладів *охорони здоров'я*. Тут діють 32 лікарняні заклади, які розраховані на більш як 7 тисяч лікарняних ліжок і де працюють 40,3% лікарів області. Це обумовлено тим, що у Луганську знаходяться обласні клінічні заклади, які обслуговують значну частину жителів інших регіонів. Забезпеченість лікарями усіх спеціальностей у розрахунку на 10 тисяч населення у Луганську також найвища і становить 77,9 проти 39,2 у середньому по області [2].

Останніми роками значно розширилася аптечна мережа. У Луганську знаходяться 24% усіх аптечних закладів області.

Місто Луганськ залишається найбільшим *культурним центром* Луганщини. У місті знаходяться 3 з 4 театрів області, 3 з 17 музеїв, 11 закладів культури клубного типу та 90 бібліотек. Для проведення фізкультурно – спортивної роботи у місті є значна спортивна база: 6 стадіонів, 4 басейни, 151 спортзал, 282 спортивних майданчиків, 39 стрілецьких тирів, 11 тенісних кортів.

В останні роки значно активізувалася туристична діяльність. Якщо до 1990 р. у місті функціонували 2 туристичні фірми («Супутник» та «Інтурист»), то зараз працюють близько 20 приватних фірм, які пропонують різні туристичні маршрути, як по Україні, так і за кордон.

Але незважаючи на те, що за більшістю параметрів розвитку невиробничої сфери Луганськ займає лідируючі позиції в області, тут існує багато проблем. Найбільш актуальними, на наш погляд, є такі: нераціональне співвідношення між різними видами рухомого складу міського транспорту, недостатній розвиток транспортної інфраструктури міста, недостатнє фінансування матеріально – технічної бази житлово – комунального господарства, закладів охорони здоров'я, дефіцит медичних кадрів первинної медико – санітарної ланки спеціалістів, недостатня мережа дошкільних закладів, незадовільний технічний стан спортивних залів та спортивних майданчиків закладів освіти.

Для розв'язання існуючих проблем необхідні: реалізація міських галузевих цільових програм; підвищення якості послуг, що надаються органами місцевого самоврядування; реформування житлово – комунального господарства міста; поліпшення соціальної та транспортної інфраструктури; підвищення рівня благоустрою міста; збільшення обсягів бюджетних асигнувань.

Таким чином, Луганськ залишається найбільшим центром надання різноманітних послуг населенню як власне міста, так і багатьох прилеглих населених пунктів. Помітно посилюється його питома вага серед регіонів області в оптовій та роздрібній торгівлі, наданні освітніх та медичних послуг. На відміну від промисловості для невиробничої сфери Луганська характерним є позитивний динамічний розвиток.

Кардинально змінюється територіальна локалізація закладів торгівлі та надання побутових послуг. Спостерігається підвищення територіальної концентрації таких закладів у центральній частині міста.

Реформування економічних відносин та зміна форм власності обумовили численні проблеми, пов'язані з функціонуванням об'єктів невиробничої сфери. Їх вирішення – це не лише певні кроки з боку державної влади, а і широке поле для конструктивної та ефективної діяльності органів місцевого самоврядування. Саме консолідація зусиль усіх сторін може підняти на новий, більш якісний рівень добробут не лише луганчан, а і багатьох інших жителів Луганської області.

Література

1. Статистичний щорічник Луганської області за 2007 рік. – Ч. 1, 2. – Луганськ, 2008. – 540 с.
2. www.oblstat.com.ua

ГІДРОЕНЕРГЕТИКА ЯК ОДНА З ПРІОРИТЕТНИХ ГАЛУЗЕЙ АКТИВІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО І СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Для розвитку гідроенергетики на сучасному етапі розвитку Закарпатської області є всі необхідні передумови. Гідрографічна мережа регіону налічує 9429 потоків і річок сумарною довжиною 19866 км, 137 озер, 59 ставків, 9 водосховищ та незначні площі боліт. Загальна площа водного дзеркала становить понад 18,4 тис. га (1,4% площі області).

Провідне місце серед поверхневих вод займають річки, які належать до басейну Тиси (ліва притока Дунаю). Серед них 152 річки, кожна з яких має довжину понад 10 км, в т.ч. 4 річки (Тиса, Боржава, Уж, Латориця) більше 100 км.

Закарпатська область належить до території з надмірною водністю. На одного жителя області в рік припадає 7 тис. м³ води (на одного жителя України близько 1,1 тис.м³) та 0,15 тис. м³ підземних вод. По водозабезпеченості Закарпатська область посідає 1 місце в Україні.

Річки Закарпатської області багаті на гідроенергетичні ресурси (15% потенційних запасів України). Є можливість на їх основі розвивати різноманітні галузі і виробництва. Найпотужніші вони на річках Уж, Тересва, Тересва, Ріка, Боржава та Латориця. Але цей гідропотенціал на даний час використовується недостатньо. Тому протягом останніх років розвиток гідроенергетики став для області одним із пріоритетних напрямів.

На сучасному етапі на власному гідроресурсному потенціалі здійснюється виробництво електроенергії чотирма гідроелектростанціями – Тересва-Ріцькою, Оноківською, Ужгородською та Білинською.

Найпотужнішою є Тересва-Ріцька (2,7 МВт). Вона є унікальною і немає аналогів по всій Україні, оскільки живиться енергією двох гірських річок — Тересва й Ріка, природний перепад висот між якими становить 200 м. Між річками споруджений дериваційний тунель довжиною 3,7 км, яким води річки Тересва через ГЕС потрапляють у р.Ріку. Вона є частиною потужного енергетичного комплексу, так званого „Бурштинського острова”, який діє на території Закарпатської, Львівської та Івано-Франківської областей. За час експлуатації Тересва-Ріцькою ГЕС було вироблено понад 7 млрд. кВт-год. електричної енергії (з 1956 р). Щорічне виробництво в середньому (залежно від рівня води в річках) 123 млн. кВт-годин.

Цікавою є також Ужгородська теплогідроелектростанція – ТЕС, яка об'єднана з кількома ГЕС на каналі р.Уж. Потужність - 1,9 МВт. Розташована на спільному з Оноківською ГЕС дериваційному каналі на 10 км нижче головної споруди каналу. Складається з будівлі ГЕС, аварійного водоскиду та повеневого водозливу. Повеневий водозлив є гравітаційною бетонною греблею довжиною 25 м, з переливом води через гребінь. Між водозливом та будівлею ГЕС розташований аварійний водоскид шириною 5 м, який перекидається плоским затвором.

Оноківська ГЕС складається з будівлі ГЕС, бетонного повеневого водозливу, аварійного водоскиду. Розташована на відстані 4,3 км від головної водозабірної споруди дериваційного каналу. Потужність ГЕС - 2,65 МВт.

Білинська міні-ГЕС розташована в Рахівському районі та належить до класу висконапірних станцій дериваційного типу (не потребує спеціального накопичувального водосховища та греблі, а режим її роботи здійснюється відповідно до наявного потоку води). Потужність - 630 кВт. Вона виробляє не лише дешеву електроенергію, але й виконує захист від паводків.

Область щороку споживає 1,8 млрд кВт-годин електроенергії, а існуючі у регіоні ГЕС виробляють всього 7% енергії від потреби – 110-160 млн кВт-годин. Проте навіть ця електроенергія не надходить дешевше для споживання місцевими мешканцями, оскільки вона потрапляє до загальної електромережі, а звідти до домогосподарств відповідно за встановленими тарифами. Потрібне удосконалення законодавчої бази, щоб ті населені пункти на території яких є такі об'єкти, отримували електроенергію за пільговими тарифами.

У 2003 році в області була розроблена і затверджена Програма охорони та комплексного використання водних ресурсів річок краю. В ній передбачається спорудження чотирьох ГЕС на нижній ділянці р.Тересва, між населеними пунктами Нересниця і Тернове Тячівського району. При розробці програми протипаводкового захисту “Тиса” було передбачено, щоб захисні споруди не лише захищали, але й виробляли електроенергію. Це стосується польдерів і акумулюючих ємностей. Чотири станції на Тересві запроєктовані так, що вони під час повені регулюватимуть стік і

забезпечать пропуск води, обсягом не меншим, ніж під час паводків 1998 та 2001 років. Для цих ГЕС будуть збудовані герметичні дамби, що простягатимуться від них вгору на 500-1000 м, і територія за дамбами буде захищена від повені. Тобто з'являться великі площі, які можливо використовувати, наприклад, для відпочинку. В концепції розвитку гідроенергетики краю розглядається поєднання як виробництва електроенергії, так і протипаводковий захист територій з обов'язковим збереження екології Карпат. Також розроблена „Схема охорони та комплексного використання водних ресурсів річок Закарпатської області”. На сучасному етапі розробляють регіональну програму з питань енергозбереження, енергоефективності та використання відновлюваних джерел енергії.

На сьогодні гідроенергетика найбільш економічно доцільна галузь для реалізації регіональної політики енергоефективності та енергонезалежності Закарпаття, як важливий фактор підвищення рівня енергетичної безпеки та зниження антропогенного впливу енергетики на довкілля з огляду унікальності гідроресурсного потенціалу області. Вона є однією з пріоритетних галузей активізації економічного та соціального розвитку регіону та стратегічним завданням для України щодо підвищення рівня енергетичної безпеки, екологічної чистоти та протидії глобальним змінам клімату.

Малі ГЕС могли б стати джерелом повного самоенергозабезпечення для віддалених гірських районів Закарпатської області. Вони є технологічно освоєним способом виробництва електроенергії із невисокою собівартістю. При спорудженні сто таких сучасних міні-ГЕС, як Білинська можна повністю забезпечити себе власною електроенергією. Головною їх перевагою є дешевизна електроенергії та відсутність паливної складової при її отриманні, що дає позитивний економічний та екологічний ефект, про що свідчить хоча б той факт, що у річках водиться і риба, і раки, які мають особливу потребу в чистій воді. Також додатково при каскаді ГЕС можна створити протипаводкові водосховища, які дозволять захистити від паводкових вод значні території, а також ввести в обробіток понад 1000 гектарів земель.

Вища надійність енергозабезпечення сприятиме розвитку сільського господарства і туризму, зменшиться рівень безробіття. Стабілізується русло р.Тиса, особливо на ділянці державного кордону між Україною та Румунією.

Пріоритетними завданнями є:

- реконструкція та модернізація вже існуючих ГЕС;
- зведення каскаду ГЕС на р.Тиса, які разом матимуть потужність 400 -600 МВт, з річним виробництвом близько 1600 млн.кВт/год., що становить 70% від потреби регіону;
- спорудження каскаду міні-ГЕС на річці Теремля;
- створення водосховищ на каскаді ГЕС, які дозволять захистити від паводкових вод значні території, а також додатково ввести в обробіток понад 1000 гектарів земель;
- побудова міні-ГЕС на малих ріках регіону, що протікають по гірській місцевості
- в контексті економічного співробітництва залучення угорських інвестицій у розвиток малої гідроенергетики на Закарпатті.

Література

1. Заставецька О.В., Заставецький Б.І., Дітчук І.Л., Ткач Д.В. Географія Закарпатської області. Навчальний посібник для учнів 8-9 класів. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1996. – 96 с.
2. Закарпатське обласне управління водного господарства. – http://www.vodhosp.uzhgorod.ua/aivs_tisa.html

*С.В. Совгіра, доц., к. п. н., Г.Є. Гончаренко, доц., к. б. н.
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини*

ЕКОНОМІЯ ТА РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ЕНЕРГІЇ

Принцип раціонального використання енергії передбачає максимальне збереження важливих для існування біосфери паливних ресурсів планети. Їх споживання людством становить одну із основних екологічних проблем. Діючи сьогодні нормативи споживання базуються на здатності відповідних видів ресурсів до відновлення, в усякому разі для тих із них, яким така властивість притаманна. Зокрема, як для відновлювальних, так і невідновлюваних енергетичних ресурсів розмір користування (споживання) не повинен перевищувати їх здатності до самовідтворення.

Недолік у технічних рішеннях, що дозволяють підвищити ефективність виробництва електроенергії із викопних енергоносіїв, наприклад, із кам'яного і бурого вугілля, відчувається насамперед в Китаї і в Індії.

У багатьох країнах, що розвиваються, шляхом впровадження передових технологій вдається добитися великих успіхів у підвищенні ефективності використання енергії, так як досить часто там до цього часу застосовуються технології, ККД яких набагато нижчий, ніж той, який можливий на основі сучасних технічних рішень. Підвищення ефективності виробництва електроенергії, яка отримується шляхом спалювання вугілля в Китаї та Індії, всього на 1%, значно знижує викиди CO₂ в атмосферу. Якщо при відносно невеликих затратах модернізувати застарілі електростанції, можна добитися великих успіхів у охороні навколишнього середовища.

Капіталовкладення в ці електростанції принесуть більшу користь клімату Землі, ніж подальше вдосконалення енергетичних установок.

Технічне до- і переоснащення існуючих електростанцій може привести до значного підвищення їх ефективності і зниження викидів шкідливих газів, і в першу чергу CO₂. Розвиток екологічно чистих видів громадського транспорту – залізничного і метро та інші заходи щодо зниження викидів від автотранспорту в містах також можуть привести до зменшення емісії шкідливих речовин.

Важливу роль відіграє використання енергії води. Великі сонячні колектори можуть забезпечувати енергією цілі села чи невеликі міста. При цьому затрати на створення локальної електромережі залишаються відносно низькими.

Існують різні способи енергозбереження. Заходи по збереженню енергії залежать від знань людини. Окремі заходи вимагають незначних інвестицій для удосконалення технологій енергозбереження.

Побутові прилади. Біля 30% усіх потреб електроенергії із мережі громадського забезпечення припадає на домашнє господарство. Із 88000 кВт•год. приблизно 1/4 використовується для опалення, 1/8 – для підігріву води. Інша – на використання великих побутових приладів (холодильник, посудомийна машина, морозильник тощо). Так, середня витрата електроенергії посудомийної машини складає 880 кВт•год. Шляхом простих вдосконалень можна знизити річну витрату електроенергії до 140 кВт•год.: зменшення об'єму води на 30% при митті і на 50% при споліскуванні, добра теплоізоляція приладу і покращення ККД двигуна – на 15%, підключення гарячої води поряд з холодною [2, 79].

Надзвичайно багато енергії споживає побутова техніка. Якби вітчизняні телевізори, пилососи, пральні машини мали такі ж економічні показники, як кращі зразки світової побутової техніки, економія електроенергії була б такою, що Україна могла б відмовитися від усіх АЕС на її території.

Завдяки кращій теплоізоляції стінок холодильника і його дверей (поліуретановий пінопласт товщею 7 см) і збільшенні площі теплообмінника можна знизити споживання електроенергії холодильником до 100 кВт•год.

Використання кінцевої енергії електроплитою (потужність 1,5 кВт) складає 147 Вт і лише на 20% більше, ніж при використанні газової плити, але необхідно враховувати, що для вироблення 1 кВт•год електроенергії (кінцева енергія) необхідно біля 3 кВт•год. первинної енергії (вугілля, газ, ядерне паливо). Таким чином, використання первинної енергії на електроплиті складає біля 440 Вт•год, а використання газової плити дозволяє зменшити ці показники до 128 Вт•год [2, 45].

Статистика свідчить, що в більшості країн світу на освітлення витрачається близько 13 % виробленої електроенергії (стільки ж приблизно й у нашій країні). Але питомі витрати енергії на вироблення світла в Україні в 1,5 раза вищі, ніж у західних країнах. Причина в тому, що в Україні найбільш поширеними є лампи розжарювання, що перетворюють на світло лише 5-8% енергії, яку споживають. У західних країнах переважають люмінесцентні лампи, корисна віддача яких 20%, а у найновіших (натрієвих високого тиску) – до 30%. Розрахунки свідчать, що лише перехід на прогресивні джерела світла дозволить зекономити від 20 до 70% електроенергії.

Люмінесцентні лампи є дуже перспективними. Досліди американських інженерів показали, що 80% електроенергії можна зекономити, замінивши застарілі електромагнітні пускові пристрої (дроселі) цих ламп на електронні та встановивши хороші відбивачі світла й датчики, що автоматично підтримують потрібний рівень освітлення.

Економія води. Для нагрівання води необхідно багато енергії. Довгий час потреба гарячої води підвищила рівень споживання енергії в нашій країні порівняно з іншими європейськими країнами. В Україні одна людина витрачає більше енергії на гарячу воду, ніж ціла сім'я у Норвегії

(3600 кВт•год). У Норвегії в кожній квартирі встановлено лічильники використання гарячої води, за яку кожна сім'я платить окремо.

Зниження використання енергії пов'язане не тільки з використанням технологій, а й з обізнаністю громадян і мотивацією зниження недоцільних витрат енергії. Можна економити гарячу воду, зменшуючи або цірку, або температуру самої води; не допускати, щоб вода виливалася даремно, і вчасно ремонтувати крани, які протікають. У процесі миття великої кількості посуду під струменем гарячої води з крану витрачається велика кількість води. Зекономити її можна, миючи посуд у спеціальній посудині. Можна вдосконалити процес прийняття душу з метою економії води. Спеціальні енергозберігаючі душові насадки використовують менше 10 л/хв., забезпечуючи комфортність душу. Під час приготування їжі дно каструлі має відповідати розмірам джерела тепла. Крім того, можна не використовувати більше води, ніж необхідно, і зменшувати втрати енергії, закриваючи каструлю кришкою. Перед початком прання необхідно перевірити програму пральної машини і позначки на одязі, щоб не використовувати надмірно високу температуру.

Економія тепла. В енергозбереженні однією із проблем є збереження тепла. Існує багато способів попередити втрати тепла в будинках. Кількість тепла, яка необхідна для обігріву житлового будинку залежить в основному від того, як будинок виконує своє призначення: як захищає людей від впливу зовнішнього середовища і як зберігає тепло. Шлях до цього починається із планування району. Місцевість повинна мати хороший потік повітря.

У нових будівлях можна знизити потребу в опаленні. Одним із правил є застосування утеплювальних матеріалів, які не дозволяють виходити теплу через поверхню. Необхідно уникати протягів. Свіже повітря, яке надходить у вентиляцію, повинно нагріватися старим повітрям, що виходить з дому. Втрати тепла не повинні перевищувати «теплові відходи» від різних процесів у приміщенні.

Додатково утеплити вже існуючу будівлю – велика і, здебільшого, дорогавартісна робота. При капітальному ремонті стін або даху можна їх утеплити: дуже холодну кімнату допоможуть утеплити килими на найхолодніших стінах, підлозі та щільні штори на вікнах, що не закривають опалювальні батареї.

Для тих людей, які живуть у помірному кліматичному поясі Землі, необхідний теплий одяг та штучні методи збереження тепла. Загальнодержавні стандарти визначають комфортну температуру в середині приміщень не нижче 18°C.

Затрати палива на комунально-побутові потреби могли б скоротитися, якби почали використовувати ті теплові відходи промисловості і енергетики, які зараз просто забруднюють навколишнє середовище [3, 188].

Ефективним є самостійне посилення енергозбереження, усунувши протяги зі щілин, вікон і дверей. У старі будинки потрапляє значно більше холодного повітря, ніж необхідно для вентиляції. Готуючись до зими, необхідно замінити тріснуті шибки, а щілини заповнити герметичним матеріалом і заклеїти спеціальною стрічкою. У підготовці до зими можна встановити індивідуальні й автоматизовані регулятори на радіаторах опалення в кожній кімнаті та використовувати механічну вентиляцію з циркуляцією тепла.

У Швеції з її досить холодними зимами зводять житлові будинки з підвищеною теплоізоляцією стін і міжповерхових перекриттів, а також з вікнами, які мають потрійні віконні рами. Такі будинки обходяться дорожче, ніж звичайні, але опалення їх на 70% дешевше, тому додаткові витрати на теплоізоляцію повністю себе виправдовують. Останнім часом у деяких західних країнах, наприклад у Німеччині, у зимовий період міська влада систематично контролює стан теплоізоляції заводів, трубопроводів тощо. Для цього використовується нічна теплова зйомка з літаків – на знімках, виконаних у інфрачервоному світлі видно всі місця витоків тепла.

Оптимальна температура може бути досягнута або при високих витратах енергії і поганий теплоізоляції, або при збільшенні капіталовкладень у теплоізоляцію і відповідно меншій витраті енергії:

- 1) тільки в результаті покращення систем використання тепла для приміщень (теплоізоляція, регулювання обігріву, зменшення втрат) потребу в енергії для виробництва низькотемпературного тена (нагрів, підігрів води) можна знизити більше ніж на 50%;
- 2) тільки при більш свідомому користуванні обігрівачами можна економити значну кількість енергії.

Найекологічніша система опалення – це блочна теплоелектроцентрально із дистанційною подачею тепла і електроенергії, яка поряд із забезпеченням теплом домашніх господарств виробляє також електроенергію. Завдяки цьому може бути скороченим виробництво електроенергії на ін.

електростанціях (де спалюється більш «брудне» паливо). Відповідно значення емісії для двоокису сірки – від’ємне (знижене), а викиди окису азоту – дещо вищі, ніж при спалюванні рідким паливом і газом [2, 37].

На теплоелектроцентралях, які працюють на вугіллі, завдяки технічним заходам із покращення горіння і використання малосірчистого вугілля, можна досягти також емісії, як при опаленні рідким паливом і газом.

Використання прямого електроопалення і в майбутньому буде приводити до різкого зростання забруднення навколишнього середовища. Порівняно з емісією теплоелектроцентралі, що працює на вугіллі, емісія шкідливих речовин у цьому випадку в 5-10 разів вище.

Під час виробництва електроенергії для опалення виділяється в багато разів більше речовин, які забруднюють повітря, ніж при теплозабезпеченні іншими системами. Порівняно із звичайним опаленням рідким паливом при опаленні акумуляційними електродіодками викидається в 5 раз більше двоокису сірки і майже в 7 раз більше окисів азоту [2, 39].

При раціональному використанні енергії, теплоізоляції і комбінованому виробленню тепла і електроенергії можна зекономити порівняно з «економним» електроопаленням в рік біля 1000000 кВт•год. і на 200 кг знизити викид SO_2 .

Крім цього, необхідно врахувати інші види навантаження на навколишнє середовище при виробництві електроенергії (забруднення вод, наслідки добування вугілля відкритим способом, створення площ, необхідних для вироблення електроенергії, високоевольовні лінії електропередач, забруднення навколишнього середовища радіоактивними відходами).

У домашній сфері пропонується використання потоків відпрацьованого тепла тепловими насосами. За ККД вони високоефективні. Насоси забирають із довкілля низькотемпературне тепло, яке завдяки зворотному принципу холодильника доводиться до значення корисної температури. У термодинамічному процесі використовується невелика кількість енергії для приводу двигуна, щоб багато тепла з навколишнього середовища «докачати» до $50^{\circ}C$. Оскільки тепло від двигунів внутрішнього згорання може бути використане, можна досягти ККД понад 100% щодо застосованої первинної енергії [1, 235].

Децентралізація енергозабезпечення дає можливість розвантаження завдяки отриманню енергії на основі малих технологій (сонячні колектори, малі гідроелектростанції, біотехнологія) та кращого використання енергії, наприклад, від електростанції та двигунів для далеких і близьких тепломереж (зв’язок теплоенергії, блочні теплоелектростанції).

Незалежність від центрального енергопостачання має бути досягнута шляхом добування біологічних сонячних будинків, які використовують місцеві джерела відновлюваної енергії, з одночасним зниженням потреб, а також через ощадливе використання носіїв невідновлюваної енергії. Пасивне використання сонячної енергії: засклення південної сторони; вбудовані оранжереї з високою потужністю накопичення (басейни, глиняні стіни); теплоакумулювальні будматеріали. Активне використання сонячної енергії: вітрова енергія та фотогальванічні елементи для отримання струму; акумулювання струму (акумулятори); використання тепла та випромінювання навколишнього середовища тепловими насосами й колекторами; акумулювання тепла в часи його надлишку (блоки з твердих речовин, цистерни з рідиною) [1, 245].

Отже, розв’язати проблему енергозбереження можна як на приватному, так і на державному рівнях. Сьогодні стає надзвичайно важливо виконати завдання використання відновлюваних джерел енергії, забезпечити покращення ефективності використання енергії і скоротити кількість забруднювачів, які потрапляють у навколишнє середовище.

Література

1. Гайнріх Д., Гергт М. Екологія: dtv-Atlas: Пер. з 4-го нім. вид. / Худож. Рудольф і Розмарі Фанерт; Наук. ред. пер. В.В. Серебряков. – К.: Знання-Прес, 2001. – 287 с.
2. Зайфрід Д. Энергия: веские аргументы: Пер. с нем. – К.: Информ. агентство «Эхо-Восток», 1994. – 154 с.
3. Юдасин Л. С. Энергетика: проблемы и надежды: Кн. для внеклас. чтения для учащихся 8-10 кл. сред. шк. – М.: Просвещение, 1990. – 207 с.

**РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ РІВНЯ ЖИТТЯ ПРАЦІВНИКІВ ВАЖКОЇ
ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ У 50-80-і РОКИ
(НА ПРИКЛАДІ ДОНБАСУ)**

За роки незалежності України посилюється інтерес науковців до вивчення рівня життя окремих соціальних груп населення, зокрема, робітництва. За радянських часів ця категорія значно переважала інші і складала близько 60% всіх трудящих у країні. У 40-80-і роки минулого сторіччя більша частина українських робітників була зайнята у важкій промисловості – пріоритетній галузі економіки. Не останнє місце у промисловому потенціалі країни посідав Донбас, насичений численними підприємствами вугледобувної, металургійної, коксохімічної галузей, де працювала переважна більшість населення Донбасу.

На нашу думку, необхідність вивчення цієї проблеми викликана, перш за все, значним перекосом національної економіки у бік важкої промисловості. Ця диспропорція залишилася нам у спадок від СРСР. Для нашої країни характерним явищем в структурі національної економіки є низька частка сфери послуг та слабкий розвиток малого і середнього бізнесу, на відміну від країн ЄС та США, де цей показник понад 65%. За радянських часів підприємства важкої промисловості утримували на балансі практично всю соціальну сферу. Актуальність питання посилюється тим, що у 40-80-і роки зарплата складала до 90% всіх прибутків. Зараз, в умовах економічної кризи через укладання меморандумів з підприємствами провідних галузей важкої промисловості щодо спільної відповідальності роботодавців та уряду у сфері соціального захисту, влада намагається розділити з підприємствами важкої промисловості частину соціальної відповідальності. Україна намагається заморозити мінімальну заробітну плату та на вимоги МВФ скоротити соціальні виплати. Виникає необхідність більш детально розглянути рівень життя працівників важкої промисловості Донбасу скрізь призму соціологічних обстежень бюджетів робітничих родин та проаналізувати фактори впливу.

Вважається, що поняття рівень життя комплексне і багатогранне. Чимало вчених пов'язують це питання із розміром заробітної плати. Відомий науковець Мальтус визначав, що одним з чинників, що зумовлюють матеріальне становище робітника є звички стосовно їжі, одягу та житла. Англійський вчений Д.Мілль вважав звичайні потреби робочого класу єдиним чинником, що визначає в цілому заробітну плату в країні [1]. За радянських часів невисокий рівень зарплати зумовлював мінімальні потреби трудящих, які обмежувалися задоволенням лише у самих необхідних товарах і послугах.

Тривалий час, у зв'язку із засекреченістю багатьох архівних фондів дослідники були позбавлені можливості оперувати статистичними матеріалами стосовно рівня життя окремих верств населення. До того ж, соціологічні обстеження проводилися вибірково, інколи виконуючи певне політичне замовлення, що однак, не зменшує їхньої наукової цінності. Наприклад, у 1965 році, керівництво ЦСУ СРСР звернулося з листами до ЦК КПРС з проханням дозволити провести обрахування загального розміру фонду заробітної плати по народному господарству країни та по кожній окремій республіці. При чому жорстко оговорювалось, що повідомлені Керуючим справами ЦК КПРС відомості про заробітну плату будуть використані виключно заради поставленого завдання.

За радянських часів у структурі прибутків родини на долю заробітної плати приходилося близько 90,1% у 40-і роки, 86,6% 1952 р., та 83,2% у 1960 р. тобто, у 40–60-і роки розмір заробітної плати визначав практично у повному обсязі і рівень життя. У ці роки розмір заробітної плати залежав від виконання працівником виробничого плану. Як показали дослідження, близько 50,1% робітників важкої промисловості Донбасу не виконували план [2]. Як наслідок, низький рівень заробітку не давав можливості задовольнити навіть елементарні потреби. Наприкінці 50-х, у зв'язку з поліпшенням ситуації з оплатою та нормалізацією умов праці, спостерігається покращення матеріального становища, особливо серед працівників із низьким рівнем прибутків. Для більш детальної характеристики рівня життя слід звернутися до показників грошового прибутку на одного члена сім'ї. Середньостатистичний донбаський працівник у 50-і роки мав наступну заробітну плату. Менше 350 крб. на одну особу щомісяця мали 23,0% родин, від 351 до 500 крб. – 33,0%, від 501 до 750 крб. – 31,0%. У той же час, високий рівень прибутків мало значно менше робітничих родин. Так, 9,0% сімей мали щомісячний прибуток на одного члена сім'ї у діапазоні 751–1000 крб., а 4,0 % – більше 1001 крб. Таким чином, переважна більшість робітничих родин (56,0%) у 50-і роки мали

низькі та середні (31,0%) прибутки, що позначалося на їхньому рівні життя. У той же час, лише 13,0% родин працівників важкої промисловості мали достатньо високі щомісячні прибутки [3].

На структуру грошових прибутків низькооплачуваних робітників вплинуло підвищення з 1 січня 1957 року мінімуму заробітної плати робітників та службовців до діапазону 270-350 крб. на місяць. Внаслідок цього та збільшення розмірів пенсій чисельність найбіднішої групи донбаських робітників (із щомісячним прибутком до 250 крб. на одного члена родини) на початку 60-х років скоротилася до 1,0% проти 7,0% у 1953 р. Окрім того, до 7,0% зменшилася частка низькооплачуваних робітників із прибутком до 350 крб. на одного члена сім'ї проти 20,0% у 1953 році [4]. В цілому, у 40–60-і роки заробітна плата високооплачуваної групи робітників у 4,0 рази перевищувала прибутки низькооплачуваної категорії робітників. Ця диференціація свідчить про суттєві недоліки діючої у ті часи системи заробітної плати, навіть після проведених у 1956–1960 роках реформ у сфері оплати праці. Така диспропорція мало зацікавлювала робітників у підвищенні продуктивності праці і підвищенні професійно-кваліфікаційного рівня.

Суттєвий вплинула на рівень життя донбаських робітників грошова реформа 1961 р., коли окрім обміну грошей у пропорції 1:10, зафіксовано нові ціни на низку товарів та послуг. Соціологічні обстеження виявили скорочення (до 4,0%) частки родин із низьким і дуже низьким рівнем прибутків. Однак, більшість донбаських сімей мали середні статки – до 75 крб. на одного члена сім'ї. Отже, у 60-і роки простежується чітка тенденція щодо поступового покращення матеріального становища робітників і службовців Донбасу (протягом 1961–1964 рр. на 24,0%) та скорочення родин із низьким рівнем щомісячних прибутків на одного члена родини. У той же час, певне зростання заробітної плати знівелювалося підвищенням 1 червня 1962 р. державних цін на м'ясо-молочну продукцію. Подорожчання на наведену вище продукцію змусило робітничі родини зменшити витрати на промтовари. У 60-70-і роки значно покращилася структура харчування родин працівників важкої індустрії. Скоротилося споживання борошна, круп, макаронних виробів та картоплі. Одночасно збільшилося споживання м'ясо-молочної продукції, яєць, овочів, фруктів тощо. Так, 1960 р. сумарне добове споживання продуктів харчування зросло до 2 738 калорій, проти 2 689 калорій у 1956 році, що, однак, було недостатньо. Інститут харчування АМН СРСР визначав добову фізіологічну норму у 3 053 калорії [5]. Масштабне житлове будівництво, розгорнуте у 60–70-і роки також сприяло покращенню рівня життя працівників важкої промисловості Донбасу і спричинило суттєву соціально-побутову трансформацію.

Протягом 70-80-х років продовольча складова у витратах залишалась домінуючою. У ці роки спостерігається збільшення частки працівників із середнім та високим рівнем прибутків, у той час, як низькооплачувані категорії склали менше 1,0%. Протягом 50-80-х рр. у СРСР спостерігається чітка регіональна диференціація рівня життя населення. Більш урбанізовані індустріальні райони, зокрема Донбас, зосередили вагому частку підприємств важкої індустрії. Саме тут була значно вищою оплата праці. Потужні підприємства важкої промисловості мали більше можливостей щодо виконання соціальних зобов'язань. Як наслідок, працівники Донбасу, у порівнянні з іншими регіонами, мали значно кращий рівень життя.

Дослідження рівня життя донбаського робітництва сприяють можливості ефективно аналізувати сучасне становище та сприяти розробці концепції підвищення рівня і якості життя у майбутньому. Економічний розвиток будь якої країни світу, включаючи Україну, визначається досягнутим рівнем і якістю життя населення. У Концепції "Програми розвитку ООН" зазначається, що будь яка держава в процесі свого економічного розвитку повинна у першу чергу створювати сприятливі умови для того, щоб життя людей було довгим, здоровим і наповненим творчістю. В умовах формування України як соціальної держави та інтеграції до світових економічних структур вивчення досвіду минулого є запорукою прийняття ефективних рішень.

Література

1. Энциклопедический словарь Брокгауза-Ефрона. – М., 1990. – 785 с.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України) – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 3962.– 134.
3. Казанцев Б.Н. Неизвестная статистика уровня жизни рабочего класса // Социологические исследования. – 1994. – №3. – С. 4 – 14.

ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРИКОРДОННОГО РЕГІОНУ (НА ПРИКЛАДІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

Сучасний етап розвитку суспільства характеризується високим ступенем інтернаціоналізації економіки і глобалізації світових відносин. Тому одним з актуальних напрямів суспільно-географічної науки є вивчення і аналіз зовнішньоекономічної діяльності країни та її регіонів. Не дивлячись на те, що Україна знаходиться в процесі реструктуризації економіки і за показниками зовнішньоекономічної діяльності займає далеко не лідируючі позиції в світі, вона має великий експортний потенціал і масу нових конкурентноздатних розробок в різних галузях економіки, які не можуть бути втілені в життя через нестачу капіталу. Тому дослідження і аналіз зовнішньоекономічної діяльності (ВЕД) є особливо актуальними сьогодні, в період її становлення і розвитку.

Регіони, особливо прикордонні, прагнуть до безпосередньої участі в міжнародних відносинах. Дані тенденції знайшли своє відображення в процесах децентралізації державної влади і територіальної диференціації та регіоналізації соціально-економічних процесів, що виявляється в підвищенні ролі регіонів в ухваленні стратегічних рішень, регулювання господарської діяльності і визначенні власної політики розвитку, у тому числі і зовнішньої.

У прикордонні кожної держави формуються прикордонні райони і регіони як окремі цілісні частини геопростору, що характеризуються певною спеціалізацією і комплексно-пропорційним розвитком людської діяльності, специфічним проявом соціально-економічних і політичних процесів та явищ [2]. В Україні на обласному рівні з 27 адміністративно-територіальних одиниць вищого порядку 20 є прикордонними (18 областей, Автономна Республіка Крим і місто загальнодержавного підпорядкування Севастополь); при цьому 15 областей мають загальні сухопутні межі з сусідніми державами. Особливий інтерес в цьому відношенні представляє Одеська область, значна частина зовнішніх меж якої співпадає з державними сухопутними та морськими кордонами. Вигідне географічне положення області зумовило її значний потенціал у сфері розвитку різних напрямів зовнішньоекономічної діяльності.

Метою даної статті є розгляд зовнішньоекономічної діяльності Одеської області як прикордонного та приморського регіону на протязі останніх років, визначення основних напрямів зовнішньоекономічної діяльності області, виявлення внутрішньообласних відмінностей ЗЕД.

Україна відноситься до країн з досить високим рівнем відкритості економіки, на яку припадає 0,07% світового ВВП і 0,3% світового експорту. Проте, маючи високий експортний потенціал, Україна використовує його недостатньо ефективно. За обсягами експорту на душу населення Україна значно поступається не тільки розвиненим країнам, але і більшості держав Центральної і Східної Європи.

Протягом 90-х років відбулася значна географічна переорієнтація зовнішньої торгівлі України – з країн колишнього СРСР на інші регіони, що, загалом, є позитивним чинником. Проте, зменшення експорту в країни СНД (в першу чергу до Росії) не вдалося компенсувати нарощуванням експорту на нові ринки.

Одеська область займає виключно вигідне приморське і прикордонне економіко-географічне положення, має високий науково-технічний потенціал, розвинене виробництво, могутній транспортно-розподільний комплекс. Все це сприяє розвитку зовнішніх зв'язків області, за обсягом яких вона входить до групи регіональних лідерів і займає 4-5 місце серед регіонів України. Проте, як показує динаміка останніх 3-х років, в зовнішній торгівлі регіону спостерігаються деякі негативні тенденції, зокрема негативне сальдо зовнішньої торгівлі (табл. 1).

Таблиця 1

Показники зовнішньоекономічної діяльності Одеської області

Роки	Обсяги (млн. дол. США)			
	весь оборот	експорт	імпорт	сальдо
2006	3732,3	1646,2	2086,1	- 439,9
2007	4907,9	2165,3	2742,6	-577,3
2008	7077	2314,2	4762,8	-2448,6

У 2008 р. частка Одеської області в загальному експорті товарів України склала 3,5% (у 2007 р. – 3,7%), а в імпорті – 5,6% (у 2007 р. – 4,2%) [1;3]. Три чверті зовнішнього торгового обороту припадає на торгівлю товарами, 25% - послугами (рис. 1).

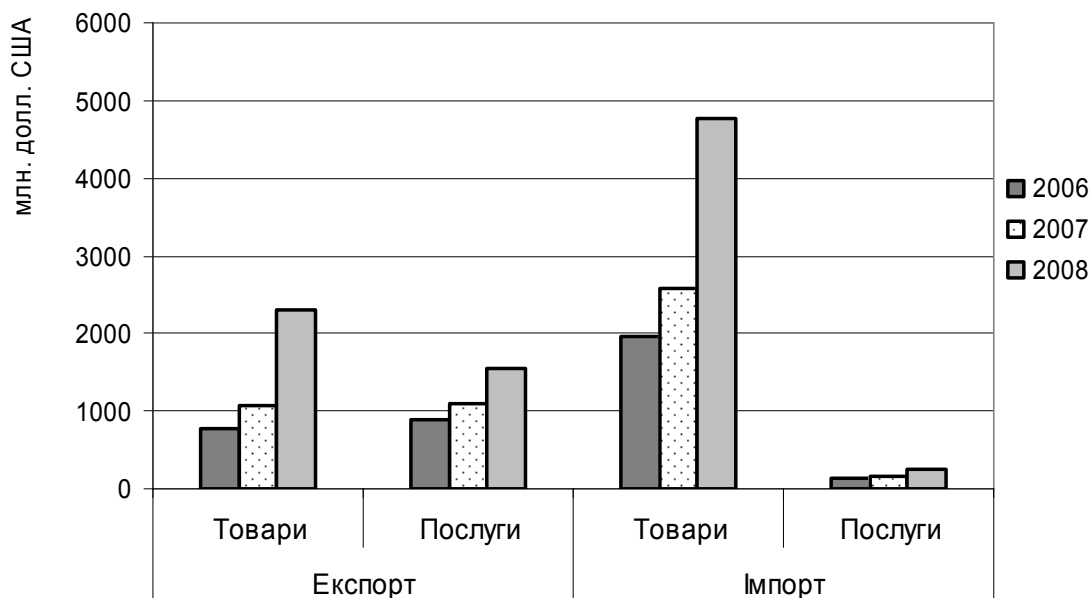

Рис. 1. Динаміка зовнішньої торгівлі Одеської області за 2006-2008 рр.

На країни Європи припадає 37,9% експорту і 15,8% імпорту регіону, на країни Азії – 20,3% і 49,6% відповідно, на країни Африки – 48% і 1%, на країни Америки – 10% і 4%, на країни Австралії і Океанії – 0,001% і 0,3% відповідно. Частка країн СНД в зовнішній торгівлі регіону продовжує залишатися високою: в 2008 р. на них припадало 27% експорту і 29,3% імпорту. Порівняно з попереднім 2007 р. питома вага експорту до країн СНД значно зменшилась (було 39%), а частка імпорту з цих країн, навпаки, зросла (було 13,8%). Експортні поставки товарів до країн ЄС склали 18,8% від загального обсягу.

Цікавим для аналізу є зовнішньоторгівельний оборот Одеського регіону з прикордонними країнами. По суходолу Одеська область межує з Молдовою та Румунією. На Молдову в 2007 році припадало 5,0% експорту та 2,2% імпорту області. Порівняно з 2006 р. спостерігалась тенденція до зростання як експорту (на 27%), так і імпорту (на 22,2%). Інша ситуація з Румунією, експорт до якої з регіону незначний (0,6% від загального обсягу), але імпорт доволі відчутний (5,2% від загального обсягу), тим більш що порівняно з 2006 р. обсяги імпорту з Румунії зросли в 5 разів.

Що стосується Болгарії, Туреччини, Грузії та Росії, з якими Одещина межує по морю, то дві країни – Болгарія і Грузія – характеризуються не дуже значною участю у ЗЕД Одеського регіону: на Болгарію припадає 0,6% експорту і 0,4% імпорту, на Грузію 1,4% експорту та 0,6% імпорту області. Але Болгарія займає значну частку в імпорті послуг регіону – 8% (2007 р.). Дві інші країни – Росія та Туреччина – відносяться до найголовніших зовнішньоекономічних партнерів Одещини. На Росію припадає 24,7% експорту та 9,3% імпорту Одеської області. Частка Туреччини складає 10,2% від загального обсягу експорту та 7,5% від загального обсягу імпорту регіону. Але поряд з ними крупними торговельними партнерами Одещини виступають і такі територіально віддалені країни, як Бразилія, Індія, Китай, Індонезія, Японія (рис. 2).

На даний час Одеська область має таку структуру товарного експорту: хімічні продукти – 38,7% загального експорту, сільськогосподарська продукція і продовольчі товари – 29,1%, метали і металопрокат – 13,9%, машини і устаткування – 8,8%, транспортні засоби – 2,3%, інші товари – 7,2% [1]. Продукція хімічної промисловості займає одне з провідних місць в структурі зовнішньоторговельного обороту області. Впродовж останніх десяти років більше 20% товарного експорту області складають карбамід і аміак, які виробляє Одеський припортовий завод. Основними імпортерами карбаміду є Туреччина і Індія, аміаку – Іспанія, Італія, Туреччина, США. У 2007 р. частка хімічної продукції в структурі експорту області склала 38,7%, в т.ч. карбаміду 21,5% [1].

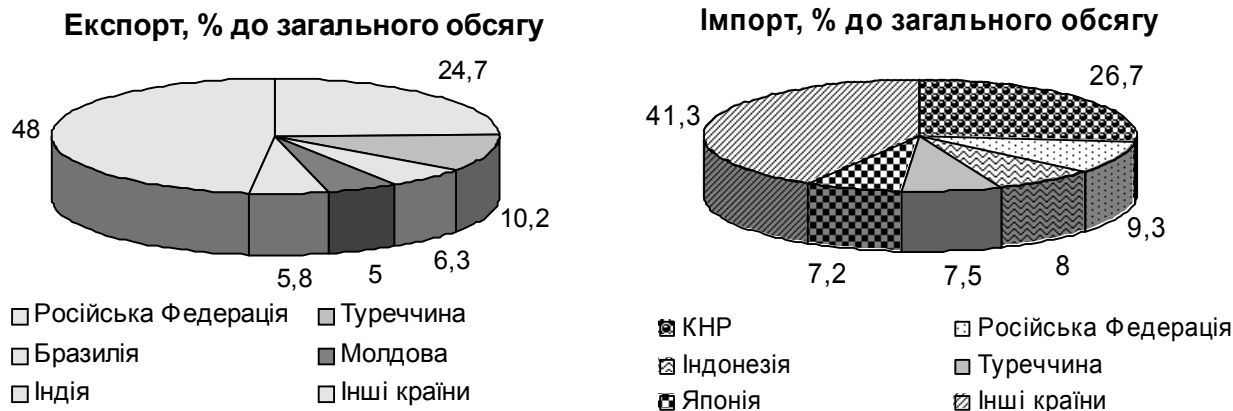

Рис. 2. Зовнішня торгівля товарами Одеської області (2007 р.)

В товарній структурі імпорту Одеської області переважає продукція харчової промисловості та сировина для її виробництва (17,9%), мінеральна сировина, нафта і нафтопродукти (10,3%), машини, устаткування і прилади (18,4%), транспортні засоби (12,7%), текстиль і вироби з нього (9%), інші товари (31,7 %) [1].

Наступний розвиток зовнішньої торгівлі потребує рішення складних політичних питань, що стосуються, зокрема, імпортичних поставок нафти з Каспійського регіону, подальшої долі нафтопроводу Одеса-Броди, інших проектів у цій сфері, від яких буде залежати робота Одеського нафтопереробного заводу та Одеської нафтогавані.

Четверту частину зовнішньоекономічного обороту області складають послуги. У 2007 р. Одеська область займала друге місце серед областей і міст країни за обсягом наданих послуг, поступаючись лише м. Києву, і п'яте за обсягом отриманих. Підприємства регіону здійснювали операції на ринку послуг з партнерами з 165 країн світу. Обсяги послуг у зовнішньоторговельному обороті області поступово збільшуються (мал. 2). У 2008 р. експорт послуг регіону склав 1146,8 млн. дол., збільшившись у порівнянні з попереднім роком на 55,5%. Імпорт послуг склав 169,9 млн. дол., збільшившись на 47,9% [3]. В результаті сальдо склало 976,9 млн. дол., збільшившись на 9,1% у порівнянні з попереднім роком. Це є позитивною тенденцією і свідчить про нарощування обсягів експорту послуг області.

В структурі зовнішньоекономічного обороту послуг переважну частину займають транспортні послуги, що складають близько 90% експортних і біля половини імпортичних послуг. У складі транспортних послуг понад дві третини складає послуги водного транспорту, близько 4% - наземного і майже 1% - повітряного. В свою чергу, в структурі послуг водного транспорту 98,8% займають послуги морського вантажного транспорту [1].

У 2008 р. питома вага експорту послуг до країн СНД скоротилась - 7,8% проти 9,6% у 2007 р. Головними споживачами послуг підприємств Одеської області серед країн СНД були Російська Федерація, Грузія і Молдова; серед країн "далекого зарубіжжя" - Кіпр, США, Великобританія, Греція, Швейцарія. Частка країн ЄС в загальному обсязі наданих послуг складала 46,7%, отриманих - відповідно 51,7%.

У розрізі адміністративних районів Одеської області в 2007 р. головними експортерами були підприємства таких районів, як Балтський, Біляївський (по 6,2 млн. дол.), Білгород-Дністровський (4,9 млн. дол.), Овідіопольський (4,5), Комінтернівський (3,4). За виключенням першого, ці райони відносяться до території Одеської агломерації. В Балтському районі головним експортером є ВАТ "Балтський молочноконсервний комбінат дитячого харчування", товарна продукція якого сьогодні широко відома під торговою маркою "Ласуня".

Більше всього імпортичних товарів в 2007 р. надходило в такі райони, як Комінтернівський (47,4 млн. дол.), Овідіопольський (44,7 млн. дол.), Біляївський (21,2), Білгород-Дністровський (14,1), Роздільнянський (10,4). Лідером у зовнішньоекономічній діяльності в 2007 р. був Комінтернівський район, на який припадало 3,0% експорту і 6,9% імпорту області. Серед міст області найбільша питома вага як в експорті, так і в імпорті приходилася на м. Одесу - 63,9% від загального експорту області і 77,2% від загального імпорту області, м. Іллічівськ - відповідно 14,6% і 9,0%, м. Ізмаїл - 8,2% і 1,5% [1].

Крім міжнародної торгівлі товарами і послугами, основними напрямками ЗЕД Одеської області є інвестиційна діяльність, транскордонне і міжнародне співробітництво, міжнародні фінансові і кредитні відносини, інвестиційна діяльність, банківська діяльність та ін.

В умовах економічної кризи інвестиційна діяльність в країні майже цілком залежить від закордонних інвесторів. Регіон, як і вся країна, гостро має потребу в структурній та технологічній модернізації економіки, найшвидшого впровадження більш сучасних і наукомістких технологій, ресурсозберігаючих, екологічно безпечних та економічно ефективних. Одещина займає одне з провідних місць серед регіонів України по залученню різноманітних іноземних інвестицій. Найбільшими інвесторами є Кіпр (16,5% від загального обсягу прямих інвестицій), Нідерланди (16,2%), Великобританія (14,9%), США (9,4%).

Перспективними формами зовнішньоекономічної діяльності області є транскордонне співробітництво (євро регіон „Нижній Дунай”), а також створення вільних економічних зон («Порто-франко», «Рені”).

Отже, Одещина як обласний регіон України виступає сьогодні активним суб'єктом зовнішньоекономічних відносин. В зовнішньоторгівельному обороті області високу частку продовжують займати країни СНД, передусім сусідні з Україною (Росія, Молдова, Білорусь), а також „сусідка” по морю Туреччина. Разом з тим помітно виросли обсяги товарного експорту в країни далекого зарубіжжя – країн Латинської Америки, Європи, Азії. Досліджуючи ЗЕД Одеської області на мезо- та мікрорівні, можна зробити висновок про більшу зовнішньоекономічну активність приміських (відносно м. Одеси) та приморських адміністративних районів та міст області.

Література

1. Зовнішньоекономічна діяльність підприємств і організацій Одеської області на ринку товарів і послуг за 2007 р. Статистичний бюлетень. – Одеса: Головне управління статистики в Одеській області, 2008. – 185 с.

2. Лажник В.Й. Українське прикордоння: склад та особливості його делімітації //Актуальні проблеми розвитку економіко-географічної науки та освіти в Україні: Збірник тезисів доповідей. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. – С. 111 – 116.

3. www.od.ukrstat.gov.ua.

*Л.Г. Шилова, учитель географії
Мелітопольська ООШ №14*

ЗНАЧЕНИЕ ПАЛОМНИЧЕСТВА ДЛЯ ПРАВОСЛАВНОГО ХРИСТИАНИНА НА ПРИМЕРЕ ЛУГАНСКИХ И СЕВЕРОДОНЕЦКИХ СВЯТЫНЬ

С приходом Советской власти, в 1917 году, в мировоззрении многих людей главенствовал атеизм. Разрушали, взрывали храмы, оскверняли их устраиваемыми в них кинотеатрами, складами, санаториями и т.д. Ссылали священников в тюрьмы, убивали их, уничтожали духовную литературу, оскверняли реквизиты церквей.

В итоге общество стало растленным, дети которого получали извращенное представление о жизни, погрязают в страстях, отрицательно влияющих на физическое и нравственное здоровье.

В наши дни вероисповедание стало разрешительным. Человек имеет право выбора (так дал Господь) и не возражают руководящие страной инстанции. Но как сориентироваться? Как выбрать правильный в жизни путь?

Вот уж скоро двадцать лет, когда закончилось время страшного явления – атеизма, который был воинствующим, отрицающим Бога, запрещающим веру в Бога. Жизнь вне веры – это вечное стремление к материальным благам, показному блеску своей жизни, но с пустотой в сердце, злом и ожесточением. Страшно то, что неверующий человек не знает и не подозревает, что он – как поле (это подготовленная Господом возможность быть засеянным благодатными семенами) засеивается плевелами, семенами дьявола, задача которого губить души людей, через их действия, поступки, греховность.

Целью исследования является показать значение христианского православия для спасения души и для формирования глубоко нравственной личности.

Задачи исследования:

– показать вред и преступления атеизма;

- акцентировать внимание на том, что посещение храмов оказывает благодатное влияние на человека;
- обратить внимание на значение молитвы;
- поразмышлять – делаются ли подвиги в наши мирные дни;
- подчеркнуть, что монахи, старцы – являются оплотом православной веры.

Каждому путь, длиною в жизнь, дается Богом. Но пройти по нему человек должен самостоятельно. Никто не преодолеет его за нас, эта ноша возложена на наши плечи, и нам ее нести. Как бы тяжело ни было, мы ответственны за свою душу. Мир несовершенен, такова его природа. Но Господь дал человеку свободу воли, разум и чувствующее сердце. В наших силах использовать эти великие дары во благо своей души, близким людям и окружающему нас миру. «Вера в Господа, надежда на его промыслительную помощь, на Его бесконечную любовь к человеку, побуждает нас действовать, творить добро» [5].

За духовным укреплением люди идут в храм, чтобы помолиться. Молитва – это путь к Богу. Молиться следует, вникая в слова молитвы. Оптинские старцы советовали: «Делать все так, как перед Богом. Жить с людьми, как Господь велит, забывая о себе, не думая о своих удобствах, покое» [5]. Именно и обязательно так молятся монахи в монастырях, в которых молитва идет еженощно, ежедневно и ежеминутно.

Едва начинает восходить солнце, или еще и до рассвета, встают монахи. Не возмущает их ни печаль, ни забота, ни головная тяжесть, ни множество дел. Со светлым лицом сходятся они во святилище, составляют один лик и как бы едиными устами поют песнь Богу, прославляющую Его за все благодеяния. Окончив свою молитву, с восходом солнечным, идет каждый из них к своему делу. Один занимается строительством, другой огородом, иной плетет корзины, колет и носит дрова, варит кушанье, служит странным, занимаются с техникой, трудятся в писании, печатании, изготовлении одежды, каждый по своим способностям и силам. Преподобный Феодор Студит восклицал: «Вижу чада мои возлюбленные, созерцая труды братии, что трудитесь в службах ваших и все ходите на всегдашнее церковное последование, но не скорбите от этих трудов. И воссияет в вас веселье вечное» [3]. Разделяя общие труды, вся братия имеет одинаковую пищу, одинаковую одежду, одинаковые жилища. Здесь никто не жалуется на бедность. Эта монашеская братия совершает в мирное время подвиги: поста, воздержания, молитвы, а иногда и затвора, отшельничества, блаженного юродства. Св. Златоуст говорил: «Приди же и учись у монахов. Это - светильники, сияющие по всей земле!» [4].

Если молитва будет предшествовать делу и встав с ложа, первые свои движения посвятишь молитве, то грех не найдет дорогу к душе. Молитва – обучение сердца. «Когда стоите молясь, отпускайте, если что имеете на кого, да и Отец ваш небесный отпустит согрешения ваша» (Мк.11,25) [1].

Для совершения молитвы лично вами и обретения душевного равновесия, которого так не хватает в мирской жизни, для ознакомления с жизнью людей творящих подвиги – монахами мы предлагаем вам посетить монастыри и храмы Луганской и Северодонецкой епархии.

Луганская епархия.

Свято-Андреевский мужской монастырь. Открыт при одноименном приходском храме в 1997 г. Назван во имя св. ап. Андрея Первозванного.

Адрес: Украина, 92030, Луганская обл., Лутугинский р-н, с.Первозвановка, ул. Ленина 33. Тел.(06436)99671;

Ильинский мужской монастырь. Открыт в 2007г.

Святыни: источник прп. мц. Параскевы, еще один св. источник находится в нескольких км от монастыря в с. Киселевская Балка.

Адрес: Украина, 92700, Луганская обл., Станично-Луганский р-н, с. Чугинка.

Петропавловский кафедральный собор. Открыт в 1761 г., с 1796 г. – каменный.

Святыни: чтимые икона Божией Матери «Луганская», икона с частицей мощей прп. Серафима Саровского.

Адрес: 91002 г. Луганск, пер 2-ой Кооперативный,10а. Тел.(0642) 423014.

Владимирский кафедральный собор. Открыт в 2006 г.

Святыни: чтимый список иконы Божией Матери «Скоропослушница», написанный на Афоне; икона прп. Сергия Радонежского с частицей мощей, подаренная патриархом Пименом, частицы мощей равноапостольного князя Владимира.

Адрес: 91005 г. Луганск, Владимирская пл. Тел. (0642)490532.

Северодонецкая епархия.

Свято-Скорбященский женский монастырь. В 1849 г. вдова Анна Булич (с 1863 г. в рясофоре с именем Ангелина) открыла здесь богадельню для престарелых вдов и сирот духовного звания, в 1862 г. преобразованную в женскую общину. В 1886 г. община возведена в степень общежительного монастыря.

Зимний храм Святой Троицы (1863-1870 гг.) имел левый придел Преображения Господня. Престольный летний храм увенчан 5 главами (1871-1899гг.). В начале XX в. в монастыре были игуменья, 26 монахинь и 127 послушниц.

Монастырь был закрыт в 1921 г. Возрождается с 1992 г. При обители действует регентский класс, имеется небольшой корпус для паломников.

Святые: чтимая икона Божией Матери «Всех скорбящих радость», частицы мощей святых.

Адрес: Украина, 92700, Луганская обл., г. Старобельск, ул. Кирова, 43; тел. (06461) 2-39-66 (наст.), 2-19-37 (общий).

Сергиевский мужской монастырь. Открыт в 2003.

Святые: чтимая Иверская икона Божией матери; частицы мощей более 70 святых: прп. Серафима Саровского, свт. Луки, свт. Димитрия Ростовского, прп. Оптинских, прп. Киево-Печерских, мч. Александра Римского, вмч. Димитрия Салунского, равноап. вел. Князя Владимира, блаженных Марии, Параскевы, Пелагии и прп. Александры, Марфы, Елены Дивеевских, свт. Тихона Задонского и свт. Луки Крымского, Филарета, Афанасия, прав. Ионы и прп. Кукши Одесского и других свв.

Адрес: Украина, 92900, Луганская обл., г. Кременная, ул. Декабристов, 1а; тел. (06454) 21580.

В пяти км источник прп. Серафима Саровского. (с. Старая Краснянка, Кременской р-н).

Рождества Христова кафедральный собор. Открыт в 2000 г.

Святые: частица Креста Господнего; чтимая икона свт. Николая с частицей мощей, частица мощей равноапостольного князя Владимира.

Адрес: Украина, 93400, Луганская обл., г. Северодонецк, пл. Соборная, 1; тел. (06452) 32394.

Николаевский кафедральный собор.

Адрес: Украина, 92700, Луганская обл., г. Старобельск.

Ильинский мужской монастырь. Открыт в 2006г.

Адрес: Украина, 92934, Луганская обл., Кременской р-н, с. Варваровка, ул. Комсомольская, 9.

Есть в мире люди и были во все времена христианской истории, способные противостоять тьме. Они взяли на себя непосильную заботу – отомстить грехи человеческие, они всю жизнь просят Господа о прощении за всех живущих на земле и за все на ней сотворенное. Они избраны Богом и на них возложена миссия спасти народ православный от духовного оскудения, повернуть вспять погибельный путь, который избрала человеческая цивилизация. Они открыты миру или сокрыты от него – над водоворотом человеческой суеты следуют, предуказанной им Господом дорогой, блаженные странники – старцы, чистые сердцем, безсребренники, подвижники любви ко Христу. К ним направляется поток народного горя, на них сосредотачиваются людские надежды на исцеление физических и душевных ран. Рассказы о них передаются из уст в уста, они записываются, становятся книгами и продолжают свой путь среди людей.

Среди немногочисленных островков духовного делания, уцелевших под молохом цивилизации, старчество – особый институт преемственности духовных даров и служения миру. Основой подвижнической жизни старцев является евангельская действенная любовь, служение людям, милосердие. Христос провозглашает две заповеди: любовь к Богу и любовь к человеку. Богу посвящена вся жизнь старцев, без остатка. Ради человека – ближнего, дальнего, чужого, благочестивого, здорового или страждущего – старец неустанно просит в своих молитвах Господа.

В христианском сознании старцы – это не просто добрые праведные, благочестивые люди, но те, кто причастен запредельной духовной реальности и в то же самое время находится около, здесь, в реальности земной. Самим существованием старцев Господь являет миру тончайшую грань между земным человеческим бытием и миром Горним.

«Путь многих из нас, это путь превращения безбожника в верующего человека, связанный с отказом от идеи стяжания, богатства и внешней славы, путь внутреннего примирения с лишениями и нищетой, принятие страданий за собственные грехи, раскаяния и надежд на спасение. Этот путь – каждодневная борьба со страстями» [2].

Выводы. Несколько десятилетий XX века Русская православная церковь жила под прессом жесточайших гонений. Монополизировав все ветви культуры, атеистическая власть провозгласила именем нации, что Бога нет. Скольких маловерных эти навязчивые декларации сделали еще более

маловерными. Но и твердым в вере, но малознающим (а большие знания всегда были и всегда будут уделом меньшинства) не знали, что возразить, когда окончательный приговор религии им приносили из безбожного мира их собственные дети или внуки. Здесь, несомненно, одна из главных причин пресечения преемственности веры в большинстве семей.

В наше теперешнее время, когда реставрируются старые храмы, строятся новые, возрождаются монастыри и в школах открывается факультатив «Основы православной культуры» появляется надежда, что наше общество будет претерпевать процесс оздоровления и все больше людей будет исповедовать христианскую православную веру, будет становиться больше людей, которые осуществляя радикальные перемены внутри себя, будут изменять мир к лучшему.

Литература

1. Библия. Российское библейское общество. – Москва, 2000. – 1351 с.
2. Попова Е. По вере вашей да будет вам. О схиигумене Алексии (Шумилине). – Краматорск: Тираж 51, 2007. – 211 с.
3. Сирий Е. Избранные творения святых отцов. Духовные наставления. – Москва: Новая книга; Ковчег, 1998. – 521 с.
4. Три слова о монашестве, написанных в Валаамском монастыре. – СПб.: Типография И. Ерофеева, 1888. – 91 с.
5. Чесноков А. Глинская пустынь и ее старцы. – Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1994. – 123 с.

IV. ГЕОГРАФІЧНА ОСВІТА

М.І. Білецький, доц., к. геогр. н.

Львівський національний університет імені Івана Франка

ДО ПИТАННЯ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЗОВНІШНЬОГО НЕЗАЛЕЖНОГО ОЦІНЮВАННЯ З ГЕОГРАФІЇ

У багатьох країнах світу вже давно запроваджено зовнішнє незалежне оцінювання (ЗНО) результатів освітньої діяльності. Воно проводиться незалежними від навчальних закладів інституціями за стандартизованими схемами і технологіями.

Незалежне тестування випускників загальноосвітніх навчальних закладів в Україні проводиться з 2008 року. На його основі здійснюється підсумкова атестація учнів та конкурсний відбір для навчання у вищих навчальних закладах.

Тести, які використовуються в ЗНО, – це набір завдань із певної галузі знань (з навчального предмета), побудованих за правилами викладу умови і надання відповіді, за допомогою яких оцінюється рівень знань учнів.

Тести дають можливість перевірити знання, вміння і компетентність учня з багатьох тем і розділів програми конкретного предмета, зокрема з географії, об'єктивно оцінити рівень знань, створити рівні умови складання тестів.

Зовнішнє тестування в Україні проводить лише Український центр оцінювання якості освіти (УЦОЯО), якому підпорядковано 9 регіональних центрів оцінювання якості освіти, які оснащені сучасним комп'ютерним, поліграфічним та комунікаційним обладнанням.

В останні два роки здійснено перехід до проведення вступних випробувань до вищих навчальних закладів шляхом ЗНО випускників шкіл системи загальної середньої освіти. У Державному бюджеті передбачаються кошти на запровадження ЗНО, залучаються інструктори, екзаменатори, функціонують технологічний і поліграфічний підрозділи, формується банк тестових завдань та варіанти тестових зошитів.

Одним із перших для вступників до вищих навчальних закладів був посібник-довідник “Географія: завдання та тести”, частина 1 – питання, частина 2 – відповіді. – К.: Генеза, 1993 (автори: П. Г. Шищенко, П. О. Масляк, О. Я. Скуратович). Він вмiщав понад 1400 завдань і тестів.

Тестові завдання з географії та з інших предметів впроваджено на вступних іспитах у Львівському університеті вже в 1991 р. Було видано збірники конкурсних тестових завдань з географії (автори: Біланюк В. І., Білецький М. І., Влах М. Р. та ін.) для самостійної підготовки до вступних випробувань. В останніх збірниках (2006, 2007 рр.) містилось більше 4000 тестових завдань.

У Луцьку в 1998 р. вийшов “Збірник тестових завдань з географії” (для абітурієнтів). – Ред-вид. відділ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки (автори: Герасимчук В. М., Корчун В. С., Лажник В. Й., Мельничук М. М. / Відп. ред. Мольчак Я. О.). У ньому поміщено понад 1600 тестів.

Тестові завдання охоплювали всі розділи шкільного курсу географії: рідний край, початковий курс, географію материків і океанів, фізичну, економічну і соціальну географію України та країн світу.

Для виконання тестових завдань з географії ЗНО необхідно розуміти закономірності природних і суспільних явищ; знати основні процеси розвитку Землі в цілому, літосфери, атмосфери, гідросфери, біосфери, охорони природи; характеризувати політичну карту світу, природні ресурси, населення, господарство, сферу послуг України та країн світу, міжнародне співробітництво, історію географії.

Підготовка до тестувань вимагає роботи з підручниками, географічними картами, атласами, новими статистичними і довідковими матеріалами останніх років видання.

У вище згаданих університетах результати тестування оброблялись за допомогою ЕОМ. Відповіді на запитання абітурієнти вносили у контрольний талон. Кількість балів, набраних абітурієнтом, визначав комп'ютер.

Автори рекомендованих підручників з географії для середньої школи: Скуратович О., Круглик Л., Коваленко Р., В. Бойко, С. Міхелі (6 клас); Пестушко В., Сасихов В., Уварова Г., Корнєєв В., Герасимчук В., Пічугін Б., Копернік С. (7 клас); Заставний Ф., Шищенко П., Муніч Н., Чернов Б., Гілецький Й., Дітчук І., Заставецька О., Ткач Д., Масляк П., Сиротенко А. (8–9 класи); Яценко Б., Топузов О., Тименко Л. (10 клас) розкривають зміст програмових розділів і тем, наводять

узагальнення, ключові терміни і поняття, питання самоперевірки, теми творчих робіт, практичних завдань, картосхеми, схеми, малюнки, фотографії, історичні довідки, статистичні матеріали, бібліотечку для допитливих, тести. Тести дозволяють встановити рівень теоретичних знань учнів, вміння шукати логічні і просторові взаємозв'язки в географії.

Конкретний тест з географії містить 60 тестових завдань із трьох рівнів складності.

Завдання 1–40 мають по чотири варіанти відповіді, серед яких лише один правильний (потрібно вибрати).

У завданнях 41–50 до кожного з чотирьох рядків інформації, позначених цифрами, потрібно вибрати один правильний варіант, позначений буквою.

У завданнях 51–60 треба розшифрувати запропоновані факти у правильній послідовності.

Щоб справитись з усіма завданнями необхідно використовувати також і інші підручники та посібники з географії, рекомендовані Міністерством освіти і науки України. Учням слід вміти орієнтуватись на карті, знати масштаби і їх переведення, аналізувати схеми, кліматограми, діаграми, профілі, заповнювати таблиці, знати типових представників рослинного і тваринного світу певних територій, видатних мандрівників, міжнародні організації, гідрографію материків, умовні знаки родовищ корисних копалин, розв'язувати прості задачі (на визначення: водозабезпеченості, географічних координат точок, похилу річки, визначних об'єктів столиць світу, напрямів вантажопотоків, густоти населення тощо).

Заслуговує уваги пробний підручник для 8 класу Й. Гілецького Фізична географія України. – Тернопіль: підручники і посібники, 2008 та посібник Географія України: тести і практичні роботи. 8 клас, де проводиться підсумкова робота з п'яти розділів та їх тем (40 параграфів). У посібнику до кожного параграфа подаються тестові завдання трьох типів (рівнів) аналогічно рівням ЗНО, питання для закріплення знань, практичні завдання, які необхідно виконати. У цьому році вийшли з друку підручник Гілецького Й. Географія: Економічна і соціальна географія України для учнів 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009, а також Збірник тестів для учнів 9 класу (автори: Гілецький Й. Р., Подолук С. М., Венгерчук С. І.).

Тести і практичні завдання (на заміну звичайним робочим зошитами) доцільно видавати разом з підручниками з географії для кожного класу.

Щоб вчителі могли вільно працювати з такими посібниками необхідно і у вищих навчальних закладах педагогічного напрямку до відповідних курсів мати, крім підручників, навчальні посібники (робочі зошити) для практичних та семінарських занять з додатками, статистичним матеріалом, списком літератури, тестами, словником термінів.

Такі посібники (робочі зошити) з економічної і соціальної географії України видані у Сумах (автор Леонтєва Г. Г., Вид-во “Університетська книга”, 2002) та Херсоні (автор Мальчикова Д. С., 2009). У них містяться практичні та семінарські заняття, статистичні матеріали, картографічні заготовки. У посібнику Леонтєвої Г. Г. є контрольні питання та тести до конкретних розділів.

У даний час все частіше виходять методичні посібники у вищих навчальних закладах з багатьох курсів і спецкурсів, які містять навчальні програми, семінарські, практичні, лабораторні, самостійні та тестові завдання.

Тестові завдання призначені для тематичного контролю з географії в школах та при підготовці до ЗНО, опубліковані в таких виданнях:

1. Зовнішнє незалежне оцінювання навчальних досягнень випускників загальноосвітніх навчальних закладів. 2008 р.: Інформаційні матеріали / Український центр оцінювання якості освіти: Уклад.: І. Л. Лікарчук (наук. ред.) та ін. – К., 2007.

2. Сюткін С. І., Леонтєва Г. Г., Мартиненко В. О. Економічна та соціальна географія світу. Запитання. Завдання. Тести. 10 клас. Посібник. – К.: Видавн. центр “Академія”, 1999. Посібник містить різні за складністю запитання, завдання і тести.

3. Лунячек З. Є., Лунячек Н. О. Тести для тематичного контролю за 12-бальною системою. Географія–10. – К., 2001.

4. Географія: Тести. 6–10 класи. Посібник / Автори-укладачі: Безуглий В. В., Дук Н. М. – К.: ВЦ “Академія”, 2007.

5. Петринка Л. В. Країнознавство. Дидактичні матеріали. – Х.: Вид. група “Основа”, 2008.

6. Бескова Н. В., Уварова Г. Ш. Географія: Зб. Тестів для підготов. до зовніш. незалеж. оцінювання. – К.: Генеза, 2008.

7. Гільберг Т. Г., Бочко М. І. Географія. Типові тестові завдання. Збірник – Зовнішнє оцінювання (підготовка). – Х.: Факт, 2008.

8. Зовнішнє оцінювання (підготовка). Географія. Репетитор / А. М. Байназаров, О. О. Байназарова, В. О. Градова, О. І. Грінченко. – Х.: Факт, 2008 (Серія журналу “Вісник ТІМО”).

9. Географія. Збірник завдань (О. М. Бичковська, Н. І. Горлач, О. С. Горська та ін.) – Х.: Вид. група “Основа”, 2008.

10. Шматько О. Є., Грінченко О. І., Свір Н. В. Географія: Експрес-підготовка. – К.: Літера ЛТД, 2009.

До конкретних тестів з географії в наступні роки варто додати задачі на визначення числового масштабу, місцевого та поясного часу, азимутів, протяжності віддалей, полуденної висоти Сонця, абсолютної і відносної висот, вологості повітря (абсолютної та відносної), температури повітря та атмосферного тиску на різних висотах, витрати води, коефіцієнта річкового стоку, середньої потужності шару відкладів за певний період, площ об’єктів, що мають зазначену геометричну форму.

*Г.І. Гордашевська, асп.,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини*

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ГЕОГРАФІЇ

Період навчання у педагогічному ВНЗ має стати для кожного студента-географа тим відрізком часу, в межах якого він набуває відповідних фахових знань, умінь і навичок. Крім того, майбутній вчитель вчиться досліджувати природні факти та явища у їх системному взаємозв’язку; активно застосовувати прийоми та методи навчання у практичній діяльності; вести наукові пошуки у галузі природничих дисциплін, використовувати різноманітні методи наукового дослідження; розвивати вміння самостійно здобувати знання з фаху, бути мобільним до нововведень різноманітного характеру, тобто бути професійно компетентним.

Професійна компетентність – поняття, яке в останній період зустрічається у багатьох статтях фахових видань. Кожен науковець має своє трактування даної категорії. Так, М. В. Левківський під професійною компетентністю розуміє «...здатність учителя до проектування, моделювання власної діяльності у системі «людина-людина» для вирішення навчально-виховних завдань, що сприяють оптимізації особистісного зростання учня для його здатності до подальшої самореалізації у життєдіяльності» [1, с. 9].

Аналізуючи літературні джерела з даної проблеми, слід зазначити, що «компетентність» є більш широким поняттям, ніж компетенція. Компетенція – це сукупність взаємозалежних якостей особистості, необхідних для якісної продуктивної діяльності, а компетентність визначається як володіння компетенціями. Крім того, професійна компетентність – це поняття, яке характеризує і визначає рівень професіоналізму особистості, а її формування відбувається через здобуття необхідних компетенцій, які є метою професійної підготовки фахівця.

Тому, варто визначити, які професійні компетенції повинен отримати студент-географ під час навчання у ВНЗ.

Науковці, досліджуючи компетентність особистості в певній галузі, визначили значну кількість компетенцій, що її формують. Нами визначено, що фундаментом професійної компетентності майбутнього вчителя-географа є педагогічна компетенція.

Педагогічна компетенція вчителя географії ґрунтується на знанні теорії і практики навчання, дидактичних закономірностей навчального процесу, фундаментальних концепцій, законів, закономірностей розвитку географічних явищ та процесів, основних наукових категорій, понять. Вона передбачає набуття вмінь проектувати педагогічну діяльність, володіти професійно-практичними навичками навчання дисципліни, зокрема географії.

Вчитель географії, працюючи в учнівському колективі, повинен володіти і психологічною компетенцією, в основі якої лежать знання вікової, загальної, соціальної, педагогічної психології, психічних процесів, пам’яті, мислення, процесів розвитку особистості.

Не менш важливою у формуванні компетентного педагога є методична компетенція, яка передбачає оволодіння майбутнім вчителем основ теорії та методики навчання географії, основними професійно-методичними функціями.

Кожен педагог повинен також мати здатність до спілкування з учнями, педколективом, батьками. Тому наявність комунікативної компетенції - невід’ємна складова формування професійної

компетентності вчителя географії. Поняття «комунікативна компетенції» увів у науковий обіг Д. Хаймс. Він визначив її як «притаманні людині знання та вміння успішного та ефективного спілкування»[2, с.47].

Та все ж, на нашу думку, найважливішою і визначальною у формуванні професійної компетентності майбутнього вчителя географії є дослідницька компетенція. В основному вона формується під час проходження студентами-географами навчально-польових практик, де відбувається практичне підтвердження набутих ними теоретичних знань, набуття вмінь працювати з вимірювальними приладами, спостерігати за певним явищем чи процесом в природі, виконувати дослідження, робити аналіз та діагностику.

Таким чином, професійна компетентність вчителя географії формується при набутті студентом різноманітних компетенцій, головними серед яких є дослідницька, педагогічна, психологічна, методологічна та комунікативна.

Література

1. Левківський М. В. Відповідальність у структурі компетентності майбутнього вчителя. // Вісник Житомирського державного педагогічного університету. – 2003. № 3. – С.9.
2. Ігнатенко Н. Компетентісно орієнтований підхід у системі професійної підготовки майбутнього вчителя початкової школи. // Рідна школа. – 2007. № 6, С. 46-48.

*А.В. Гудзевич, доц., к. геогр. н., О.М. Гусак, ст. викл.
Вінницький державний педуніверситет ім. М. Коцюбинського*

ВНЕСОК ГЕОГРАФІВ В РОЗВИТОК РЕГІОНАЛЬНИХ НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Останнім часом державотворці все більше нагошують на тому, що формування національної самосвідомості та історичної пам'яті українського народу є важливими аспектами в розбудові незалежної України. Незаперечним є й те, що пріоритетна роль реалізації цих важливих напрямків належить краєзнавству (географічне та історичне). Його інтеграційний характер здатен виконувати три суттєві функції в суспільстві: освітньо-виховну, розвивально-виховну та оздоровчу. Це служить вагомою підставою для використання краєзнавства у педвузі, зокрема при підготовці географів, біологів, екологів, економістів та хіміків на природничо-географічному факультеті (ПГФ).

Свою історію природничо-географічний факультет започаткував у 1974 році зі створенням кафедри природничих наук. Пізніше на її базі були створені кафедри географії, біології, хімії та ін. Факультет здавна виконує важливу координаційну науково-освітню місію, а тепер ще й є центром двох регіональних відділень товариств (Вінницьке відділення Українського географічного товариства — проф. Денисик Г.І. та Вінницьке відділення Українського товариства фізіологів — проф. Кур'яти В.Г.). Продовжуючи усталені традиції вже у ХХІ ст. на їх базі проведено ряд міжнародних науково-теоретичних конференцій “Антропогенні географія та ландшафтознавство: кінець ХХ – початок ХХІ сторіч” (2000, 2003), “Історична географія: початок ХХІ сторіччя” (2007). Разом з Уманським (2005 р.) та Криворізьким педуніверситетами (2006 р.) проведено дві Всеукраїнські конференції з антропогенного ландшафтознавства та екології. Важливе місце в темах доповідей посідали питання краєзнавства області, що знайшло відображення в матеріалах конференцій.

Викладачі факультету активно працюють у вирішенні проблем краю. Свідченням цього є щорічні обговорення на кафедральних конференціях й висвітлення основних наукових проблем, які стосуються Вінницької області та суміжних регіонів на сторінках збірника наукових праць факультету (“Актуальні питання географічних, біологічних та хімічних наук”, загалом 11 випусків). З 1993 року здійснюється виконання госпдоговірних колективних та індивідуальних тем. Ці теми стосуються вивчення сучасного стану природно-заповідного фонду Вінниччини та можливостей його розвитку за рахунок включення перспективних для заповідання територій та об'єктів і мають як фундаментальне, так і прикладне значення. Індивідуальні теми спрямовані на дослідження лісостепових «полісь», земноводних ландшафтів та проблем природокористування на рівні адміністративної області. Усі вони тісно зв'язані з профілем роботи кафедр та підготовки географів і біологів.

Значний внесок в становлення географії і практики географічного краєзнавства здійснено вченими-географами. Зокрема на кафедрі фізичної географії співробітники займалися розробкою

держбюджетних тем зі створення екомережі Вінниччини, як складової екомережі України (2005-2006 рр.: проф. Денисик Г.І., доц. Гудзевич А.В.), а також започатковано цілий ряд краєзнавчих серій:

- “Поділля: природа і ландшафти” із 4-х колективних монографій під загальною редакцією проф. Денисика Г.І. Видано дві монографії: “Середнє Побужжя” (2003) і “Середнє Придністров’є” (2007);

- “Антропогенні ландшафти Поділля” із 10-ти монографій під загальною редакцією проф. Денисика Г.І. Вийшло з друку три монографії: “Дорожні ландшафти Поділля” (2005), “Селитебні ландшафти Поділля” (2006), “Водні антропогенні ландшафти Поділля” (2007), “Рекреаційні ландшафти Поділля” (2008);

- “Земля Подільська” із 12-ти історико-краєзнавчих збірок (ред. проф. Г.І. Денисик). Вийшло з друку 6 збірок: “Простори Вінниччини”, “Подільське Побужжя”, “Заповідне Поділля”, “Містечка Східного Поділля”, “Подільські товтри”, “Вінниця та її околиці”;

- “Бібліотечка вінничанина” із 10-ти краєзнавчих збірок (доц. А.В. Гудзевич). Вийшла з друку збірка «Заповідні куточки Вінниці».

Тільки в останні роки на допомогу вчителям Вінниччини географами педуніверситету були видані посібники та карти „Географія Вінницької області” (Вінниця, 2004), „Перлини Східного Поділля” (Денисик Г.І., Чернова Г.В., Гудзевич А.В., Дручинський А.М., 2008), „Заповідні куточки Вінниці” (Гудзевич А.В., 2008), „Атлас Вінницької області” (Вінниця, 2008), „Природа Вінниччини: Пробний навчальний посібник для середньої школи” (за ред. Г.І. Денисика, 2009).

Матеріали „Наукових записок: серії Географія” (18 випусків; видаються з 2002 року на кафедрі фізичної географії), посібників „Природнича географія Поділля” (проф. Г.І. Денисик) і „Природно-заповідна Вінниччина (2002), як і науково-популярні нариси „Зелені «оазиси»Вінниці” (2005), „Знай і бережи (Природні та рукотворні скарби Вінниці та околиць)” (2006) доц. А.В. Гудзевича, “Природа міста Вінниця” (2008, доц. Ю.В. Яцентюк), „Екологічна безпека Вінниччини. Монографія.” (2008, за заг. ред. О. Мудрака) та перераховані вище краєзнавчі серії за загальною редакцією проф. Г.І. Денисика стали основою для здійснення шкільних природоохоронних та екологічних проектів („Збережемо рослинність — збережемо якісне довкілля”, „Проблеми малих річок Вінниці” та ін.), які стосуються збереження природи регіону через заповідання цінних об’єктів і територій, відтворення деградованих та застерігають забруднення.

Необхідно відзначити, що географи-краєзнавці тісно співпрацюють з науковцями і зацікавленими мешканцями, різноманітними закладами й установами міста та області. Результати ж регіональних краєзнавчих досліджень, отриманих членами Вінницького відділення Українського географічного товариства мають стати фундаментом для розширення світогляду населення краю та слугувати поштовхом до формування високого патріотизму і високої відповідальності за свою місцевість, загалом — державу.

А.Н. Ештокин, ст. преп.

Луганский национальный университет имени Тараса Шевченко

ВЫЧИСЛЕНИЕ КООРДИНАТ ПУНКТОВ ТЕОДОЛИТНОГО ХОДА

Полевая практика по топографии является важнейшим элементом процесса подготовки студентов Луганского национального университета по курсу «Топография с основами геодезии». Во время полевой практики студентам предоставляется возможность практического применения и закрепления знаний, умений и навыков, полученных в ходе изучения теоретического курса.

Во время камерального этапа производится обработка данных, полученных в полевых условиях. Наибольшую трудность вызывают расчеты по уравниванию теодолитного хода. Практически девять бригад из десяти допускают ошибки в вычислениях, это при том, что камеральная обработка в принципе является достаточно легко формализуемым процессом.

В связи с этим встает вопрос об автоматизации геодезических вычислений. В самом деле, не логичнее ли поручить исполнение «механической» работы компьютеру, что даст, во-первых, большую выгоду во времени, а, во-вторых, это дает некую гарантию от ошибок в вычислениях, попросту говоря, машина никогда не ошибется при выполнении математической операции.

На самом деле, практика показала преимущество подобного подхода. Для выполнения большого объема однообразных вычислений студенты кафедры используют электронные таблицы MS Excel, причем таблицы они составляют самостоятельно, по методике, предложенной в данной

статье. Эта задача решается просто записыванием соответствующих формул в соответствующие ячейки, где производилась бы обработка данных.

Поскольку Excel изначально не предназначался для работ в геодезической сфере, поэтому в нем нет встроенных форматов представления результатов угловых измерений. Впрочем, они достаточно легко реализуются «вручную». Для записи величины угла в формате «градусы, минуты, секунды» требуется не один столбец таблицы, а три, соответственно, доступ к этим данным тоже осуществляется отдельно. Для решения этой проблемы пришлось делать структуру, которая переводит величину в градусах (десятичные доли) в требуемый формат, отбрасывая сначала величину десятых долей и устанавливая количество целых градусов, а после перевода десятичные доли градуса в минуты и секунды. Более подробно, как это сделать, написано в материалах Всеукраинской научно-практической конференции, посвященной 70-летию образования Луганской области 27 – 29 мая 2008 г. с. 179 – 182.

Чтобы в полной мере использовать возможности компьютера для камеральных работ, предлагаю продолжение темы; рассмотреть вопрос вычисления плановых координат на местности и построения плана полигона.

Вычисления приращения координат находят по формулам прямой геодезической задачи с использованием инженерных калькуляторов, пятизначных таблиц тригонометрических функций, таблиц логарифмов или таблиц приращений координат. Если используются таблицы тригонометрических функций, необходимо дирекционные углы пересчитать в румбы.

Для определения направления румба применяется функция ЕСЛИ. В ячейке BE15 запишем: =ЕСЛИ(АХ15>270;"СЗ";ЕСЛИ(АХ15>180;"ЮЗ";

ЕСЛИ(АХ15>90;"ЮВ";ЕСЛИ(АХ15>0,001;"СВ";"")))

BE15		fx =ЕСЛИ(АХ15>270;"СЗ";ЕСЛИ(АХ15>180;"ЮЗ";ЕСЛИ(АХ15>90;"ЮВ";ЕСЛИ(АХ15>0,001;"СВ";"")))																		
	АХ	ВЕ	ВГ	ВД	ВЕ	ВЖ	ВЗ	ВИ	ВЙ	ВК	ВЛ	ВМ	ВН	ВО	ВП	ВР	ВС	ВД	ВЕ	
			град	мин	сек	м	град	мин	сек	м	м	м	м	м	м	м	м	м	м	м
11																				
14	284,00																			
15	353,84	СЗ	6	09	30	100,35	4	46	00	100,00	99,43	00,16	-10,73	-00,29	99,58	-11,01	25,00	15,00		
16																				
17																				
18	81,34	СВ	81	20	30	71,50	3	34	00	71,36	10,74	00,11	70,55	-00,20	10,86	70,34	124,58	3,99		
19																				
20																				
21	156,73	ЮВ	23	16	30	65,74	2	25	00	65,68	-60,34	00,10	25,95	-00,19	-60,23	25,77	135,44	74,33		
22																				
23																				
24	200,97	ЮЗ	20	58	00	70,22	5	12	00	69,93	-65,30	00,11	-25,02	-00,20	-65,19	-25,22	75,21	100,10		
25																				
26																				
27	284,00	СЗ	75	60	00	61,64	3	28	00	61,53	14,88	00,10	-59,70	-00,18	14,98	-59,88	10,02	74,88		
28																				

Связь между дирекционными углами и румбами в разных четвертях следующая: СВ: $r_1 = \alpha_1$, ЮВ: $r_2 = 180^\circ - \alpha_2$, ЮЗ: $r_3 = \alpha_3 - 180^\circ$, СЗ: $r_4 = 360^\circ - \alpha_4$.

Чтобы выбрать нужную формулу и вычислить значение румба применим, как и в предыдущем случае, функцию ЕСЛИ:

=ЕСЛИ(АХ15>270;360-АХ15;ЕСЛИ(АХ15>180;АХ15-180;
ЕСЛИ(АХ15>90;180-АХ15;ЕСЛИ(АХ15>0,001;АХ15;"")))

Такие вычисления производятся только для контроля работы студентов с таблицами тригонометрических функций. Для вычисления приращения координат с помощью Microsoft Excel достаточно иметь значения дирекционных углов и горизонтальных проложений. Горизонтальное проложение определяют, умножив наклонную дальность на косинус угла наклона земной поверхности. Введя в ячейки ВМ15 – ВР15 значения наклонной дальности и угла наклона, в ячейке ВТ15 вычисляем *горизонтальное проложение*: =ВМ15*СОS(РАДИАНЫ(ВS15)).

Приращения координат вычисляются по формулам:

$$\Delta x = d \cos \alpha \quad \Delta y = d \sin \alpha$$

В ячейку ВU15 (Δx) записываем: =ВТ15*СОS(РАДИАНЫ(АХ15)).

В ячейку ВW15 (Δy) записываем: =ВТ15*СIN(РАДИАНЫ(АХ15)).

Последовательно вычислив приращения координат по всему ходу, суммируют их по каждой оси и полученные суммы $\Sigma \Delta x_{\text{выч}}$ и $\Sigma \Delta y_{\text{выч}}$ сравнивают с теоретическими суммами приращений $\Sigma \Delta x_{\text{теор}}$ и $\Sigma \Delta y_{\text{теор}}$ получая невязки f_x и f_y в суммах приращений координат:

$$f_x = \Sigma \Delta x_{\text{выч}} - \Sigma \Delta x_{\text{теор}}, f_y = \Sigma \Delta y_{\text{выч}} - \Sigma \Delta y_{\text{теор}}$$

Ввиду того, что приращения координат являются проекциями сторон хода на оси координат, то сумма этих проекций на каждую ось в сомкнутом полигоне равна нулю, т. е. $\Sigma \Delta x_{\text{теор}} = 0$, $\Sigma \Delta y_{\text{теор}} = 0$.

Следовательно, в сомкнутом полигоне $f_x = \Sigma \Delta x_{\text{выч}}$, $f_y = \Sigma \Delta y_{\text{выч}}$.

В ячейке BU4 находим невязку f_x в сумме приращений координат по оси X:
=СУММ(BU15:BU27)

В ячейке BW4 находим невязку f_y в сумме приращений координат по оси Y:
=СУММ(BW15:BW27)

Невязки в суммах приращений координат отражают влияние ошибок измерений при проложении хода, приводящее к тому, что сомкнутый полигон не замыкается. Расстояние на которое

полигон не замыкается называют невязкой в периметре:

$$f_s = \sqrt{f_x^2 + f_y^2}$$

В ячейке BT6 записываем: =КОРЕНЬ(BU4^2+BW4^2)

Для оценки качества проложенного хода обычно пользуются относительной невязкой, представляющей собой отношение невязки f_s в периметре к периметру Σd хода:

$$F = \frac{f_s}{\Sigma d} = \frac{1}{N}$$

Относительная невязка выражается в виде простой дроби с числителем единица, поэтому чтобы найти знаменатель относительной невязки (N) необходимо разделить значение периметра хода на значение невязки в периметре.

В ячейке BZ6 записываем: =BT3/BT6

При допустимости относительной невязки производят распределение невязок f_x и f_y в суммах приращений координат – увязывают приращения. Невязки распределяют с обратным знаком между всеми приращениями координат, пропорционально длинам сторон хода.

Для вычисления поправки по оси X в ячейку BV15 записываем:
=BU4*BT15/\$BT\$3*-1.

Для вычисления поправки по оси Y в ячейку BX15 записываем:
=BW4*BT15/\$BT\$3*-1.

Сумма поправок должна равняться соответствующей невязке с обратным знаком. Для контроля вычислений в ячейке BV5 записываем: =СУММ(BV15:BV27), а в ячейку BX5: =СУММ(BX15:BX27).

По координатам начального пункта и исправленным приращениям координат последовательно вычисляют координаты всех пунктов хода.

$$x_i = x_{i-1} + \Delta x_{i \text{ испр.}} \quad y_i = y_{i-1} + \Delta y_{i \text{ испр.}}$$

Для вычисления координаты x_2 второй точки необходимо координату первой точки x_1 сложить с исправленным приращением в этой же точки $\Delta x_{1 \text{ испр.}}$ В ячейке CA18 записать: =CA15+BY15, а для вычисления координаты y_2 в ячейке CB18 записать: =CB15+BZ15

В результате вычислений в сомкнутом полигоне должны быть вторично получены координаты начального пункта.

Для проверки правильности вычислений в ячейке CA4 вторично вычисляем координату x_1 : =CA27+BY27, а в ячейке CB4 вторично вычисляем координату y_1 : =CB27+BZ27.

После того, как все вычисления выполнены, форматируем электронную таблицу и придаем ей удобный для восприятия вид. Скрываем все ячейки с промежуточными вычислениями и закрепляем области окна. Для исключения случайного нарушения формул защищаем лист Microsoft Excel (Сервис-Защита-Защитить лист) предварительно сняв защиту с ячеек, в которые будем вводить данные (Формат-Ячейки-Защита).

Если понадобится построить не пятиугольник, а полигон с меньшим или большим количеством углов, необходимо скопировать (удалить) последние 3 строки и обозначить точки стояния и точки визирования.

Построение плана полигона

Для построения плана полигона в произвольном масштабе применяем *точечную диаграмму, на которой значения соединены отрезками*. На отдельный лист Microsoft Excel (приложение «Диаграмма») делаем ссылки на лист с вычисленными координатами x и y . Располагаем эти значения рядом или по вертикали, или по горизонтали (столбцы B1-B7 и C1-C7). Выделяем необходимые данные и строим диаграмму. Отличие нашей диаграммы от стандартной в том, что подписываем (Параметры диаграммы-заголовки) ось X (категорий) как ось Y, а ось Y

(значеній) как ось X. Чтобы полигон замкнулся, необходимо повторить координаты x_1 и y_1 в конце колонки (строки) исходных данных. После распечатки диаграммы можно точно вычислить масштаб плана.

Литература

1. Федотов Г.А. Инженерная геодезия: Учебник. – 2-е изд. Москва: Высш. шк., 2004. – С. 77 – 99.
2. Иваников П.А. Основы геодезии, топографии и картографии: – Москва: Высш. шк., 1972. – С. 159 – 177.
3. Топография с основами геодезии: Учебн. для студ. географ. спец. ун-тов /Под ред. А.С. Харченко и А.П. Божок. – Москва: Высш. шк., 1986, с. 152 – 165.
4. Microsoft Excel 2000: справочник/<http://copyweb.narod.ru/excel/>
5. Электронный учебник Excel 97/<http://fio.ifmo.ru/archive/group13/c1wu2/>

*Ю.І. Казьмірова, студ., О.І. Ситник, ст. викл.
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини*

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОГОДНИХ УМОВ ШИРЯЇВСЬКОГО РАЙОНУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ 2003 – 2009 РР. (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ СПОСТЕРЕЖЕННЯ УЧБОВОГО МЕТЕОРОЛОГІЧНОГО ПОСТА В С. МИКОЛАЇВКА)

Необхідною умовою засвоєння теоретичних знань є практика. В свою чергу практичне застосування знань стимулює до навчання та наукових досліджень, що роблять вагомий внесок в розвиток краєзнавства.

Вивчаючи на уроках географії в 6-му класі тему «Погода і клімат», учні ЗОШ І-ІІІ ст. с. Миколаївка Ширяївського району Одеської області зацікавились організацією спостережень за погодою. Під керівництвом вчителя географії з метою розширення світогляду учнів, набуття ними навичок дослідницької роботи та підтримки ідеї фахівців Центральної географічної обсерваторії щодо розширення в Україні метеорологічних спостережень був організований гурток «Юний натураліст». Спочатку учасники гуртка робили поодинокі описи погоди, за допомогою термометра фіксували температуру повітря, барометра – атмосферний тиск, ручного анемометра – швидкість вітру. Згодом, набувши певних практичних навичок, спостереження за погодою стали щоденними, тому постало питання про організацію на базі шкільного географічного майданчика учбового метеорологічного поста (УМП), тобто пункту метеорологічних спостережень, створеного з навчальною метою на території навчального закладу.

Відповідно вимог проведення метеорологічних спостережень, на відведеній території було встановлено необхідні прилади: психрометричну будку з метеорологічними термометрами, флюгер Вільда, сконструйований учасниками гуртка опадомір. Для визначення атмосферного тиску використовується барометр-анероїд. За показниками сухого і змоченого термометрів, за допомогою психрометричної таблиці визначається відносна вологість повітря, дефіцит зволоження, точка роси, абсолютна вологість тощо. Хмарність визначається візуально. Результати спостережень заносяться в реєстраційний журнал з подальшою їх обробкою. З 2003 р. спостереження за температурою повітря, опадами, за напрямком і швидкістю вітру, за атмосферними та стихійними гідрометеорологічними явищами стали систематичними.

На підставі спостережень, які ведуться упродовж 2003-2009 рр. встановлено особливості погодних явищ в с. Миколаївка Ширяївського району Одеської області за зазначений період і визначено сезонні особливості регіону.

Ширяївський район розміщений в центральній частині Одеської області. Лежить на південних відрогів Подільської височини в межах Дністровсько-Дніпровської північно-степової фізико-географічної провінції. Пересічна температура січня – $(-4.2)^{\circ}\text{C}$; липня – $+22.3^{\circ}\text{C}$. Період з температурою понад $+10^{\circ}\text{C}$ становить близько 180 днів. Опадів 420 мм на рік. Зима тепла малосніжна. Ширяївський район належить до дуже теплої, посушливої агрокліматичної зони [1].

За результатами спостережень на УМП, **зима**, як правило, розпочинається в другій або першій декаді грудня (3.12 в 2003р., 20.12 в 2006р.) і триває до початку березня (12.03 в 2005р., 5.03 в 2007р.). Середня тривалість зим становить 70-85 діб (хоча зима 2004-2005р. тривала лише 45 діб). Загалом, середньомісячні температури становили $(-1,5)^{\circ}\text{C}$ – $(-3)^{\circ}\text{C}$, але в окремі місяці середньомісячні температури перевищували позначку 0°C . Абсолютний мінімум температури становив $(-29)^{\circ}\text{C}$ і спостерігався 23.01.2006р., а максимум – $+14,5^{\circ}\text{C}$ 27.02.2004р. Взимку

переважають північно-західні та західні вітри, що приносять опади. Сніговий покрив нестійкий. Найбільші снігопади характерні для другої декади січня та першої декади лютого.

Весна в середньому триває 60-65 днів (поточного 2009р. тривала 64 дні). Розпочинається в першій декаді березня і, як правило, закінчується в другій декаді травня, (хоча в 2003 році весна закінчилась 30 квітня). Сніговий покрив сходить ще на початку березня, температури повітря поступово зростають, їх середньомісячні показники становлять +5°C – +7°C. В березні і квітні доволі часто спостерігаються серпанок, імла, туман. В травні з'являється роса. Пануючі вітри північно- та південно-східні.

Середня протяжність **літа** становить 125-130 днів (літо 2009 року тривало 148 днів). Спочатку встановлюється тепла, потім досить жарка погода. Посилюються вертикальні рухи повітря. Велика повторюваність купчасто-дощових хмар влітку є причиною зростання кількості злив, гроз та їх тривалості. Така погода спостерігається в липні, на початку серпня. Середньомісячні температури становлять +19°C – +21°C. Максимальна температура повітря протягом періоду спостережень становила +42°C (11.08.2008р.), мінімальна – +0,5°C (12.09.2004р.). Висока температура в поєднанні з достатньою кількістю вологи сприяє росту та розвитку сільськогосподарських культур, але коли вона перевищує +25 °C, особливо при відсутності дощів (2007 рік) – це викликає посуху. Потужні східні та південно-східні вітри спричинюють пилові бурі та суховії.

Перехід від літа до **осені**, як правило, починається в кінці вересня (в 2009 р. – 5 жовтня) і триває 5-6 днів. Простежується суха, тепла погода. У жовтні вже відбувається суттєвий перелом у характері атмосферних процесів. Погода стає більш мінливою, частішають опади. В листопаді спостерігаються короткочасні похолодання (-2) – (-1,5)°C в 2004 р.). Часто спостерігається тиха, безвітряна погода, та все ж панують північно-західні, північно-східні, а в жовтні – південні вітри. Найхарактерніші для цього періоду такі атмосферні явища, як роса, імла, серпанок, туман, паморозь.

Спостерігаючи закономірне чергування протяжності і особливості умов метеорологічних зим, можна зробити прогноз, що зима в 2009 році буде тривала, малосніжна, з частими відлигами.

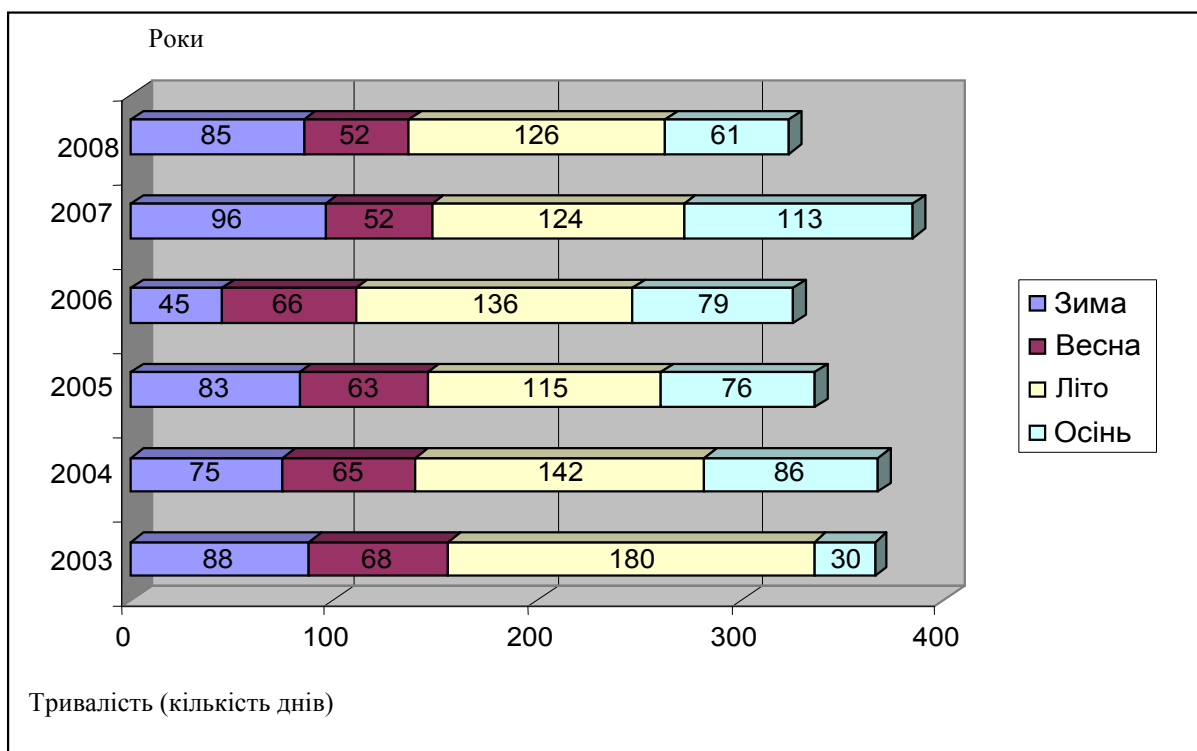

Рис. 1 Тривалість пір року в с. Миколаївка Ширяївського району Одеської області

Допомогу гуртківцям в організації метеорологічних спостережень надає колектив метеорологічної станції «Любашівка». Для школярів в березні 2008 р. проводилась навчальна екскурсія, під час якої вони ознайомились з роботою метеостанції і постійно надається методичну допомогу по обробці результатів метеорологічних спостережень.

Отже, організація учбових метеорологічних постів, систематизація та статистична обробка отриманих даних, і як результат, наукова та навчальна робота дослідників, може суттєво доповнювати інформацію щодо стану погоди і бути вагомим внеском у вивченні мікрокліматичних особливостей рідного краю.

Література

1. Географічна енциклопедія України. В 3 т. /Відп. ред. О.М. Маринич. – К.: Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1989-1993. – Т.3. – 480 с.
2. Козинська І.П., Ситник О.І. Шкільний географічний майданчик. Метеорологічні спостереження: Навч. посібник. – Умань: Візаві, 2007. – 114 с.
3. Косовець О.О., Борисенко В.М. Про програму спостережень учбового метеорологічного поста та його оснащення. Україна: географічні проблеми сталого розвитку. Зб. наук. праць. В 4-х т., Т.4. – К.: ВГЛ Обрій, 2004. – С. 83-85.
4. Ситник О.І. Основи метеорології та кліматології. – К.: Інтерлінк, 2005. – 148 с.
5. Ситник О.І. Про організацію метеорологічних спостережень на природничому факультеті // Природничі науки в закладах освіти: дослідження, впровадження та перспективи: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. – 24-25 березня. – 2005. – С. 140 – 142.
6. Ситник О.І., Швень Н.І. Метеорологія з основами кліматології: Навч. посібник: Умань: СПД Сочінський, 2008. – 168 с.

Л.П. Ковальова, ст. викл.

Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського

СУЧАСНІ ПІДХОДИ У ВИКЛАДАННІ ШКІЛЬНОГО КУРСУ ГЕОГРАФІЇ

Швидкий розвиток науки, зростання обсягу нової інформації потребують від сучасної школи підготовки активних, самостійних людей, які б мали високі творчі здібності та володіли певними якостями і уміли самостійно критично та творчо мислити; знаходити шляхи вирішення проблеми; грамотно опрацьовувати інформацію; удосконалювати розвиток особистої моральності, інтелекту, культурного рівня. Школа – це найважливіша ланка безперервної географічної освіти, де повинні закладатися основи для самоосвіти та формування особистості.

Важливість вивчення географії в школі на сучасному етапі полягає не стільки у отриманні знань, закладених вчителями, скільки у засобах самостійного отримання учнями об'єму географічних понять, навичок і вмінь. Безперечно, молодь має отримувати задоволення від того, що вона робить, і розуміти, з якою метою і що вона вивчає. Тому дуже важливо мотивувати необхідність отриманих знань, усвідомлення значення засвоєних вмінь і навичок, які учні набувають у процесі вивчення географії. Учнів треба залучати до творчої пошукової діяльності, до процесу дослідження, який може бути більш цікавим і захоплюючим для них, ніж звичайне накопичення теоретичних знань.

Побудова демократичної України неможлива без створення людини нової генерації, яка розуміє своє значення у розбудові громадянського суспільства, бачить своє місце в ньому, самостійно обирає шлях, напрямок руху до сприйняття демократичних цінностей.

Якщо зробити ретроспективний огляд традиційної форми навчання, щоб з'ясувати, що необхідно змінити в практиці викладання географії, то недоліками такого навчання є:

- зорієнтованість навчання на подання готових теоретичних знань;
- здійснення виховання і розвитку учнів спонтанно, поза керівництвом вчителя;
- недостатнє стимулювання пізнавальної активності учнів;
- переважання авторитарного стилю в спілкуванні вчителя з учнями;
- відсутність спілкування між учнями в навчальній роботі; переважання спілкування учитель-клас чи учитель-учень;
- розвиваючим і виховним фактором є в основному зміст освіти;
- урок є замкненою системою, зберігає звичну форму, а вчитель виконує всі свої функції;
- відсутність самостійної роботи учнів з різними джерелами знань.

Таким чином, проблема традиційного уроку географії полягає у недостатній його ефективності, так як він спрямований, в основному, на пасивне сприймання і відтворення готових знань, які вчитель передає учням.

Сучасний урок спрямований на формування особистості учня, активне його включення до процесу самостійного пошуку нових знань, на активізацію його пізнавальної діяльності за рахунок особистої зацікавленості навчальним матеріалом.

Характерними ознаками сучасного уроку є:

- формування особистості учня;

- вчитель виступає організатором навчально-пізнавальної діяльності учнів, консультантом, помічником;
- центральне місце займає застосування знань і вмінь у процесі вирішення навчальних завдань на всіх етапах уроку;
- відбувається спілкування між учнями в процесі навчальної роботи, організується групова і колективна діяльність;
- урок тісно пов'язаний з іншими формами організації навчання (екскурсії, практикуми тощо);
- характерна передача частини функцій учителя учням;
- сучасні підходи включають міжпредметні уроки.

Основними формами організації навчання в сучасних умовах стають групова та індивідуальна. Значне місце посідають дискусії, рольові ігри, обмін думками у групах, класі, розробка проєктів, виконання пошукових, дослідницьких робіт тощо. Акцент зміщений у бік творчої імпровізації вчителя, його взаємодії з учнями. Довіра, повага, спілкування, стимуляція почуття гідності, здатності відповідати за себе – все це є головними факторами групової та індивідуальної форм навчання. Учень розвиває свою індивідуальність у спільному вирішенні творчих завдань, коли максимально залучається його життєвий досвід та отримані знання. Навчання перетворюється в спілкування між суб'єктами навчального процесу під час опонування нових знань. У цьому процесі вчитель навчає учня чогось нового, одночасно він стає посередником між учнем і навчальним матеріалом, а не являється єдиним джерелом знань. Виходячи з нової ролі вчитель надає можливість учням демонструвати свої досягнення в отриманні знань.

Іншим пріоритетом сучасного навчання є диференціація навчального процесу, коли урізноманітнюються форми і методи навчання, коли опорою стають уміння учнів самостійно здобувати знання. Самооцінка учнів стає головним фактором оцінювання особистих досягнень.

Організація та проведення самостійних робіт з географії вважається провідним фактором підвищення ефективності уроку. Технологія організації самостійних робіт нескладна, учні здобувають знання в процесі особистої навчальної діяльності, а вчитель тільки керує самостійною працею, пропонуючи відповідний матеріал. Під самостійною навчальною роботою розуміють будь-яку організовану вчителем активну діяльність учнів спрямовану на виконання поставленого дидактичного завдання. Учні пропонуються завдання з поетапно ускладненими прийомами: репродуктивні, варіативно-пошукові, творчі, завдання практичного характеру з елементами дослідницької роботи.

Активність учнів у процесі навчання повинна бути високою завжди, а рівні самостійності можуть бути різними. Вони залежать від багатьох факторів: практичних навичок і вмінь учнів, виду навчальної діяльності, дидактичної мети тощо. В сучасній теорії і практиці навчання виділяють кілька рівнів самостійності учнів: репродуктивний, частково-пошуковий, дослідницький. Кожному з них мають відповідати група методів викладання і група методів учіння, які б сприяли успіху у досягненні мети.

Репродуктивний рівень – це відтворення способу діяльності, про який учні дізналися з пояснення вчителя, або з інших джерел інформації – підручник, хрестоматія, додаткова література, енциклопедії, телебачення, Інтернет. Іншими словами – це рівень засвоєння готових знань і зразків діяльності. Учні необхідно показати як діяти, за яким планом – це пояснювально-ілюстративний та репродуктивний методи викладання.

Частково-пошуковий рівень самостійності полягає у виконанні вправ і розв'язуванні географічних задач тим же способом, який пропонує вчитель, але з елементами самостійного пошуку, з деяким виявом пізнавальної активності.

Дослідницький рівень – найвищий рівень самостійності, який характеризується прагненням учнів до самостійної постановки і розв'язання проблемних завдань. Йому відповідають інформаційно-пошукові методи викладання (проблемний, інформаційно-евристичний), а також організація дослідницької діяльності учнів (створення навчальних проєктів, їх презентація і захист).

Самостійна робота учнів на уроках географії дає змогу успішно розв'язувати чимало навчально-виховних завдань, зокрема наступних:

- підвищити усвідомлене засвоєння знань учнями;
- виробити в школярів уміння і навички, яких вимагає навчальна програма;
- навчити користуватися набутими знаннями і вміннями на практиці, застосовувати їх в суспільно-корисній праці;

- розвивати в учнів пізнавальні здібності, спостережливість, допитливість, логічне мислення, творчу активність під час засвоєння знань;
- прищеплювати школярам культуру розумової і фізичної праці;
- підготувати учнів до самостійного, систематичного поповнення знань і вироблення вмінь орієнтуватись в потоці наукової та економічної інформації при вирішенні нових пізнавальних завдань.

Класифікація самостійних робіт (укладач Ковальова Л. П.)

Критерій класифікації					
	За дидактичною метою	За рівнем розумової активності учнів (за характером пізнавальної діяльності)	За способом виконання завдання	За способом організації (формою здійснення)	За джерелом знань
	Самостійні роботи спрямовані на: 1. підготовку до сприйняття нового; 2. Сприйняття, закріплення, розширення та удосконалення знань; 3. Вироблення, закріплення вмінь та навичок; 4. Повторення і перевірку знань та вмінь.	1. Самостійні роботи за зразком (репродуктивного типу); 2. Репродуктивно-варіантні; 3. Евристичні; 4. Творчі.	1. Усні; 2. Письмові; 3. Мануальні; 4. Комбіновані.	1. Фронтальні (загально-класні); 2. Групові; 3. Індивідуальні.	1. Робота з підручником (текст, позатекстовий компонент); 2. Робота з додатковою літературою; 3. Графічні роботи; 4. Робота з картами (фізичними, тематичними, контурними); 5. Практичні роботи; 6. Робота з програмованими матеріалами
	Г. С. Асонова, Н. М. Бібік, Б. П. Єсіпов, М. Г. Казанський, Н. С. Коваль, Т. С. Назарова, А. К. Нарочна, М. О. Лозовська, А. М. Пишкало, О. Я. Савченко, О. В. Усова.	В. П. Корнєєв Л. І. Круглік, М. І. Моро, О. А. Нільсон, І. Т. Огородников, В. А. Оніщук, М. П. Откаленко, А. М. Пишкало, П. І. Підкасистий; Н. О. Половнікова, Є. Й. Шипович.	О. А. Нільсон, Г. Е. Рудзітис.	М. Г. Казанський, М. О. Лозовська, Т. С. Назарова, О. А. Нільсон, О. А. Огородніков.	В. П. Стрекозин, И. Е. Унт

Завдання вчителя полягає в тому, щоб забезпечити успішну роботу школярів на уроці географії, стимулювати їх творчу активність створювати умови для самостійної праці всього класу і кожного учня зокрема. А це сприятиме розвитку пізнавальних інтересів учнів підвищенню ефективності навчальної діяльності, активізації всього навчально-виховного процесу.

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Сучасний етап розвитку техніки та технологій відкриває багато нових перспектив для запровадження інноваційних методів освітньої діяльності у навчальні заклади різних ступенів та рівнів акредитації. Однак, на шляху впровадження новітніх педагогічних технологій безпосередньо у навчальний процес виникають деякі проблеми, аналіз яких і є метою даної статті.

В останні роки все ширшого застосування у навчальній діяльності здобувають інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ), які базуються на використанні комп'ютерної та мультимедійної техніки. Ці методи навчання з успіхом можуть використовуватися при викладанні багатьох навчальних дисциплін не тільки у вищих навчальних закладах, а й у загальноосвітніх. Особливо широкі можливості у застосовуванні ІКТ мають вчителі та викладачі природничих дисциплін. Зокрема, застосовування комп'ютерної та мультимедійної техніки значно полегшує викладання навчального матеріалу вчителям географії, біології, хімії, фізики, астрономії тощо. Ці засоби навчання дають змогу не тільки створити нове навчальне середовище, яке здатне підвищити якість природничої освіти, а й краще зрозуміти учням механізми процесів та явищ, які відбуваються у довкіллі. Електронні засоби навчання також дозволяють продемонструвати процеси або змодельовати різноманітні явища, за якими неможливо спостерігати протягом одного уроку або які несуть небезпеку для здоров'я та життя людини. Основні напрямки використання інформаційно-комунікаційних технологій у викладанні природничих дисциплін демонструє діаграма на рисунку 1.

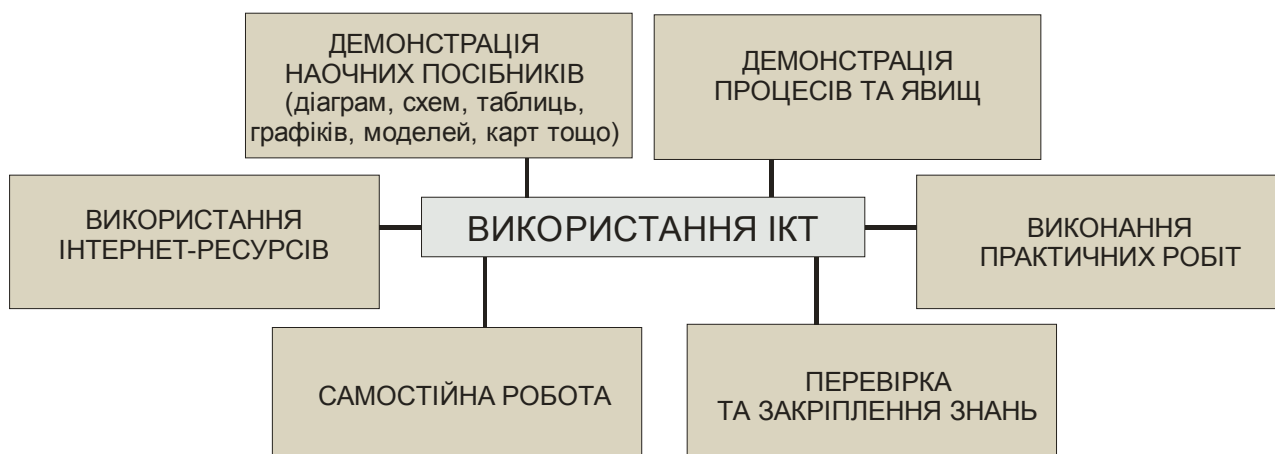

Рис. 1. Основні напрямки використання інформаційно-комунікаційних технологій у викладанні природничих дисциплін

Однак, можливості використання вчителями-предметниками ІКТ у загальноосвітніх навчальних закладах (ЗНЗ) мають певні обмеження. Зокрема, наявність одного кабінету інформатики у ЗНЗ не може гарантувати системного використання цих інноваційних технологій на уроках. Варто також зазначити, що значна частина ЗНЗ взагалі не мають таких кабінетів, а значить і можливості використовувати ІКТ у навчальній діяльності.

Ще однією проблемою, яка заважає широкому застосуванню ІКТ у навчальному процесі є недостатня методична підготовка вчителів-предметників до роботи з цими засобами навчання. Крім того, значна частина педагогічних працівників, особливо старшого віку, мають низький рівень компетентності у володінні комп'ютерною та мультимедійною технікою.

Важливою проблемою, яка виникає при застосуванні ІКТ у навчальній діяльності є також недостатня кількість необхідного програмного забезпечення або його повна відсутність за окремими темами навчальних програм. Крім того, достатньо часто запропоноване ЗНЗ програмне забезпечення з окремих предметів не відповідає затвердженим Міністерством освіти і науки програмам.

Зазначені вище проблеми, що виникають на шляху запровадження ІКТ у навчальну діяльність, безпосередньо впливають на якість освітнього процесу у навчальних закладах і потребують термінового вирішення. Вони також ставлять у нерівні умови, щодо здобуття якісної

освіти тих учнів, які позбавлені можливості отримувати нові знання з допомогою новітніх інформаційних технологій.

Для вирішення зазначених проблем необхідно здійснити ряд заходів, як на загальнонаціональному, так і на місцевому рівнях. На нашу думку, першочерговими кроками на державному рівні повинні стати наступні заходи:

- збільшення фінансування програм з комп'ютеризації навчальних закладів всіх рівнів;
- організація системної підготовки педагогічних працівників до роботи з комп'ютерною та мультимедійною технікою;
- проведення загальнонаціонального конкурсу на кращу розробку програмного забезпечення для ЗНЗ;
- залучення кращих вчителів, які широко застосовують ІКТ у навчальній діяльності, до створення методичних посібників, щодо застосування цих технологій у ЗНЗ тощо.

На місцевому рівні, на нашу думку, варто провести семінари-тренінги для вчителів ЗНЗ з приводу використання комп'ютерної та мультимедійної техніки у навчальному процесі, створити банк даних наявного у районах програмного забезпечення для організації обміну цими засобами навчання між вчителями тощо.

Розв'язання проблем, які виникають на шляху запровадження ІКТ у навчальну діяльність, допоможе учню, завдяки інтерактивним формам навчання, перетвориться з пасивного слухача на активного учасника учбового процесу. А це, на нашу думку, є важливим елементом навчання і виховання майбутнього громадянина нашої держави з активною життєвою позицією.

*А.М. Кременчуцький, нач. відділу освіти
Кремінська РДА Луганської області;*

П.А. Вірченко, асп.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

КОМПОНЕНТНА СТРУКТУРА СИСТЕМИ ОСВІТИ

Суспільно-географічне вивчення будь-якої соціальної системи передбачає аналіз її структури та особливостей функціонування в межах певного географічного простору. Система освіти (СО) складається з елементів (підсистем), між якими виникають різноманітні зв'язки та відношення. Дослідження її функціонально-компонентної структури можливе із застосуванням методів класифікації та типізації.

У географічній літературі питання типології і класифікації СО ще достатньо не опрацьовані, але проведене В. В. Стецьким дослідження освітнього комплексу Львівської області [2] дозволило прийти до висновку, що «типізація – це групування закладів освіти або їх систем на основі сукупності найсуттєвіших ознак, а класифікація – розподіл системи закладів освіти на групи або окремі установи, відповідно до якісних і кількісних ознак» [2, с.11].

Загальна структура СО визначена у статті 29 Закону України «Про освіту» [1, с.18], де зазначено: «...структура освіти включає:

- дошкільну освіту;
- загальну середню освіту;
- позашкільну освіту;
- професійно-технічну освіту;
- вищу освіту;
- післядипломну освіту;
- аспірантуру;
- докторантуру;
- самоосвіту».

Наведена компонентна структура СО, висвітлює важливі функціональні зв'язки та взаємовідношення, які існують між цими підсистемами. Але суспільно-географічне дослідження СО вимагає іншого представлення її компонентної структури (рис. 1.).

Згідно з цією структурою виділяється п'ять взаємопов'язаних підсистем, дві з яких (допрофесійна і професійна освіта) технологічно є головними. До складу підсистеми допрофесійної освіти відносяться: дошкільна, загальна середня та позашкільна освіта. Професійно-технічна, вища, післядипломна та додаткова освіта утворюють підсистему професійної освіти.

Рис. 1. Компонентна структура системи освіти (складено автором)

Специфічне місце у СО займає самоосвіта, яка суттєво впливає на освітній і професійний рівень особистості, як на етапі допрофесійної підготовки, так і на етапі професійної. В її межах не можливо виділити більш дрібні підсистеми, бо вона реалізується в домашніх умовах або здійснюється через інші установи СО (бібліотеки, відкриті та народні університети, лекторії тощо) та інші заклади соціальної і інституціональної інфраструктури (музеї, виставки, театри, друковані та електронні ЗМІ, радіо та телепередачі, Internet тощо).

Важливою підсистемою СО є органи управління до яких відносяться: парламентська та президентська гілки влади, Кабінет міністрів, Міністерство освіти і науки України, інші міністерства та відомства, яким підпорядковані заклади освіти, Вища атестаційна комісія України, Міжгалузеві ради з професійно-технічної освіти, Міністерство освіти і науки АРК, обласні управління освіти і науки, міські і районні відділи освіти та місцеві органи державної влади і місцевого самоврядування.

Важливу роль у функціонуванні СО відіграють заклади, що надають методичні, науково-методичні та бібліотечні послуги; організації та установи харчування, заклади медичного обслуговування, психологічні служби, науково-дослідні інститути та лабораторії, навчальні бази і табори, фізкультурно-оздоровчі та культурно-мистецькі заклади, підприємства матеріально-технічного, транспортного та будівельного обслуговування, видавництва, друкарні, підприємства з виробництва матеріально-технічного обладнання для навчальних закладів, планово-фінансові та

господарські служби, тощо. Ці організації входять до складу підсистеми допоміжних установ та закладів СО.

Кінцевим елементом СО виступають навчальні заклади. Вони відрізняються типами, формами власності, кількістю осіб, які в них навчаються, галузевим підпорядкуванням, формами навчання, спектром пропонованих послуг, рівнями освіти, які можна в них отримати тощо.

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок про те, що СО представляє складну суспільну систему, що складається з п'яти великих взаємопов'язаних підсистем. Ключовими підсистемами СО виступають допрофесійна та професійна освіта, які складаються з підсистем нижчого ієрархічного рівня. Представлена компонентна структура СО демонструє складні взаємозв'язки та взаємовідношення, які виникають між її підсистемами, компонентами та елементами. Крім того, вона дозволяє здійснити більш детальний суспільно-географічний аналіз кожної з підсистем СО і на його основі запропонувати шляхи її подальшого розвитку та оптимізації.

Класифікація системи освіти має важливе значення при розробці перспективних проектів та схем розвитку і функціонування СО на всіх ієрархічних рівнях – від загальнодержавного до локального.

Література

1. Освіта України. Збірник законів : довідкове видання /За ред. С.О. Борисенка. – Харків: Бурун книга, 2008. – 304 с.
2. Стецький В.В. Освітній комплекс Львівської області: соціально-економіко-географічні дослідження / В. В. Стецький. – Львів : ЛОУНМО, 1998. – 112 с.

Г.О. Сорокіна, докторант., к. геогр. н.

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕКОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ ШКОЛЯРІВ ЯК АКТУАЛЬНА ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Об'єктивна реальність сучасності – глобальна екологічна криза. Забруднення природного середовища, інтенсивне знищення природних ресурсів, створення небезпечних, а часом несумісних з життям умов для людини вселяє тривогу за наше майбутнє. Сьогодні екологічну проблему розглядають з позицій двох основних стратегій [10]. Перша – технологічна – передбачає розробку й широкомасштабне впровадження ресурсозберігальних технологій. Друга – гуманітарна – покликана сприяти „зміні” самої людини, її світогляду, поведінки, стилю життя, становленню екологічної культури. Основним засобом реалізації гуманітарної стратегії є екологічна освіта. Про важливу роль освіти в розв'язанні екологічної кризи Н.Н. Моїсєєв писав: „Сьогодні від учителя передусім ... залежить не лише доля цивілізації, але й збереження людини на планеті... Ідеться не лише про екологічну освіту й виховання – про всю систему „Учитель”, яка ґрунтується на новій етиці й новому розумінні місця людини та завдань її цивілізації, і на новій моральності” [6]. Для розв'язання екологічних проблем необхідні трансформації у свідомості людини, спрямовані на зміну ціннісних установок щодо навколишньої природи, на формування екологічного світогляду, активної екологічної позиції. Це найважливіша педагогічна проблема, її можна вирішити в процесі екологічної освіти, результатом якої є формування екологічної культури особистості. Екологічна освіта та виховання учнів особливо важливі й актуальні, оскільки саме в шкільному віці формується світогляд особистості, її ціннісні установки й переконання.

У наш час існують різноманітні підходи до визначення поняття „екологічна освіта” [2; 3; 7; 8; 9]. У своїй роботі ми спираємося на дослідження українських і зарубіжних колег і розуміємо екологічну освіту як сукупність екологічного навчання та екологічного виховання, результатом яких є формування екологічної культури школяра. При цьому екологічна освіта передбачає здобуття екологічних, знань, умінь і навичок, формування екологічного способу мислення. Екологічне виховання – поняття більш глобальне, воно передбачає передачу всього накопиченого людством досвіду екологічних знань та екологічної діяльності молодому поколінню. Основною метою екологічного виховання є формування особистості, яка готова до розумної взаємодії з природним середовищем і позитивно ставиться до природи.

Екологічна культура є діяльністю людини (включаючи й наслідки такої діяльності), спрямованою на організацію та трансформацію природного світу (об'єктів та процесів) відповідно до власних потреб та намірів [4, с. 14]. У змісті екологічної культури наявні такі компоненти:

- когнітивний (екологічні знання, екологічний стиль мислення);
- аксіологічний (екологічні цінності, переживання, установки);
- нормативний (екологічний імператив, екологічні традиції, норми, правила);
- поведінковий (відповідальне ставлення до природи, виражене в конкретних вчинках);
- творчо-діяльнісний (досвід проєктивної екологічно безпечної діяльності) [5].

Найважливішою умовою формування екологічної культури школярів є творчий характер людської діяльності щодо природного середовища. Сучасну екологічну освіту й виховання дітей шкільного віку здійснюють в умовах загальноосвітніх шкіл в урочній і позаурочній діяльності, у рамках діяльності позашкільних закладів екологічного профілю та шляхом неформальної екологічної освіти (бібліотеки, громадські організації, засоби масової інформації, музеї й т. ін.).

Розглянемо особливості кожного з названих аспектів екологічної освіти учнів. Розпочнемо з екологічної освіти в школі. Екологізацію освіти в умовах школи може бути реалізовано за допомогою введення в шкільний курс предмета „Екологія”, екологізації різноманітних навчальних дисциплін, вивчення спецкурсів екологічної спрямованості, використання можливостей позакласної роботи екологічного змісту, а також участі школярів у природоохоронній діяльності.

Аналіз навчальних планів і програм засвідчив, що на сьогодні обов’язкового предмета „Екологія” немає в загальноосвітніх школах, хоча його введення в навчально-виховний процес передбачено в 12-річній школі. Усі напрями й профілі в 12-річній школі містять обов’язкову дисципліну „Екологія”, на вивчення якої відведено мізерну кількість годин – по одній на тиждень у 12 класі. У контексті екологічної освіти й виховання особливий інтерес становить природничо-математичний напрям, у якому виділено екологічний профіль. Він, як й інші, охоплює базові, профільні предмети та курси за вибором. Базові загальноосвітні предмети становлять інваріантну складову змісту середньої освіти і є обов’язковими для всіх профілів. Профільні загальноосвітні предмети – це цикл предметів, які реалізують цілі, завдання та зміст кожного конкретного профілю (у цьому випадку екологічного), вони є обов’язковими для учнів, які обрали цей профіль навчання. В екологічному профілі на вивчення спеціального предмета „Екологія” виділено **найбільшу** кількість годин (по дві на тиждень у 10 – 12 класах), крім, того, збільшено кількість годин на вивчення дисциплін природничонаукового циклу, є можливість уведення спецкурсів екологічної спрямованості. Але навіть такий підхід до здійснення екологічної освіти школярів 12-річної школи під час урочної діяльності дасть результат лише в тому випадку, якщо школи буде забезпечено методичними матеріалами, які відповідають цілям, завданням і принципам сучасної екологічної освіти, а також компетентними в екологічному аспекті кадрами. Загальноосвітні школи поки не мають навчальних програм і посібників з курсу „Екологія”, тому методичні центри, адміністрація шкіл і вчителі не уявляють чітко його зміст, структуру, завдання й т. ін.

Екологізацію освіти за допомогою введення тем чи розділів екологічного змісту в програми різноманітних дисциплін з успіхом застосовують у сучасній загальноосвітній школі, але, на жаль, це не дає очікуваних результатів, оскільки часто на висвітлення екологічних питань в учителя не вистачає часу й, у найкращому випадку, дітям пропонують самостійно вивчити їх. До того ж, екологічну проблематику розглядають на уроках у цілому, на глобальному рівні, а екологічні проблеми своєї місцевості практично не аналізують, що створює в школярів відчуття відсторонення від цих проблем, а також зводить нанівець почуття особистої відповідальності за стан навколишнього середовища.

На сьогодні розроблено значну кількість програм різноманітних спецкурсів і факультативів екологічного змісту (екологія, геоекоекологія, медична екологія, взаємодія суспільства та природи й т. ін.), однак упровадження їх у навчально-виховний процес доволі проблематичне, оскільки шкільні програми й так перевантажені, і серед пропонованих спецкурсів більшість шкіл не віддають перевагу екологічним дисциплінам, це зумовлено ще й тим, що фахівців у цих галузях знань обмаль або й немає зовсім.

У реалізації завдань екологічного виховання відіграє важливу роль позакласна робота й діяльність позашкільних закладів екологічного профілю. Однак, при всіх позитивних сторонах позакласної роботи екологічної спрямованості (немає жорстких часових обмежень, участь у заходах зацікавлених дітей, широкий вибір проблематики тощо), можливостей для її ефективної реалізації не так багато, оскільки часто не вистачає часу на її організацію, знань учителя для грамотного підбору матеріалу, навчальних посібників нового покоління з цієї проблематики, ентузіазму й учителя, й учнів. У зв’язку з цим позакласну роботу обмежують проведенням тижня екології, у рамках якого проводять позакласні заходи екологічного змісту.

Значні можливості для екологічного виховання молодого покоління мають позашкільні заклади екологічного профілю, оскільки тут екологічну роботу зі школярами не обмежено ні в часі, ні в просторі,

працівники закладів можуть застосовувати різноманітні форми роботи, активно включати школярів у туристсько-краєзнавчу, природоохоронну діяльність тощо. Разом з тим, недостатнє фінансування позашкільних закладів з боку держави, через що дуже низькою є зарплата в співробітників і застарілою матеріальна база цих закладів, а також відсутність мотивації для участі в екологічній роботі закладів додаткової освіти й у керівників (непрестижна робота, низька зарплата), і в школярів (відсутність інтересу до природоохоронної діяльності, наявність різноманітних можливостей для проведення дозвілля: комп'ютер, клуби тощо) гальмують роботу цих організацій.

Неформальна екологічна освіта охоплює мізерну кількість дітей шкільного віку, оскільки в більшості з них відсутні інтерес і мотивація до цієї роботи, та й ентузіастів, які б прищеплювали школярам цей інтерес, дуже мало.

Отже, не викликає сумніву той факт, що проблема екологічної освіти й виховання учнів залишається гострою й актуальною, оскільки стан природного середовища вказує на те, що населення має вкрай низький рівень екологічної культури. Аналіз екологічної освіти учнів загальноосвітніх шкіл засвідчив, що тут існує більше можливостей для екологічного навчання, ніж для екологічного виховання, діяльність же позашкільних закладів екологічної спрямованості, як і неформальна екологічна освіта, має значні можливості для здійснення екологічного виховання, однак у їхній роботі бере участь дуже мало дітей шкільного віку. У зв'язку з цим необхідно залучати дітей в екологічну роботу в найрізноманітніших її варіантах. Це можливо лише в тому випадку, якщо в школярів з'явиться необхідність у такій участі, внутрішній стимул, для формування якого необхідно здійснювати екологічне виховання молодого покоління, спираючись на такі принципи:

- усвідомлення приналежності людини до природи, повної єдності з нею, цілісності розвитку людини й природи;
- чітке розуміння залежності стану власного здоров'я від стану здоров'я природи;
- усвідомлення необхідності особистої участі в розв'язанні екологічних проблем;
- прагнення до самовдосконалення, до духовного росту в ім'я ціннісного ставлення до природи.

Література

1. Глуздов В.А., Винокурова Н.Ф., Николина В.В. Концепция экологического образования учащихся Нижнего // География и экология в школе XXI века. – 2004. – № 4. – С. 21-27.
2. Зверев И. Д. Экология в школьном обучении: Новый аспект образования. – Москва: Знание, 1980. – 96 с.
3. Концепція екологічної освіти України. Затверджена рішенням Колегії Міністерства освіти і науки України протокол № 13/6-19 від 20.12.2001 р. – К., 2001. – 24 с.
4. Крисаченко В.С. Екологічна культура: теорія і практика: Навч. посіб. – К. : Заповіт, 1996. – 352 с.
5. Машкова С. В. Проблема подготовки будущих учителей к формированию экологической культуры школьников // Экология и география: проблемы подготовки учителя : тез. докл. регион. конф. пед. вузов. – Москва., 1995. – С.15-18.
6. Моисеев Н. Н. О системе «Учитель» // Экология и жизнь. – 2000. – № 3. – С. 37.
7. Панов В. И. Экологическое образование и формирование экологического сознания // Экологическое образование. – 2001. – № 1. – С. 20 – 23.
8. Пустовіт Г.П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1 – 9 класів у позашкільних навчальних закладах. – К. – Луганськ: Альма-матер, 2004. – 540 с.
9. Червонецький В. В. Екологічна освіта учнів у школах країн європейського регіону та Північної Америки. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. Даля, 2005. – 312 с.
10. Ясвин В. А. Формирование экологической культуры как приоритет региональной экологической политики // Развитие региональных систем экологического образования : материалы Всерос. конф. – Пермь: ПГПУ, 2000. – С. 3 – 26.

О.В. Тімець, доц., к. п. н.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ФАХОВІ (ГЕОГРАФІЧНІ) ЗНАННЯ - ФУНДАМЕНТАЛЬНА ОСНОВА ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ РОЗВИТКУ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ГЕОГРАФІЇ

Сучасна теорія та практика базової і повної середньої освіти потребує від учителя географії глибоких системних знань в об'ємі конкретної навчальної дисципліни, оволодіння системою понять, яка складає її зміст, знаннями про предмети і явища людського суспільства та прийомами

навчальної роботи з учнями тощо. Саме такі знання опановують студенти в процесі вивчення циклу фундаментальних та спеціальних географічних дисциплін, що забезпечує їх фахову спеціалізацію.

За нашими дослідженнями було встановлено, що труднощі, які виникають у студентів під час опанування професійно орієнтованими дисциплінами пов'язані зі зменшенням кількості годин на їх вивчення, формальним відношенням викладачів до запровадження основ Болонського процесу (дворівневні індивідуалізовані навчальні плани, асинхронна система навчання, накопичувальна кредитна система, розширена шкала оцінювання знань, активізація самостійної роботи студентів); з недостатнім засвоєнням фундаментальної складової даного фаху в шкільній освіті. М.Г.Криловець визначив суперечності, що стають на заваді до високого рівня фахової підготовки вчителя географії: між метою географічної освіти вчителя і сукупністю способів її реалізації у педагогічному університеті; недостатнім і zdeформованим у минулому загальноукраїнознавчим компонентом краєзнавчої підготовки вчителя і необхідністю його використання як фактора формування національних та загальнолюдських цінностей; фрагментарністю змісту регіональної освітньо-культурологічної підготовки педагогів; існуючими методами, засобами, формами фахової підготовки студентів; упровадженням ефективних технологій із метою перебудови навчально-виховного процесу та перепідготовкою викладачів до їх використання тощо[1, с.97].

Кожна профільна дисципліна географічного змісту повинна спиратися на попередні фахові дисципліни. Наприклад, якщо об'єктом вивчення стає фізична географія то попередніми (забезпечуючими) знаннями виступають географічні знання з геології, картографії, загального землезнавства. У цьому, на нашу думку,, полягає прояв вертикальної міждисциплінарної інтеграції навчальних дисциплін циклу фахової географічної підготовки.

У зв'язку з цим необхідністю постає те, що в основі їх викладання повинні бути враховані інтереси всіх ланок географічної науки, що вивчаються у ВНЗ і закладають базу у фаховій підготовці вчителя-географа, яка усуває формальний підхід до розвитку його компетентності, формування умінь і навичок методично правильно організувати і здійснювати навчально-виховний процес у школі. Важливо, щоб такий підхід був усвідомлений студентами якнайшвидше, з першого навчального року, не зважаючи на складність адаптації колишніх школярів до умов навчання у вищому навчальному закладі. Щодо фахових дисциплін, М.Г.Соловійова вказує на те, що їх програми забезпечують досить високий рівень наукових знань студентів. Але викладання цих дисциплін повинно бути більше спрямовано на виховання у студентів професійних якостей. Виконання цієї вимоги залежить від специфіки кожної окремої дисципліни, її змісту, місця в навчальному плані, видів навчальних занять. Тому дуже важливо вивчити, як можуть вирішуватися у кожній із них питання професійної підготовки: краще на заняттях зі спеціальних дисциплін тільки підкреслювати необхідність застосування в педагогічній роботі учителя педагогічних проблем, що вивчаються, і вказати, як це потрібно робити у школі, чи розглядати детальніше і глибше питання шкільної географії, чи проводити аналіз підручників, атласів із точки зору якості їх наукового матеріалу та ін. Лекції і особливо практичні заняття зі спеціальних предметів своїм змістом і методикою мають сприяти вихованню у студентів педагогічних навичок, бути прикладом для майбутньої роботи вчителя в школі. Варто пам'ятати, що у всьому процесі методичної підготовки студентів проблема зв'язку географічних наук із завданнями професіоналізації - найбільш важлива і складна [3].

Фахові географічні дисципліни є наскрізними, тобто пронизують зміст усіх професійно орієнтованих дисциплін у системі підготовки майбутніх вчителів географії так як мають динамічне структурування та інтегрування елементів знань, тобто здійснюється диференціація фахової підготовки з урахуванням індивідуальних навчально-пізнавальних можливостей студентів. Отже, фундаментальні та спеціальні географічні дисципліни є невід'ємною складовою професійної підготовки майбутніх вчителів географії, тому що:

- 1) мають високу професійну значущість, оскільки вирішують завдання органічного поєднання дисциплін суспільної і природничої географії в єдину цілісну систему знань;
- 2) їх зміст концентрує змістовно-логічне ядро тієї наукової інформації, що становить фундаментальний компонент фахової компетентності та започатковує формування професійно значущих умінь і навичок студентів;
- 3) розкривають внутрішню логіку процесу реалізації цілей і завдань шкільної географічної освіти: „засвоєння знань про компоненти природи, природні ресурси, удосконалення господарської діяльності людини, формування в учнів комплексного, просторового, соціально-орієнтованого уявлення про Землю на основі краєзнавчого, регіонального та планетарного підходів, сучасної географічної картини світу через закономірності розвитку географічної оболонки Землі, усвідомлення

цілісного образу своєї країни на основі розгляду та аналізу трьох її основних компонентів - природи, населення і господарства" [2, 16].

Отже, фахові (географічні) знання є фундаментальною основою теорії і практики професійної підготовки та розвитку фахової компетентності вчителя географії, тому кількість годин на їх засвоєння має бути чітко регламентованою, а вивчення побудоване на засадах європейської системи освіти.

Література

1. Криловець М.Г. Фахова та методична підготовка майбутніх учителів географії: теорія і практика. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2007. – 301 с.
2. Книга для вчителя географії: Довідково-методичне видання / Упоряд. И. В.Бескова, В.М.Проценко. – Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2006. – 288 с.
3. Соловьева М.Г. О подготовке учителя широкого профиля (географи и биологии) средней школы в педагогических институтах. - Ленинград, 1959. – 23 с.

О.М. Трезубенко, доц., к. п. н.

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ В 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Зміни, що відбуваються в державі, принципові зрушення в системі вітчизняної освіти потребують визначення пріоритетних напрямків розвитку національної свідомості українського суспільства, формування громадянської культури підрастаючого покоління. Одним з шляхів вирішення означеної проблеми є аналіз історичного досвіду шкільного краєзнавства, зокрема в періоди вітчизняної історії, які виявилися багатими на суспільно-політичні, економічні та культурологічні події.

Соціально-економічні потреби суспільства, його ідеологія і політика обумовлювали особливості національного краєзнавчого руху, важливою складовою якого завжди виступало шкільне краєзнавство. Серед етапів розвитку вітчизняного краєзнавства особливе місце займають 20-ті роки ХХ століття – етап розбудови української держави, створення нової системи національної освіти, українізації усіх сфер культурно-освітнього простору країни, небувалого піднесення суспільного краєзнавства.

Окремим аспектам розвитку вітчизняного краєзнавства в 20-ті роки ХХ століття присвячені роботи Л. Бабенко, Ю. Данилюка, Я Жупанського, М. Костриці, В. Обозного, В. Савчука, Т. Самоплавської, А. Теодоровича, П. Тронька, О. Удада.

Розвиток суспільного краєзнавства, яке на початку 20-х років мало стихійний характер, відбувався в непростий пореволюційний час. Краєзнавчі організації, що виникли в 1920 році – в Ізюменському і Роменському, 1922 – у Волинському і Житомирському, 1923 – у Коростенському, Лубенському, Одеському, 1924 – у Чернігівському, Шевченківському, Луганському, Мелітопольському округах [1, с. 209], не мали зв'язку з органами влади і суспільними організаціями.

З часом широкий краєзнавчий рух зосереджується навколо трьох наукових центрів: комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук у Києві, філії краєзнавчої комісії ВУАН у Одесі та комісії краєзнавства при Харківському ІНО. В 1924 році було створено студентську секцію краєзнавства, члени якої читали лекції та проводили екскурсії, підтримуючи зв'язок з місцевими краєзнавчими товариствами.

Діяльність вітчизняних краєзнавців була максимально спрямована на вивчення продуктивних сил різних регіонів держави, що було обумовлено необхідністю відбудови господарства країни. З 27 грудня 1924 по 3 січня 1925 року відбувся I Всеукраїнський з'їзд у справі вивчення продуктивних сил України, який підкреслив «важливість краєзнавчої праці, як підстави до всебічного вивчення стану продукційних сил та втягнення широких кіл робітників і селян у наукову організацію виробництва» [5, с. 49 – 50]. Тематика доповідей стосувалася окремих аспектів розвитку краєзнавства в Україні, значення краєзнавчої роботи, торкалася питання необхідності розширення краєзнавчого руху з метою вивчення продуктивних сил регіонів: «Краєзнавство на Україні, його минуле й сьогочасні завдання, коли будується нове життя» (А. Лобода), «Краєзнавчі встанови на Україні їх характер і значення» (М. Шарлемань), «Перспективи розвитку краєзнавства України» (М. Птуха), «Краєзнавство та

вивчення природи» (М. Шарлемань, Д. Белінг), «Краєзнавство та культурно-наукові заклади (школи, музеї, бібліотеки)» (С. Постернак, Д. Белінг, М. Шарлемань) [12].

Враховуючи назрілу необхідність об'єднання краєзнавчих організацій, створення єдиного організаційного керівного центру, чіткого визначення завдань краєзнавства в області суспільно-економічного і культурно-просвітницького життя суспільства, на з'їзді було доручено Народному комісаріату освіти організувати проведення Всеукраїнської конференції краєзнавства, яка, за сприяння Управління науковими установами в Україні, відбулася 28 – 31 травня 1925 року. На конференцію зібралось сімдесят п'ять делегатів – представників двадцяти двох місцевих осередків з усіх регіонів України [3, с. 31]. Серед них були Д. Яворницький, Д. Багалій, О. Яната, М. Яворський, О. Буценко, присутність якого, як представника уряду, була показником серйозних сподівань, які влада пов'язувала з розвитком краєзнавчого руху в країні.

Конференція обрала Український комітет краєзнавства (УКК) при Головнауці, який мав за мету організувати і підтримувати масовий рух дослідників рідного краю. На конференції було приділено увагу питанням організації і функціонування шкільного краєзнавства. Було поставлено завдання наближення школи до вивчення і розуміння рідного краю, зв'язку шкільного матеріалу з природними і соціально-економічними особливостями регіону, було підкреслено необхідність сприяння з боку державних установ краєзнавчим гурткам учнів у їх роботі і залучення до краєзнавчого руху масового вчителя.

Після Всеукраїнської краєзнавчої наради робота в галузі краєзнавства стала мати більш системний, цілеспрямований і плановий характер. Незважаючи на нестачу коштів (українське краєзнавство зовсім не отримувало державних асігувань, а існувало лише за ініціативи його організаторів), УКК було виявлено різні типи місцевих краєзнавчих організацій: на 1925 рік, за даними УКК [2, с. 91], разом у п'яти округах існувало п'ять краєзнавчих товариств (147 членів), які самостійно функціонували в округових або в районних містах та одинадцять краєзнавчих гуртків (120 членів), які працювали при різних установах та організаціях (школах, будинках освіти, райкомах спілки Робос) в селах та в містечках.

Проведення заходів з пропаганди і популяризації краєзнавчо-наукових знань, організація тематичних лекцій, доповідей, краєзнавчих вечорів, екскурсій, створення краєзнавчих музеїв, бібліотек, виставок з метою поширення відповідних відомостей про свій край, заохочення широких мас до його вивчення – були основними формами роботи місцевих краєзнавчих організацій. Поступово вони урізноманітнювалися, починали функціонувати районні бюро краєзнавства, з'являлися при бібліотеках чи музеях кабінети вивчення краю, з метою пропаганди краєзнавчої думки проходилися краєзнавчі семінари.

В пропаганді краєзнавчої діяльності серед мас активно брала участь Комісія наукової пропаганди, до складу якої входили фахівці з різних галузей знань. Комісія розробляла плани і програми гурткової роботи, циклів лекцій, вечорів, видавничий план з серії самоосвіти [13].

З метою методичного та організаційного керування краєзнавчим рухом у країні Український комітет краєзнавства друкував бюлетень «Вісті УКК», а з 1927 року в Харкові почався випуск періодичного видання Комітету для «масового краєзнавця» – журналу «Краєзнавство», який висвітлював теоретичні основи та загальні питання краєзнавства, давав практичні поради щодо організації краєзнавчої діяльності, розглядав окремі аспекти методики і практики шкільного краєзнавства, публікував матеріали про діяльність і досягнення місцевих краєзнавчих організацій різних регіонів країни, робив огляд краєзнавчої літератури. На сторінках журналу неодноразово наголошувалося, що «необхідне і попереднє дослідження краю, і популяризація його результатів у виданнях краєзнавців, що робить їх доступними для педагогічного втілювання» [11, с. 41].

Для поширення краєзнавчого руху комітет увів у життя інститут кореспондентів з метою пропагування ідей краєзнавства, консолідації місцевих краєзнавчих сил, організації товариств або гуртків, при чому переважну більшість кореспондентів склали вчителі, як найосвіченіші представники населення регіонів. Керівними органами всіяко підкреслювалася необхідність забезпечення масовості: «...є ціла галузь знань вивчення краю, яка може бути поставлена посправжньому лише тоді, коли ця робота спирається на масу» [4, с. 8] і добровільності участі населення в вивченні рідного краю: «Сила краєзнавства полягає в тому, що воно – робота свідомо добровільна. І якби ця добровільна робота перетворилася на обов'язкову і офіційну, то цим був би завданий тяжкий удар краєзнавству...» [10, с. 201]. Такий підхід до організації краєзнавчого руху сприяв значному розмаху краєзнавчої діяльності в країні. Якщо на 1 грудня 1927 року на території всього СРСР було нараховано 1008 суспільств і гуртків, 568 музеїв, 123 дослідницьких установи і

заповідник [9, с. 3], то на 1 січня 1929 року лише на території України в 32 округах вже функціонувало 51 товариство, які нараховували 2350 членів, 658 гуртків з 16460 членами [2, с. 91].

Інтенсивність розвитку краєзнавства, яке було важливою формою самоорганізації населення, постійно перебувало під тиском жорсткого ідеологічного контролю з боку держави. Ідея національного відродження, яка панувала на початку 20-х років до кінця десятиріччя поступово замінилася ідеєю «соціалістичної реконструкції», яка відповідала цілеспрямованій політиці стандартизації наукового і педагогічного мислення: «Щодалі дужче стає перед кожним краєзнавцем завдання: не тільки вивчати свій край, але відповідно до пізнання і в згоді з загальними планами соціалістичної реконструкції – перетворювати, перебудовувати свій край» [6, с. 1].

З цією метою плани роботи краєзнавчих організацій ув'язувалися з загальним планом вивчення продукційних сил УРСР, між місцевими краєзнавчими організаціями оголошувалося соціалістичне змагання; висувалися пропозиції щодо оголошення п'ятирічки краєзнавства, тісно ув'язаної з загальнореспубліканською п'ятирічкою; йшов процес уніфікації організаційних форм краєзнавчої роботи на місцях; надавалися рекомендації бюро краєзнавства про зміцнення їхнього складу членами партії; при наукових і суспільних краєзнавчих організаціях створювалися бюро по роботі серед молоді, з включенням в нього представників комсомольських організацій; підкреслювалася необхідність періодичного заслуховування звітних доповідей з краєзнавства, при чому наголошувалося, що «в звіті про роботу наукових і краєзнавчих організацій необхідно відзначати роботу, виконану за звітний період по лінії залучення молоді в наукову і краєзнавчу роботу» [7, с. 31 – 32].

Природниче краєзнавство поступово отримало статус «старого краєзнавства». В схемі: «природа – людина – виробництво – економіка – соціальні взаємини – побут і ідеологія» питома вага в дослідженні свого краю належала виробництву, економіці, соціальним взаєминам і ідеології. Заперечення старих традицій збору і обробки краєзнавчого матеріалу, переважаючий виробничий ухил краєзнавчих досліджень, які здійснювалися без аналізу взаємозв'язку економічних проблем регіону з особливостями його природних умов і ресурсів, приводили до переважання випадкових, епізодичних спроб збору краєзнавчого матеріалу в умовах територіальної локальності регіону, більша частина яких не представляла наукової цінності.

К кінцю 20-х років ХХ століття в лавах краєзнавчого руху зростає напруженість у відносинах, набрали силу політичні репресії, активно пропагувалася необхідність викорінювання націоналізму, ідеалізації академічного краєзнавства, оголошується «нешадна війна яким би то не було проявам «аполітичності», «академізму», відірваності від грандіозних завдань і перспектив соціалістичного будівництва» [8, с. 3].

Дослідження історичного досвіду вітчизняного краєзнавства дозволяє визначити 20-ті роки ХХ століття як украй драматичний і суперечливий етап його розвитку. З одного боку, активний розвиток наукового краєзнавства, небувала активізація краєзнавчої діяльності населення, консолідація місцевих краєзнавчих сил в краєзнавчих товариствах та гуртках, активна пропаганда і популяризація краєзнавчо-наукових знань, дає підстави казати про піднесення краєзнавчого руху, обумовлене пануванням ідеї національного відродження і розбудови молоді країни.

З іншого боку, жорсткий політичний тиск і ідеологічний контроль з боку держави, заперечення наукових дослідних традицій, і нав'язування примітивних організаційно-політичних настанов у вивченні регіонів з метою вирішення завдань соціалістичного будівництва, постійні перебудови системи науково-дослідних установ, пропаганда боротьби з націоналізмом, масові політичні репресії організаторів і членів українського краєзнавчого руху позбавили українське краєзнавство характерних національних рис і негативно вплинули на подальший розвиток краєзнавчих досліджень.

Ці протиріччя генезису краєзнавчого руху вплинули на розвиток шкільного краєзнавства і обумовили такі його, характерні для цього етапу розвитку, особливості, як переважання виробничого ухилу краєзнавчої діяльності учнів; масове включення школярів і вчителів у процес дослідження продуктивних сил регіону, в вирішення освітньо-культурних, економічних, соціальних проблем краю; пропагування ідей краєзнавства серед населення регіону.

Подальше дослідження процесу розвитку природничого краєзнавства в системі вітчизняної шкільної освіти дасть можливість визначити можливості використання позитивного досвіду в сучасних умовах і обґрунтувати перспективи його подальшого розвитку.

Література

1. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. / Відп. ред. О.М. Маринич. – К.: Укр. рад. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1990. – Т. 2. 3 – О. – 1990. – 480 с.

2. Звіт Українського Комітета Краєзнавства на 1 січня 1929 року // Краєзнавство. – 1928. – № 6 – 10. – С. 90 – 95.
3. П'їзд Всеукраїнської спілки краєзнавців. – К.: Рідний край, 1997. – 185 с.
4. Крупская Н.К. Краєведение и народное просвещение. (Приветственная речь на III Краєведной Конференции 12 декабря 1927 г.). // Известия Центрального бюро краєведения. – 1928. – № 1. – С. 5 – 8.
5. Лазаріс А. Українське краєзнавство й перспективи його розвитку // Радянська освіта. – 1925. – Ч. 5. – С. 49 – 51.
6. Левицький М. До скликання всеукраїнського краєзнавчого з'їзду // Краєзнавство. – 1929. – № 3 – 10. – С. 1 – 4.
7. Петров Ф. Всем правлениям научных обществ и краєведческих организаций // Известия Центрального бюро краєведения. – 1928. – № 1. – С. 31 – 32.
8. Положение на краєведном фронте и работа ОКРАМа (из докладной записки общества краєведов-марксистов президиуму комакадемии) // Советское краєведение. – 1932. – № 1 – 5. – С. 1 – 5.
9. Смидович П.Г. Задачи ЦБК третьего созыва // Известия Центрального бюро краєведения. – 1928. – № 1. – С. 3 – 5.
10. Циркулярное письмо Ц. Б. К. // Краєведение. – 1925. – № 1 – 2. – С. 200 – 201.
11. Яхонтов А.А. Краєведение и школа // Вопросы краєведения: Сб. докладов, сделанных на Всерос. конф. научн. общ-в по изучению местного края в Москве в декабре 1921 года, созданной Академическим Центром / Под ред. В. В. Богданова. – Москва: Нижполиграф, 1923. – С. 35 – 43.
12. ЦДАВО, ф. 166, оп. 2, од. зб. 450, арк. 176 п.
13. ЦДАВО, ф. 166, оп. 3, од. зб. 117, арк. 24.

С.М. Шевчук, к. геогр. н.

Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

ВИДАТНІ ПОСТАТІ ЗЕМЛЕЗНАВЧОЇ НАУКИ ПОЛТАВЩИНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ (професори Кость Дубняк та Михайло Самбікін)

Витоки вищої географічної освіти у Полтавському педагогічному університеті імені В.Г.Короленка сягають часів його заснування у 1914 році. Географія була однією із обов'язкових дисциплін, яка викладалася у тодішньому Полтавському учительському інституті. Першими викладачами кафедри географії були професори М. Тарасов та М. Самбікін, які викладали географію для студентів усього інституту. Професор М. Тарасов працював у інституті з 1914 по 1917 роки [5, с.62–69]. В період національно-визвольних змагань та водночас активного розвитку вищої освіти у Полтаві, географію у Полтавському учительському інституті викладали професори В. Ніколаєв та Т. Булдовський.

З Полтавським інститутом народної освіти досить тісно була пов'язана діяльність фундатора краєзнавчого напрямку у методології української суспільної географії, голови Краєзнавчого відділу Інституту географії та картографії ВУАН, професора К. Дубняка. Народився К. Дубняк у місті Миргороді, де й здобув середню освіту. Навчання продовжував у Полтавській духовній семінарії, Лазаревському інституті східних мов (Москва), Московському комерційному інституті. В 1914 році К. Дубняк закінчив природничий відділ фізико-математичного факультету Харківського університету та здобув фах географа. Відразу після закінчення університету майбутній професор повертається на Полтавщину, де викладає географію в школах Миргорода і Кобеляк. Саме тут була видана його перша праця «Російсько-український словник термінів природознавства та географії» (Кобеляки, 1917). У 1918 році К.Дубняк переїздить до Полтави й починає викладати економічну географію в кооперативному та сільськогосподарському технікумах. З 1919 по 1923 роки К. Дубняк – професор Полтавського інституту народної освіти. Серед основних курсів які він викладав були економічна географія та краєзнавство. Останнє викладалося тоді на усіх спеціальностях Полтавського інституту народної освіти. Завдяки активній науковій та організаційній роботі вченого в інституті було зорганізовано кафедру краєзнавства [7, с. 23–24]. Одночасно професор К. Дубняк завідував редакційним відділом Полтавського Державного видавництва, а також очолював бібліографічну комісію сільськогосподарського наукового комітету при НКЗС Раднаркому УРСР. У 1924 році

професор К. Дубняк переїздить до Харкова та починає працювати на посаді професора Харківського інституту народної освіти, з 1925 року він постійний член Українського комітету краєзнавства, а з 1927 року науковий співробітник географічної секції Інституту української наукової мови та краєзнавчого і антропогеографічного відділів Інституту географії та картографії ВУАН.

У 1920-х рр. в українській географії утверджується краєзнавчий напрямок досліджень як один з підходів до розуміння предметної сутності географічної науки. Він сформувався під впливом хорологічної концепції А. Геттнера, суть якої зводилася до того, що основним завданням географії як науки має бути краєзнавчий опис. Знаний у науковому світі як прихильник і теоретик краєзнавчої та районної школи в українській суспільній географії (тоді – економічній географії), К. Дубняк систематично друкував свої наукові студії в журналі «Господарство Полтавщини». Серед них назвемо: «Природно-географічні й економічні райони Полтавщини (Досвід районізації Полтавщини)», «Природні багатства Полтавщини», «Матеріали до вивчення Полтавщини» та інші. На особливу увагу географів заслуговує праця «Природно-географічні й економічні райони Полтавщини (Досвід районізації Полтавщини)» (1921 р.) [1, с. 13–18], у якій учений досить детально давав опис кожного з виділених ним природно-господарських районів краю, зокрема Степового, Центрального та Засулля. Виділяючи на основі природних умов та спеціалізації галузей сільського господарства економічні райони, розкривав загальні риси їх господарства, а також указував на тенденції подальшого розвитку, подібний прогноз розвитку галузей складав для кожного району. Досить цінним є також складений професором К. Дубняком бібліографічний покажчик літератури – «Матеріали до вивчення Полтавщини» (1922 р.) [2, с. 13–15].

Краєзнавство К. Дубняк розглядав як галузь географічної науки, при цьому він наголошував, що об'єктом (предметом) географічної науки є саме край («краєвид, місцевість, частина земної поверхні»). Як бачимо, вчений ототожнював поняття краєзнавства з поняттям географії окремого регіону: «краєзнавство то наука про стан засобів виробництва і продукційних сил в певному територіальному районі» [1, с. 13–18]. Отже, К. Дубняк обґрунтував у своїх методологічних студіях власний, відмінний від інших, підхід стосовно предметної сутності економічної географії у межах краєзнавства. Об'єктом (предметом) науки він називав «край», котрий розумів як певне територіальне утворення (район), на основі дослідження якого вчений, власне, й пропонував виявляти загальні закономірності у розвитку як суспільства, так і природи, яка впливає на господарське життя людини. У 1934 професор К. Дубняк був безпідставно репресований. Місце та дата завершення життя шляху професора К. Дубняка і досі залишаються невідомими, а ім'я самого вченого до цього часу не реабілітованим.

Таким чином, розуміючи вагомий внесок проф. К. Дубняка в українську суспільно-географічну науку I чверті ХХ ст., потрібно наголосити на його неоціненному доробку у сфері пізнання і висвітлення географії Полтавщини та розвитку суспільної географії у Полтавському науковому центрі.

Ще в 1914 році професором кафедри географії Полтавського учительського інституту було обрано М. Самбікіна, який працював на викладацькій роботі в інституті до 1932 року. Професор М. Самбікін – фундатор української агрометеорологічної науки, організатор систематичних метеорологічних досліджень та вищої географічної й сільськогосподарської освіти на Полтавщині. М. Самбікін народився у 1878 р. в Саратовській губернії. Після закінчення Київського політехнічного інституту переїздить до Полтави, де починає працювати у Полтавському губернському земстві. Тут він завідував відділом сільськогосподарської метеорології та організував Дослідну метеорологічну мережу Полтавської губернії. З 1914 р. на кафедрі географії Полтавського учительського інституту починається та триває більше 50 років науково-педагогічна діяльність професора М. Самбікіна, яка підтверджувалася Головною наукою УССР в 1928 р., та ВАК СРСР у 1939 та 1946 рр. На цей час припадає активна наукова робота вченого. Серед основних праць цього часу були «Вогкість ґрунту на Полтавській сільськогосподарській дослідній станції за 1924 – 1928 рр.», «К вопросу о влиянии растительного покрова культурных растений на ход метеорологических элементов в их среде», «На ланах Лісостепу Лівобережної України» у щомісячнику «Полтавський селянин». Результати метеорологічних спостережень на території Полтавщини також друкував в статистичних щорічниках, які виходили друком до 1925 року; оглядах сільського господарства Полтавської губернії (виходили щорічно з 1910 по 1918 рр.) [6, с. 179–183]. В 1913 р. М. Самбікін закінчив фундаментальну працю «Атмосферні опади Полтавської губернії», яка була видана у 1915 р. За організацію дослідної мережі та наукові дослідження в галузі метеорології був нагороджений орденом Станіслава. Також у 1915 р. професор М. Самбікін був обраний Вченою радою Імператорського Географічного товариства своїм кореспондентом. В тому ж році Російська Академія наук обирає М. Самбікіна член-кореспондентом

Академії, ввівши його до основного складу академії.

Серед основних курсів які викладав професор М. Самбікін у Полтавському інституті народної освіти були природнича географія й фізичне краєзнавство, а також кліматологія та метеорологія. У 1923 р. вийшла друком фундаментальна праця «Матеріали по районуванню Полтавщини», співавторами якої були відомі полтавські науковці В. Ніколаєв, М. Самбікін та Б. Стопневич. Професору М. Самбікіну належить розділ «Макрокліматичні райони Полтавщини» [3]. У 1926 р. вчений розробив перший в Україні університетський курс «Сільськогосподарської метеорології» та видав згодом до нього відповідний підручник. Також вчений був співавтором фундаментального видання «Полтавщина» (у II томах), яке побачило світ у 1927 р.

В 1929 р. Вчена Рада Полтавського інституту народної освіти та Полтавський Окрвиконком організували урочисті святкування з нагоди двадцятип'ятирічної наукової та педагогічної діяльності професора М. Самбікіна.

На початку 1930-х рр. за безпосередньої участі професора М. Самбікіна у Полтавському педагогічному інституті було відкрито природничо-географічний факультет (функціонував на протязі 1934 – 1941 та 1944 – 1957 рр.). Проте наприкінці 1934 р., у зв'язку з виступом про неприродні фактори голоду в українському селі та початком репресій проти української інтелігенції, вченому довелося покинути Полтаву. Однак уже після війни професор М. Самбікін був першим завідувачем кафедри географії Благовіщенського педагогічного інституту, а згодом деканом географічного факультету Сталінградського педагогічного інституту.

Результати наукової діяльності професора М. Самбікіна мали велике значення для становлення метеорологічної науки в Україні взагалі, оскільки вчений є фундатором агрокліматичного напрямку у вітчизняній науці, а для Полтавщини наукові студії Михайла Митрофановича Самбікіна стали початком систематичних метеорологічних досліджень та вузівської географії. Загалом проф. М. Самбікін опублікував близько 100 наукових праць, у тому числі 8 фундаментальних монографій. Ці праці не втратили своєї наукової актуальності та в наш час можуть бути корисними у наукових дослідженнях, а постать самого вченого потребує подальших ґрунтовних досліджень.

Оскільки дослідження історії становлення та розвитку суспільно-географічної науки на Полтавщині лише започатковані протягом останніх років, вони потребують подальших ґрунтовних наукових історико-географічних студій.

Література

1. Дубняк К. Природно-географічні і економічні райони Полтавщини // *Хозяйство Полтавщины*. – 1921. – № 3. – С.13 – 18.
2. Дубняк К. Матеріяли до вивчення Полтавщини (Бібліографічний покажчик літератури) // *Хозяйство Полтавщины*. – 1922. – № 4 – 5. – С.12 – 15.
3. Николаев В., Самбикин М., Стопневич Б. Материалы по районированию Полтавщины. – Полтава, 1923. – 396 с.
4. Шевчук С.М. Суспільно-географічні дослідження Полтавщини у першій чверті ХХ століття // *Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис*. – Тернопіль, 2007. – Вип. 15. – С. 45 – 50.
5. Шевчук С.М. Розвиток суспільно-географічної думки у Полтавському науковому центрі на початку ХХ століття // *Географія та екологія Полтави. Збірник наукових праць*. – Полтава: Верстка, 2008. – С.62 – 69.
6. Шевчук С.М. Професор Михайло Самбікін – фундатор української агрометеорологічної науки // *Віник Полтавської державної аграрної академії*. – 2009. – № 1. – С. 179–183.
7. Шевчук С.М. Професор Кость Дубняк – перший професійний географ Полтавщини // *Краєзнавство. Географія. Туризм*. – 2009. – № 13 (594). – С.23 – 24.

ЗМІСТ

І. ПЛЕНАРНІ ДОПОВІДІ

<i>Шищенко П.Г.</i> НАУКОВІ ДОСЯГНЕННЯ ЛУГАНСЬКИХ ГЕОГРАФІВ У СВІТЛІ ЮВІЛЕЙНОЇ ДАТИ	3
<i>Жадан В.І., Кисельова О.О.</i> СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ПРИРОДИ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ	4
<i>Доценко А.І.</i> МІСТА РАЙОННОГО ЗНАЧЕННЯ ТА ЇХ РОЛЬ У РЕФОРМУВАННІ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ	8
<i>Іщук С.І., Гладкий О.В.</i> ОСОБЛИВОСТІ КЛАСИФІКАЦІЇ І ТИПОЛОГІЇ ПРОМИСЛОВИХ АГЛОМЕРАЦІЙ	11
<i>Кравчук Я.С., Кобзак Р., Зубрицький Ю.</i> ГЕОМОРФОЛОГІЧНЕ КАРТОГРАФУВАННЯ ПРИ ВИРІШЕННІ ІНЖЕНЕРНИХ ЗАВДАНЬ	13
<i>Мезенцева Н.І., Мезенцев К.В.</i> ГЕНДЕРНІ СПІВВІДНОШЕННЯ В ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННІ В УКРАЇНІ	16
<i>Олійник Я.Б., Мельник К.Ю.</i> ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РИНКУ ЦІННИХ ПАПЕРІВ	18
<i>Стецюк В.В.</i> ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ПРИРОДНІ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНІ ФЕНОМЕНИ УКРАЇНИ	21
<i>Топчієв О.Г., Яворська В.В.</i> ТЕОРЕТИЧНІ ПОСТУЛАТИ НОВОГО АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНИ	29

ІІ. ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Бабич О.</i> ЕКОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ЛІСОПАРКІВ М. ЛЬВОВА ТА ШЛЯХИ ЇХ ОПТИМІЗАЦІЇ	33
<i>Белоусова Н.В.</i> СТРУКТУРНА ЗМІННІСТЬ ГЕОСИСТЕМ ПІД ВПЛИВОМ ЛЮДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	35
<i>Брусак В.П.</i> СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ГЕОГРАФІЗАЦІЇ ЗАПОВІДНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ	38
<i>Воровка В.П.</i> ЛАНДШАФТНИЙ АНАЛІЗ СТРУКТУРИ АЗОВО-СИВАСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ	40
<i>Гришко С.В.</i> СТАРОБЕРДЯНСЬКЕ ЛІСНИЦТВО ЯК ЛІСОКУЛЬТУРНИЙ ЛАНДШАФТ У СТЕПУ	43
<i>Дарницький В.Б., Иценко М.А.</i> О СОПРЯЖЕНИИ ВОДНЫХ ЦИКЛОВ НАД КОНТИНЕНТАМИ И В ОКЕАНЕ НА ПРИМЕРЕ СЕВЕРО-ЗАПАДНОЙ ЧАСТИ ТИХОГО ОКЕАНА	45
<i>Дернов В.С., Удовиченко Н.И.</i> НОВЫЕ НАХОДКИ КАМЕННОУГОЛЬНЫХ АММОНОИДЕЙ НА ТЕРРИТОРИИ ЛУГАНСКОЙ ОБЛАСТИ	49
<i>Дмитриченко Т.М.</i> ЕКОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ОЦІНКИ РЕЛЬЄФУ ІЗЯСЛАВСЬКОГО КРАЮ (півночі пограничної зони Придніпровської та Подільської височин)	53
<i>Зав'ялова Т.В.</i> ПРИРОДНІ УМОВИ БАСЕЙНУ Р. МОЛОЧНОЇ ЯК ПОКАЗНИКИ ФОРМУВАННЯ ЛІХЕНОФЛОРИ	56
<i>Іванова В.М., Кірнік А.А.</i> ВПЛИВ СУЧАСНИХ ГЕОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГІЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЕКОЛОГІЧНИЙ СТАН ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я	58
<i>Исаева Р.Я.</i> ЛЕКАРСТВЕННЫЕ РАСТЕНИЯ ЛУГАНСКОЙ ОБЛАСТИ, ИХ ЭКОЛОГИЯ И ОХРАНА	60
<i>Кисельова О.О.</i> ЛІМІТУЮЧІ ФАКТОРИ РОЗВИТКУ ЯРУЖНОЇ ЕРОЗІЇ В ЛУГАНСЬКІЙ ОБЛАСТІ	61
<i>Кокус В.В.</i> НАУКОВІ ТОВАРИСТВА ПРИ ВУАН ТА ЇХ ВНЕСОК У ВИВЧЕННЯ ПРИРОДИ УКРАЇНИ В 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ	63
<i>Кравчук Я.С., Кобзак Р.</i> ОСОБЛИВОСТІ ГЕОМОРФОЛОГІЧНОГО КАРТОГРАФУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ	66
<i>Куделіна С.Б.</i> "ГАРЯЧІ ТОЧКИ" ОДЕСЬКОГО РЕГІОНУ ЯК ОБ'ЄКТИ ЕКОЛОГІЧНОЇ НЕБЕЗПЕКИ	67
<i>Лаврик О.Д.</i> ПРИНЦИПИ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ РІЧИЦІ І ЗАПЛАВ	72
<i>Мельничук М.М., Ковальчук С.І., Десятник В.В.</i> ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНО-ЗАПОВІДНОГО ФОНДУ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ В РЕКРЕАЦІЇ	75
<i>Непша О.В.</i> ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ КІС ПІВНІЧНОГО УЗБЕРЕЖЖЯ АЗОВСЬКОГО МОРЯ	78

Парилловська Г. ВИРШЕННЯ ЕКОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ СЬОГОДЕННЯ ШЛЯХОМ РЕАЛІЗАЦІЇ ГРОМАДСЬКИХ ПРОЕКТІВ	82
Рунців О.І. ПРИРОДНІ ТУРИСТИЧНІ РЕСУРСИ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ ВИКОРИСТАННЯ	84
Стецишин М.М., Донець І.А. ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АГРОМЕЛІОРАТИВНИХ ЛАНДШАФТІВ МЕЛІТОПОЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ЇЙОГО ВИКОРИСТАННЯ	86
Ткаченко Т.І. ДО СУЧАСНОГО СТАНУ ЕКОЛОГО-ГЕОМОРФОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ	88
Холковська Т.Ю. ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛЬСЬКИХ ВЧЕНИХ НА ТЕРЕНАХ ПОДІЛЛЯ	89
Юровчик В.Г. ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ	91

III. СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ СТУДІЇ

Альтгайм Л.Б. ДЕМОГРАФІЧНИЙ ВПЛИВ ЦЕНТРУ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСНОЇ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ НА ЦЕНТРИ РАЙОННИХ ЛОКАЛЬНИХ ПІДСИТЕМ	95
Андерсон В.М., Белова О.Л. ПАТТЕРН-АНАЛІЗ ЯКІСНИХ ПРОСТОРОВИХ ДАНИХ В СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТ	99
Афоніна О.О. ДЕМОГРАФІЧНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ПРАЦЕРЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПОЛІСЬКОГО РЕГІОНУ	100
Барановський М.О. ПРОГНОЗУВАННЯ ДИНАМІКИ ДЕПРЕСИВНОСТІ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	103
Гаврюшенко Г.В. ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРШЕННЯ	105
Гаєвська Н.С., Мельник І.Г. ВНУТРІШНЬОРЕГІОНАЛЬНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ РЕГІОНІВ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА ФАКТОРАМИ ФОРМУВАННЯ ТА ПОШИРЕННЯ БІДНОСТІ	108
Горб К.М. ПРОБЛЕМИ МИТНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ У ПРИКОРДОННИХ РЕГІОНАХ	111
Дворська Л.А. СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ЕКОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ	113
Кандауров В.В. ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО ПОДІЛУ НА РАЙОННОМУ РІВНІ (на прикладі північно-східних районів Луганської області)	116
Кисельов Ю.О. ЧИННИКИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЛЮДСЬКОГО ГЕОПРОСТОРУ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ	117
Коваленко В.П., Єфименко В.І. РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЗЛОЧИННОСТІ (на прикладі Луганської області)	118
Козловець А.В., Сегіда К.Ю. ДО ПИТАННЯ ТИПОЛОГІЇ СІМЕЙ	120
Копер Н.Є. ІНВЕСТИЦІЙНА ТА ІННОВАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ У ПРОМИСЛОВOSTІ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ	122
Корнус А.О. ДИНАМІКА ЛЮДНОСТІ МІСТ ОБЛАСНОГО ПІДПОРЯДКУВАННЯ ПІВНІЧНО-СХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ	124
Кулешова Г.О. ГЕОГРАФІЧНА СТРУКТУРА ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	126
Макогон Г.Є. ПОРІВНЯЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ СИСТЕМ РОЗСЕЛЕННЯ ПРИКОРДОННИХ РЕГІОНІВ (НА ПРИКЛАДІ ЛУГАНСЬКОЇ ТА ВОРОНЕЗЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ)	129
Мартыненко Н.Н., Матросов В.Д. НАПРАВЛЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ТРАНСПОРТНЫХ ЛОГИСТИЧЕСКИХ ЦЕНТРОВ И КОНСИГНАЦИОННЫХ ЗОН ПРИГРАНИЧНЫХ РЕГИОНОВ УКРАИНЫ И РОССИИ В РАМКАХ ТРАНСГРАНИЧНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА	132
Меліхова Т.Л. КЛАСТЕРНИЙ ПІДХІД ДО СТРАТЕГІЙ РОЗВИТКУ МІСТА	135
Мельник І.Г. ДЕМОГРАФІЧНІ ФАКТОРИ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ (НА ПРИКЛАДІ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	137
Мозговий А.А., Гринюк Т.А. СТАН КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ УКРАЇНИ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ	142
Молодецький А.Е., Верстюк С.Ю. ЕКОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОРТОВО-ПРОМИСЛОВОГО КОМПЛЕКСУ В МАЛОМУ АДЖАЛИЦЬКОМУ ЛИМАНІ	144

<i>Нефедова Н.Є.</i> СУЧАСНІ ВОДОГОСПОДАРСЬКІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНИ ТА НАПРЯМКИ ЇХ ВИРІШЕННЯ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ ТА ЇЇ ІНТЕГРАЦІЇ ДО ЄВРОПЕЙСЬКИХ І СВІТОВИХ ЕКОНОМІЧНИХ СТРУКТУР	145
<i>Нємець Л.М., Моштакєва Н.В.</i> БІБЛІОТЕЧНА МЕРЕЖА ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ	148
<i>Олійник В.Д.</i> МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕПРЕСИВНИХ ТЕРИТОРІЙ ...	152
<i>Питуляк М.Р., Питуляк М.</i> ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ВИКОРИСТАННЯ РЕКРЕАЦІЙНО-ТУРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО ПРИДНІСТРОВ'Я	155
<i>Пологовська Ю.Ю.</i> ВПЛИВ ЕКОЛОГІЧНОЇ СИТУАЦІЇ НА ПОСЕЛЕНСЬКУ МЕРЕЖУ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ	157
<i>Прохорова Л.А.</i> СОЦІАЛЬНЕ ОПИТУВАННЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ	159
<i>Сайчук В.С.</i> ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ЕМПІРИЧНИЙ РІВНІ ГЕОГРАФІЧНИХ ЗНАНЬ В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО РИНКУ ПРАЦІ	161
<i>Сердюк А.М.</i> ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ АГРОПРОМИСЛОВОГО ВИРОБНИЦТВА	164
<i>Склярська О.І.</i> ПОНЯТТЯ ТА ТИПИ ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ	165
<i>Слоньова Т.І., Чикіна Ю.Ю.</i> ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ НЕВИРОБНИЧОЇ СФЕРИ МІСТА ЛУГАНСЬКА	168
<i>Смочко Н.М.</i> ГІДРОЕНЕРГЕТИКА ЯК ОДНА З ПРІОРИТЕТНИХ ГАЛУЗЕЙ АКТИВІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОГО І СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ	171
<i>Совгіра С.В., Гончаренко Г.Є.</i> ЕКОНОМІЯ ТА РАЦІОНАЛЬНЕ ВИКОРИСТАННЯ ЕНЕРГІЇ	172
<i>Татарінов І.Є.</i> РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ РІВНЯ ЖИТТЯ ПРАЦІВНИКІВ ВАЖКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ У 50-80-І РОКИ (НА ПРИКЛАДІ ДОНБАСУ)	176
<i>Тітенко З.В.</i> ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРИКОРДОННОГО РЕГІОНУ (НА ПРИКЛАДІ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ)	178
<i>Шилова Л.Г.</i> ЗНАЧЕННЯ ПАЛОМНИЧЕСТВА ДЛЯ ПРАВОСЛАВНОГО ХРИСТИАНИНА НА ПРИМЕРЕ ЛУГАНСКИХ І СЕВЕРОДОНЕЦЬКИХ СВЯТИНЬ	181

IV. ГЕОГРАФІЧНА ОСВІТА

<i>Білецький М.І.</i> ДО ПИТАННЯ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЗОВНІШНЬОГО НЕЗАЛЕЖНОГО ОЦІНЮВАННЯ З ГЕОГРАФІЇ	185
<i>Гордашевська Г.І.</i> ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ГЕОГРАФІЇ	187
<i>Гудзевич А.В., Гусак О.М.</i> ВНЕСОК ГЕОГРАФІВ В РОЗВИТОК РЕГІОНАЛЬНИХ НАУКОВО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	188
<i>Ештокин А.Н.</i> ВЫЧИСЛЕНИЕ КООРДИНАТ ПУНКТОВ ТЕОДОЛИТНОГО ХОДА	189
<i>Казьмірова Ю.І., Ситник О.І.</i> ХАРАКТЕРИСТИКА ПОГОДНИХ УМОВ ШИРЯЇВСЬКОГО РАЙОНУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ 2003 – 2009 РР. (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ СПОСТЕРЕЖЕННЯ УЧБОВОГО МЕТЕОРОЛОГІЧНОГО ПОСТА В С. МИКОЛАЇВКА)	192
<i>Ковальова Л.П.</i> СУЧАСНІ ПІДХОДИ У ВИКЛАДАННІ ШКІЛЬНОГО КУРСУ ГЕОГРАФІЇ	194
<i>Ковтун Л.О.</i> ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ	197
<i>Кременчуцький А.М., Вірченко П.А.</i> КОМПОНЕНТНА СТРУКТУРА СИСТЕМИ ОСВІТИ	198
<i>Сорокіна Г.О.</i> ЕКОЛОГІЧНЕ ВИХОВАННЯ ШКОЛЯРІВ ЯК АКТУАЛЬНА ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА	200
<i>Тімець О.В.</i> ФАХОВІ (ГЕОГРАФІЧНІ) ЗНАННЯ - ФУНДАМЕНТАЛЬНА ОСНОВА ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ РОЗВИТКУ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ГЕОГРАФІЇ	202
<i>Трегубенко О.М.</i> ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОГО КРАЄЗНАВЧОГО РУХУ В 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ	204
<i>Шевчук С.М.</i> ВИДАТНІ ПОСТАТІ ЗЕМЛЕЗНАВЧОЇ НАУКИ ПОЛТАВЩИНИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ (професори Кость Дубняк та Михайло Самбікін)	207

Наукове видання

НАУКОВІ ПОШУКИ ГЕОГРАФІЧНОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ: ВЧОРА, СЬОГОДНІ, ЗАВТРА

*Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції,
присвяченої 50-річчю заснування Луганського відділу
Українського Географічного товариства*

*26 – 28 жовтня 2009 року,
м. Луганськ*

Редактор – Кисельов Ю. О.
Комп'ютерна верстка та коректура – Коміренко Г. Б.

Здано до склад. 14.08.2009 р. Підп. до друку 15.09.2009 р.
Формат 60×84 1/8. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 24,76. Наклад 100 прим. Зам. № 117.

**Видавництво Державного закладу
«Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»**
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Тел./факс: (0642) 58-03-20